

Lo Mestre Titas
 El Diario de Sevilla
 El Semanario de la Bisbal
 El Gorbea
 El Euskaro

El Restaurador
 Dogma y razón
 Diario de Cataluña
 El Integrista
 La Fidelidad Castellana
 El Siglo Futuro
 El Diario de Lérida
 El Centinela
 El Tradicionalista

Pel missatge, "*Somos traidores*", és fàcilment deduïble que el periòdic on veié la llum l'acròstic, era de signe carlista. Com, igualment, en el que segueix:

El Semanario de la Bisbal
 El Diario de Lérida
 Lo Mestre Titas
 El Siglo Futuro
 El Tradicionalista
 El Centinela
 El Diario de Sevilla

La Cruz de la Victoria
 El Eco de Queralt
 El Restaurador
 El Fuerista
 El Norte Catalán
 El Integrista

Amb la premsa carlina, en canvi, formaven aquests altres acròstics:

El Tradicional
 El Pensamiento Galáico
 El Correo Catalán
 El Vasco

La Esperanza del Pueblo
 El Correo Español
 El Intrínquilis
 L'Espurna
 El Legitimista
 El Manchego

La Hormiga de Oro
 La Fe
 Rigoletto

"*Dios, Patria, Rey*", o, com a continuació, "*Viva el Rey*", ambdós amb la paraula darrera amb i llatina, per manca de periòdics que presentessin una i grega en la capçalera. Així,

El Alavés
La Hormiga de Oro
El Vasco
El Correo Español

El Pensamiento Galáico
El Correo Catalán

El Intrínquilis
La Fe
El Tradicional⁴³³.

Els dos principals diaris carlistes abans de l'escissió, El Siglo Futuro i el Correo Catalán, dirigits per Ramón Nocedal i Lluís M. de Llauder, respectivament, seguien camins diferents. Aquest darrer restà dins el moviment carlista, no sense la sorpresa de molts, que el situaven en l'òrbita intransigent. Fins i tot, a principi del mateix any 1888 Llauder s'havia definit, a ell mateix i al seu diari, com a intransigents, a la manera d'El Siglo Futuro, en front de La Fe⁴³⁴. La fidelitat a don Carlos, tanmateix, acabà inclinant la balança. El Siglo Futuro, al seu torn, encapçalà el moviment integrista i va esdevenir, a partir de llavors, el pal de paller del nou grup polític que dirigia el seu director. El carlisme es va quedar, així doncs, sense el seu principal òrgan periodístic. A Madrid, només restà La Fe, que mereixia ben poca confiança al pretendent i al sector que es situà al capdavant del partit. Per aquesta raó, el paper de mitjà de premsa oficiós correspongué al Correo Catalán, mentre es feien apressats passos per a la fundació d'un nou diari a la capital. A la fi, quan s'escolava el mes de setembre, va sortir al carrer El Correo Español⁴³⁵.

⁴³³. L'España, 22 novembre 1888, p. 3.

⁴³⁴. L[luís] M. DE LL[AUDER], "Rechazando una agresión", CC, 8 gener 1888, pp. 9-11. Sobre Lluís M. de Llauder, cfr. especialment el capítol IV-d'aquesta tesi doctoral.

⁴³⁵. Seria molt interessant de realitzar un estudi monogràfic sobre El Correo Español. Mentrestant, es pot consultar José NAVARRO CABANES, Apuntes bibliográficos..., pp. 166-173.

Llauder, que ja ocupava un paper central en els canvis que s'estaven produint a l'interior del carlisme -des de l'anada a Venècia que acabà accelerant la crisi de 1888 fins a la funció atorgada al seu diari barceloní-, fou l'encarregat de dur a terme el projecte. Des d'abans que es consumés l'escissió existia la intenció de fundar un nou diari, a fi i a efecte de contrarestar els nocedalistes. Era, a ben segur, un dels encàrrecs que el duc de Madrid havia fet a Llauder en el decurs de la seva estada al palau Loredan en 1888. En una carta del secretari del pretendent al marquès de Cerralbo, datada el 25 de juliol d'aquell any, es transmetien les següents informacions:

"Vamos ahora al asunto negro del periódico. El Señor ha encontrado una persona, el joven Respaldiza que vino con nosotros de Chile y q[u]e no tuvo el gusto de hallar a V. en Madrid cuando fue a buscarle hace un par de meses con una carta mía, que presta a Llauder diez mil duros, sin interés, por dos años, para fundar el periódico enseguida, a la condición de q[u]e se estipule q[u]e el Director y Administrador, o a lo menos el primero han de ser de nombramiento Real, y removibles siempre, a voluntad de S.M..

*Llauder tiene ya en su poder la autorización para fundar el periódico, o mejor dicho la orden y el encargo de hacer uso de ella en Madrid cerca de las personas de más absoluta confianza para q[u]e le ayuden. Con este documento y con los cincuenta mil francos irá a Madrid donde el Rey espera que V. le prestará todo el concurso q[u]e le sea posible. Comunico a V., por supuesto, todas estas noticias, y las que siguen, con la más absoluta reserva, pues nadie en el mundo lo sabe, excepto Llauder. Como base de redacción en Madrid suponemos q[u]e Llauder podrá utilizar Leandro Herrero, Valbuena y Somoza. El periódico se llamará El Estandarte Real. De esto y de otros detalles enterará a V. Llauder. Lo urgente es no perder tiempo y que salga enseguida, pues aunq[u]e la estación sea poco propicia hay q[u]e pasar por todo para acabar de desconcertar a los rebeldes menudeando los golpes, y el del periódico no se lo esperan hasta mucho más tarde los nocedalistas, q[u]e saben muy bien las dificultades de tal empresa, y q[u]e no pueden imaginarse que tengamos en la mano una suma redonda tan importante para lanzarle."*⁴³⁸

El trencament definitiu entre carlins i integristes degué precipitar els

⁴³⁸. MC, C. V, núm. 19, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Venècia, 25 juliol 1888).

esdeveniments i, El Estandarte Real -nom que va rebre, escollit per don Carlos, una revista político-militar fundada l'any següent a Barcelona per l'actiu publicista Francesc de Paula Oller⁴³⁷- es convertí en El Correo Español. Pocs dies abans que veiés la llum el primer número, el pretendent va trametre una carta a Llauder, que constituïa un veritable programa en el terreny de la premsa⁴³⁸. Entre d'altres coses, el duc de Madrid escrivia:

"Mi querido Llauder: Con especial satisfacción he leído tu carta del 14, anunciándome la inmediata aparición de "El Correo Español". Si todo periódico que venga a defender nuestra santa Causa es acogido por mí con aplauso, mi complacencia sube de punto al recibir el anuncio del tuyo por las circunstancias en que aparece, y por hallarse a su frente persona tan de antiguo estimada y querida por mí y tan calumniada como tú por nuestros enemigos interiores.

(...)

Apruebo el programa que me sometes, y confío que el nuevo periódico ha de estar a la altura de su misión: defender la Religión, la Patria y la Monarquía, pero sin suplantarla; servirlas, pero no sustituirse a ellas. Un periódico ha de ser ante todo un periódico, no un púlpito. De esta usurpación del magisterio doctrinal o de la dirección política es de lo que más encarecidamente te encargo apartarte. Ni la Prensa tiene misión religiosa propiamente docente, ni facultades directivas. El olvido de esta verdad elemental ha sido causa de hondas perturbaciones religiosas y políticas, cuyas huellas debe borrar "El Correo Español" con una conducta diametralmente opuesta.

(...)

Un periódico español y monárquico puede ser y debe ser algo más. Con ese objeto fundas tú "El Correo Español", que no viene al estadio de la Prensa para estudiar las corrientes que predominan entre cierta clase de lectores y darles gusto, aunque sea estérilmente para la Patria, sino para decirles la verdad y ponerles en el camino si van desencaminados."

En la carta s'acabava encarregant dues tasques al nou diari: d'una banda, mostrar un públic agraïment a la premsa carlina de Madrid i províncies per "el concurso que me ha prestado durante los últimos acontecimientos, y decir a

⁴³⁷. Melchor FERRER, Historia del..., vol. XXVIII-II, p. 240.

⁴³⁸. Don Carlos a Lluís M. de Llauder (Venècia, 20 setembre 1888), reproduïda a ibid., vol. XXVIII-II, pp. 90-92.

todas las personas que han secundado mi política el gran consuelo que he recibido con esta espontánea manifestación"; i, per l'altra, "desmentir de una vez para siempre todas las falsedades que sobre mis ideas, propósitos y sentimientos han inventado los desertores de nuestra Causa, y que la Prensa liberal reproduce y propaga." Els treballs de Llauder, així doncs, acabaren de manera exitosa. De la seva llarga estada a Madrid en restaren els articles que diumenge rere diumenge, amb l'excepció de la setmana que va aparèixer El Correo Español, veieren la llum al Correo Catalán amb títols com ara "Carta de Madrid" o "Desde Madrid". Llauder va abandonar, amb el temps, les tasques directives en el nou diari madrileny i, més endavant, en traspassà la propietat a don Carlos malgrat que aquesta circumstància es mantingués en secret, per tal de dedicar-se de ple als seus periòdics barcelonins -en especial, el diari fundat l'any setanta-sis- i als seus càrrecs dins l'aparell del partit.

El Correo Español acomplí les recomanacions i els encàrrecs consignats en la carta del duc de Madrid i, en conseqüència, va jugar en els primers mesos de vida un paper molt important en la revitalització i reorganització carlista. Era, a manca d'òrgan oficial, l'òrgan oficiós del partit. En conseqüència, "*a él deben comunicarse todos los documentos antes q[u]e a ningún otro, o a lo menos al mismo tiempo*"⁴³⁹. En altres paraules del secretari de don Carlos, el nou diari era "*nuestro Boletín Oficial, la Gaceta carlista*"⁴⁴⁰. A la fi de 1889 i, sobretot, entrat ja l'any 1890, no obstaït això, aparegueren algunes dificultats, tant de tipus econòmic com de funcionament intern. A banda, naturalment, d'aquelles que derivaven de la convivència amb l'altre diari carlista madrileny -La Fe, que dirigia Antonio J. de Vildósola- i, sobretot, amb un setmanari de la seva òrbita dirigit per Leoncio G. de Granda, El Cabecilla,

⁴³⁹. MC, C. VI, núm. 12, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Venècia, 14 juny 1890). Poc abans, en carta a Llauder -datada al palau Loredan el 25 d'abril de 1890-, don Carlos afirmava, una volta acabat l'exitós viatge de propaganda del marquès de Cerralbo per Catalunya, que "*hoy más que nunca me complazco en haber escogido [El Correo Español] como mi órgano oficioso entre los numerosos que con igual fe y abnegación defienden nuestra Santa Causa*". "Carta de Don Carlos de Borbón", CC, 11 maig 1890, p. 11.

⁴⁴⁰. MC, C. VI, núm. 38, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Venècia, 10 desembre 1890).

que incidien directament sobre els problemes anteriors. Tant el diari com especialment el setmanari subvertien l'estret control que sobre la premsa del partit pretenia d'exercir la cúpula dirigent i, de manera directa, el pretendent i el seu cercle venecià. Així doncs, El Cabecilla era "*inmundo*" i Granda un "*granuja*", adjectius emesos des de Venècia després que aquest setmanari ataqués Marcos Laguna, pseudònim rere el qual trobem el secretari del pretendent Francisco Martín Melgar, que n'esdevingué un dels blancs habituals⁴⁴¹. Una retòrica populista i militar embolcallava els articles de la segona etapa d'El Cabecilla (1889-1890) -la primera, entre 1882 i 1888-, un "*Periódico montaraz de pura raza*" si hem de fer cas del subtítol. L'actitud del setmanari féu pensar en alguna ocasió en nous perills d'escissió en el carlisme, atemperats quan La Fe se'n desmarcà en els primers mesos del noranta⁴⁴². La relació d'aquest diari amb la direcció carlista fou sempre

⁴⁴¹. El qualificatiu "*inmundo*", amb què Francisco Martín Melgar obsequiava El Cabecilla, va ser escrit després d'uns durs atacs dirigits a El Correo Español i directament a Marcos Laguna, "*a quien llama estúpido, necio y traidor*", a més d'acusar-lo de formar part dels "*ojalateros*". Melgar explicava a Cerralbo que don Carlos havia fet escriure una "*carta terrible*" al director de La Fe Vildósola, en la que se l'advertia que "*a la primera reincidencia de Granda va a hacer un ejemplar escarmiento*". MC, C. V, núm. 32, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Venècia, 19 gener 1890). També era Melgar qui considerava Granda un "*granuja*", el febrer del noranta, després d'uns atacs d'El Cabecilla a Liñán i de les continuades queixes i demandes d'actuació del marquès de Valde-Espina i de Bériz. El secretari del pretendent feia referència a l'actuació de Granda a la darrera carlinada: havia servit a Biscaia, on mostrà la seva proverbial cobardia. I, entre parèntesi afegia: aquell qui no ho sabés, "*lo adivinaría ahora al verle ejerciendo de matón*". MC, C. V, núm. 37, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Venècia, 6 febrer 1890). Tal com resulta evident, les topades entre Granda i Melgar transcendien l'àmbit polític per tal d'endinsar-se en el personal, fins al punt de convertir-los en indissociables.

⁴⁴². Leoncio González de Granda, "*no pudiendo ganarse el pan ni con su ingenio ni con sus brazos*", explotava l'escàndol i el puritanisme monàrquic, tot falsificant-lo, tal com abans havia explotat i falsificat el puritanisme religiós. Granda volia presentar-se, segons el secretari del duc de Madrid, com a més realista que el Rei. Si don Carlos procedís contra El Cabecilla -seguia Melgar en la seva carta- aquest es llançaria a una oberta rebel·lió, amb la possibilitat que obtingués el suport de Vildósola i La Fe. Així es renovaria el cisma, que "*tantos años y tantos esfuerzos habla costado sofocar*". Només l'autoritat i el prestigi del marquès de Cerralbo podrien aturar -si això succeís- Vildósola. El pròcer castellà s'ofertà a fer de mitjancer. El pretendent carlista ho confià al seu tacte i a la seva prudència. Deixà de banda, així, aconsellat per Cerralbo, la idea d'enviar una circular a tota la premsa carlina on s'especificués que aquesta refusava tota solidaritat amb El Cabecilla. De tota manera, Melgar creia que això només endarreriria el conflicte; i "*la ruptura vendrá y ruidosa, apenas repita el Cabecilla sus insolencias*". Per una banda, don Carlos considerava fonamental el respecte a la seva autoritat, mentre que per l'altra, "*la pandilla Sangarrén, Valbuena, Granda*" era massa superba per aturar les seves difamacions. El cisma era, des del seu punt de vista, inevitable. Quatre dies després, el 30 de gener de 1890, la indignació aflorava novament a causa del darrer número del setmanari. Don Carlos va escriure a Vildósola a fi i a efecte de forçar el seu posicionament, o bé al costat del Rei, o bé "*en compañía tan ignominiosa*". Si La Fe es posés al costat d'El Correo Español per anatematitzar el setmanari de Granda, es podria solucionar el problema sense haver d'apel·lar a una intervenció directa del pretendent. Melgar era de l'opinió que La Fe -i també El Alavés- optarien per la passivitat en aquesta qüestió. De tota manera, havia arribat ja el moment d'actuar enèrgicament. La impunitat d'El Cabecilla conduïa

complexa i gens exempta de conflictivitat. El marquès de Cerralbo assajà sempre d'evitar conflictes frontals i irreversibles, tot oferint-se com a mitjancer a la recerca d'enteses totals o parcials. Les batusses de La Fe amb El Siglo Futuro i els Nocedal ja han estat analitzades, però no és possible d'oblidar tampoc les que mantingué amb El Correo Español i la nova direcció del carlisme des de 1889. Així, per exemple, amb motiu de la boda de Blanca, filla de Carles i Margarida, amb l'arxiduc Leopold Salvador l'octubre d'aquell any, Vildósola i el baró de Sangarrén foren expressament exclosos de la llista de convidats ja que se'ls considerava "*malos carlistas*"⁴⁴³. Malgrat no donar suport al nucli d'El Cabecilla en la seva escalada verbal, des de La Fe seguien discrepant de la línia oficial imperant en el carlisme⁴⁴⁴. A principi del mes

inexorablement a la rebel·lió parcial a curt termini. A llarg termini, a l'escissió: "*Déjesele un par de años, y el partido volvería a partirse por la mitad.*" En carta del 13 de febrer, Melgar feia notar al marquès de Cerralbo que El Cabecilla havia publicat un article molt submís, on assegurava que mai desobeiria el Rei ni es barallaria amb cap periòdic carlista. El secretari del pretendent estava, no obstant, preocupat per la manca de resposta de Vildósola a la carta enviada a la fi de gener. Deu dies després, la notícia no era ja que El Cabecilla hagués aturat "*sus indecencias*", ans que Granda havia enviat un escrit a don Carlos. La resposta de don Carlos a Granda s'envià juntament amb aquesta carta del 23 de febrer. Anava dirigida a Cerralbo, amb la indicació que la donés a llegir al director d'El Cabecilla. Don Carlos el perdonava, tot esperant que "*con su conducta posterior borraré el vivo enojo q[u]e me han causado las faltas de El Cabecilla*". I, com que els greuges que exposava no eren personals sinó polítics, havien de ser comunicats a Cerralbo per tal que aquest els transmetés al duc de Madrid. La carta de González de Granda respirava humilitat i penediment, al mateix temps que recordava tots els sacrificis fets per la causa i deixava entreveure desconfiances cap a l'entorn del pretendent. Poc després, Vildósola responia finalment a la carta que se l'hi envià. Assegurava que estava en males relacions amb Granda i que si El Cabecilla reincidia, La Fe "*hablarla claro contra él*". Vildósola, plenament implicat en el procés de fusió entre La Fe i El Correo Español, feia un clar apropament a la cúpula carlista. Tanmateix, no varen caldre noves intervencions -tot i que en una carta del mes de juny Melgar es queixava de bell nou dels atacs que se l'hi dirigiren en un dels darrers números del setmanari-, ja que El Cabecilla deixà de publicar-se al cap de poc temps. De tota manera, el seu "fantasma" i la seva possible reaparició planà encara alguns mesos sobre els dirigents carlistes. Aquesta llarga nota ha estat escrita en base a MC, C. V, núms. 32, 33, 34, 36, 37, 38, 39 i 40, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Venècia, 19, 26 i 30 gener, 4, 6, 13 i 23 febrer, i 4 març 1890); C. VI, núm. 13, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Venècia, 27 juny 1890); C. VII, núm. 10, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Venècia, 8 abril 1890), i C. II, núm. 14, Don Carlos al Marquès de Cerralbo (Venècia, 23 febrer 1890) i Leoncio G. de Granda a Don Carlos (Madrid, 19 febrer 1890).

⁴⁴³. MC, C. V, núm. 24, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Graz, 1 octubre 1889). Uns mesos abans, en els comentaris que Melgar feia a Cerralbo sobre "*un artículo poco prudente, como otros anteriores*" de La Fe sobre els jesuïtes, escrivia: "*tenga V. en cuenta q[u]e Vildósola es un carácter infantil al q[u]e nada se puede fiar, y con la mejor fe del mundo comete cadetadas q[u]e a todos comprometen, por lo cual hay q[u]e observar con él la regla de conducta de no tratarle como a persona seria, y no perder de vista al hablarle q[u]e no se habla con un hombre, sino con un niño*". MC, C. V, núm. 23, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Venècia, 21 juny 1889).

⁴⁴⁴. A la darrereria de 1890, Francisco Martín Melgar criticava en carta a Cerralbo un dels darrers números de La Fe. La seva interpretació era clara: el diari de Vildósola venia a dir que mentre El Correo Español era l'òrgan de don Carlos, La Fe ho era dels carlistes, la qual cosa la convertia en infalible. MC, C. VI, núm. 40, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Viareggio, 26 desembre 1890).

de desembre de 1890, don Carlos feia comunicar a Cerralbo que "*si La Fe persevera hay que matarla*"⁴⁴⁵. Aquestes paraules, escrites en un moment difícil de les llargues negociacions entaulades a fi de fusionar La Fe en El Correo Español són un clar indicatiu de les esperances que en aquestes es posà. Amb La Fe desapareixeria l'emblema màxim d'un sector -els Vildósola, Valbuena, Granda, baró de Sangarrén-, que era crític amb l'actuació dels principals dirigents carlistes.

Fou en ple desenrotllament de l'*assumpte Granda* quan, per primera vegada, es va plantejar obertament la fusió de La Fe en El Correo Español. De fet, malgrat que aquest fos el desig del pretendent i del seu cercle proper, en base a raons diverses, mai s'havia plantejat seriosament, com a possibilitat ferma, a causa de la pròpia posició crítica de La Fe. A mitjan mes de febrer del noranta, Leandro Herrero comunicà al secretari del duc de Madrid que Antonio J. de Vildósola s'havia manifestat disposat a acceptar la fusió, mentre això no significués quedar relegat a tercera o quarta fila. El director d'El Correo Español acompanyava la notícia amb unes observacions: que la meitat del diari era legalment de Dolores La Hoz, i que La Fe tenia força deutes, però que aportaria dos mil subscriptors a El Correo Español, o el que era el mateix, "*vida asegurada y próspera*". Herrero quedava encarregat de sondejar més a fons Vildósola. Aquesta fusió era, afirmava Melgar, "*el desideratum del Rey*" i si s'arribava a assolir, aquell moment "*sería un gran día de fiesta para la Causa*". Fins i tot deixant de banda que podria quedar resolta la qüestió financera de l'òrgan oficiós, la fusió tindria efectes incalculablement positius per al carlisme, ja que podria suposar "*la unidad y disciplina del Partido*", és a dir una premsa que "*recibiera un impulso único de Madrid, o mejor del Rey*"⁴⁴⁶. La situació financera d'aquest diari era delicada: "*Cada*

⁴⁴⁵. MC, C. VI, núm. 37, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Venècia, 4 desembre 1890).

⁴⁴⁶. El pas que havia fet Vildósola va sorprendre don Carlos i Melgar, que no havien pogut evitar de pensar que hi havia algun problema de fons que el motivava. Melgar suggeria dues possibilitats a Cerralbo: o bé que Vildósola estés a punt de perdre el seu plet amb La Hoz per la propietat de La Fe i volgués crear complicacions, o bé que sospités que don Carlos era el veritable propietari d'El Correo Español i veiés com a inútil a la llarga la confrontació amb aquest diari. En tot cas, la veritat sobre

mes es una terrible sangría, pues ninguno baja de tres mil francos lo que hay q[ue] enviar al Correo Español, y eso es horroroso, y muy superior a Sus fuerzas.", afirmava a principi de maig de 1890 el secretari de don Carlos⁴⁴⁷. Uns mesos després, la situació econòmica era encara més delicada. Melgar assegurava a Cerralbo que el duc de Madrid havia desembutxacat fins aquell moment -octubre de l'any noranta-, per tal de sostenir el periòdic, cent mil francs, una xifra que era considerada "*colosal para la fortuna del Señor*"⁴⁴⁸. Es feia del tot impossible, s'afirmava des de Venècia a final de novembre, "*prolongar esta sangría*"⁴⁴⁹. Els subscriptors augmentaven -a principi de març de 1890 el diari comptava amb un total de mil nou-cents-, sí, però "*con serena lentitud*". Mentrestant, els deutes acumulats (capital inicial, inversions, etc.) i els pocs ingressos en concepte de publicitat feien difícil el manteniment

aquesta qüestió no l'havia de saber, ja que si fracassessin les negociacions segur que es dedicaria a proclamar-ho als quatre vents. El marquès de Cerralbo quedaria encarregat de portar les negociacions. Per això se l'advertia que en l'aspecte financer la fusió no podia comportar cap mena de despesa, ans havia d'ajudar a eixugar els actuals deutes; en l'aspecte polític, Vildósola s'havia d'incorporar a la redacció d'El Correo Español com a redactor, mai com a director. MC, C. V, núm. 39, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Venècia, 23 febrer 1890). Leandro Herrero s'entrevistà amb Cerralbo i Llauder. Mentre que aquest darrer opinava que calia deixar que La Fe s'enfonsés totalment a fi i a efecte de recollir la seva successió de forma gratuïta, el pròcer castellà era partidari de l'opció contrària, com el mateix secretari del pretendent, que consistiria en una fusió en l'espai de temps més curt possible "*para bien del Partido y para bien de la empresa periodística*", tot evitant més despeses i més escàndols. MC, C. V, núm. 40, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Venècia, 4 març 1890).

⁴⁴⁷. En la mateixa carta s'al·ludia a "*el déficit mensual q[ue] nos ahoga*". MC, C. VI, núm. 6, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Venècia, 6 maig 1890). A la darrera d'aquell mes de maig, Melgar assegurava que don Carlos havia enviat des del desembre prop de 20.000 francs per al diari. Pensar que la tramesa de tres mil francs mensuals podia durar indefinidament "*es pensar en coger la luna con las manos*", ja que per a "*la renta del Señor y para Sus obligaciones esa es una carga del todo intolerable*". Per tant, era necessari de trobar ràpidament una eficaç solució: "*Piense V. con empeño y a ver si tiene una idea luminosa*", escrivia el secretari del pretendent al marquès de Cerralbo. MC, C. VI, núm. 8, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Venècia, 29 maig 1890). Al cap d'un mes, Melgar tornava a recordar al pròcer castellà que es seguien enviant tres mil francs mensuals a El Correo Español i que segons l'administrador del diari, Puiggrós, no era possible de fixar un límit a aquest desembors de diners. Marichalar, administrador de la fortuna de don Carlos, estava alarmat per aquestes despeses i, fins i tot, havia insinuat la seva renúncia per tal de no veure's implicat en la ruïna del pretendent. Així doncs, "*urge muchísimo hallar y plantear una solución*". MC, C. VI, núm. 13, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Venècia, 27 juny 1890). Més queixes de Marichalar, a MC, C. VI, núm. 17, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Graz, 22 agost 1890).

⁴⁴⁸. Aquest era, sens cap mena de dubte, el camí cap a la ruïna, tal com repetia dia rere dia Marichalar (vegeu, sobre les queixes d'aquest personatge, administrador de la fortuna del pretendent, la nota anterior). MC, C. VI, núm. 23, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Venècia, 5 octubre 1890).

⁴⁴⁹. MC, C. VI, núm. 36, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Venècia, 24 novembre 1890).

de l'empresa⁴⁵⁰. Entre setembre i octubre de 1890, fins i tot, es discutí la possibilitat d'abandonar la publicació. Sobre aquesta qüestió, tanmateix, don Carlos era prou contundent: "*Su desaparición equivaldría a un desastre*", afirmava en carta al seu representant a Espanya⁴⁵¹. Per tant, era necessari d'abocar-hi esforços preferents. La solució passava per la fusió entre El Correo Español i La Fe, que Melgar calculava aportaria dos mil nous subscriptors al primer diari. D'aquesta forma, no només es cobririen les despeses, sinó que, fins i tot, s'obtindrien beneficis, ja que el límit per a la supervivència havia estat calculat en unes tres mil subscripcions⁴⁵². Amb l'esperança que es trobaria aviat una solució, a principi de gener de 1891 don Carlos accedia a invertir durant tres mesos més alguns milers de francs a El Correo Español, malgrat que fins llavors ja havia despès "*un verdadero capital, q[u]e no guarda proporción con la modesta fortuna del Señor*"⁴⁵³.

Les negociacions per a fusionar La Fe en El Correo Español duraren gairebé un parell d'anys, amb múltiples estira i arronses, malentesos i alguns fracassos parcials. Més amunt hem vist com Antonio J. de Vildósola havia expressat a principi de 1890 la seva disposició a acceptar el procés. Al cap de ben poques setmanes el marit de Dolores La Hoz va escriure a Venècia, assabentat ja de l'assumpte per una indiscreció del director de La Fe, per tal de reclamar que es tinguessin ben presents els drets de la seva muller en el diari. Les instruccions del secretari de don Carlos consistien en tirar endavant les converses amb Vildósola, al mateix temps que es mantenia La Hoz el

⁴⁵⁰. MC, C. VI, núms. 1 i 23, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Venècia, 9 març i 5 octubre 1890). Sobre la manca d'anuncis, cfr. MC, C. VI, núms. 2, 5, 6 i 8, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Venècia, 21 març, 25 abril, i 6 i 29 maig 1890).

⁴⁵¹. "*Como dices con mucho acierto, suprimirlo sería declararnos vencidos cuando somos los vencedores.*" MC, C. II, núm. 15, Don Carlos al Marquès de Cerralbo (Venècia, 5 octubre 1890).

⁴⁵². Els beneficis serien invertits en la seva totalitat en l'extinció dels deutes de La Fe. MC, C. VI, núm. 1, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Venècia, 9 març 1890).

⁴⁵³. MC, C. VII, núm. 2, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Venècia, 8 gener 1891).

màxim al marge possible de l'assumpte⁴⁵⁴. Durant l'any noranta s'avança ben poc. Mentrestant, el marquès de Cerralbo dissenyà un ambiciós projecte per a la premsa del partit, que havia d'eleva el carlisme "*a potencia de primer orden en la esfera de los partidos españoles*"⁴⁵⁵. Tanmateix, la fusió era, a aquests efectes, bàsica. El mes de desembre de 1890 es produí un "*conato abortado de fusión*" -en paraules de Melgar- entre els dos diaris, com a conseqüència d'un estirabot periodístic de Vildósola contra El Correo Español i de les condicions dels La Hoz en el sentit que fos aquest darrer diari el que es fusionés en La Fe, considerades inacceptables per la direcció carlista⁴⁵⁶. Les diferències entre uns i altres semblaven insalvables, ja fos per qüestions de propietat, econòmiques i d'extinció de deutes, de reconversió de personal, o sobretot, ja fos per la forma externa de materialització del procés. L'any 1891 resultà absolutament decisiu. De tota manera, el mes de febrer, Melgar encara s'exclamava de la manera següent:

*"¡Ah, la prensa, la prensa, y sobre todo nuestra prensa!
Mientras eso no se enderece, ¿cómo quiere V. q[u]e no
andemos torcidos?"*⁴⁵⁷

Les negociacions pràcticament acabaren amb l'any. Les condicions finals s'aproparen molt a les proposades pel secretariat del duc de Madrid, que reforçaven de totes totes El Correo Español⁴⁵⁸. La Fe va sortir al carrer, per

⁴⁵⁴. MC, C. VI, núms. 2, 5 i 8, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Venècia, 21 març, 25 abril i 29 maig 1890).

⁴⁵⁵. MC, C. VI, núm. 17, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Graz, 22 agost 1890).

⁴⁵⁶. "*La fusión queda, por lo tanto, irrevocablemente abandonada*". MC, C. VI, núms. 37 i 38, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Venècia, 4 i 10 desembre 1890).

⁴⁵⁷. MC, C. VII, núm. 6, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Venècia, 20 febrer 1891). Una discussió sobre l'estat financer de La Fe entre Melgar i Cerralbo, a MC, C. VII, núm. 10, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Venècia, 8 abril 1891).

⁴⁵⁸. El Correo Español assumia els deutes de La Fe si no sobrepassaven les 10.000 pessetes; els La Hoz i Vildósola es comprometien a no fundar un altre periòdic sense permís de don Carlos; es pagava una pensió anual a Vildósola i a La Hoz, proporcional a les noves subscripcions a El Correo Español provocades per la fusió; la propietat, direcció i administració del periòdic quedaven a la lliure i absoluta disposició de don Carlos; La Fe cedia tots els seus anuncis a El Correo Español, i el nom d'aquest darrer no podia ser substituït per un altre. Cfr. MC, C. VII, núms. 26, 27 i 28, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Venècia, 2, 14 i 15 novembre 1891).

darrera vegada, a la fi del mes de desembre⁴⁵⁹. La nota d'agraïment de don Carlos al marquès de Cerralbo, pel seu paper en el procés de fusió, ens permet de percebre la importància que s'havia concedit a aquest tema i les dificultats que la seva resolució comportà. Així, escrivia, que

"no quiero retrasar más el darte las gracias por el nuevo e importantísimo servicio q[u]e has prestado a la Causa.

Con ser grandes los que le han precedido pienso q[u]e ninguno puede tener consecuencias más fecundas ni sobre todo mas inmediatas.

*Seguro estoy de que completarás esta grande obra dando todo tu apoyo moral hoy con más ardor que nunca a El Correo Español q[u]e por las circunstancias y los esfuerzos de todos ha adquirido una posición tan eminente en la prensa española. Ahora lo que necesita es mucha "propaganda" y modernizarse."*⁴⁶⁰

I així va ser. A la propaganda i a la modernització es dedicaren, principalment, els esforços des de llavors. La redacció s'amplià i es va reestructurar -Vázquez de Mella substituï Herrero com a nou director- sota l'estret control de la direcció carlista, el contingut del diari s'intentà de millorar, així com les fonts d'informació, que es diversificaren. I, en el marc d'un impuls que afectava tots els nivells, s'intentà de sanejar -lentament⁴⁶¹- el seu estat financer. El Correo Español era una de les bases de l'edifici del carlisme finisecular⁴⁶².

⁴⁵⁹. Que fos així era insistentment reclamat per Francisco Martín Melgar, ja que permetia un important estalvi en material i, al mateix temps, significava que la renovació de les subscripcions ja podrien revertir en El Correo Español. MC, C. VII, núm. 34, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Venècia, 24 novembre 1891).

⁴⁶⁰. MC, C. II, núm. 18, Don Carlos al Marquès de Cerralbo (Venècia, 10(o 15) desembre 1891). "*Harto sabe V. la grandísima importancia q[u]e el Rey ha atribuido de siempre a este órgano, y hartos sabe V. los sacrificios q[u]e se ha impuesto para q[u]e esa obra Suya prospere.*" MC, C. VI, núm. 1, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Venècia, 9 març 1890).

⁴⁶¹. Don Carlos, a final de 1893, escrivia al marquès de Cerralbo sobre un lliurament de diners per extingir totalment els deutes d'El Correo Español, i assegurar-ne la continuïtat. MC, C. II, núm. 25, Don Carlos al Marquès de Cerralbo (Viena, 1 octubre 1893), i núm. 26, Don Carlos al Marquès de Cerralbo (Venècia, 10 octubre 1893). Un any abans, els diners invertits en el diari pel pretendent feien que el seu secretari es demanés: "*Verdad es que se trata de una Corona, pero ¿y si la Corona no se logra, y viene, en lugar de ella, la ruina?*" MC, C. VIII, núm. 32, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Venècia, 25 novembre 1892).

⁴⁶². El Correo Español ocupava cartes i més cartes entre les creuades pel secretari del pretendent i el marquès de Cerralbo. Aquí hem emprat una part ínfima del material. Amb la totalitat es podria elaborar un interessant estudi monogràfic sobre el diari.

PREMSA CARLISTA (1896)

* El Alavés	Vitòria
El Amigo del Obrero	Granada
El Amigo del Pueblo	Segòvia
* El Baluarte	Girona
* El Basco	Bilbao
Biblioteca Popular Carlita	Barcelona
* El Cántabro	Tolosa
* El Centro	València
* La Comarca Leal	Vic
* Correo Catalán	Barcelona
* El Correo de la Provincia	Tarragona
El Correo de Tortosa	Tortosa
* El Correo Español	Madrid
La Cruz de Sobrarbe	Barbastro
Chapel-Zuri	Bilbao
* La Hormiga de Oro	Barcelona
La Lealtad.....	Ciudad Rodrigo
* La Lealtad de Navarra	Pamplona
* La Libertad	S.Cruz Tenerife
La Libertad Regional	Alacant
El Libertador	Úbeda
El Loredán	Lleida
* El Manchego	Ciudad Real
La Monarquía Federal	València
El Nuevo Cruzado	Barcelona
* El Pensamiento Galaico	Santiago
El Pueblo Español	Castelló
La Región	Tudela
El Restaurador	Huelva
El Tesón	Saragossa
* La Tradición	Palma Mallorca
* La Voz de Granada	Granada
* La Voz Manresana	Manresa.

L'arrencada d'El Correo Español, una vegada superats els problemes dels anys inicials, va coincidir -no pas casualment- amb la de la premsa carlista en general. En començar 1892 el nombre de capçaleres existents a Espanya era de vint⁴⁶³. Menys, per tant, que en els moments posteriors a l'escissió integrista. Entre 1888 i 1891 van aparèixer nous periòdics en el camp carlí, però paral·lelament en desaparegueren d'altres, fet que, juntament amb la vida efímera de bona part de les capçaleres, impedí el creixement del nombre total de publicacions. Fou en els anys 1892 i 1893 quan aquesta premsa va assolir un molt notable desenvolupament. Així, ja el mes de març del noranta-dos es podia llegir al Correo Catalán:

*"Ese progresivo aumento de nuestra prensa causa la más profunda satisfacción al Rey, que observa con interés vivísimo todo lo que tiende a aumentar nuestros medios de propaganda, dando la natural preferencia a los periódicos y a los Círculos."*⁴⁶⁴

La satisfacció derivava sobretot de l'aparició les setmanes anteriors d'El Correo de la Provincia a Tarragona, El Aragonés a Saragossa i el setmanari satíric Calacuerda a Madrid. Les setmanes següents sortiren al carrer El Almogávar Leridano i La Voz de Granada, i, més endavant, tot i que encara dins l'any 1892, El Centinela a Burgos i La Libertad a Santa Cruz de Tenerife⁴⁶⁵. Al costat d'aquestes novetats, d'altres periòdics introduïren modificacions remarcables, com ara el Correo Catalán a principi d'any, o bé La Comarca Leal, que d'ésser l'òrgan del partit carlista a Vic i Berga passà a ser-ho, així mateix, d'Olot, tot reunint les tres principals poblacions de la Muntanya catalana⁴⁶⁶. El gener de 1893, d'altra banda, en un breu espai

⁴⁶³. "Enero de 1892. Prensa carlista española", El Estandarte Real, gener 1892, làmina.

⁴⁶⁴. CC, 11 març 1892, ed. matí, p. 8.

⁴⁶⁵. CC, 5 gener 1892, ed. matí, pp. 6-7; "Calacuerda", CC, 8 febrer 1892, p. 6; "Otro diario carlista", CC, 2 març 1892, ed. matí, pp. 8-9; "Otro periódico carlista", CC, 22 març 1892, ed. matí, p. 7; "Un nuevo periódico carlista", CC, 9 juny 1892, ed. matí, pp. 10-11; "Otro más", CC, 20 octubre 1892, ed. matí, pp. 7-8, i "Nuevos periódicos", CC, 12 desembre 1892, ed. tarda, p. 5.

⁴⁶⁶. La Redacción, "Vich, Berga y Olot", La Comarca Leal, 18 novembre 1892, p. 2.

temporal, aparegueren quatre periòdics més⁴⁶⁷. Al cap i a la fi, a mitjan any noranta-tres, dels vint existents a principi de 1892, s'havia passat a un total de trenta-un⁴⁶⁸. Aquesta xifra es mantingué, malgrat que amb lleugeres variacions, la resta de la dècada. El juliol de 1894 la premsa carlina sumava trenta-dues capçaleres i una més en 1896⁴⁶⁹. Això no significa, tanmateix, que pervisquessin els mateixos periòdics. Si ens fixem en el quadre de la premsa carlina (1896)⁴⁷⁰ podrem observar com, només disset dels trenta-tres periòdics existents el 1896 en el camp carlí, existien ja a mitjan 1894. Es tracta d'aquells que han estat marcats en el marge esquerre amb un asterisc. Des d'aquelles dates, la meitat havien desaparegut i un nombre lleugerament superior havia vist la llum. Així, entre la premsa carlina de la darrerïa del vuit-cents, al costat de periòdics de llarga vida i molt arrelats, com ara el Correo Catalán, El Basco, El Pensamiento Navarro -que, en 1897, ocupà l'espai deixat pel diari La Lealtad Navarra, tot sortint al carrer fins a principi dels anys vuitanta del segle XX⁴⁷¹- o El Manchego, podríem trobar capçaleres de vida més aviat curta. La ciutat de Granada fou, en aquest sentit, un cas paradigmàtic. La Alianza, ben poc afecte als carlins, en anunciar la propera desaparició de El Amigo del Obrero, escrivia:

⁴⁶⁷. "El Baluarte, periódico carlista de Gerona", CC, 9 gener 1893, pp. 6-7; "Otro periódico", CC, 12 gener 1893, ed. matf, p. 7, i "Más periódicos. Y van cuatro en ocho días", CC, 13 gener 1893, ed. matf, p. 8.

⁴⁶⁸. "La prensa carlista", CC, 27 juny 1893, ed. matf, p. 10.

⁴⁶⁹. C., "La prensa carlista", CC, 17 juliol 1894, pp. 3-4, i Organización carlista. Libro de Honor..., p. 103.

⁴⁷⁰. Per a l'elaboració d'aquest quadre, cfr. la nota anterior.

⁴⁷¹. Cfr. Ana María CALZADA, La Prensa Navarra a fines del siglo XIX, Pamplona, 1964, pp. 60-67; Gabriel IMBULUZQUETA, "Prensa carlista en Navarra hasta 1900", a II Congreso Mundial Vasco. Congreso de Historia de Euskal Herria, vol. IV, Sant Sebastià, 1988, pp. 389-399, i Gabriel IMBULUZQUETA, Periódicos navarros del siglo XIX, Pamplona, 1993, pp. 26 i 261-275.

*"¡Triste partido que no cuenta con elementos para sostener
ni aun siquiera un periódico semanal!*

Se murió La Esperanza

de los carlistas;

Después se hundió Venecia.

¡Cuánta desdicha!

Por último señores

no tienen Voz;

Y pierden los obreros

su protector."⁴⁷²

La Esperanza, Venecia, La Voz de Granada i El Amigo del Obrero eren els títols dels quatre periòdics granadins que havien intentat de consolidar-se, sense aconseguir-ho, la darrera dècada de la centúria⁴⁷³. Més endavant ho féu, de veritat, La Verdad.

Dels periòdics carlistes editats l'any 1896, un de cada tres veia la llum a Catalunya, mentre que un parell d'anys abans, l'hi veia un de cada tres o quatre. Barcelona sobresortia amb quatre capçaleres, que corresponien a un diari (Correo Catalán), una revista setmanal i una de mensual (La Hormiga de Oro i Biblioteca Popular Carlista, respectivament), i, finalment, un setmanari (El Nuevo Cruzado). De fet, aquesta ciutat esdevingué, tot al llarg del segle XIX, el principal centre editor de premsa carlina, juntament amb Madrid i València. Només un de cada set o vuit periòdics, en els anys 1894 o 1896, veia la llum al País Basc o bé a Navarra⁴⁷⁴. En la distribució geogràfica de la premsa carlista existent en 1896, sobresortiria un conjunt principal que corresponia al territori nord i centre-est de la península: País Basc, Navarra, Aragó, Catalunya i País Valencià, els territoris més clàssics d'implantació

⁴⁷². "El Amigo del Obrero", La Alianza, 23 juny 1897, pp. 2-3. El Amigo del Obrero, tanmateix, no va desaparèixer fins l'agost de 1898. "El Amigo del Obrero", ECE, 20 agost 1898, p. 1.

⁴⁷³. La Alianza ho atribuïa, tant a la indiferència en matèria política dels granadins com al fet que els carlistes de Granada fossin pocs i mal avinguts. Un liberal, "El carlismo en Granada", La Alianza, 13 març 1897, p. 2. Així mateix, cfr. "Nuevo periódico", El Defensor de Granada, 4 setembre 1894, p. 2; "Nuevo periódico", La Alianza, 1 octubre 1896, pp. 2-3; "El Amigo del Obrero", ECE, 8 octubre 1896, p. 1; La Redacción, "Nuestra reaparición", El Amigo del Obrero, 7 febrer 1897, p. 1, i "La Voz de Granada", La Alianza, 25 febrer 1897, p. 3.

⁴⁷⁴. Sobre la premsa carlista al País Basc a la fi del segle XIX, cfr. les notes de Javier REAL CUESTA, El carlismo vasco..., pp. 152-155.

carlina. Dins d'aquesta zona, tanmateix, Catalunya destacava com a territori amb més periòdics carlistes, reflex d'una vella tradició en aquest terreny i de l'impuls individual d'un personatge com Llauder, però, així mateix, del nivell d'organització assolit en aquest etapa pel partit carlista català. Si de l'any 1896 passéssim a qualsevol altre de la darrera dècada del vuit-cents, percebríem diferències puntuals, no pas en les línies generals apuntades. Cal fer, tanmateix, dues matisacions. En primer lloc, que a Madrid, durant alguns anys, sortiren al carrer fins a dos o tres periòdics, però amb dificultats de la mena que hem analitzat més amunt. Només El Correo Español va aconseguir de consolidar-se. Segonament, fora del territori espanyol es publicà ocasionalment o, a voltes, amb una certa continuïtat, premsa carlista. Els casos de El Legitimista Español (1898) a Buenos Aires, La Correspondencia Española (1898) a París o La Regeneración Española (1899) a l'illa de Cuba, en constitueixen mostres interessants⁴⁷⁵. El primer, concretament, fou impulsat per Francesc de Paula Oller -"sé que trabajas por difundir esta luminosa verdad entre nuestros hermanos de allende el Atlántico, y quiero enviarte una palabra de aliento", li escrivia don Carlos a principi de 1898-, emigrat en 1892, igualment com més endavant, ben entrat el nou segle, ho seria la revista España. Oller esdevingué, tant en l'etapa carlista com en la jaumista, l'home de confiança a l'Amèrica del Sud⁴⁷⁶. La premsa carlina, en conjunt, posseïa tota una sèrie de característiques comunes, derivades de la seva més o menys fèrria vinculació a l'estructura del partit. Sobresortia, particularment, la premsa d'informació i opinió, des d'El Correo Español, El Alavés, La Lealtad Navarra i el Correo Catalán a qualsevol dels petits

⁴⁷⁵. "El Legitimista Español", ECE, 8 octubre 1898, [p. 2]; R. de M., "La Regeneración Española", ECE, 18 març 1899, p. 1, i Melchor FERRER, Historia del..., vol. XXVIII-II, pp. 247-248.

⁴⁷⁶. Les paraules del pretendent, a Don Carlos a Francesc de Paula Oller (Venècia, 24 gener 1898), carta reproduïda a Melchor FERRER, Historia del..., vol. XXVIII-II, p. 143. La revista mensual El Legitimista Español, segons el cens general de Buenos Aires de l'any 1904, tenia una tirada de 2.500 exemplars. Cfr. Censo General de población, edificación, comercio e industrias de la ciudad de Buenos Aires levantado en los días 11 y 18 de Septiembre de 1904, Buenos Aires, 1906, pp. 206-207. Dec aquesta referència a Àngel Duarte. Sobre les activitats de Francesc de Paula Oller a l'Argentina, cfr. Album de Honor a Francisco de P. Oller: Dios-Patria-Rev. Laureles a Un Carlista, Buenos Aires, 1935-1936, i Dios-Patria-Rev. Más Laureles a Un Carlista, Buenos Aires, 1937. Aquest tres interessants exemplars no figuren a la gegantina bibliografia carlista de Jaime del BURGO.

setmanaris existents. A vegades combinaven aquesta opció amb d'altres, com per exemple la de ser periòdics il·lustrats. Existiren òrgans de premsa de tipus polític-militar, com la revista El Estandarte Real, bàsicament destinada al record de les epopeies carlines; almanacs com els de La Tradición de Palma de Mallorca, de Lo Mestre Titas o d'El Correo Español; revistes religioses com La Hormiga de Oro, o molt més generals com la Biblioteca Popular Carlista. D'altres periòdics es presentaven com a depenents de les joventuts carlistes, com per exemple El Nuevo Cruzado o Chapel-Zuri. Per últim, una abundant alhora que efímera premsa satírica: Rigoletto, Don Ramón, Calacuerda, El Voluntario, Zumalacárregui o Lo Mestre Titas, entre d'altres. La consolidació, tanmateix, no fou possible, ni en la més independent o fins i tot poc afecte a la direcció del partit -Lo Mestre Titas, per exemple-, ni en la directament controlada des del despatx del marquès de Cerralbo, com Calacuerda de Madrid⁴⁷⁷. En tot cas, les paraules que escrivien els redactors d'El

⁴⁷⁷. El setmanari satíric carlí Calacuerda (1892-1893) veié per primera vegada la llum a Madrid el 3 de febrer de 1892 -es volia commemorar, així, l'aniversari de la batalla de Llacar-, amb la següent dedicatòria a don Carlos: "Al toque de CALACUERDA luchásteis por España; con el mismo redoble acudimos, hoy como ayer, a vuestro lado a sacrificarnos y vencer por Dios, por la patria y por V.M.." La Redacción, "Al Rey", Calacuerda, 3 febrer 1892, [p. 1]. La seva aparició a principi de l'any norantados s'ha de posar en relació amb el procés de fusió de La Fe en El Correo Español. Calacuerda era preparat des de la redacció d'El Correo Español, augmentada amb les noves incorporacions procedents del diari que desapareixia. El setmanari satíric només comportava, en conseqüència, el pagament d'un sou: el de Leoncio González de Granda. MC, C. VII, núm. 35, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Venècia, 29 novembre 1891). Sobre el títol del setmanari no hi havia unanimitat entre Madrid i Venècia. En la carta que acabem de citar, el secretari del duc de Madrid feia referència a "El Fusil o como se llame" el setmanari. En una altra missiva assegurava que el títol havia de ser La Boia, ja que era el més oportú i més gràfic possible. MC, C. VII, núm. 38, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Viareggio, 28 desembre 1891). El marquès de Cerralbo defensava el nom de Calacuerda, que a la fi s'imposà. A mitjan mes de gener de 1892, Melgar tornava a escriure al pròcer castellà: "Dice el Señor que obre V. como le parezca en lo del título del periódico satírico. A nosotros no nos gustó nada, ni nos gusta, el de Calacuerda por dos graves defectos, el de ser lo más anti-eufónico que cabe, y el de ser enrevesado, oscuro y hasta de todo punto incomprensible para el vulgo, y para la inmensa mayoría del no vulgo." I, afegeix: "Sin embargo, como no tenemos otras razones en contra, si a V. le parece que esos dos inconvenientes se equilibran o se borran por otras ventajas, póngale V. Calacuerda, pues el Señor no se opone más que por una simple cuestión de gusto, en la cual es muy posible que sea mejor el de V.." MC, C. VIII, núm. 1, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Venècia, 19 gener 1892). I així fou, i Calacuerda sortí al carrer a principi de febrer. Des de Venècia es feien, de tant en tant, suggerències de vinyetes o idees per a incloure al setmanari (per exemple, cfr. MC, C. VIII, núm. 10, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Venècia, 4 març 1892)), o fins i tot per a modificar la capçalera, que donava la sensació d'un "órgano anárquico, excitando a los descamisados contra las gentes de levita". Es permetia d'insistir, en conseqüència, en la necessitat de fer propaganda "hasta para los ojos". MC, C. VII, núm. 7, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Venècia, 25 febrer 189[2]). Al cap d'un any el periòdic tenia ja evidents problemes econòmics, la qual cosa féu pensar en la possibilitat d'una cessió. Els problemes que plantejava aquesta via eren, però, massa evidents: "El Rey no se opone a la cesión de Calacuerda al Sr. Herranz, pero quiere que V. reflexione maduramente antes si el desprenderse del Semanario no es correr el riesgo de dejar caer un arma q[ue]

Voluntario en el seu primer número eren altament significatives:

*"aquí está EL VOLUNTARIO para llenar la falta que siente nuestra comunión de un periódico francamente satírico."*⁴⁷⁸

Concentrem, a continuació, la nostra anàlisi a Catalunya. Per motius intuïbles ja en els paràgrafs precedents, emergeix per damunt de tots els periòdics el Correo Catalán⁴⁷⁹. Aquest diari barceloní, que volia entroncar amb La Convicción -el diari que Llauder dirigia en el Sexenni democràtic- va ser fundat l'any 1876 per Manuel Milà de la Roca. El primer número sortí al carrer el 16 de desembre. Venia a ocupar un espai que el conflicte bèl·lic havia deixat descobert a Catalunya. Josep Pedreny ho recordava en 1926:

"Venía el nuevo periódico a llenar un vacío que se notaba en nuestra región, dentro del campo tradicionalista; era preciso tener en la prensa un órgano adecuado que defendiese y propagase nuestras doctrinas; era necesario un adalid que en el terreno de las ideas contendiese con los adversarios, rechazando los frecuentes ataques que la prensa liberal dirigía a la santa Causa y procurando, al mismo tiempo, abrir brecha en las filas contrarias y penetrar en el corazón del pueblo para desvanecer las patrañas inventadas y esparcidas por los periódicos sectarios, con la finalidad de hacernos aparecer como entidad política poco

mañana puede volverse contra el principio de autoridad, transformándose el Calacuerda en una ignominia como era aquella fétida alcantarilla de Granda que se llamó El Cabecilla." MC, C. IX, núm. 2, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Viareggio, 8 maig 1893). El pes del record d'El Cabecilla de Granda pesà com una llosa. Calacuerda va desaparèixer al cap de ben poc. Jaime del BURGO (Bibliografía del siglo XIX. Guerras carlistas. Luchas políticas, Pamplona, 1978, p. 443) assegurava que Granda era el propietari de Calacuerda, quan, de fet, tal com hem vist, només era el director.

⁴⁷⁸. "Aquí estamos", El Voluntario, 23 febrer 1895, p. 2. El catàleg de la premsa carlina a la Restauració està encara per fer. Les importants relacions de Navarro Cabanes i Ferrer haurien de ser revisades i recomprovades, ja que contenen força errors. Per a etapes anteriors, en canvi, comptem amb treballs com els d'Urquijo per a la Primera guerra carlina o de Garmendia per al Sexenni democràtic. Cfr. José Ramón URQUIJO, "Prensa carlista durante la primera guerra (1833-1840)", a La prensa en la Revolución liberal, Madrid, 1983, pp. 319-336, i Vicent GARMEDIA, "Notas para el estudio de la prensa carlista (1868-1876)", a Manuel TUÑÓN DE LARA i alt., eds., Prensa y sociedad en España (1820-1936), Madrid, 1975, pp. 207-221. Sobre Navarro Cabanes, d'altra banda, cfr. Antonio LAGUNA PLATERO, "Estudio preliminar", a Navarro Cabanes, València, 1988, s.p..

⁴⁷⁹. Sobre el Correo Catalán, cfr. José NAVARRO CABANES, Apuntes bibliográficos..., pp. 112-118; Joan TORRENT i Rafael TESIS, Historia de la prensa catalana, vol. I, Barcelona, 1966, pp. 137-139; "El Correo Catalán" en la intimidad. Diciembre de 1905, Barcelona, 1905; Efeméride Bibliográfica de El Correo Catalán. 1876-1926, Barcelona, 1926, i Quincuagésimo Aniversario de la fundación de El Correo Catalán, Barcelona, 1927.

simpática a la opinión."⁴⁸⁰

Al cap de dos anys de la fundació, Milà de la Roca hagué de deixar el diari per motius personals, i, de fet, va morir en 1879. Fou llavors quan Lluís M. de Llauder s'hi posà al capdavant. Des d'aquell moment i fins els mesos anteriors a la seva mort, en 1902, hi va imprimir el seu caràcter. L'evolució del diari esdevingué indissociable de la del seu propietari i director. Així, en la seva primera dècada formà al costat dels sectors més intransigents, encapçalats pels Nocedal i per El Siglo Futuro, i, a Catalunya, de bracet amb Sardà i Salvany i la seva Revista Popular. A l'alçada de 1888, tanmateix, ni Llauder ni el Correo Catalán els van seguir en l'escissió. Tot al contrari, esdevingueren un dels principals garants del respecte al principi d'autoritat. El juny de 1888, Llauder escrivia, en carta oberta a Ramón Nocedal, que el Correo Catalán "*no es órgano oficial, pero está declarado de confianza, y merecedor, por una vez siquiera, de ser el escogido para interpretar la régia voluntad*"⁴⁸¹. I, una volta consumat el trencament, don Carlos no dubtà en enviar el seu document "*a mis leales*" de 1888 al diari dirigit per Llauder⁴⁸². Es tractava, tal com manifestava el secretari del pretendent Melgar, del "*periódico escogido para dar a conocer a nuestra Comunión los documentos oficiales*"⁴⁸³. Al cap d'uns mesos, tanmateix, va perdre aquesta categoria en favor d'El Correo Español, que, com hem vist més amunt, fundà el mateix Lluís M. de Llauder.

El fet que el Correo Catalán romangués fidel al duc de Madrid, motivà la immediata aparició d'un diari integrista a la ciutat de Barcelona, el Diario de Cataluña. L'escissió afectà, sens dubte, els subscriptors i les vendes del

⁴⁸⁰. José PEDRENY, "Aroma del Hogar. Nuestras Bodas de Oro. Historia de lealtad", a Efeméride Bibliográfica de..., s.p.. Sobre Manuel Milà de la Roca, cfr. "Biografía del fundador y primer director de El Correo Catalán. Don Manuel Milà de la Roca, leída en el solemne acto de descubrir su retrato celebrado en el Palau de la Música Catalana de Barcelona, a 27 de Marzo de 1927, por su autora, Señorita Doña Ángeles de JANER y de MILÀ DE LA ROCA", a Quincuagésimo Aniversario..., s.p..

⁴⁸¹. Luis Mª de LLAUDER, "Carta al Señor Nocedal", CC, 17 juny 1888, p. 9

⁴⁸². Cfr. l'apartat II.2 d'aquest treball.

⁴⁸³. CC, 15 juliol 1888, p. 8

Correo Catalán, però no tant com des de determinats sectors -El Diluvio, per exemple, o els mateixos integristes- es va afirmar. Si el primer trimestre de 1888 s'havien pagat un total de 1400'75 pessetes per drets de timbre, el tercer, en canvi, 1243'83. Desglossat per mesos resultava que el febrer pagaren 464'25 pessetes i el mes de març un total de 440'49. El juny, poc abans de l'escissió, 454'20 pessetes, mentre que el juliol 180'30 pessetes. Aquest fet portava El Diluvio a afirmar que el diari carlista havia sofert un important descens de subscriptors fora de Barcelona. El Correo Catalán es defensà tot argüint que circumstàncies especials els havien "*obligado a gastar mucho en sellos después de apurar todas las existencias de papel timbrado*"⁴⁸⁴. I, tot seguit, advertien al diari republicà:

"Bueno será que esté prevenido para cuando vaya recibiendo otros datos que le permitirán deducir, con mayor fundamento, que nuestra suscripción no solamente no ha disminuido, sino que ha aumentado."

Quelcom hi devia haver de cert en les anteriors paraules, ja que l'agost el diari carlista va pagar 545'20 pessetes i el setembre 518'01 -a efectes comparatius, es poden tenir presents-les 561'60 del mes de maig de 1895⁴⁸⁵-, és a dir, més fins i tot que els mesos que precediren l'escissió⁴⁸⁶. Paral·lelament als rumors sobre el descens de subscriptors, a la segona meitat de l'any vuitanta-vuit se'n feren córrer d'altres en el sentit que Llauder deixava la direcció del diari i s'instal·lava definitivament a Madrid. La recomanació que aquest feia als seus lectors del Correo Catalán era que

⁴⁸⁴. "Dichos y hechos", CC, 5 agost 1888, p. 14.

⁴⁸⁵. Només superades per les 827'96 pessetes de El Noticiero Universal. CC, 3 juny 1895, p. 4.

⁴⁸⁶. Les dades sobre el timbre, a CC, 5 agost 1888, p. 3; CC, 4 abril 1888, ed. matf, p. 3; CC, 5 abril 1888, ed. matf, p. 3; CC, 5 juliol 1888, ed. matf, p. 5, i CC, 6 octubre 1888, ed. matf, p. 3. En contrast, José Andrés Gallego sembla deduir en la seva anàlisi de la premsa integrista de Barcelona, que aquesta patí un descens de la difusió en els anys noranta. José ANDRÉS GALLEGÓ, La política religiosa en España, 1889-1913, Madrid, 1985, pp. 31-33. Sobre el dret de timbre i la seva utilització en els treballs històrics, cfr. els estudis de Santiago J. CASTILLO i de Mercedes CABRERA, Antonio ELORZA, Javier VALERO i Matilde VÁZQUEZ, a Manuel TUÑÓN DE LARA i alt., eds., Prensa y sociedad..., pp. 47-198, i el clàssic estudi de Jean-Pierre AGUET, "Le tirage des quotidiens de Paris sous la monarchie de Juillet", a Revue Suisse d'Histoire, vol. X, núm. 2, 1960, pp. 216-286.

*"no hagan caso de estos ardides, ni tampoco de que descuidaré su dirección"*⁴⁸⁷. I, així fou. Al cap de poc temps de la creació d'El Correo Español, tal com hem vist més amunt, Llauder n'abandonà la direcció i la cedí a Leandro Herrero, fins llavors redactor en cap. El diari carlista català i els seus càrrecs en el partit absorbiren la seva dedicació. A la darrereria de 1891, en el marc del projecte de fusió de la premsa carlina madrilenya, el marquès de Cerralbo va suggerir també de refondre el Correo Catalán en El Correo Español, a efectes de consolidar encara més aquest darrer. Des de Venècia fou ben acollida la proposta. Això no obstant, ni els *"intereses altísimos"* ni el tant per cent que Llauder tenia sobre els hipotètics guanys del diari de la capital, derivats del traspàs de propietat, el convenceren. El Correo Catalán tenia, i tindria, un pes específic propi⁴⁸⁸. El diari va assumir plenament el paper d'òrgan periodístic principal del carlisme català -Llauder era, com hem vist, el cap regional-, tant a nivell de transmissió d'ordres i missatges, com d'estímul als treballs organitzatius, de cohesió i de propaganda. Esdevingué, com havia de ser per tal de resultar efectiu, el principal punt de referència dels carlistes catalans, en un sentit positiu sobretot, ans també negatiu, en tant que màxima representació de la línia oficial. Així, en els mesos que seguiren l'alçament de Badalona de 1900, el Correo Catalán, que va haver d'adoptar temporalment una nova capçalera, El Fénix -en 1880 foren El Eco del Milenario i El Noticiero-, per a seguir sortint al carrer, va rebre ferotges atacs des dels sectors enfrontats a la direcció del partit a Catalunya. Des de 1899, a causa d'una llarga malaltia que el portà a la tomba en 1902, Lluís M. de Llauder va estar relativament apartat del diari. El periodista Salvador Morales ocupà el seu lloc. A la mort del cap regional carlista, restà sobre la taula el tema de la propietat del diari, que, a la fi, en 1903, anà a parar a mans del Fomento de la Prensa Tradicionalista, una societat anònima el consell d'administració de la qual era presidit pel duc de Solferino. Aquesta societat encomanà la direcció del periòdic a Miquel Junyent, mentre que Morales

⁴⁸⁷. L[luís] M. DE LLAUDER, "Carta de Madrid", CC, 7 octubre 1888, p. 13.

⁴⁸⁸. MC, C. VII, núm. 38, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Viareggio, 28 desembre 1891).

n'esdevingué el redactor en cap. En el futur, El Correo Catalán mantindria el seu paper central en el carlisme a Catalunya.

El Correo Catalán, a banda de la més general i fonamental missió de ser el portaveu de tot el carlisme català, cobria el rol de diari d'informació i opinió de la ciutat i la província de Barcelona. A continuació, es pot veure l'estructura de tres números del diari (les edicions de matí i tarda d'un dia entre setmana i l'edició única d'un diumenge):

Correo Catalán, núm. 7406, dimecres, 20 gener 1897, ed. matí, 24 pp..

1	Capçalera, Anuncis, Metereologia
2,3	Anuncis
3	Espectacles
3,4,5,6	Notícies locals
6,7,8	"La cría de gallinas" de Un propietario agricultor
8,9,10,11	"Dichos y hechos"
11,12	Crònica de l'exterior
12,13	Carta de Madrid
13	Anuncis
14	Anuncis oficials, Secció religiosa
15	Esqueles
16,17,18,19	Anuncis particulars
19,20,21,22	Secció comercial
23,24	"Servicio rápido especial del CORREO CATALÁN por telégrafo y teléfono".

Correo Catalán, núm. 7406, dimecres, 20 gener 1897, ed. tarda, 8 pp..

1	Capçalera, Anuncis, Metereologia
2,3	Notícies locals
3,4,5	"Crónica del Principado"
5,6	Conte
7	Anuncis oficials, Secció comercial
7,8	"Servicio rápido especial del CORREO CATALÁN por telégrafo y teléfono".

Correo Catalán, núm. 7410, diumenge, 24 gener 1897, 32 pp..

1	Capçalera, Santoral, Horari trens
2,3,4,5	Anuncis
5,6	Espectacles
6,7,8,9,10	Notícies locals
10,11,12	Article setmanal de Lluís M. de Llauder
12,13,14	"Dichos y hechos"
14,15	Notes: Asociación de San Luis Gonzaga, Tribunal de Oposiciones
15,16	Secció religiosa
17	Esqueles
18	Anuncis oficials
18-25	Anuncis particulars
25-30	Secció comercial
30-	"Correo Nacional"
30,31,32	"Servicio rápido especial del CORREO CATALÁN por telégrafo y teléfono".

Les variacions respecte d'altres exemples possibles seria mínima. Tres blocs bàsics conformaven el diari: les notícies (locals, regionals, estatals, mundials), els articles i seccions polítiques (article dominical de Llauder, articles sobre política carlista o sobre qüestions diverses, informació sobre la marxa del partit o crònica d'actes carlistes, la secció de polèmica "Dichos y hechos") i, finalment, les seccions fixes de tipus religiós -de notòria importància-, comercial o d'anuncis diversos. Informació general, per tant, combinada amb les informacions, opinions i consignes dirigides als correligionaris carlistes. Un "*Diario político de avisos y noticias*", tal com resava el subtítol.

D'altres periòdics feien funcions parelles a la del Correo Catalán, a Tarragona, Lleida i Girona. Es tractava, en tots els casos, de premsa d'informació i opinió, diària o com a màxim setmanal. En cap de les altres tres capitals de província, tanmateix, es disposà d'un diari que cobrís tota l'etapa 1888-1900, que ara ens ocupa. En algun cas, com a Tarragona, un sol periòdic, però que no abastà tot el període; a Girona i Lleida, al seu torn, més d'un intent. El diari El Correo de la Provincia, de Tarragona, veié la llum entre els anys 1892 i 1896. Fou fundat i dirigit, al principi, per Joan Baptista Falcó, a qui substituï Ramon Nolla, en un primer moment, i posteriorment Lluís Salvador⁴⁸⁹. La presència de Falcó porta a pensar en una decisió imposada des de les altes instàncies -la junta regional, potser-, més que no pas en una decisió de fundar el diari emanada del propi carlisme tarragoní. El cas és paral·lel al de Lleida. Allí fou el periodista Salvador Morales, que dirigí El Correo Español i el Correo Catalán -a més de El Papelito de Saragossa⁴⁹⁰-, l'impulsor d'El Almogávar Leridano, un diari fundat en 1892. Amb motiu de l'aparició d'aquest periòdic, el mes de març, el marquès de Cerralbo trameté una carta als dirigents lleidatans Josep Falguera i Antoni M. Calaf, presidents de la Junta provincial de Lleida i del Cercle tradicionalista "La Margarita" de Lleida, respectivament, que va ser publicada a la primera plana del primer

⁴⁸⁹. Sobre El Correo de la Provincia, cfr. Joan PRATS i SALAS, El carlisme sota la Restauració..., pp. 97-101. L'anunci de la seva aparició, a "Un nuevo diario carlista", ECE, 3 març 1892, p. 1.

⁴⁹⁰. CC, 12 maig 1894, ed. matí, p. 6.

número. Entre d'altres coses, els comentava el següent:

*"De hoy más, contáis en Lérida con todos los elementos, con todos los recursos y todos los medios para vencer: tenéis jefes dignísimos y experimentados y una poderosa agrupación carlista que les sigue porque siguen al Rey: y al llegar la fundación del nuevo periódico reunís una redacción y colaboración entusiasta y docta a cuyo frente se presenta D. Salvador Morales en quien se reúnen a vasta ilustración y laureada pluma, una historia de lealtad y carlismo que por él y su ilustre y consecuente hermano, va unida a todos los actos de nuestra Causa."*⁴⁹¹

Navarro Cabanes, en el seu estudi sobre la premsa carlina, assegurava que Morales redactava tot sol el diari⁴⁹². Afirmació exagerada, segurament, però que permet d'intuir una certa precarietat. El Almogávar Leridano deixà de publicar-se en 1894, i el 2 de febrer de 1896 començà a cobrir parcialment el seu espai El Loredán, dirigit pel jove carlista lleidatà Manuel Roger de Llúria⁴⁹³. No es tractava ja d'un diari, ans d'un setmanari. La capçalera, com era ben habitual entre la premsa carlista, contenia una alta càrrega simbòlica, en al·lusió directa al palau venecià on vivia exiliat don Carlos. Pel que fa a Girona, per últim, entre els anys 1893 i 1896 els carlistes podien llegir tres vegades a la setmana El Baluarte, dirigit els primers mesos per Carles Quera - un periodista que havia dirigit El Norte de Girona en el Sexenni i El Iris durant l'ocupació carlista d'Olot, entre 1874 i 1875⁴⁹⁴, i, encara, en els mesos posteriors a l'escissió integrista, La Voz Ampurdanesa de Figueres-, i, posteriorment, per Baldomer Trullàs, Ramon Gusiñer i Alfons Arquer⁴⁹⁵.

⁴⁹¹. "Una carta notable", El Almogávar Leridano, 19 març 1892, p. 1.

⁴⁹². José NAVARRO CABANES, Apuntes Bibliográficos..., p. 186.

⁴⁹³. "El Loredán", CC, 4 febrer 1896, ed. matí, p. 6; Román SOL i CLOT, 150 años de prensa leridana, Lleida, 1964, p. 316.

⁴⁹⁴. Cfr. Josep CLARA, "Notes sobre la premsa carlina a Girona (1868-1876)", a Anales del Instituto de Estudios Gerundenses, vol. XXIV, 1978, pp. 205-219.

⁴⁹⁵. En la fitxa que Lluís Costa elaborà del periòdic només s'esmentava Trullàs i Arquer. En el número d'El Baluarte corresponent al 4 de gener de 1895 (p. 1), s'especificava que la direcció era encomanada a Ramon Gusiñer i Heras. I ho reafirmava l'edició del matí del Correo Catalán del dia 30 de gener de 1896 (p. 6). Cfr. Lluís COSTA, Història de la premsa a la ciutat de Girona (1787-1939), Girona, 1987, p. 131. Joan Vinyas i Comas, que constitueix la font de referència de Lluís Costa, explicava imprecisament l'abandó del càrrec en el periòdic per part de Trullàs - "Temorenc i abúlic, era ell qui

Desaparegué el maig de 1896 i, al cap d'uns mesos, va començar a publicar-se El Norte, així mateix tres dies a la setmana fins 1899, quan esdevingué un setmanari. Aquesta transformació preludia la seva fi, el mes de març d'aquell any. Tant l'un com l'altre tingueren la redacció als locals del Cercle tradicionalista de Girona.

Sovint, però, alguns altres periòdics carlistes, també d'informació i opinió, s'assentaven sobre bases més sòlides que els anteriors, a vegades mantinguts en funció de la necessitat de disposar d'un diari o un setmanari a cada capital de província, en consonància amb la rígida estructuració del partit. Les ciutats de Tortosa i Vic foren, en aquest sentit, emblemàtiques. En la primera es publicà el Correo de Tortosa fins 1889, substituït pel Correo Dertosense, i novament en 1890 -i fins 1892- pel Correo de Tortosa, tots de periodicitat diària. Entre 1892 i 1894 veié la llum La Esperanza, un setmanari, tal com resava el seu subtítol, "*dedicado a la juventud*"⁴⁹⁶. En 1896, altra volta sortí al carrer el diari Correo de Tortosa, que l'any següent fou nomenat òrgan de la Comunió tradicionalista a la província de Tarragona. Assumí, doncs, el paper que s'havia intentat que desenrotllés el tarragoní El Correo de la Provincia. El Correo de Tortosa patí els efectes de la repressió del novembre de 1900. A Vic, per la seva banda, poc després de l'escissió del vuitanta-vuit, es començà a publicar La Cruz sobre el Corazón, un setmanari -amb títol inspirat en una frase de don Carlos segons la qual "*ponía la Cruz sobre su corazón antes que sobre su corona*"⁴⁹⁷- destinat a contrarestar els efectes d'un altre setmanari, El Norte Catalán, que havia seguit els integristes. Deixà de publicar-se a mitjan 1889, gairebé de manera paral·lela a l'aparició de La Comarca Leal (1889-1894), que es va moure entre les periodicitats setmanal

menys manava en la redacció d'El Baluarte" - com a conseqüència de l'intent de la junta tradicionalista gironina de reduir el sou assignat al director. Alfons Arquer, en canvi, s'avingué a aquest nou sou, que era de quaranta-cinc pessetes al mes. Joan VINYAS i COMAS, Memòries d'un gironí, Girona, 1932, pp. 85-88. La citació, a la p. 85.

⁴⁹⁶. "La Esperanza", ECE, 2 juliol 1892, p. 1.

⁴⁹⁷. La Redacción, "Nuestra Bandera", La Cruz sobre el Corazón, 11 agost 1888, [p. 1].

i bisetmanal. A partir de 1892 esdevingué, segons el subtítol, "*Eco de Vich, Berga y Olot*". Enllaçava, així, "*los tres extensísimos partidos que forman la zona verdadera y unánimemente católico-tradicionalista de Cataluña*"⁴⁹⁸. Entre 1894 i 1900 prengué el relleu el setmanari La Comarca. Joves periodistes com Falcó o Viada i Lluch detentaren la direcció d'aquests periòdics muntanyesos⁴⁹⁹. Manresa -El Batallador Legitimista o La Voz Manresana- podria ser, en aquest mateix sentit, una població significativa, més que no pas d'altres, com ara Figueres -La Voz Ampurdanesa- o Sabadell -Círculo Tradicionalista de Sabadell, un butlletí quinzenal i, posteriorment, setmanal, o La Bandera Carlista-, que contemplaren interessants però efímeres experiències periodístiques. En definitiva, l'oferta en el terreny de la premsa carlina dels nuclis tortosí i vigatà -o, més precisament, muntanyenc-, remarca de bell nou la importància d'aquests dos nuclis en el carlisme català finisecular, malgrat el prioritari suport prestat pel propi partit als periòdics provincials.

La premsa que transcendia, malgrat incorporar-la a voltes, la informació diària o setmanal i l'opinió, estava concentrada a la ciutat de Barcelona, amb un àmbit de difusió clarament català o, en algun cas -la Biblioteca Popular Carlista-, fins i tot, espanyol. Com sempre, una excepció: Lo Geni Catalá de Vilafranca del Penedès. A l'alçada de 1896, vèiem que els acompanyants barcelonins del Correo Catalán eren tres: La Hormiga de Oro, la Biblioteca Popular Carlista i El Nuevo Cruzado. La Hormiga de Oro era una revista religiosa il·lustrada, de periodicitat setmanal, fundada per Lluís M. de Llauder en 1884 i que, per molts anys, el sobrevisqué. "*No es una Revista más, ni una ilustración más lo que vamos a fundar*", es podia llegir en el prospecte que l'anunciava. I, tot seguit, encara:

⁴⁹⁸. "*Tres partidos judiciales que se tocan, se enlazan y casi se confunden; tres poblaciones donde la fe y el amor al rey no han muerto ni morirán jamás.*" "*Vich, Berga y Olot. A nuestros lectores*", La Comarca Leal, 18 novembre 1892, p. 2.

⁴⁹⁹. Sobre la premsa vigatana vuit-centista, cfr. Concepció MIRALPEIX, La premsa de la ciutat de Vic...

*"Es una cosa nueva, una cosa que no existe, que sepamos, a pesar de la diversidad de formas que han tomado las publicaciones periódicas para atender a todos los gustos y a todas las necesidades."*⁵⁰⁰

La Hormiga de Oro combinava les il·lustracions -religioses, paisatges, retrats-, amb articles literaris, històrics, doctrinals i informacions. La temàtica religiosa, d'acord amb el caire de la revista, predominava. El fundador i director inseria setmana rere setmana un article, tal com feia, així mateix, cada diumenge, al Correo Catalán. La Biblioteca Popular Carlista (1895-1897), al seu torn, s'autodefinia com a "*Publicación mensual de propaganda*", en l'esperit que animava el carlisme finisecular, que, com veurem uns paràgrafs més avall, tenia en la propaganda un dels seus elements definitoris. La revista, propietat de Josep de España, era dirigida per Marià Fortuny i Joan Baptista Falcó, i hi col·laboraven totes les plomes importants del carlisme. Incloïa tot un seguit de seccions fixes: la secció doctrinal obria la publicació, seguida de la militar -amb articles, especialment, de Moore i Cruz Rodríguez-, la galeria de personatges carlistes -per on desfilaven els periodistes i dirigents carlistes, amb retrat i biografia-, les seccions de discursos i documents - presents i passats -, la crònica carlista del mes i la secció necrològica. "*Publicaciones de ese género son de la mayor utilidad* -escrivia un periodista carlí⁵⁰¹-, *pues a la larga forman verdaderas enciclopedias de nuestra causa, que nuestros amigos podrán consultar con provecho.*" Finalment, El Nuevo Cruzado era un setmanari depenent de la Joventut carlista de Barcelona, que aparegué l'any 1895 i deixà de publicar-se en 1897. El propietari era el duc de Solferino, el director el baró d'Albi i el redactor en cap Artur Ventura⁵⁰². Sobre una base que el podria identificar amb la premsa que hem ressenyat més amunt, introduïa il·lustracions i retrats, d'una banda; i a més a més dotava part dels escrits de sentit humorístic. Així, quan a principi de gener del noranta-set

⁵⁰⁰. "La Hormiga de Oro. Semanario Ilustrado. Fundador: D. Luis María de Llauder. Prospecto", LHO (1883), (p. 1).

⁵⁰¹. "Ecos del destierro", CC, 1 agost 1895, ed. matf, p. 9.

⁵⁰². CC, 20 abril 1896, p. 4.

explicaven les modificacions introduïdes en el setmanari, de cara al nou any que principiava, escrivien:

*"Penetrados de la necesidad de la propaganda carlista, por medio de periódicos festivos, que sirvan de poderoso estímulo, la redacción de EL NUEVO CRUZADO se propone, haciendo sacrificios y gastos de importancia, presentar su publicación que satisfaga todos los gustos, y ridiculice los vicios del sistema y sus hombres y afirme bríosamente la doctrina del carlismo."*⁵⁰³

Allò que marcava la diferència, tanmateix, era l'espai destinat a la ressenya dels actes de les joventuts carlines, en especial la barcelonina, i a incloure, així mateix, escrits dels seus integrants⁵⁰⁴.

Si afegíssim a l'anterior relació la revista político-militar il·lustrada El Estandarte Real (1889-1892), dirigida per Francesc de Paula Oller i amb Paciano Ross en la direcció artística⁵⁰⁵, La Carcajada (1891-1892), també dirigit per Oller, i Don Ramón (1889-1890), que amb el propi títol i el subtítol "*Periódico Necedalista-Descarado*" no deixava cap mena de dubte sobre el blanc de les seves sàtires⁵⁰⁶, la premsa carlista catalana tractada fins aquí -

⁵⁰³. "El Nuevo Cruzado en 1897", El Nuevo Cruzado, 1 gener 1897, p. 8.

⁵⁰⁴. Sobre les joventuts carlistes, cfr. l'apartat anterior.

⁵⁰⁵. En el prospecte aparegut el mes de març de 1889 s'especificava l'existència de dos directors, un de polític, Francesc de P. Oller, i l'altre artístic, Paciano Ross, i els següent col·laboradors: marquès de Valde-Espina, marquès de Cerralbo, Antonio Brea, Joaquín Llorens Fernández de Córdoba, Ramon Vila i Colomer, Tirso de Olazábal i Reynaldo Brea. "Prospecto", El Estandarte Real, març 1889, s.p..

⁵⁰⁶. El primer número de Don Ramón va veure la llum el dia 1 de gener de 1889. Sortia cada dimarts i es tirava a la Impremta de Bertran i Altés (Pelai, 6. Barcelona). El subtítol "*Semanario Necedalista-Descarado. Dios, Patria, Rey*", va patir una petita alteració a partir del número 32 (Don Ramón, 6 agost 1889, p. 1), amb la substitució de la paraula *Rey* per una *X*. El setmanari feia continuades al·lusions a Jacint de Macià -director de l'integrista Diario de Cataluña-, Tirado y Rojas -l'ex-maçó membre de la redacció de El Siglo Futuro- i, en especial, a Ramón Necedal, és a dir, Don Ramón, Don Ramón I o Ramón I, segons les ocasions. Així, en el número 51 (Don Ramón, 17 desembre 1889, p. 4) anunciaven un Almanaque de Don Ramón -que no he aconseguit de localitzar-, amb la portada amb l'efígie de Necedal en el centre d'una moneda i la següent inscripció: "*Ramón I Pontífice Rey del Universo. Burgos 1888*". Poc abans (Don Ramón, 31 agost 1889, p. 1), d'altra banda, apareixia a primera plana del setmanari la inscripció que segueix, emmarcada per desenes de "*Viva Necedal*!":

A TÍ, VARÓN INTEGRÍSIMO;
A TÍ, ESCRITOR PRECLARÍSIMO;
A TÍ, APÓSTOL DE LA VERDAD INTACHABILÍSIMO;
A TÍ, ORADOR EMINENTÍSIMO;

de Barcelona com de les altres poblacions catalanes, amb l'excepció de Lo Geni Catalá, que només ha estat esmentat- era escrita, en la seva totalitat, en castellà⁵⁰⁷. En llengua catalana, tanmateix, a banda del periòdic vilafranquí i de L'Espurna -un setmanari satíric barceloní que durant la segona meitat de 1888 assajà de contrarestar l'impuls inicial nocedalista-, veieren la llum en el període que ens ocupa a Barcelona els setmanaris Lo Crit d'Espanya (1889-1892) i Lo Mestre Titas (1897-1900), dirigits per Francesc de Paula Oller i Joan M. Roma, respectivament. Del primer, Navarro Cabanes escrivia que, "*por su forma artística, baratura y amenidad, no ha sido superado por ningún periódico español*"⁵⁰⁸. Combinava la informació, l'opinió, l'humor i les il·lustracions de Ross, Gay-Lussac, Utrillo, etc. -"Setmanari carlista il·lustrat", resava el subtítol-, en un producte final, com a mínim, remarcable. Mentre Oller cuidava la direcció política, com en el cas d'El Estandarte Real - ambdós productes de la Biblioteca Tradicionalista-, Paciano Ross tenia cura de la part artística. I, com la revista militar, féu fallida en 1892. Succeïa el setmanari que, entre 1883 i 1888, dirigit per Oller, s'havia publicat a Barcelona sota el títol de Lo Crit de la Patria. En el moment de l'escissió integrista, tot coincidint amb la presó per delictes d'impremta del seu director, va seguir els nocedalistes. Lo Crit d'Espanya, amb Oller novament al carrer, aparegué el març de 1889 amb la voluntat de connectar amb la línia "traïda"

A TÍ, CAUDILLO ESFORZADÍSIMO
DE LOS PURÍSIMOS SOLDADOS DE LA FE QUE SE REUNIERON
EN BURGOS,
en quien España espera, en quien España confía y en quien España ruega,
SALUDAN CON EFUSIÓN
DESDE LO MÁS ÍNTIMO DE SU INTEGRÍSIMO CORAZÓN
EN VUESTROS SOLEMNÍSIMOS DÍAS
El Director, Redactores y Lectores de "Don Ramón" 30 de Agosto de 1889."

⁵⁰⁷. En castellà també hagués estat escrit el setmanari La Avanzada que Antonio Roca de Togores intentà de fundar a Barcelona a la segona meitat de 1891. Tanmateix, no obtingué el permís de don Carlos, que creia que una autorització motivaria les queixes de Lluís M. de Llauder i de Francesc de Paula Oller, en un moment marcat per "*los apuros que pasan las actuales publicaciones suyas*". MC, C. VII, núm. 21, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Venècia, 23 setembre 1891). La situació de les empreses d'Oller era molt delicada i, tal com veurem més endavant, entraren en crisi l'any següent. Pel que fa a Llauder, sembla que a mitjan any noranta, estava literalment "*ahogado de deudas*", en bona part segurament provocades per l'aventura del diari madrileny. MC, C. VI, núm. 18, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Venècia, 29 agost 1890).

⁵⁰⁸. José NAVARRO CABANES, Apuntes bibliográficos..., p. 179. Així mateix, cfr. Joan TORRENT i Rafael TÀSIS, Història de la premsa..., vol. I, pp. 245-248.

a darrera hora pel periòdic precedent. Lo Mestre Titas, per la seva banda, reprenia, en certa manera, bona part dels elements que caracteritzaren Lo Crit d'Espanya. Dirigit per Roma, que havia col·laborat ja en el setmanari d'Oller, formaven la redacció personatges com Roger de Llúria, Bardina, Riubrogent o Font i Fargas. El primer número duu data de 26 de juny de 1897 i el subtítol següent: "*Senmanari humorístich y satírich de bona mena*". Quan s'acomplia un any de la seva aparició, Joan Bardina, en un article-balanç, va escriure:

"És, doncs, deure dels catòlics sostenir la premsa catòlica; dels carlistes subscriure's a les publicacions carlistes; dels catalanistes afavorir los diaris del seu partit; i puix LO MESTRE TITAS, és a la vegada, catòlic, carlista i catalanista, és segur que els interessats lo protegiran cada dia més.

Que el pare l'escampi entre els fills, los germans entre els germans, los parents entre els parents, los amics entre els amics, los amos entre los mossos i criats, los rics entre els treballadors. Exigiu que el tinguin la taverna a on aneu, lo cafè a on passeu un rato, la barberia d'on sou parroquià, lo casino del qual sou soci. Escampeu-lo, sí, que ¡quí sap! tal volta serà ell l'instrument amb que, arrencant una ànima del vici, o de la indiferència, o del socialisme, la portareu a la virtut i a la verdadera democràcia."⁵⁰⁹

Catòlic, carlista i catalanista, tres mots que podien definir Lo Mestre Titas, és ben cert. Tenint en compte, tanmateix, que el concepte carlista ja integra el de catòlic, la parella de mots clau per a definir el setmanari serien els següents: carlista -malgrat que distant respecte del carlisme "oficial"- i catalanista. Tot, emmarcat en una sàtira intel·ligent, ingeniosa i punyent, hereva de Lo Crit d'Espanya i molt més apropada, si salvem les distàncies ideològiques, a la de La Campana de Gràcia que no pas als periòdics carlistes satírics madrilenys, com Zumalacárregui o Calacuerda. Una tradició humorística i satírica catalana? A ben segur. A Lo Mestre Titas, en tot cas, a causa del seu notable interès, se li ha dedicat un bon nombre de pàgines en el capítol següent.

⁵⁰⁹. VALCARLOS [Joan BARDINA], "¡Per molts anys!", LMT, 25 juny 1898, p. 2.

Si bé en els anys centrals de la darrera dècada de la centúria la premsa carlista adquirí uns nivells remarcables, tant pel nombre de capçaleres existents com per uns mínims d'estabilitat, els darrers anys contemplaren com l'aparició i desaparició de periòdics carlins es convertia en habitual. Fidel reflex, en ambdues circumstàncies, de la més general evolució política de l'estructura partidista, que passava per uns moments dolços a l'entorn de 1894-1896, i per d'altres de delicats en els anys següents, tant a causa de la seva actuació en el marc de la conjuntura bèl·lica finisecular, com de la consegüent censura i repressió per part de les autoritats liberals. Malgrat que les denúncies de periòdics i empresonament de periodistes carlins fossin un fet relativament normal en tot moment -només cal recordar els llargs períodes de presó que, entre 1886 i 1888, acomplí el periodista i director de Lo Crit de la Patria Francesc de Paula Oller⁵¹⁰-, es multiplicaren ostensiblement a partir del noranta-sis, any en què ja destacà la condemna -una entre les diverses que anà recollint amb els anys- del valencià José Domingo Corbató, que el convertí ràpidament en un nou heroi carlí, en el marc d'una "guerra" que havia substituït el trabuc per la ploma. Igualment s'esdevingué, més endavant, amb el controvertit periodista Leoncio González de Granda, procedent dels antics nuclis *feïstes* -director d'El Cabecilla- i incorporat a Calacuerda i El Correo Español. Entre 1896 i 1900, gairebé cada setmana podríem trobar notícies a la premsa sobre denúncies de premsa carlista, recollida d'exemplars, multes o bé empresonaments. D'aquesta forma, per exemple, El Regional de València deixava de sortir al carrer el maig de 1898, en el que ells anomenaven una "*despedida temporal*", deguda a la persecució de l'autoritat militar contra el periòdic⁵¹¹. Lo Mestre Titas de Barcelona plegà en 1900 per la impossibilitat de fer front a les multes i processos oberts contra la publicació⁵¹². A El Correo Español, al seu torn, el mes de juliol de 1897 -el gener d'aquell any

⁵¹⁰. Cfr. Melchor FERRER, Historia del..., vol. XXVIII-I, pp. 150-151.

⁵¹¹. "Movimiento carlista", ECE, 23 maig 1898, p. 2.

⁵¹². Sobre aquesta qüestió, cfr. l'apartat 4 del capítol següent.

havien rebut fortament amb motiu de la publicació de l'Acta de Loredan⁵¹³-, es comentava:

"Mas la persecución que se hace a EL CORREO ESPAÑOL, es de esas que no tienen nombre.

No pueden amordazarnos en los Círculos y nos amordazan en el periódico.

*Hay que contar que nuestras doctrinas no se difundan por el pueblo."*⁵¹⁴

I, entre moltíssimes altres ocasions, ben entrat l'any 1900, escrivien: *"Otra vez hemos sido denunciados; y no así como se quiera, sino por partida cuádruple."*⁵¹⁵ De les persecucions sofertes per periodistes i periòdics, tanmateix, en podien derivar resultats positius, en part, tal com reconeixia Lluís M. de Llauder. Així, a final de 1894, escrivia:

*"Por mucho que haya hecho la magnífica propaganda de nuestros amigos los diputados carlistas en las provincias del Norte, más ha hecho la persecución que se ha decretado contra nuestros periódicos, porque ésta es de efecto general y apasiona más."*⁵¹⁶

I, al costat de denúncies i processos, encara, la censura. El Correo Catalán se'n lamentava de manera ben gràfica en 1899:

*"No es posible calcular
de qué vamos a tratar,
ni de qué hemos de escribir,
ni si podemos llorar,
ni si podemos reir.*

*No hay manera de decir
(¡si seremos infelices!)*

⁵¹³. ENEAS [Benigno BOLAÑOS], "El Manifiesto carlista. Nueva denuncia", ECE, 27 gener 1897, p. 1.

⁵¹⁴. "Otra denuncia", ECE, 8 juliol 1897, p. 1.

⁵¹⁵. "Denunciados", ECE, 25 juny 1900, p. 1.

⁵¹⁶. L[luís] M. de LL[AUDER], "Esfuerzos inútiles", CC, 28 octubre 1894, p. 12.

*nuestro gozo o nuestro afán,
porque a lo mejor nos dan
con la puerta en las narices.*"⁵¹⁷

Per la seva banda, des de Lo Mestre Titas -que, entre 1899 i 1900, aparegué sovint amb notables espais en blanc o amb franges amb la paraula *Censura*, o amb textos cedits per altres publicacions o legendes que s'anaven repetint, a fi i a efecte de cobrir alhora que significar els fragments censurats-, es componia l'original "trabucasso" que segueix:

*"Senyors del llapis roig, no agafin l'eina.
Per estalvia'ls-hi feina
i no da'ls-hi que fer en aquest dia,
jo vaig a censurar-me la poesia.
¡Quanta amabilitat!
És que sempre he sigut considerat,
sobretot pels que fan los putxinelis.
I així com els hi agafa fort canguelis
a molts, al portar escrits a la censura,
a mí és negoci aquest que no m'apura.
Jo mateix m'ho censuro, i crec que bé...
senyor Llapis, a l'ordre de vostè...*

*

*"En Villaverde diu que...(cop de llapis)
perque sí...(ratlla i tapi's)
com creuen al Foment...(nequaquam, ratlla)*

*Carlos setè...(no passa)...amb l'horror
que causa la gestió del...(nou sablassa)...
com diu el Trabucasso
del MESTRE TI...(pecat mortal; xip-xap)
I com que ja se sap
que en Wey...(deu pinzellades)
a cavall...(fora tot)...tantes vegades
amb en Mella, al Fo...(música prohibitta)
i així...(otra rayita)
sabran els del Govern...(no es pot admetre)
que en Carl..." etc., etcétera.*

*

*¿Què li sembla al Neron de la censura?
¿Veritat que la natura
m'ha donat molt encert i molta manya*

⁵¹⁷. "Dichos y hechos", CC, 21 novembre 1899, ed. matf, p. 9.

*per ser censor d'Espanya?
 Jo no em paro en pelillos ni en pels grossos:
 si en faré de tatxades i destrossos,
 quan vegi al davant meu unes quartilles/
 I a l'escriptor... el faig amb mandonguilles!
 Pardon monsieur Neron de Carnaval.
 Quan hi hagi buit un puesto d'oficial,
 me'l dóna, i a bona fe
 que jo l'hi agrairé;
 i si un dia em dispensa l'oficina,
 jo l'hi prometo a més una propina.*"⁵¹⁸

Malgrat totes les dificultats, els darrers anys de la centúria següeren sortint al carrer nous periòdics, que sovint suplien els afectats per la repressió. Tanmateix, el novembre de 1900, a rel de l'avortat intent d'alçament carlista, la premsa, igual que tota la resta d'organismes del partit carlista, fou suprimida, circumstància que obligà a tancar de manera provisional o definitiva els periòdics -en algun cas, com a Tortosa, la mesura afectà per error la premsa integrista⁵¹⁹-, o bé a publicar-los amb d'altres capçaleres, com ara El Noticiero Navarro, que es va editar entre el desembre de 1900 i el març de 1901 a Pamplona per a cobrir el buit deixat per El Pensamiento Navarro⁵²⁰. Així mateix, tal com hem vist més amunt, El Fénix va aparèixer a Barcelona durant unes quantes setmanes en el lloc del Correo Catalán.

Des d'un bon començament, els deures de la nova premsa carlina havien quedat ben clars, en contraposició més o menys explícita amb l'etapa de domini intransigent. Podien, de fet, resumir-se en dos: d'una banda, la defensa de la veritat religiosa, social i política contra els atacs del liberalisme i la impietat, i, de l'altra, la demostració i continuada propaganda dels principis carlistes⁵²¹. Al mateix temps, entre els deures dels propis carlins, en un lloc

⁵¹⁸. "Trabucasso", LMT, 9 desembre 1899, p. 4.

⁵¹⁹. "Orden público", El Estandarte Católico, 2 novembre 1900, (p. 3); El Eco de la Fusión, 4 novembre 1900, p. 3, i "Historia divertida", ESE, 12 novembre 1900, (p. 2).

⁵²⁰. Cfr. Gabriel IMBULUZQUETA, Periódicos navarros..., pp. 276-278.

⁵²¹. N., "Periodismo católico", ECE, 21 desembre 1888, p. 1.

ben destacat apareixia la necessitat de sostenir i propagar els periòdics del partit. Don Carlos, en carta al seu representant a Espanya, remarcava la importància de la premsa, de la manera següent:

*"Los Círculos, las Conferencias, los discursos, hasta la lucha electoral, todo es de alta trascendencia p[ar]a la propaganda moderna, pero nada en el grado máximo q[u]e la prensa. Todas las otras manifestaciones son de bastante precio p[ar]a preparar la opinión y enardecer entusiasmos parciales. Pero el impulso uniforme, el foco central, lo q[u]e puede dar cohesión y unidad de acción es la prensa."*⁵²²

La premsa esdevenia, en conseqüència, un element fonamental de la propaganda carlista. Així, per exemple, l'aparició del setmanari La Monarquía Federal, provocava el següent comentari del corresponsal del Correo Catalán a València: *"De índole callejera, este nuevo adalid de nuestra causa está llamado a hacer gran propaganda entre las clases populares"*⁵²³. La propaganda havia esdevingut, a ben segur, un dels pilars al damunt dels quals s'aixecava el nou edifici del carlisme. Propaganda moderna, en paraules de l'etern pretendent Carles, per a un *carlisme nou*. Possiblement, la gran activitat del carlisme a la darreria del vuit-cents en aquest terreny tingués efectes multiplicadors sobre la imatge que, dels carlins, es feren els altres grups polítics i, per tant, el sobrevalloessin. En aquest cas s'acomplien part dels objectius. *"¿Qué os pasa? ¿Qué os sucede, señores liberales, que de tal modo os pone la propaganda carlista?"*, escrivia a final de 1897 un carlista de Villanueva de la Serena, a Badajoz, a les pàgines del setmanari depenent de la Joventut carlista de Barcelona⁵²⁴. Manuel Roger de Llúria va compondre, en aquests anys, un dels textos més interessants sobre la passió carlista finisecular per la propaganda, per aquesta *"arma poderosa"*, com hem vist, a

⁵²². MC, C. II, núm. 17, Don Carlos al Marquès de Cerralbo (Venècia, 8 abril 1891).

⁵²³. El Corresponsal, "Desde Valencia", CC, 3 gener 1895, ed. matí, p. 7.

⁵²⁴. A[nselmo] JUAN y BALDÓ, "Miedo fundado", El Nuevo Cruzado, 23 octubre 1897, p. 6. Aquest personatge col·laborà, a la segona meitat dels anys vuitanta, en el setmanari catòlic El Avisador de Badajoz amb tot un seguit d'articles ferotgement antimacònic. Més endavant, va fundar i dirigir La Lid Católica. Cfr. Francisco LÓPEZ CASIMIRO, Masonería, prensa y política (Badajoz, 1875-1902), Granada, 1992, pp. 219-226.

l'inici d'aquest apartat, que la titllava ell mateix. L'article, que va veure la llum a la Biblioteca Popular Carlista, portava per títol "Necesidad de la propaganda"⁵²⁵. Per què la propaganda era l'arma poderosa del carlisme? Doncs, per les raons que segueixen:

"Al convencido le deleita, al tibio le alienta, al desengañado le arrastra; todos, así, conocen el credo carlista; conociéndole, le estudian; estudiándole, le simpatiza; y simpatizándoles, acaban por ser carlistas convencidos, entusiastas, denodados, a quienes nosotros les abrimos los brazos, les estrechamos contra nuestro pecho, y les cobijamos bajo los pliegues de la bandera sacrosanta por traidores vendida, pero por nadie vencida, porque es la égida augusta de la verdad."

La propaganda s'havia de realitzar en tots els àmbits: *"Propaganda, propaganda en la cuna, en la familia, en la reunión, en la taberna, en la calle, en el teatro, en el café, en todas partes"*. I de totes les maneres possibles - *"Propaganda las madres con sus hijos, los amigos con sus amigos, los parientes con sus deudos, el amo con sus criados"* -, sense debilitats ni desmais. Així, el jove Roger de Llúria recomanava d'utilitzar

"el derecho que la Constitución nos da, utilicemos algo del liberalismo a favor nuestro, y hagamos de la libertad de pensamiento, de imprenta y de asociación un arma útil a la Causa de Dios, a los intereses de la patria y a los deseos del gran Proscrito."

I, conclouïa:

*"Propaganda, pues, hasta lograr el triunfo ansiado de nuestra santa libertad; propaganda en todos los terrenos, en todos los órdenes y en todas las manifestaciones de la vida."*⁵²⁶

Una propaganda que, tot seguint Jean-Marie Domenach, subdividirem, de cara a la seva anàlisi, en tres formes de desenvolupament -propaganda escrita, per

⁵²⁵. Manuel ROGER DE LLURIA, "Necesidad de la propaganda", pp. 11-15. Aquest article ha estat reproduït íntegrament en l'Apèndix núm. 4.

⁵²⁶. Ibid., pp. 11, 14, 14-15 i 15.

la imatge i oral-, corresponents al mateix nombre de suports bàsics: l'escrit, la imatge i la paraula⁵²⁷.

Pel que fa a la propaganda escrita, sobresortia, per damunt de tota la resta, la premsa. La seva importància ha estat ja posada de manifest. Al costat dels periòdics, però, els llibres, els opuscles, els fullets o els fulls volanders. Una bona part estaven dedicats a tractar la figura del pretendent, ja fos amb caràcter general -Don Carlos. Su pasado, su presente y su porvenir (1898) de Polo y Peyrolón, o D. Carlos considerado como patriota, militar y político (1900) del mallorquí Bordoy Oliver-, amb motiu de viatges o fets concrets -Don Carlos en las Indias del príncip de Valori, o Ramillete de flores republicanas ofrecido a Don Carlos en su reciente viaje a las Américas d'Oller, ambdós de 1887-, o com a recopilació dels documents per ell inspirats o escrits, en especial els Autógrafos de Don Carlos (1900) de Polo y Peyrolón. Un altre grup, gens menystenible, estava constituït per la narració de les campanyes bèl·liques i el recordatori de combatents o dirigents del partit, des de principi del segle XIX fins a aquell moment. La Campaña del Norte de 1873 a 1876 (1897) de Brea, i l'Album de personajes carlistas (1887-1890) d'Oller, n'eren bones mostres. Un tercer nucli, integrat pels manuals per al proper combat, on destacaven el Manual del voluntario carlista (1892) de Brea, la Guerra de guerrillas de Moore (1894), la Cartilla militar (1896) de Granda, o la Táctica de Infantería (1899) de Bardina. Les obres de política del moment, crònica d'esdeveniments -com la narració de Vázquez de Mella del viatge del marquès de Cerralbo al Nord en 1891- o discursos, constituïrien un darrer grup, en què destacaria l'extensa producció dels valencians P. José Domingo Corbató i Manuel Polo y Peyrolón. Al costat de les mostres anteriors, encara podríem trobar petits fulls de propaganda, com aquells que, amb els títols Quiénes somos i Lo que queremos, publicà i distribuï a la fi del noranta-set la Joventut carlista de Terol⁵²⁸. O, en algunes ocasions, poemes, cançons i

⁵²⁷. Cfr. Jean-Marie DOMENACH, La propaganda política [1950], Buenos Aires, 1976.

⁵²⁸. "La Juventud de Teruel", CC, 5 desembre 1897, pp. 8-9.

músiques, com ara els *pasodobles* per a piano El ataque de Castelló -anunciat com a ideal "*para las veladas de los círculos tradicionalistas*"⁵²⁹-, o La entrada de D. Carlos. Aquestes últimes formes, no obstant això, havien entrat en un cert desús, després d'una etapa de màxima circulació en el decurs del Sexenni democràtic. Tot plegat, juntament amb la premsa, donava lloc a la proliferació de publicistes carlins i de cases editorials del mateix signe. A Catalunya, entre els publicistes, destacaven personatges com Lluís M. de Llauder i Joan Baptista Falcó -que va morir, en plena joventut, en 1901⁵³⁰-, que posaven la seva activa ploma al servei de la premsa del partit. Els articles dominicals al Correo Catalán de Llauder, i les cròniques del viatge de propaganda de Cerralbo a Catalunya (1890) de Falcó foren, posem per cas, textos decisius, que es tractaran detalladament més endavant en aquest mateix treball. D'altres combinaven la col·laboració periodística, amb la preparació de llibres i fullets. Amb aquestes característiques, excel·liren uns altres dos publicistes: Francesc de Paula Oller, activíssim -com a director de periòdics, autor de llibres i, tal com veurem tot seguit, com a encarregat d'una casa editorial- fins que va emigrar en 1892, i Joan Bardina, un jove ex-seminarista que multiplicà les seves intervencions escrites entre 1898 i 1900.

A l'etapa 1888-1900, d'altra banda, tres foren les cases editorials catalanes -amb seu a Barcelona- que publicaren o distribuïren textos carlistes: la Biblioteca Tradicionalista, La Biblioteca Regional i La Hormiga de Oro. La Biblioteca Tradicionalista, creada en 1889 per l'incansable publicista carlí Francesc de Paula Oller i ubicada a la Ronda de Sant Antoni, posava en circulació tres periòdics: Lo Crit d'Espanya, El Estandarte Real i La Carcajada. I, a més a més, un almanac, per als anys 1890, 1891 i 1892⁵³¹. La seva oferta d'obres agrupava les editades per la pròpia casa editorial al costat

⁵²⁹. El Nuevo Cruzado, 23 octubre 1897, p. 8.

⁵³⁰. El Cañón, 26 octubre 1901, [p. 2].

⁵³¹. Biblioteca Tradicionalista. Almanaque para 1890. Año primero, Barcelona, 1889; Biblioteca Tradicionalista. Almanaque para 1891. Año segundo, Barcelona, 1890, i Biblioteca Tradicionalista. Almanaque para 1892. Año tercero, Barcelona, 1891.

d'altres que no ho eren, però que per la seva temàtica o autoria eren condiderades adequades per a la seva distribució. A mitjan 1889, la Biblioteca Tradicionalista anunciava els Episodios tradicionalistas de Joaquín Llorens, les Citas de la manifestación de Burgos evacuadas por Franco Leal, un drama en dos actes i prosa d'Oller titulat Combates del corazón, el sainet antinocedalista de Gay-Lussac Los dioses del Olimpo, La Heroína de Castellfort de Jorge de Pinares, una "*colección de proyectiles de buena ley, en forma de romances, letrillas, seguidillas, sonetos, cantares, etc., etc., disparados por un Recluta*" amb el títol de Al pie del cañón, i, per últim, el drama de costums de Turena María i el drama en català -especial per a ser representat en els teatres de les associacions catòliques- L'estel de nostra vall, de Miquel Bosch i Mir. I, així mateix, un total de nou obres del prevere Joan Baptista Altés i Alabart⁵³². Gairebé un any i mig després, en l'almanac per a 1891, anunciaven les següents obres: els Episodios tradicionalistas de Llorens, com en 1889, els tres volums de l'Album de personajes carlistas -amb biografies d'Oller i dibuixos de Ross-, la versió espanyola d'Oller dels Deux Rois del príncep de Valori, el fullet biogràfic Blanca y Leopoldo de Flordelis, dos estudis sobre Recared que havien participat en els concursos de l'any anterior -El ejemplo de un gran Rey de Ramiro Fernández Valbuena, i Recaredo y la Unidad católica, de Modesto Hernández Villaescusa-, una recopilació d'articles de José de Liñán titulada Lo que pide el obrero, les interessants Confesiones de un carlista de Pérez Llach, i, per últim, La entrada de D. Carlos, un *pasodoble* per a piano⁵³³. Es tracta, únicament, d'unes mostres, a les quals es podria afegir, posem per cas, el Curso elemental de armas portátiles de fuego de J. Génova o el controvertit Manual del voluntario carlista, aparegut en 1892, de Reynaldo Brea.

La Biblioteca Tradicionalista féu fallida a la fi de 1892. La premsa carlista guardà un discret silenci sobre els motius de la desaparició de la casa editorial

⁵³². "Obras en venta en la Biblioteca Tradicionalista", El Estandarte Real, núm. 5, agost 1889, s.p..

⁵³³. "Obras en venta en la 'Biblioteca Tradicionalista' de Barcelona", Biblioteca Tradicionalista. Almanaque para 1891..., s.p..

i la subsegüent emigració d'Oller al continent americà, on aquest personatge seguí desenrotllant els seus talents publicístics⁵³⁴. Més amunt hem vist ja que era al darrera de la fundació, en 1898, de El Legitimista Español de Buenos Aires. L'any 1926, quan se li preparava un homenatge, El Pensamiento Navarro escrivia: "*Gastada en la propaganda la valiosa herencia que le dejaran sus padres, y siéndole imposible la vida ante el cúmulo de persecuciones y atropellos del Gobierno alfonsino, emigró a América en el año 1892*"⁵³⁵. El silenci de la premsa carlista en el moment dels fets, tanmateix, no fou seguit, per exemple, per La Campana de Gràcia que, a mitjan novembre de 1892, dedicava a Francesc de P. Oller i a la Biblioteca Tradicionalista un article titulat "Un petardo", obra de Josep Roca i Roca. El "petardo" no corresponia ni al darrer atemptat de París, ni a la nova apertura de les Corts, ans a la fallida de l'empresa d'Oller. El "petardo barceloní" -amb forma d'encenser i ple de "*pólvora rancia de la passada guerra carlista*"- va esclatar en acostar-s'hi un creditor "*més cremat que un cabo de reialistes*", que volia cobrar. Vegeu la divertida narració de la història per part de La Campana de Gràcia:

"L'explosió va ocórrer en certa llibreria carlista. D'aquella llibreria, foco de propaganda carlinda, en sortia un raig continuu de publicacions de totes menes: llibres, folletos, periòdics serios i satírics, imitació servil aquests últims de la premsa liberal i impia.

Sembla a primera vista que els carlins amb passar lo sant rosari i freqüentar les quaranta hores en temps de pau, i amb esperar que soni el corn bèl·lic per llançar-se a la muntanya en temps de guerra civil, ja no tindrien res més que fer. Però no opinava així cert ardorós apòstol del rei de les húngares. Aquest infeliç les havia empreses per les lletres de motllo, sense

⁵³⁴. Navarro Cabanes, en tractar de Lo Crít d'Espanya, explicava que aquest setmanari deixà d'existir "*cuando el señor Oller se vió precisado a emigrar a Buenos Aires*". José NAVARRO CABANES, Apuntes bibliográficos..., p. 179. I, tot seguit, en el marc de l'anàlisi d'El Estandarte Real, escrivia: "*El señor Oller era muy emprendedor. Su casa editorial era la admiración de los carlistas. Publicaba este periódico, Lo Crít d'Espanya, La Carcajada, almanques, libros políticos y literarios, presentados a todo lujo. Tan buena labor no tuvo por parte de los correligionarios todo el apoyo necesario, y el señor Oller tuvo que cesar en tan magna empresa y emigrar a Buenos Aires, en donde organizó el partido y fundó varios periódicos.*" Ibid., pp. 180-181.

⁵³⁵. "Pro Homenaje al Dr. Oller", article d'El Pensamiento Navarro (1926), reproduït a Album de Honor a Francisco de P. Oller, p. 23.

considerar que la immensa majoria de les honrades masses no saben de lletra, ja que si en sapiguessin no serien carlistes com són, perquè llegint, llegint se tornarien calvos del clatell, és a dir, los hi cauria la llana. Les lletres espavilen, tal com les preocupacions embruteixen.

No parant-se en aquesta consideració tan natural, l'apòstol Francisco de Paula Oller anava imprimint sense descans, llibres i periòdics."

El "petardo", però, "ho ha tirat tot en l'aire... llibres, folletos, periòdics, Estandarts, Crits i Carcajadas". I, en conseqüència, afegien:

"Una trentena d'accedors ferits gravement de la butxaca, gemeguen i maleeixen.

A lo millor se refan i pregunten:

- I el Sr. Oller, a on és?

Al pobre Sr. Oller, la força mateixa de l'explosió va llençar-lo fins al cel en cos i ànima; però com al cel, segons notícies, no s'hi admeten carlins per por de que no armin allí alguna gresca, lo desventurat Sr. Oller va tornar a la terra, sols que no ha vingut a caure a Espanya, sinó a Mèxic, a l'altra banda de l'Atlàntic.

*Vegin vostès mateixos si tenia força el petardo en forma d'encenser, carregat de pólvora carlista."*⁵³⁶

La Biblioteca Regional, per la seva banda, sustentava, en el tombant de segle, els setmanaris Lo Mestre Titas (1897-1900), amb el seu almanac, i Lo Teatro Católich (1899-1901). Josep Font i Fargas, redactor i director, respectivament, d'aquestes dues publicacions -i propietari d'una Agència d'assegurances al carrer Tapineria, que, per la contractació d'una assegurança regalava un any de subscripció a Lo Teatro Católich⁵³⁷- devia ser un dels principals responsables de la casa editorial situada al barceloní carrer de les Moles i, amb posterioritat, al carrer Jonqueres. S'entendria, així, la dedicatòria del llibre de Joan Bardina, Catalunya y els Carlins, que era:

"A n'en Joseph FONT y FARGAS

⁵³⁶. L'article acabava amb una pregunta adreçada a Lluís M. de Llauder: "¿Es veritat que per la redacció del Correo Catalán hi roda fa temps un altre petardo, per l'estil del que ha estallat en la casa editorial del Sr. Oller?". P.K. [Josep ROCA i ROCA], "Un petardo", La Campana de Gràcia, 19 novembre 1892, p. 1. Una il·lustració, a la p. 4.

⁵³⁷. En aquest sentit, cfr. l'anunci publicat a LMT, 16 setembre 1899, p. 4.

Cap nom més propi que el de vostè per a anar al davant d'aquests articles. A la seva generositat dec, en part, la impressió d'aquesta nova edició. Vagi aquesta humil dedicatòria, com a penyora d'afecte i prova de sincer agraïment.-
 L'AUTOR.⁵³⁸

L'octubre de 1899, Lo Mestre Titas inseria a les seves planes un anunci de la Biblioteca Regional -l'agost de 1898 ho havia fet, encara, de la Biblioteca de Lo Mestre Titas⁵³⁹-, amb els títols següents: Los Consejos del Cardenal Sancha del P. Corbató, Observaciones que los Consejos del Sr. Cardenal Sancha han inspirado a Un Ciudadano español, i Táctica de Infantería i Catalunya Autònoma, ambdós deguts a la ploma del jove Bardina⁵⁴⁰. Encara s'hi haurien d'afegir, d'aquest darrer autor, Catalunya y els Carlins, Aparisi y Guijarro. Apuntes del que fue honra de España y gloria de la Comunion tradicionalista i Orígenes históricos del carlismo, totes de 1900. Al costat dels llibres i els fullets carlistes, la Biblioteca Regional comptava amb una àmplia oferta d'obres teatrals, especialment recomanades per a les societats catòliques⁵⁴¹. La Hormiga de Oro, propietat de Lluís M. de Llauder, finalment, fou creada en tres fases entre 1884 i 1887: en 1884 sortí al carrer la revista La Hormiga de Oro, l'any següent es fundà la llibreria homònima i en 1887 es creà la impremta. D'entre les tres cases editorials carlistes analitzades, va ser la més sòlida i de més llarga pervivència. L'edició del setmanari constituí l'ocupació central, però no pas l'única en el terreny de la premsa, ja que veieren la llum, així mateix, d'altres periòdics, com per exemple La Exposición Vaticana Ilustrada (1887-1889), amb un total de seixanta-set números dedicats a mostrar els diferents donatius amb motiu de les noccs d'or de Lleó XIII. Més enllà de l'àmbit periodístic, La Hormiga de Oro

⁵³⁸. Joan BARDINA (VALCARLOS), Catalunya y els Carlins, Barcelona, 1900 (2ª ed. corregida i augmentada), p. 5.

⁵³⁹. "Biblioteca de LO MESTRE TITAS", LMT, 13 agost 1898, p. 4. Anunciaven El hombre que se necesita, els Políticos... en cuadrilla d'Ortiz de Zárate, Llana y Manxiulas del Dr. Lluquet i Salat, Picant y Cohent de Joan Martí i Trenchs, a més d'una oleografia de don Carlos a setze tintes i retrats de don Jaume.

⁵⁴⁰. "Llibres", LMT, 14 octubre 1899, p. 2.

⁵⁴¹. Lo Teatro Católich, març 1901, p. 48.

edità i distribuï nombrosíssimes obres religioses i algunes de temàtica explícitament carlista, com ara Don Carlos en las Indias (1887) del príncep de Valori, la Guerra de guerrillas (1894) de José B. Moore, o la Campaña del Norte de 1873 a 1876 (1897) d'Antonio Brea. Si els tres llibres anteriors havien sortit de la impremta de La Hormiga de Oro, la llibreria -situada a la Rambla de Santa Mònica i, més endavant, al carrer Hèrcules- oferia les múltiples obres de Manuel Polo y Peyrolón, José M. de Pereda o Modesto Hernández Villaescusa. Només centrats en l'any 1894, els anuncis de la llibreria oferien llibres religiosos de caràcter general, dedicats a sant Josep, per a la Quaresma i la Setmana Santa, les obres espirituals del P. Nieremberg, obres per al Mes de Maig -una quarentena-, nades o bé, així mateix, obres dramàtiques per a societats catòliques, amb un total de cinquanta-dues en castellà i quinze en català⁵⁴². La tasca de La Hormiga de Oro en el camp catòlic resultà molt notable. La lletra impresa publicada i distribuïda per les cases editorials carlistes, a la darrera dècada del segle XIX, fou, al seu torn, ingent.

La propaganda per la imatge i la propaganda oral van resultar, igualment, de gran importància per a la revitalització del carlisme. Res era totalment nou. Julio Nombela, a Detrás de las trincheras, dedicà ja uns interessants comentaris a la propaganda per la imatge en l'etapa del Sexenni democràtic, que, amb l'afegit d'himnes, poemes i cançons, anomenava *propaganda artística o poesia de la propaganda*. En aquells anys, escrivia Nombela, s'empraren des de "la anécdota a la frase, desde el romance al himno, desde el retrato al grupo, todos esos procedimientos, de mayor eficacia, que impresionan más, que hablan al sentimiento y a la imaginación". I és que el poble espanyol -i tots els pobles en general-, prosseguia aquest autor,

⁵⁴². Cfr. "Librería de La Hormiga de Oro", LHO, núm. 2, 15 gener 1894, p. 32; núm. 6, 14 febrer 1894, p. 96; núm. 7, 21 febrer 1894, p. 112; núm. 8, 28 febrer 1894, p. 128; núm. 9, 7 març 1894, p. 144; núm. 12, 31 març 1894, p. 192; núm. 14, 16 abril 1894, p. 224; núm. 21, 7 juny 1894, p. 336; núm. 22, 15 juny 1894, p. 352, i núm. 47, 22 desembre 1894, p. 736. En diverses ocasions, el Correo Catalán inserí anuncis a les seves planes on s'oferien als subscriptors del diari preus especials en els llibres de La Hormiga de Oro. Per exemple, cfr. "Obsequio a los señores suscriptores del CORREO CATALÁN", CC, 16 gener 1900, ed. matí, p. 17.

"entienden mejor un himno que un discurso, se exaltan más en presencia de un cuadro que ante un claustro académico, y se animan mejor con un romance que con un libro docto y atildado".

Aquesta mena de propaganda, fonamental per a infondre fe i esperança, es concretava en fotografies i retrats a l'oli del pretendent, en himnes, polques i valsos, en mocadors -"con retratos de don Carlos y doña Margarita, de D. Alfonso y de los jefes más distinguidos, malamente estampados"-, en caixes de cerilles i petaques amb retrats d'aquests mateixos personatges, o bé en fermalls i arracades amb les inicials de don Carlos o amb margarides. Tot plegat, concloïa Nombela,

*"concurría a despertar entusiasmo en los carlistas, curiosidad en sus adversarios, deseo de que fuera verdad cuanto se anunciaba, en esa innumerable clase social que no se halla afiliada a los partidos y solo anhela paz, justicia y bienestar."*⁵⁴³

En els anys de la fi del Vuit-cents, quant a la propaganda per la imatge, topem primerament amb els cartells i retrats de don Carlos, de la seva família o dels principals dirigents del carlisme. Així, posem per cas, en acabar 1890, la barcelonina Biblioteca Tradicionalista anunciava dos retrats de don Carlos, una fototípia de don Carlos a Xile, així com dues fotografies del pretendent, una de la infanta Blanca i una altra del seu marit, l'arxiduc Leopold Salvador. De retrats i fotografies del duc de Madrid n'hi havia de tamanys i qualitats diferents. Un gran retrat, a dues tintes, de 83 per 58 centímetres, adequat per

⁵⁴³. Julio NOMBELA, *Detrás de las trincheras. Páginas íntimas de la guerra y la paz desde 1868 hasta 1876*, Madrid, 1876, pp. 201-231. Les citacions i referències citades, a les pp. 201-202, 206 i 230-231. En la novel·la costumista de Josep Pons i Massaveu *L'auca de la Pepa* (1889), d'altra banda, en Lluís (a) Perdiueta es guanyava la vida en els anys del Sexenni democràtic en petits negocis, entre els quals complaure les "afiliades al carlisme" amb l'oferta de "pomets de margaridoies". Així, escrivia Pons i Massaveu, "Altra de les modes que li deixaren més llevat, fou la d'uns pomets de margaridoies que les afiliades al carlisme es posaven al pit, al costat o entre els bucles. Simbòlica protesta, manifestada passivament contra el nou ordre de coses iniciat pel liberalisme, en son més alt grau d'esplendidesa en aquelles circumstàncies, que donà molt que parlar, i que atrafegà en Lluís una bona tongada... -Alça, noi: sembla que dóna això dels llanuts!... -exclamaven els veïns, entusiasmats en la República. Ell se'n reia; i com que del mostruari de la política, més assortit de tons que el d'un tintorer de sedes, jove com era encara, no n'havia triat el color: "Viva el Papa!..." "Viva Carlos VII...", repetia, afegint a tota aquesta veu i tot fregant-se els dits: -Mentre en ragin d'aquestos, eil... que amb el que no hi entenc no m'hi ficol..." Josep PONS i MASSAVEU, *L'auca de la Pepa*, Barcelona, s.d., p. 12.

a cercles tradicionalistes i redaccions de diaris, costava cinc pessetes. Si es volia "*con lujoso marco rematado con leones y escudo de España, todo dorado*", llavors en valia quaranta-cinc, i una mica més senzill, vint-i-cinc. L'altre retrat del pretendent estava fet a una sola tinta, de 48 per 33 centímetres, i es venia a vint-i-cinc cèntims. De fotografies, al seu torn, n'hi havia de tamany àlbum i també una de don Carlos de 47 per 31 centímetres, que constituïa un "*RECUERDO digno de figurar en la casa de todo tradicionalista*"⁵⁴⁴. I, entrada la dècada, l'oferta encara es diversificà més. S'afegiren a la relació altres retrats del pretendent -des de cinc cèntims a cinc pessetes, es podia llegir en un anunci del Correo Catalán- i, també, del seu fill Jaume -un era editat pel setmanari valencià El Centro, a quatre tintes-, o retrats i fotografies de tota la família reial, junta, per separat i en combinacions múltiples. A mitjan 1897, la premsa carlina anunciava una "*Artística Oleografía (a 16 tintas) de Don Carlos de Borbón*", editada per la Biblioteca Popular Carlista -75 x 52 cm., 6 pessetes-, ideal per als cercles tradicionalistes, i que constituïa "*el mayor y mejor retrato que se ha publicado del señor duque de Madrid*"⁵⁴⁵. Amb el retrat, el pretendent presidia tots els actes dels cercles tradicionalistes, i es trobava a casa de tots els carlistes. La seva imatge -o el seu record- era un dels principals elements cohesionadors en el partit, malgrat que en erosió des del tombant de segle. Aparegueren, així mateix, retrats dels dirigents carlistes: el marquès de Cerralbo, Vázquez de Mella, el marquès de Valde-Espina, Manuel Polo y Peñolón, Joaquín Llòrens, el P. Corbató, etcètera.. El maig de 1896, en concret, es féu una edició especial per a cercles tradicionalistes d'un retrat a tamany natural i vuit tintes del marquès de Cerralbo⁵⁴⁶. A més a més, a la premsa s'anunciaven làmines

⁵⁴⁴. Biblioteca Tradicionalista. Almanaque para 1891.... El Correo Catalán anuncià a primera pàgina els primers mesos de 1890 el retrat gran de Don Carlos. El Correo Dertoseense en recomanava l'adquisició als seus lectors i, especialment, als cercles tradicionalistes. Cfr. Correo Dertoseense, 12 febrer 1890, [p. 2]. Des del bàndol integrista, uns anys més tard, també es posà en pràctica la venda de retrats de Ramón Nocedal.

⁵⁴⁵. Cfr., per exemple, CC, 4 juny 1897, ed. matí, p. 2.

⁵⁴⁶. "Movimiento carlista", ECE, 30 maig 1896, p. 2.

de batalles importants en l'imaginari carlista, com ara Làcar i Montejurra⁵⁴⁷. De forma paral·lela, es posaren a la venda busts de don Carlos -tal com s'havia fet a França, amb el comte de Chambord, en anys precedents⁵⁴⁸-, de diferents mides i materials: en marbre de Carrara, en bronze, en guix bronzejat o en fang, és a dir, per a totes les butxaques, ja que els preus anaven des de les dues mil pessetes el primer a les quatre pessetes el de fang⁵⁴⁹.

Les etiquetes de begudes, en segon lloc. Una destil·leria de Manresa, la "Fábrica de Aguardientes, Licores de Todas Clases y Comercio de Vinos Manuel Trémols y C^a (Sucesores de Juan Riera)", elaborava, des de 1889, un *Elixir Carlos de Borbón* i un licor anomenat *Reina Margarita*. Lo Crit d'Espanya, en una ressenya de la inauguració del Cercle tradicionalista de Manresa -Àngel Trèmols, que regentava l'empresa, n'era soci-, els recomanava als lectors:

*"Tinguérem lo gust de saborejar en aquest lunch alguns dels exquisits licors que fabrica lo soci senyor Trémols, a qui felicitem des d'aquestes columnes, recomanant a nostres lectors los productes de sa acreditada fàbrica i d'una manera especial los licors titulats Don Carlos i Donya Margarida."*⁵⁵⁰

En base a aquesta recomanació, Trèmols escrivia als presidents dels altres cercles tradicionalistes -"dicho periódico es muy buena recomendación para

⁵⁴⁷. El Nuevo Cruzado, 23 octubre 1897, p. 8.

⁵⁴⁸. "Il existe, de chaque période de la vie du comte de Chambord -escriu Henry Bauquier-, de nombreux bustes et médaillons, de figurines en pied ou équestres, de toutes tailles et en toutes matières: bronze, marbre, plâtre, terre cuite, ivoire, porcelaine, verre, etc." Henry BAQUIER, Histoire iconographique du Comte de Chambord, Paris, 1942, p. 83. Entre els anys 1848 i 1851 es va produir a França una gran activitat propagandística en els rengles legitimistes. Ibid., pp. 59-66. És molt interessant de conèixer, a efectes comparatius, la intensa activitat que en aquest mateix terreny portà a terme l'orleanisme a la darreria del segle XIX, a través de retrats, cartells, fotografies o fulls, que explotaven sobretot la idea d'exili: "La prison est moins dure que l'exil car la prison c'est encore la terre de France" (Philippe, duc d'Orléans. Clairvaux, 14 març 1890). S'han conservat, amb envejable abundància, mercès a l'eficàcia de l'aparell estatal francès. Cfr. AN, F7 12441-14442, Agissements royalistes.

⁵⁴⁹. L'anunci dels busts de marbre, bronze i guix bronzejat aparegué sovint a El Correo Español a partir de 1893. El bust en fang, a El Nuevo Cruzado, 23 octubre 1897, p. 8.

⁵⁵⁰. V., "En Manresa", Lo Crit d'Espanya, 6 setembre 1889, p. 3.

nuestra Fábrica y para podernos presentar más confiados a nuestros hermanos de todos los Círculos Tradicionalistas"-, per tal de promocionar els productes. En la carta es destacava, especialment, que l'etiqueta de l'elixir era *"el retrato del Rey, vestido con uniforme de Capitán General y boina"*⁵⁵¹. Al cap d'un any, era el Correo de Tortosa el periòdic que recomanava els productes d'aquesta casa, tot afegint que el seu propietari *"ha conseguido el distinguido honor de ser nombrado proveedor de la Casa real de nuestro augusto Jefe D. Carlos de Borbón"*⁵⁵². En 1889 es posà també a la venda el *Licor Flor de Lis*:

*"El destilador i licorista señor Rubirola ha puesto a la venta un nuevo licor denominado Flor de Lis de sabor agradable y aroma sumamente fina que está llamado a adquirir gran aceptación por dichas cualidades y sus condiciones higiénicas y estomacales. En las etiquetas figuran retratos de los señores Duques de Madrid."*⁵⁵³

Més endavant, Antoni i Eduard Gualba, propietaris d'una destil·leria de Mataró, començaren a comercialitzar un anís *Don Carlos de Borbón* i un licor *Don Jaime de Borbón*⁵⁵⁴. L'anunci que van inserir a la premsa carlina reproduïa ambdues etiquetes i remarcava, a banda de la raó comercial, un parell d'elements: en primer lloc, que es tractava d'especialitats per als cercles tradicionalistes -el cafè, com veurem en el següent apartat, era fonamental en

⁵⁵¹. AHCO, F.M., S.A., S. Causes pies, Montepios..., Montepío San Carlos Borromeo, llig. 51, Factures i rebuts, 1889-1898, Angel Trèmols a Tomàs Cardelús, president del Cercle tradicionalista d'Olot (Manresa, 4 setembre 1889). Aquesta carta ha estat reproduïda a l'Apèndix núm. 5.

⁵⁵². Correo de Tortosa, 22 setembre 1890, (p. 2).

⁵⁵³. CC, 25 desembre 1889, p. 6.

⁵⁵⁴. Antoni i Eduard Gualba devien ser pare i fill, tal com es dedueix de la correspondència que vaig mantenir amb un familiar dels empresaris. El seu sogre, Antoni Gualba -que es féu càrrec de la destil·leria en 1923-, era fill i net, respectivament, dels dos anteriors. Sembla que a la família hi havia la tradició d'anar alternant els noms a cada generació. Correspondència amb Rafael BIGORRA (Barcelona, 16 desembre 1991, i 18 gener i 25 febrer 1992). A la darrera dècada del segle XIX es degué fer el traspàs de l'empresa de pare a fill. Així, mentre que en els primers anys figurava amb el nom de "Destilería Modelo para la fabricación de Anisados y Licores Antonio Gualba" o "Fábrica de Anisados y Licores Antonio Gualba", a la segona meitat dels noranta ho feia amb els de "Grandes Destilerías de Anisados y Licores Eduardo Gualba" o "La Industria Catalana de Eduardo Gualba". Cfr. els rebuts i factures del cafè del Cercle tradicionalista d'Olot, a AHCO, FM, S.A., Causes pies, Montepios..., Montepío San Carlos Borromeo, llig. 48-52, Factures i rebuts, 1889-1900.

aquestes entitats-; i, segonament, que presentaven "*lujosa y alegórica etiqueta al cromo en el embotellado, según el dibujo adjunto*", a més de ser de classe superior o "*exquisito sabor*"⁵⁵⁵. La qualitat, tanmateix, restava en un segon terme en favor de les etiquetes. El consum era, en el fons, un acte nostàlgic o de reafirmació. I, déu ni do, de la voluntat nostàlgica o reafirmadora dels carlistes, si atenem al consum d'aquests licors!

Una anàlisi de les factures del cafè del Cercle tradicionalista d'Olot, entre 1889 i 1900, permet de fer-se'n una idea, malgrat que aproximada, clarificadora⁵⁵⁶. Aquesta entitat es proveïa de begudes alcohòliques *carlistes* a la destil·leria mataronina dels Gualba, en ampolles o en garrafes -de quatre, vuit o setze litres-, indistintament. Si bé el primer any, 1891, es féu una comanda de la mateixa quantitat d'anís *Don Carlos de Borbón* i de licor *Don Jaime de Borbón*, a partir de l'any següent, la relació total fou notablement favorable a l'anís. L'etapa 1892-1895 concentrà el màxim consum d'aquests licors: una trentena de litres en 1892, més de seixanta en 1893, i a l'entorn de vint els dos anys següents, pel que fa a l'anís *Don Carlos de Borbón*; i, entre tres i deu litres anuals de licor *Don Jaime de Borbón*. Els anys següents la demanda disminuí fins als deu litres, aproximadament, entre l'un i l'altre. Aquestes begudes, de tota forma, constituïen només una mínima part entre les consumides pels socis del Cercle tradicionalista d'Olot. De fet, la mateixa destil·leria mataronina servia al cafè del centre, al costat dels licors *carlistes* i en quantitat superior, rom escarxat, i, ocasionalment, vermut, absenta, conyac, curaçao o chartreuse. El cercle, tanmateix, tenia diversos proveïdors. Les begudes alcohòliques eren aportades, sobretot, per Jaume Regàs, de Girona. Destacaven, amb moltíssima diferència, el rom i el rom escarxat. En alguna ocasió, a les factures de Regàs, apareixien lliuraments de marrasquí. L'empresari carlista i poeta sitgetà, Sans i Bori, servia al cercle olotí malvasia,

⁵⁵⁵. L'anunci, a Biblioteca Tradicionalista. Almanaque para 1892, Barcelona, 1891. Ha estat reproduït a L'Avenc, núm. 154, 1991, p. 53.

⁵⁵⁶. AHCO, F.M., S.A., S. Causes pies, Montepios..., Montepío San Carlos Borromeo, llig. 48-52, Factures i rebuts, 1889-1900.

chartreuse, benedictine i alguns altres licors. El vi i el vi ranci eren aportats per l'empresa olotina Vinos y Aceites Juan Pujol y Comp., mentre que una altra empresa de la ciutat, regentada pel carlí Jaume Sala, abastia l'entitat de cerveses i gasoses. El principal proveïdor era Ramon Deu Pinós, un destacat soci del propi cercle i propietari d'una confiteria. A banda de les compres puntuals de chartreuse, benedictine, ginebra o xampany, setmanalment s'adquiria a la seva botiga cafè, xocolata, te, sucre, ampolles de xarop, aigua naf, orxata, melindros i quantitats respectables d'esponjats (*bolados* o *azucarillos*) i flaons. Xarops i esponjats eren servits al cercle més ocasionalment per la confiteria La Nueva Confianza, i cafè per la botiga de comestibles de Joaquim Sellas. Els licors *carlistes* constituïen, així doncs, una part minça de la totalitat, repartida entre el rom, licors diversos i vins, per una banda, xarops i esponjats de l'altra, i, finalment, cafè, te i xocolata, sense oblidar els suculents flaons. L'objectiu no era, tanmateix, la quantitat consumida sinó la seva presència als cafès dels cercles o a les cases dels carlins. Era, en fi, una qüestió de signes d'identificació. Signes que, juntament amb molts altres factors, també mediatitzaven, si seguim Pierre Bourdieu⁵⁵⁷, el gust.

Al costat dels licors, paper de fumar carlista. En el Sexenni democràtic, la premsa ja havia anunciat llibrets de paper de fumar "*Marca Carlos VII*". A la fi de la centúria, per la seva banda, es comercialitzaren amb "*los nombres del señor Marqués de Cerralbo, Tamarit, Mella y otros*"⁵⁵⁸. Significativa era també la notícia que publicava el Correo Catalán a principi de 1890:

"La acreditada fábrica de papel jamarago Victoria, ha puesto a la venta unos nuevos libritos, en cuyas cubiertas figuran preciosos retratos de personajes carlistas, entre los que se cuentan los Duques de Madrid, Don Jaime, Don Leopoldo y Doña Blanca, Don Alfonso, Doña María de las Nieves, el Marqués de Cerralbo, el señor de Llauder, el Duque de Parma,

⁵⁵⁷. Pierre BOURDIEU, La distinción. Criterio y bases sociales del gusto [1979], Madrid, 1988.

⁵⁵⁸. CC, 24 gener 1897, p. 8.

*Aparisi y varios otros.*⁵⁵⁹

I, en darrer lloc, targetes postals i segells. Les targetes postals aparegueren a principi de l'any 1899, amb els busts de don Carlos i la seva segona muller. "*Es una propaganda tan útil como legal* -escrivia la premsa carlina⁵⁶⁰-, *y merced a ella se implanta en España una costumbre muy seguida en el extranjero, donde la mayoría de las tarjetas postales, además del timbre, llevan los retratos de los personajes de cada nación.*" Al cap d'un any, aproximadament, veieren la llum diverses emissions de segells carlins. Les dues primeres que aparegueren, el mes de gener, representaven el bust de don Carlos amb el lema "*Dios, Patria y Rey*", combinats amb flors de lis. En la primera emissió, els segells eren de color violeta, mentre que en la segona, més acurada pel que fa a les línies i els tons del dibuix, el color escollit era el blau plomís. Les dues següents, que representaven la duquesa de Madrid, obra d'Utrillo -els dibuixos dels segells del duc, al seu torn, de Passos-, eren de colors carmí i verd. La Biblioteca Popular Carlista els distribuïa, mentre també anunciava "*Sellos del Reinaré*". Poc després, a les llibreries i quioscs es podia trobar una col·lecció de segells del pretendent carlista amb el lema "*Dios, Patria, Rey, Fueros*" i, en els quatre angles, amb representacions dels escuts de Castella, Lleó, Navarra i Catalunya. De color blau, eren distribuïts per A. R. de Austri, de Barcelona. El mateix nom usat per tal de referir-se a tots plegats incidia en l'objecte: segells de propaganda carlista⁵⁶¹. El principal referent ha de ser cercat en les emissions del servei de correus de l'Estat carlista durant la guerra dels anys setanta⁵⁶². El Correo Catalán va

⁵⁵⁹. CC, 15 febrer 1890, ed. matf, p. 4.

⁵⁶⁰. CC, 20 gener 1899, ed. matf, p. 6. Sobre les targetes postals a Espanya, cfr. Francisco CARRERAS CANDI, Las tarjetas postales en España, Barcelona, 1903.

⁵⁶¹. CC, 1 gener 1900, p. 2 (anunci); CC, 3 gener 1900, ed. matf, p. 6; CC, 5 gener 1900, p. 3 (anunci); CC, 21 gener 1900, p. 7; CC, 16 febrer 1900, ed. matf, p. 3; CC, 17 febrer 1900, ed. matf, p. 3 (anunci); CC, 7 març 1900, ed. matf, p. 4, i CC, 18 març 1900, p. 1 (anunci).

⁵⁶². Cfr. Juan Manuel CERRATO GARCÍA, "Historia postal de la II Guerra Carlista 1872-1876", a Francisco RODRÍGUEZ DE CORO, coord., Los carlistas 1800-1876, Vitòria, 1991, pp. 311-327. Del mateix autor es pot consultar el catàleg de marques carlistes durant la guerra dels anys Trenta, a Estudio Postal de la Primera Guerra Carlista en Euskal Herria, Vitòria, 1993. També és interessant, en aquest sentit, el llibre de Melchor GARCÍA MORENO, Ensayo de bibliografía e iconografía del carlismo

publicar, a principi de febrer, un article titulat "Propaganda filatélica", en referència als nous segells. Entre d'altres coses, s'hi podia llegir el següent:

"Estamos en el siglo de la propaganda. No hay idea que no se propague por medio del grabado. De suerte que nadie puede llamarse a engaño respecto del conocimiento de hombres y cosas de algún valor y mérito.

Después de la propaganda por medio de las tarjetas postales, que, pasadas por correo, constituyen otras de las preocupaciones de nuestros coleccionistas, han venido los sellos a extender el campo de la propaganda.

(...)

Y aparte esas correrías por correos, los sellos visten mucho en tarjetas de felicitación, en los comienzos de cartas y en todos los escritos y documentos que pueden circularse y servir de propaganda.

*De repetirse el procedimiento, tan fácil como económico, se obtiene una propaganda eficaz, porque el sello se comprende."*⁵⁶³

El segell es comprèn... Manera immillorable de comunicar l'efectivitat de la propaganda per la imatge, gràfica. Tots els moviments polítics amb àmplies bases -carlistes i republicans- ho havien comprès, tant en els anys del Sexenni com en els de la primera etapa de la Restauració, i ho posaven en pràctica. I no es poden oblidar els catalanistes -ni els nacionalistes bascs, és clar-, que des de la fi del segle posaren en circulació segells⁵⁶⁴. La darrera dècada del

español, Madrid, 1950.

⁵⁶³. "Propaganda filatélica", CC, 9 febrer 1900, ed. tarda, pp. 3-4.

⁵⁶⁴. Cfr. S. NATHAN, Spanish Separatist Stamps, Brighton, 1976; Joan Lluís MARFANY, "Al damunt dels nostres cants...": nacionalisme, modernisme i cant coral a la Barcelona del final de segle", Recerques, núm. 19, 1987, p. 102; Pere ANGUERA i Josep Maria RIBAS PROUS, Catalunya i Reus en els orígens del catalanisme, Reus, 1993, pp. 80-81, i Pere ANGUERA, "Modernitat i contundència de la primera propaganda catalanista", L'Avenc, núm. 179, 1994, pp. 10-15. En aquest interessant article, Pere Anguera analitza les tres expressions que considera més renovadores de la propaganda catalanista: els segells, les targetes postals i els ex-libris. Pel que fa a la comparació amb el carlisme, podríem afirmar que segells i targetes postals apareixen gairebé simultàniament, amb ben poques setmanes de diferència, mentre que d'altres formes de propaganda carlista daten de molts anys abans, tot enfonsant en ocasions les seves arrels en el Sexenni democràtic. Per aquesta raó i, així mateix, per tots els elements considerats en els folis anteriors sobre l'activitat propagandística del carlisme, no puc subscriure el primer paràgraf de l'article de Pere Anguera, on sosté la següent tesi: "Els nuclis catalanistes finiseculars tingueren una activíssima actuació propagandística d'una gran modernitat, com no la tingué cap altra opció política coetània espanyola. Mentre els partits dinàstics monopolitzadors dels torns de la Restauració, i els tolerats a la seva dreta (carlins) o a l'esquerra (republicans), vivien als limbs, confiant en el favoritisme, la tolerància del ministeri de la governació o la pròpia capacitat de

segle, pel que fa al carlisme, coincidint amb la seva revifalla, va constituir un moment especialment intens per a aquesta mena de propaganda. La profusa utilització que en feren, a principi del segle XX, maurins i, sobretot, republicans lerrouxistes -paper de fumar *Lerroux* i *¡Maura sí!*, al costat de rom i vermut amb el nom del cabdill republicà, anís *Ruiz Zorrilla* i anís *Maura*, a més de targetes postals, segells, plomes i, evidentment, retrats múltiples⁵⁶⁵ - ha de ser vista, doncs, no pas com una novetat, ans com una adaptació d'anteriors pràctiques en el marc de conjunts nous o renovats.

La propaganda oral fou, tanmateix, la que va aportar resultats més espectaculars al partit carlista finisecular, especialment pel que fa a l'extensió i consolidació d'una sòlida estructura organitzativa. Els grans viatges de propaganda en van ser, sens dubte, les manifestacions més espectaculars, acompanyats per excursions més limitades, ja fos a una província, a una comarca o a una localitat. La conversa, les reunions, els brindis i els discursos n'eren elements indissociables. Com ho eren, així mateix, de les nombrosíssimes vetllades -literàries, artístiques, polítiques, o combinacions d'aquestes- que els cercles tradicionalistes organitzaren, bé en festes assenyalades, bé regularment. Entitats que, en algunes ocasions, posseïen seccions específiques amb finalitats propagandístiques, com ara el Cercle tradicionalista de Manresa, que en 1896 formà una Junta de propaganda, integrada pels socis joves, "*a fin de organizar*" *frecuente* *veladas literarias y excursiones de propaganda por los pueblos vecinos*"⁵⁶⁶. En tot

manipular l'engrenatge electoral, els catalanistes, sovint vistos pels analistes posteriors com un grup idealista, somiatruïtes i un pèl, si fa no fa, carrincions, saberen introduir amb traça i amb èxit les tècniques més modernes de propaganda ideològica, que aprofitaren per exposar i difondre amb contundència el seu missatge ideològic i la seva mítica. I, sobretot, cap altra opció no aconseguí connectar i engrescar amb tanta rotunditat un conjunt semblant de ciutadans diversos i dispersos, que es convertiren en entusiastes difusors de la nova bona nova." Ibid., p. 10. La modernitat, l'originalitat, i sobretot l'especificitat, de la propaganda catalanista han de ser, em sembla, posades en quarantena.

⁵⁶⁵. Cfr. José GUTIÉRREZ-RAVÉ, *Yo fui un joven maurista*, Madrid, s.d., p. 188; Joan B. CULLA i CLARÀ, *El republicanisme lerrouxista...*, pp. 118-119; María Jesús GONZÁLEZ HERNÁNDEZ, *Ciudadanía y acción. El conservadurismo maurista, 1907-1923*, Madrid, 1990, pp. 149-150, i Àngel DUARTE, "La Liga Republicana Española en la Argentina...", p. 324, nota 110.

⁵⁶⁶. CC, 18 març 1896, ed. tarda, p. 3.

cas, la propaganda constituïa una de les principals funcions dels cercles, amb graus més o menys notoris de formalització. Així, en la inauguració del Cercle tradicionalista de Vic, López de Hédiger pronuncià un discurs on, entre d'altres coses, mostrava *"la trascendencia de la prensa y de los círculos carlistas, diciendo que deben ser instrumento y medio de propaganda, no zizaña y ruina"*⁵⁶⁷. L'apartat següent, en aquest mateix capítol, hi dedicarà un espai destacable. El viatge que va portar a terme el marquès de Cerralbo per Catalunya i el País Valencià els primers mesos de 1890, d'altra banda, marcà la tònica d'aquesta mena d'activitats en el carlisme: a igual o més petita escala, tots els que tingueren lloc amb posterioritat en van seguir les principals pautes. No feia massa anys que Pi i Margall, el líder republicà més actiu del moment en l'aspecte polític, havia realitzat alguns viatges de propaganda a fi de treure les seves bases de l'ensopiment originat per la implantació del règim restauracionista⁵⁶⁸. L'abast i resultats dels empresos per Cerralbo en els primers anys noranta eren, això no obstant, incomparables. Després de visitar Catalunya i el País Valencià en 1890, l'any següent el representant de don Carlos anà al País Basc i a Navarra, en un viatge que coneixem pas a pas mercès a les cròniques que redactà Vázquez de Mella⁵⁶⁹. Els resultats del viatge foren positius quant a l'organització del partit. Així, entre els immediats, la premsa destacava la creació, al cap de ben poc, d'un total de vuit cercles tradicionalistes a Navarra⁵⁷⁰. Més endavant, el marquès de Cerralbo va recórrer d'altres zones d'Espanya, com ara Alacant

⁵⁶⁷ F., "Inauguración del Centro tradicionalista de Vic", *CC*, 6 maig 1889, p. 7.

⁵⁶⁸ Cfr. Enrique VERA y GONZÁLEZ, *Pi y Margall y la política contemporánea*, vol. II, Barcelona, 1886, pp. 994-1005, i Enrique RODRÍGUEZ SOLÍS, *Historia del Partido republicano español (De sus protagonistas, de sus tribunos, de su héroes y de sus mártires)*, vol. II, Madrid, 1893, pp. 760-772.

⁵⁶⁹ Cfr. *Viaje del Excmo. Sr. Marqués de Cerralbo por Guipúzcoa y Navarra. Crónica y discursos*, Madrid, 1891. La crònica del viatge va ser reproduïda a *Obras Completas del Excmo. Sr. Juan Vázquez de Mella y Faniul*, vol. XVII, Madrid, 1933, pp. 225-318.

⁵⁷⁰ "Movimiento tradicionalista", *CC*, 25 octubre 1891, p. 10; "Movimiento carlista", *La Fe*, 27 octubre 1891, p. 1. A la darrera del mes de setembre, el pretendent escrivia al marquès de Cerralbo: "Te felicito y te envidio particularmente por la excursión al país vasco-navarro que proyectas en estos momentos." Al cap d'un mes les felicitacions per l'èxit del viatge no s'estalviaven: "veo con profunda satisfacción las simpatías que tu presencia despierta en todas partes. (...). Gracias también por la elevación, la exactitud y el acierto con que interpretas mi política." MC, C. III, núm. 9-10, Don Carlos al Marquès de Cerralbo (Venècia, 22 setembre i 23 octubre 1891).

i Múrcia en 1893, sense el desplegament portat a cap, però, en els dos grans viatges de propaganda de 1890 i 1891. El primer, a Catalunya i el País Valencià, constituí una fita destacada, ja que mostrà les possibilitats d'aquestes formes propagandístiques, alhora que va suposar una empena decisiva per al moviment reconstitutiú del carlisme. Per aquestes raons, així com per les pors, els entusiasmes, els actes solemnes, les polèmiques i les batusses que es produïren en el seu decurs, hi dedicarem, en els folis que segueixen, una preferent atenció⁵⁷¹.

El Correo Catalán informava als seus lectors, amb data de 19 de novembre de 1889, que el marquès de Cerralbo "*piensa emprender un viaje por Servia, Rumanía, Bulgaria, Rumelia, Turquía, Dalmacia, y volver a Venecia por Graz, y a Madrid por Milán, Génova, Niza, Barcelona y Valencia*"⁵⁷². Aquest era l'origen del viatge de propaganda que el pròcer castellà realitzà entre els mesos de febrer i abril de 1890 per diferents poblacions de Catalunya i el País Valencià. Es tractava de la darrera etapa d'un trajecte iniciat el setembre del vuitanta-nou al País Basc, amb visites a Guernica, Ermua i, entre alguns altres indrets, Bilbao -narrades, pas a pas, per El Vasco-, a fi d'estimular els treballs de reorganització carlina. Des d'allí s'encaminà cap a Àustria, on havia d'assistir, amb d'altres convidats carlistes, al casament de Blanca, filla de don Carlos i Margarida, i l'arxiduc Leopold Salvador. La cerimònia es celebrà a Frohsdorf el dia 24 d'octubre de 1889⁵⁷³. Els Cerralbo van aprofitar l'ocasió per viatjar i, així mateix, per conversar llargament amb el pretendent, tal com

⁵⁷¹. El viatge de propaganda del marquès de Cerralbo a Catalunya i al País Valencià l'any 1890, va ser objecte de detallat tractament en el meu treball de recerca. Cfr. Jordi CANAL i MORELL, La reorganització del carlisme..., vol. I, ff. 81-190. Les pàgines que segueixen en són un resum.

⁵⁷². CC, 19 novembre 1889, ed. matí, p. 6.

⁵⁷³. Sembla que la regent Maria Cristina intentà d'impedir el casament, fet que feia exclamar a la mare de la núvia: "*¡Qué mundo tan malo y tan lleno de pequeñeces y miserias! Puede creer que Cristina ha hecho cuanto ha podido para desbaratar la boda de Blanca. ¡Dios mío! Ella está en nuestro puesto y no lo ignora, pues bien carlista era hasta que se casó. ¡No puede siquiera dejarnos la felicidad de nuestros hijos!*" Esmentat per Melchor FERRER, Historia del..., vol. XXVIII-I, p. 148. Així mateix, cfr. Conde de MELGAR, Veinte años con..., pp. 119-122.

aquest ho havia sol·licitat al marquès setmanes abans per mediació de Melgar⁵⁷⁴. Entre una cosa i altra, a banda de la passa de grip que el mes de gener afectava Barcelona, l'arribada a terres catalanes s'anà ajornant i, de fet, la data es va mantenir incerta fins el darrer moment, tot generant mostres d'impaciència i neguit, d'entusiasme i una certa confusió⁵⁷⁵. A principi de febrer, la inquietud afectà seriosament don Carlos, tal com contava el seu secretari al marquès de Cerralbo:

"Esto agita mucho al Señor, que ve en los periódicos de España la impaciencia con q[u]e es V. esperado, los grandes preparativos hechos para recibirle a fecha fija y las seguridades q[u]e todos dan de q[u]e llega V. sin falta.

Cree el Señor q[u]e tantos aplazamientos ofrecen gravísimos inconvenientes, y q[u]e no son los menores el que las gentes se fatiguen y se cansen y q[u]e la recepción de V., resulte menos lucida y menos entusiasta de lo que todos deseamos.

*Por estas consideraciones el Señor agradecerá a V. muchísimo que apremie su ida y que procure llegar a Barcelona lo antes posible. Cada día de retraso será una mortificación para S.M., que quiere que lo sepa V., porq[u]e conociendo su corazón está seguro de q[u]e esa ida le dará a V. alas."*⁵⁷⁶

⁵⁷⁴. "¿No le será a V. posible dedicar una temporadita al Señor, viniendo a Venecia a resolver con calma tantas graves cuestiones pendientes? Mucho lo celebrará el Rey." MC, C. V, núm. 5, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Venècia, 30 agost 1889). D'altra banda, en una carta de Venècia, transcrita a la premsa carlina, es comentaven les trobades entre don Carlos i el seu representant a Espanya, tot mostrant-ne la importància, que justificava l'endarreriment en la data d'arribada a Barcelona: "El marqués de Cerralbo continúa en esta ciudad acompañando constantemente al señor Duque de Madrid, con quien pasa casi todo el día, y de cuyos augustos labios recibe inspiraciones y órdenes para todo cuanto se relaciona con el entusiasta movimiento que anima al partido, ávido de trabajar y de servir útilmente a la santa causa que defendemos y al príncipe que la personifica y dirige." CC, 21 desembre 1889, ed. matí, p. 7.

⁵⁷⁵. El marquès de Cerralbo, en una carta datada el 19 de gener a Roma, explicava al secretari de la Junta regional valenciana els motius del seu endarreriment: les estades a Venècia i a Viareggio, "en servicio de nuestra gran comunión", i la precària situació de la salut pública a Espanya, amb la qual cosa "tal vez sea inoportuna y aun perjudicial mi llegada". Cfr. "Carta del Excmo. Sr. Marquès de Cerralbo", ECE, 27 gener 1890, p. 1. Sobre l'estat de la salut pública, Melgar escrivia a mitjan gener a Cerralbo: "Llauder, antes de caer en cama con la influenza, me escribió p[ar]la q[u]e aconsejase a V. q[u]e retrasara un poco su ida a Barcelona, pues si llegaba en plena epidemia, el retraimiento producido por ésta sería explotado por los nocedalinos como signo de frialdad carlista, mientras q[u]e si llega V. en época normal, el recibimiento será cosa nunca vista, pues hay grandes y largos preparativos." MC, C. V, núm. 31, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Venècia, 14 gener 1890).

⁵⁷⁶. MC, C. V, núm. 35, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Venècia, 3 febrer 1890). I encara, l'endemà: "Supongo recibirá V. la q[u]e ayer le escribí, de orden del Señor, rogándole apesure su ida a España. La escribí mirándome el Rey por encima del hombro lo q[u]e escribía, pues todo el día estuvo agitadísimo con la idea de q[u]e se iban a desanimar las gentes." MC, C. V, núm. 36, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Venècia, 4 febrer 1890).

A la fi, el vespre del dia 12 de febrer de 1890, el marquès de Cerralbo, acompanyat per la seva esposa i els seus fills, va arribar a Barcelona. Aquest mateix dia ho anuncià en un telegrama tramès a Venècia, que Francisco Martín Melgar i don Carlos respongueren l'endemà i l'endemà passat, respectivament⁵⁷⁷. El pretendent recalcava, en la seva carta, la nodalitat que tenien en aquest viatge i que, en general, havien d'adquirir, els cercles tradicionalistes. Escrivia, així:

"Lleva a cada uno de los Círculos que visites mi saludo afectuoso, y agrédeceles en mi nombre el celo y el entusiasmo con que te secundan.

A ellos y a los demás de España incúlcales la idea de la gran importancia que atribuyo en los momentos actuales a esta manifestación de nuestra vitalidad."

No era, tanmateix, la primera ocasió que el marquès visitava Barcelona des de l'escissió integrista. Ho havia fet en el decurs de la segona quinzena d'octubre de 1888, amb motiu de l'Exposició Universal, quan va assistir als actes preparats en el seu honor pel Cercle legitimista, el Centre tradicionalista i el Centre Catòlic Popular⁵⁷⁸. En 1890, l'estada a terres catalanes es va perllongar per espai de gairebé un parell de mesos, entre el 12 de febrer i el 9 d'abril, dia en què pujà en un tren per tal de dirigir-se cap a València. Va romandre a Barcelona més de la meitat del temps i, des d'allí, va dur a cap sis sortides: a Vic i Olot, entre el 22 i el 27 de febrer; a Manresa, del 1 al 3 de març; a Igualada i Capellades, els dies 9 i 10 de març; al sud de Catalunya, entre els dies 22 i 26 de març; a Montserrat, els dos primers dies del mes d'abril, i, per últim, una petita excursió a Vilanova i Sitges, el 7 d'abril⁵⁷⁹.

⁵⁷⁷. MC, C. V, núm. 38, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Venècia, 13 febrer 1890), i MC, C. III, núm. 1, Don Carlos al Marquès de Cerralbo (Venècia, 14 febrer 1890).

⁵⁷⁸. "L'Excm. Sr. Marqués de Cerralbo en Barcelona", *L'Espurna*, 9 novembre 1888, pp. 6-7; *CC*, 20 octubre 1888, ed. matf, p. 4; "Comisión del Banquete en honor del excelentísimo señor Marqués de Cerralbo", *CC*, 27 octubre 1888, ed. matf, p. 6; *CC*, 29 octubre 1888, pp. 4-5, i *CC*, 2 novembre 1888, p.2.

⁵⁷⁹. En un principi estava previst de publicar un extens fulletó amb la crònica del viatge -obra de Faicó, com la majoria de les que citarem en les notes que segueixen- i els discursos pronunciats per Cerralbo i d'altres personatges. *CC*, 20 febrer 1890, ed. matf, p. 7; *Lo Crit d'Espanya*, 21 febrer 1890, p. 6. A principi de novembre semblava que l'aparició del primer quadern d'aquesta obra era imminent:

El dimecres dia 12 de febrer, Cerralbo va ser rebut a l'estació per unes quatre-cents persones, malgrat que fins aquell mateix dia a la tarda no s'havia conegut l'hora d'arribada. Des d'allà se l'acompanyà, juntament amb la seva família, a l'Hotel de las Cuatro Naciones, la seva residència en aquesta llarga estada a la ciutat comtal. L'endemà i l'endemà passat al matí, el pròcer castellà va rebre nombroses visites i invitacions per a visitar els cercles tradicionalistes d'arreu de Catalunya, en funció de les quals s'anà confeccionant el calendari del viatge. La tarda del divendres va visitar el Cercle tradicionalista de Barcelona, i al vespre assistí a una *soirée* en el seu honor a casa del president del cercle, Josep de España, on estigué present una part de la bona societat barcelonina⁵⁸⁰. La nit del dia següent, també en el seu honor, es va celebrar als salons del Cercle tradicionalista una vetllada artístic-literària, a la qual només podien assistir els socis i les comissions de fora -les famílies quedaven excloses "*en atención a que no habría sitio suficiente para todos*"-, que reuní, segons la premsa carlina, unes vuit-cents persones⁵⁸¹. El diumenge 16 de febrer mig miler de comensals es congregaren al restaurant de Miramar -sembla que l'Ajuntament no va voler cedir el del Parc-, pertanyents a tots els grups i categories socials, tal com s'afanyaven a remarcar les cròniques de l'acte. A la fi de l'àpat, començaren els brindis -España, Llauder, Oller, Viada i Lluch, Llasart, Mas, Muntadas i

"Próxima a publicarse en esta Capital con autorización y beneplácito del Excmo. Sr. Marqués de Cerralbo una obra por entregas acerca del glorioso y triunfal viaje de dicho Señor por el Principado Catalán me tomo la libertad de dirigirme a V. recomendándole dicha obra y suplicándole preste su valioso apoyo que redundará en bien de nuestra Causa." AHCO, F.M., S.A., S.A.P., Círculo Tradicionalista, lligall 192, Correspondència, Joan B. Falcó al President del Cercle tradicionalista d'Olot (Barcelona, 8 novembre 1890). El projecte, però, no es va dur a terme. S'edità, tanmateix, a part, un dels discursos: Discurso leído por el Marqués de Cerralbo el día 15 de febrero de 1890 en los salones del Centro Tradicionalista de Barcelona, Vic, 1890.

⁵⁸⁰. "La llegada del Sr. Marqués de Cerralbo", CC, 13 febrer 1890, ed. matí, pp. 7-8; "Obsequios al Sr. Marqués de Cerralbo", CC, 14 febrer 1890, ed. matí, p. 5; "Obsequios al Sr. Marqués de Cerralbo", CC, 15 febrer 1890, ed. matí, pp. 6-7, i "Soirée en casa de los señores de España", CC, 17 febrer 1890, p. 4. Sobre la "bona societat" barcelonina, cfr. Gary Wray McDONOGH, Las buenas familias de Barcelona. Historia social de poder en la era industrial [1986], Barcelona, 1989.

⁵⁸¹. Mitja hora abans de l'inici, "*no habla en el salón principal, ni en los inmediatos, en las galerías, pasillos, ni en sitio alguno del Centro, espacio desocupado.*" "En el Círculo Tradicionalista de Barcelona. Velada en obsequio al señor Marqués de Cerralbo", CC, 16 febrer 1890, p. 10. Sobre aquesta vetllada, cfr. *ibid.*, pp. 10-18, i Diario de Barcelona, 17 febrer 1890, p. 2227. L'exclusió de les famílies, a "Obsequios al Sr. Marqués de Cerralbo", CC, 15 febrer 1890, ed. matí, p. 7.

Sans, intervingueren, en català aquest darrer-, que, com a colofó, comptaren, com tots els actes d'aquests dies, amb un discurs del marquès de Cerralbo⁵⁸². La setmana següent, fins el dissabte que emprengué l'anada a Vic, el marquès va rebre diverses comissions de carlistes catalans, un grup d'estudiants tradicionalistes el dia 18, va visitar el bisbe l'endemà, així com d'altres personalitats, va assistir a missa a diverses esglésies i a una funció de la Pia-Unió de Sant Miquel, i, així mateix, a un banquet on eren presents els membres de la junta del cercle i les seves respectives famílies⁵⁸³.

El balanç que d'aquests primers dies feia la premsa carlina catalana era molt positiu. Es tractava d'una clara mostra -argumentaven- de la força del carlisme i dels insignificants efectes de l'escissió del vuitanta-vuit. Leandro Herrero, des de El Correo Español, compartia aquesta opinió, alhora que aventurava que aviat l'exemple seria seguit per tota Espanya. Escrivia, que

"en Cataluña se ha producido ese espectáculo admirable de lealtad y adhesión a lo que representa el marqués de Cerralbo porque los organismos carlistas han llegado en aquella región a la edad adulta; porque la unión, la confraternidad y la unanimidad son allí tres hechos, y no tres utopías; porque la fe y la esperanza en nuestros ideales son allí dos verdaderas virtudes teologales; porque la conciencia del deber se ha elevado allí sobre todos los instintos y malas pasiones, y constituye hoy un poema noble que todos los carlistas debemos aprendernos de memoria, procurando andar hacia adelante y no de espaldas, sin torcer la vía, ni a la derecha, ni a la izquierda.

Los homenajes de amor y de cariño ofrecidos en Barcelona al ilustre poder habiente de D. Carlos, hablan más alto que la

⁵⁸². "El banquete tradicionalista de ayer en obsequio al Marqués de Cerralbo", CC, 17 febrer 1890, pp. 5-12; "El Marqués de Cerralbo en Barcelona", ECE, 19 febrer 1890, pp. 1-2; "Obsequios al Sr. Marqués de Cerralbo", CC, 18 febrer 1890, ed. matí, pp. 8-9, i "Entre carlistas", La Vanguardia, 17 febrer 1890, ed. matí, p. 2. La negativa de l'Ajuntament, a Lo Crit d'Espanya, 14 febrer 1890, p. 7; Lo Crit d'Espanya, 21 febrer 1890, p. 7.

⁵⁸³. CC, 17 febrer 1890, p. 2; "Obsequios al Sr. Marqués de Cerralbo", CC, 18 febrer 1890, ed. matí, p. 7; "Obsequios al Sr. Marqués de Cerralbo", CC, 19 març 1890, ed. matí, pp. 6-8; "Obsequios al Sr. Marqués de Cerralbo", CC, 20 febrer 1890, ed. matí, pp. 6-7; *ibid.*, p. 4; "Obsequios al Sr. Marqués de Cerralbo", CC, 21 febrer 1890, ed. matí, p. 7; "Obsequios al Sr. Marqués de Cerralbo", CC, 22 febrer 1890, ed. matí, p. 8.

más fogosa y sazónada elocuencia."⁵⁸⁴

Si a les files carlines es respiraven aires d'alegria i optimisme, no podem pas afirmar el mateix pel que fa a les integristes, que es van dedicar des d'un bon començament a llançar acusacions i desqualificacions des de la seva premsa, tot provocant una veritable guerra de xifres, de respostes i contrarespostes, i de desmentits. Un parell d'exemples poden permetre d'il·lustrar l'actitud dels integristes. Els primers dies del mes de febrer, el Diario de Cataluña, màxim òrgan dels nocedalins a Catalunya, va publicar continuats atacs als carlistes i, especialment, al dirigent barceloní De España, amb motiu de la *soirée* que havia de tenir lloc a casa seva. El dia 11, a la fi, asseguraven que aquest personatge s'havia presentat a la redacció del diari amb l'amenaça que, si no aturaven la campanya contra ell, "*apelaría a una partida de la cachiporra que tiene preparada que nos metería la lengua en el c...*". I, al cap de dos dies, denunciaven l'anada de "*tres bravucones*" a casa del seu director, "*con intención, al parecer, no santa*", que els feia amenaçar amb "*rechazar la fuerza con la fuerza*"⁵⁸⁵. El Diario de Cataluña, juntament amb El Siglo Futuro, es va dedicar a posar en relació aquesta *partida de la cachiporra* amb Lluís M. de Llauder -la veritable *bèstia negra* de l'integrisme-, fet que va provocar les seves irades protestes, en tant que gota que feia vessar un got ja pleníssim⁵⁸⁶. Al mateix temps, es burlaven de Llauder per una caiguda que deien havia patit en el decurs de la *soirée* -"*ballando el oloroso don Luis con la señorita del Valle, dió de bruces en el suelo*"-, que, en una mostra de mala idea, els portava a comentar:

⁵⁸⁴. TULIO [Leandro HERRERO], "Honor a Cataluña", ECE, 20 febrer 1890, p. 1. Des d'un altre periòdic madrileny, El Cabecilla, el seu director mantenia aquestes mateixes opinions i aprofitava, al mateix temps, per afirmar que es tractava del resultat de posar en pràctica les idees que aquest òrgan de premsa defenia des de feia ja uns quants anys, en el marc de la lluita a l'interior del partit, al costat de La Fe: "*La Comunidad tradicionalista ha entrado por las vías de la actividad y de la propaganda que tanto ha encarecido EL CABECILLA en siete años de amargas luchas. Preciso se hace, pues, que todos coadyuvemos a fomentar esa propaganda y esa actividad en las que el marqués de Cerralbo ha dado el primer paso.*" L[eoncio] G[ONZÁLEZ] de GRANDA, "La manifestación carlista de Barcelona", El Cabecilla, 22 febrer 1890, p. 1.

⁵⁸⁵. "Crónica local", Diario de Cataluña, 11 febrer 1890, p. 1, i "Crónica local", Diario de Cataluña, 13 febrer 1890, p. 1.

⁵⁸⁶. LUIS M^a DE LLAUDER, "Protesta", CC, 16 febrer 1890, pp. 8-10.

"Ya hemos encontrado la causa de que D. Luisito estuviera tan resbaladizo la noche de la soirée de... cachiporra (sic).

El órgano del desgraciado bailarín publica esto [es tractava d'un anunci de sabó que apareixia al Correo Catalán]:

"¿ Sabéis como me compongo

para estar tan fasihonable ?

Uso el jabón admirable

de los PRÍNCIPES DEL CONGO."

Aquel día como extraordinario que era, el Mansí carlista debió enjabonarse hasta las botas ...y velay."⁵⁸⁷

Aquest era el to que acostumava a adoptar la premsa integrista, quan es tractava de parlar dels carlins, en els anys que seguien l'escissió.

El segon cas, que afectava directament el marquès de Cerralbo, aporta encara més claredat sobre el tema. Si en un primer moment s'havia criticat l'assistència del marquès a la *soirée* d'Espanya i a d'altres activitats de caire festiu -"*bailar, comer y después de comido y bebido, discursar*"-, més endavant afirmaven que el pròcer castellà va ser present en un ball de màscares al Liceu (el Carnestoltes era ferotgement combatut en aquells moments, tant per carlins com per integristes), en companyia del senyor de Espanya⁵⁸⁸. La resposta del Correo Catalán va ser dura, però correcta: es negava l'assistència del marquès al ball, i s'apuntaven les causes de l'actitud del "*procaz órgano del nocedalismo catalán*", que eren, d'una banda, les censures que darrerament havia rebut el Diario de Cataluña per part de les altes instàncies eclesiàstiques i, de l'altra, l'èxit del viatge i el revifament del carlisme⁵⁸⁹. El diari integrista hagué de reconèixer, a la fi, que el marquès no havia assistit al ball, però aprofitava per llançar implícitament tot un seguit

⁵⁸⁷. "Recortes", Diario de Cataluña, 21 febrer 1890, p. 1. El comentari anterior, a "Recortes", Diario de Cataluña, 18 febrer 1890, p. 2.

⁵⁸⁸. "Aviso", Diario de Cataluña, 21 febrer 1890, p. 1, i Diario de Cataluña, 22 febrer 1890, p. 1. Sobre l'actitud carlina i integrista davant el Carnaval, cfr., centrat a Lleida, Belén SOLÉ i MAURI, Festa i ideologies a Lleida. Interpretacions de la festa a la Lleida de la Restauració, Barcelona, 1991, pp. 138-151.

⁵⁸⁹. "Maliciosos en acriminar", CC, 23 febrer 1890, pp. 8-9.

de noves acusacions⁵⁹⁰. Quan el marquès de Cerralbo retornà a Barcelona, després de l'excursió pel nord de la Muntanya catalana, va escriure una breu nota al director del Correo Catalán, on desmentia rotundament que hagués anat al ball de màscares del Liceu i cloïa, per la seva part, la polèmica⁵⁹¹. El diari carlí es reafirmava en comentaris precedents sobre el descrèdit integrista -d'aquells "*que no viven más que del chisme y de las mezquindades*"-, mentre que un altre periòdic del partit, Lo Crit d'Espanya, qualificà l'estil emprat pels nocalistes de *tavernari*⁵⁹² i va dedicar una vinyeta al diari integrista català, que representava la redacció -"*Ara fa poques setmanes/ era això una redacció/ mes ara ja fa alguns dies/ que s'ha convertit en cort.*"-, on no mancaven ni la caixa de les calúmnies, ni les aixetes de les "*patrañas*", ni un porc que representava el diari, ni Tirado y Rojas amb els símbols maçònics⁵⁹³. Les polèmiques anteriors, tanmateix, no van quedar recloses a l'interior del tradicionalisme, sinó que afectaren fins i tot la premsa liberal, obligada, davant les evidències de falsedat, a rectificar notícies extretes del Diario de Cataluña⁵⁹⁴. Si en els primers dies del viatge havia estat aquest diari el centre dels atacs al carlisme, en els següents passà el relleu a les petites publicacions d'aquest mateix bàndol d'arreu de Catalunya. La polèmica entorn del viatge era un reflex del manteniment de les ferides obertes pels "fets de l'Olimpo" i, així mateix, del contrast entre la revifalla dels uns i els altres.

El dissabte 22 de febrer a la tarda, el marquès de Cerralbo, acompanyat d'alguns dirigents carlistes catalans, va arribar a Vic⁵⁹⁵. El vespre es va

⁵⁹⁰. "Recortes", Diario de Cataluña, 26 febrer 1890, p. 1.

⁵⁹¹. CC, 1 març 1890, ed. matf, p. 6.

⁵⁹². "Cridorias", Lo Crit d'Espanya, 7 març 1890, p. 7.

⁵⁹³. "Actualitats", Lo Crit d'Espanya, 7 març 1890, p. 5.

⁵⁹⁴. "Dichos y hechos", CC, 2 març 1890, p. 10.

⁵⁹⁵. L'estació, segons apuntava el Correo Catalán, "*estaba atestadísima de gente compuesta de todas las clases sociales y numerosos socios del Centro Carlista de Vich y del de Manlleu*". Aquesta opinió no era compartida per l'òrgan integrista vigatà, El Norte Catalán: "*El sábado por la tarde hizo su*

celebrar una vetllada literàrio-musical al saló de sessions del Cercle tradicionalista de l'Alta Muntanya de Vic⁵⁹⁶. L'endemà fou un dia agitat: al matí, visita a la ciutat i audiència amb el bisbe; al migdia, banquet en honor del marquès, amb assistència, com el dia anterior, de les comissions dels pobles veïns; a continuació, visita al convent dels franciscans i *lunch* a casa del president del Cercle tradicionalista⁵⁹⁷. El 24 al matí el pròcer es dirigí a Ripoll, on visità el monestir i va participar en un dinar ofert pels carlistes ripollesos. A la tarda retornà a Vic, on al vespre s'organitzà una nova vetllada⁵⁹⁸. El marquès de Cerralbo i els seus acompanyants van sortir de Vic el 25 al matí i es dirigiren en tren a Sant Joan de les Abadesses, i en cotxe fins a Olot. El marquès fou estatjat, amb Llauder, el duc de Solferino i Falcó, a la casa d'un dels socis del Cercle tradicionalista d'Olot, des d'un dels balcons de la qual assistí a la serenata que es féu en el seu honor⁵⁹⁹.

entrada en esta ciudad el Sr. marqués de Cerralbo, en medio del menor entusiasmo. Acudieron a la estación del ferrocarril para darle la bienvenida un Sr. sacerdote, tres estudiantes, un caballero, varios payeses y gente del pueblo, hasta llegar al número de veinte o veinte y cinco." Es tracta d'una mostra de la continuada guerra de xifres que va caracteritzar el viatge de Cerralbo a Catalunya. Un terme mitjà, més proper, però, a les dades dels propis carlins, sembla allò més fiable. Cfr. "Obsequios al Sr. Marqués de Cerralbo", CC, 23 febrer 1890, p. 9, i "Crónica del viaje del Sr. marqués a esta ciudad", El Norte Catalán, 1 març 1890, p. 1.

⁵⁹⁶. "Obsequios al Sr. Marqués de Cerralbo. En Vich", CC, 24 febrer 1890, pp. 7-11. L'assistència a la vetllada es xifra a l'entorn de les vuit-centes persones (ibid., p. 7), cosa que no podia ser de cap manera, segons els integristes, ja que "*en el salón no caben aun la mitad*". "Crónica del viaje del Sr. marqués a esta ciudad", El Norte Catalán, 1 març 1890, p. 1.

⁵⁹⁷. "Obsequios al Sr. Marqués de Cerralbo. En Vich", CC, 24 febrer 1890, pp. 11-12; "El Marqués de Cerralbo en Vich", CC, 25 febrer 1890, ed. matf, pp. 5-9. Sobre l'estada a Vic, cfr. també "El Marqués de Cerralbo en Vich", La Comarca Leal, 1 març 1890, pp. 1-2, i EQUIS, "Viatge del Marqués de Cerralbo. Cartas del senyor "Equis". II", Lo Crit d'Espanya, 14 març 1890, pp. 3 i 6. La visita a Vic era qualificada pels integristes, en el seu to habitual, com una humiliació per Cerralbo. Cfr. "Recortes. ¡Pobre Marqués de Cerralbo!", Diario de Cataluña, 2 març 1890, p. 1. Una crítica a aquestes cròniques integristes sobre el viatge a Vic, a "La desesperación nocedalesca", El Cabecilla, 8 març 1890, p. 1. Com a contrast: "*Lo viatge del señor marqués de Cerralbo pot molt bé calificarse de triunfal*." FLORDELIS, "La setmana", Lo Crit d'Espanya, 28 febrer 1890, p. 3.

⁵⁹⁸. CC, 25 febrer 1890, ed. matf, p. 9; "El Marqués de Cerralbo en Ripoll", CC, 26 febrer 1890, ed. matf, pp. 5-7, i EQUIS, "Viatge del Marqués de Cerralbo. Cartas del senyor "Equis". III", Lo Crit d'Espanya, 21 març 1890, p. 3. La visita a Ripoll, explicada des de l'integrisme, a G.J., "Correspondencia. Ripoll 25 de Febrero de 1890", Diario de Cataluña, 2 març 1890, pp. 1-2.

⁵⁹⁹. "El Sr. Marqués de Cerralbo en Olot", CC, 26 febrer 1890, ed. matf, p. 7, i "El Marqués de Cerralbo en Olot", CC, 27 febrer 1890, ed. matf, pp. 8-9. La serenata va anar a càrrec d'un cor i una orquestra, amb un cost total de cinquanta pessetes. AHCO, F.M., S.A., S.A.P., Círculo Tradicionalista, lligall 195, Llibre Major del Tresorer, 1889-1896, f. 19.

L'endemà, en un Olot cobert per la neu, va visitar els tallers d'estatuària religiosa El Arte Cristiano, guiat pel gerent Marià Vayreda, i després l'església de Sant Esteve, abans d'entaular-se per a degustar un dinar "a la catalana". Al vespre es va celebrar una vetllada literàrio-musical als locals del Cercle tradicionalista, en el transcurs de la qual es nomenà president honorari del cercle a Lluís M. de Llauder, i socis honoraris el duc de Solferino i Joan Baptista Falcó⁶⁰⁰. El dia 27 al matí la comitiva es dirigí a Banyoles, on dinaren en un banquet ofert pels carlistes locals i van visitar la Joventut Catòlica, i tot seguit emprengueren la marxa cap a Girona i d'allí, en tren, cap a Barcelona⁶⁰¹. El divendres, descans, i, l'endemà, primer dia del mes de març, Cerralbo va prosseguir el seu viatge cap a Manresa. La rebuda va ser apoteòsica, segons els carlins, i plena d'indiferència -molta gent, reconeixien, però tots curiosos-, segons els integristes. El Noticiero Universal, en tot cas, escrivia que les andanes de l'estació "*estaban atestadísimos de gente, que vitoreó con entusiasmo al Marqués*"⁶⁰². El diumenge, com a les localitats anteriorment visitades, van tenir lloc un banquet i una vetllada literàrio-musical. L'endemà va rebre les comissions carlines dels pobles veïns i també els oficials carlistes manresans, visità la ciutat, i al vespre va assistir a la vetllada literàrio-musical oferta pel Centre catòlic. El dia 4 retornà a

⁶⁰⁰. "El Marqués de Cerralbo en Olot", CC, 28 febrer 1890, ed. matí, pp. 5-8; "El Marqués de Cerralbo en Olot", CC, 1 març 1890, ed. matí, pp. 7-11, i EQUIS, "Viatje del Marqués de Cerralbo", Lo Crit d'Espanya, 11 abril 1890, p. 3. Les actes de l'estada de Cerralbo a Olot, a AHCO, F.M., S.A., S.A.P., Círculo Tradicionalista, lligall 183, Libro de sesiones del "Círculo Tradicionalista de Olot y su Comarca", 1889, ff. 17v-20r. Per a fer front a les despeses de l'estada del marquès a Olot es va fer una subscripció entre els socis del Cercle tradicionalista. AHCO, F.M., S.A., S.A.P., Círculo Tradicionalista, lligall 195, Llibre Major del Tresorer, 1889-1896, ff. 19-21. El setmanari L'Olotí, vinculat als sectors regionalistes de la ciutat, escrivia que la vetllada "*fou bastant concorreguda epesar del mal temps*". L'Olotí, 2 març 1890, p. 237.

⁶⁰¹. CC, 28 febrer 1890, ed. matí, p. 8; "El Marqués de Cerralbo en Olot", CC, 1 març 1890, ed. matí, p. 11, i EQUIS, "Viatje del Marqués de Cerralbo", Lo Crit d'Espanya, 11 abril 1890, p. 3.

⁶⁰². "El Marqués de Cerralbo en Manresa", CC, 2 març 1890, p. 8; X, "Correspondencia. Viaje triunfal del Marqués", Diario de Cataluña, 5 març 1890, pp. 1-2; "Dichos y hechos", CC, 8 març 1890, ed. matí, p. 11; "Menudencias", El Integrista, 15 març 1890, p. 3; "Protesta", CC, 27 març 1890, ed. tarda, pp. 3-5, i EQUIS, "Viatje del Marqués de Cerralbo", Lo Crit d'Espanya, 11 abril 1890, p. 4. La citació d'El Noticiero Universal, a ECE, 5 març 1890, p. 2. El Diario de Barcelona, d'altra banda, escrivia que entre els moltíssims assistents, una gran part eren carlistes, al costat de curiosos i hostils. "Correspondencias particulares del Diario de Barcelona. Manresa 4 de marzo", Diario de Barcelona, 5 març 1890, ed. matí, pp. 2934-2935.

Barcelona, tot ajornant, a causa del mal temps, la visita a Montserrat⁶⁰³. El marquès de Cerralbo va romandre uns dies a Barcelona. La seva salut, força delicada, sembla que s'havia ressentit amb els freds dels dies anteriors⁶⁰⁴. El 9 de març prengué el camí d'Igualada, tot fent una llarga parada, no prevista d'antuvi, a Capellades⁶⁰⁵. A Igualada, on durant el dia es van produir alguns conflictes entre seguidors i detractors dels carlins, es celebrà igualment el banquet i Cerralbo es va incorporar el vespre a la vetllada literàrio-musical. L'endemà va visitar l'església de Santa Maria, el convent dels caputxins, la residència dels escolapis i el Cercle catòlic d'Obrers. El migdia deixà Igualada en direcció a Capellades, on s'aturà abans d'emprendre el retorn a Barcelona⁶⁰⁶.

El marquès de Cerralbo va restar a la capital catalana per espai d'una setmana i mitja, en el transcurs de la qual va rebre comissions -de zuaus

⁶⁰³. "El Marqués de Cerralbo en Manresa", CC, 4 març 1890, ed. matí, pp. 4-10; "El Marqués de Cerralbo en Manresa", CC, 5 març 1890, ed. matí, pp. 5-10, i "El Marqués de Cerralbo en Manresa", CC, 7 març 1890, ed. matí, pp. 6-8. La valoració que Joan Baptista Falcó feia de la visita a Manresa era molt positiva: "*los obsequios y demostraciones de los tradicionalistas manresanos en obsequio al Marqués de Cerralbo, han sido verdaderamente grandes. Así lo han reconocido nuestros mismos adversarios y enemigos, quienes para destigmatizarlos han tenido que apelar a la mentira*". Ibid., p. 8.

⁶⁰⁴. CC, 7 març 1890, ed. matí, p. 5. Cerralbo inicià el seu parlament a Igualada tot fent referència a la seva malaltia: "*Verdaderamente siento que por hallarme delicado desde hace unos días y en el presente algo peor...*". "El Marqués de Cerralbo en Igualada. Discurso pronunciado por el Excmo. señor Marqués de Cerralbo en el Círculo Tradicionalista", CC, 13 març 1890, ed. matí, p. 7. El Diluvio comentava la notícia i escrivia malintencionadament: "*Desearnos a dicho caballero que no tengan graves consecuencias esos efectos de la frialdad*". El Diluvio, 7 març 1890, ed. tarda, p. 2029.

⁶⁰⁵. Les cròniques carlines atribuïen aquesta parada a "*haberse acentuado en el viaje la indisposición que (...) padece el ilustre prócer*"; les integristes, en canvi, al fet que els republicans igualadins havien repartit xiulets a la canalla per a rebre el marquès, i la comitiva carlista havia decidit de no seguir endavant fins al vespre. "El Marqués de Cerralbo en Igualada", CC, 10 març 1890, p. 5; "El viaje triunfal del Marqués", Diario de Cataluña, 13 març 1890, pp. 1-2.

⁶⁰⁶. "El Marqués de Cerralbo en Igualada", CC, 10 març 1890, pp. 5-6; "El Marqués de Cerralbo en Igualada", CC, 11 març 1890, ed. matí, pp. 7-9; "El Marqués de Cerralbo en Igualada", CC, 12 març 1890, ed. matí, pp. 5-7; "El Marqués de Cerralbo en Igualada", CC, 13 març 1890, ed. matí, pp. 7-9; El Diluvio, 11 març 1890, ed. matí, p. 2136. Sobre els aldarulls, l'igualadí Ramon Solsona, afecte als carlins, feia el següent comentari a les seves memòries: "*La visita del Marqués de Cerralbo soliviantó a los elementos liberales, que con su intransigencia estuvieron a punto de provocar un día de luto en la ciudad por querer impedir el acto de afirmación carlista*". Ramon SOLSONA, Mi ciudad y yo. Un período de historia anecdótica, Igualada, 1948, p. 30, nota 1. La Vanguardia escrivia que la causa era la renovació del record de vells conflictes entre carlins i liberals. El Corresponsal, "Carta de Igualada", La Vanguardia, 11 març 1890, p. 3. Sobre Ramon Solsona, cfr. Antoni JORBA i SOLER, Agonia d'una ciutat, Igualada, 1982, pp. 267-270, i Maria Antònia BISBAL i SENDRA i Maria Teresa MIRET i SOLÉ, Diccionari Biogràfic d'Igualadins, Barcelona, 1986, pp. 201-202.

carlins el dia 12, posem per cas-, visità l'Espanya Industrial el dia 14, assistí a una junta del Cercle tradicionalista de Barcelona el 15 i a una vetllada literàrio-musical que aquesta entitat organitzà l'endemà, i encara a una altra de l'Acadèmia de la Joventut catòlica el dia de sant Josep, on el marquès recità una poesia i llegí un discurs, entre moltes d'altres activitats⁶⁰⁷. A la fi, el dia 22 de març, dissabte, va pujar al tren -acompanyat, entre d'altres, per Llauder, Oller, el duc de Solferino i el baró d'Albi- per a dirigir-se cap a Tortosa. En el trajecte feren parada a Tarragona, en una visita de caire informal que es va acabar convertint en una etapa més del viatge propagandístic del marquès a terres catalanes. Cerralbo va recórrer la catedral, el museu, el seminari i les muralles de la ciutat, i al vespre assistí a un banquet i una vetllada oferts pels carlistes tarragonins⁶⁰⁸. L'endemà, la comitiva es dirigí a Tortosa⁶⁰⁹. Allà, la rebuda sembla que fou la més espectacular del viatge: quatre-mil persones segons la premsa carlina -"La expresada recepción no tiene precedentes, y ningún personaje ha encontrado como Cerralbo acogida más imponente en este hospitalario suelo", escrivia Falcó-, més de dos mil cinc-cents segons la conservadora⁶¹⁰. El pròcer castellà, després de rebre diverses comissions, assistí al banquet preparat en el seu honor als locals del Cercle tradicionalista, que acabà amb nombrosíssims brindis referits especialment, com ja venia essent habitual tot

⁶⁰⁷. "Obsequios al Sr. Marqués de Cerralbo", CC, 13 març 1890, ed. matí, p. 7; "Obsequios al Sr. Marqués de Cerralbo", CC, 15 març 1890, ed. matí, pp. 6-7; "Obsequios al Sr. Marqués de Cerralbo", CC, 16 març 1890, ed. matí, pp. 9-10; "En el Círculo Tradicionalista. Velada en honor del Excmo. Sr. Marqués de Cerralbo", CC, 17 març 1890, pp. 5-7; "Discurso pronunciado por el Excmo. Sr. Marqués de Cerralbo en la velada de anteayer del Círculo Tradicionalista de Barcelona", CC, 18 març 1890, ed. matí, pp. 6-8; "Velada en la Juventud Católica", CC, 19 març 1890, p. 8; CC, 20 març 1890, p. 3; "Velada en la Juventud Católica", CC, 21 març 1890, ed. matí, pp. 8-9; CC, 21 març 1890, ed. tarda, p. 2; "La procesión de anoche" i "Discurso del Excelentísimo señor Marqués de Cerralbo, leído en la velada de la Juventud Católica", CC, 22 març 1890, ed. matí, pp. 6-7 i 7-12.

⁶⁰⁸. "Obsequios al Sr. Marqués de Cerralbo", CC, 23 març 1890, p. 8; "El Marqués de Cerralbo en Tarragona", CC, 24 març 1890, pp. 6-10, i El Diluvio, 23 març 1890, ed. matí, p. 2519.

⁶⁰⁹. La premsa carlista tortosina va estampar notícies les setmanes anteriors sobre l'anada a aquella ciutat del marquès de Cerralbo. Cfr., per exemple, ATILIO, "Correspondencia. Barcelona 14 Febrero de 1890", Correo Dertosenense, 15 febrer 1890, [p. 3]; Correo Dertosenense, 6 març 1890, [p. 2]; Correo Dertosenense, 14 març 1890, [p. 2], i Correo Dertosenense, 18 març 1890, [p. 2].

⁶¹⁰. "El Marqués de Cerralbo en Tortosa", CC, 25 març 1890, p. 7, i "El Sr. Marqués de Cerralbo en Tortosa", Correo Dertosenense, 24 març 1890, [pp. 1-3], i "Correspondencias particulares del Diario de Barcelona. Tortosa 26 de marzo", Diario de Barcelona, 27 març 1890, ed. tarda, p. 3973.

al llarg del viatge, a la nova orientació del partit carlí. L'endemà dilluns va visitar la ciutat, i al vespre assistí a la vetllada literàrio-musical que s'havia preparat en el seu honor i que va tenir lloc al Teatre principal, ja que el local del cercle era massa petit pel nombre de carlistes que desitjaven assistir-hi. El teatre es va omplir totalment per tal d'escoltar peces musicals, poesies i els discursos dels dirigents carlins espanyols, catalans, tarragonins i tortosins. El dia següent a la tarda, després d'haver rebut algunes persones, portat a cap algunes visites i despedit dels socis del Cercle tradicionalista, es va encaminar cap a Tarragona, on va rebre algunes comissions i hi va fer nit⁶¹¹. El 26 al matí la comitiva sortí de Tarragona cap a l'Espluga de Francolí, des d'on es dirigí en carruatge al monestir de Poblet. Després de la visita, va tenir lloc un banquet a l'Hotel del Balneari, entre Poblet i l'Espluga de Francolí, amb assistència d'unes cent cinquanta persones. Montblanc era la següent etapa. Allí assistí a una vetllada literàrio-musical als salons del Cercle catòlic, en la qual s'alternaren, com a les anteriors, poesies, música i discursos. Es posava fi, d'aquesta manera, al viatge al sud de Catalunya del president dels cercles tradicionalistes d'Espanya⁶¹².

Entre la tarda del dia 27 de març i el 9 d'abril, el marquès de Cerralbo va romandre a Barcelona, amb l'excepció d'una anada a Montserrat, els dies 1 i 2 d'abril, i una excursió a Vilanova i a Sitges -convidat per Sebastià Sans i

⁶¹¹. "El Marqués de Cerralbo en Tortosa", CC, 24 març 1890, p. 10; "El Marqués de Cerralbo en Tortosa", CC, 25 març 1890, pp. 6-8; "El Marqués de Cerralbo en Tortosa", CC, 26 març 1890, pp. 5-10; "Brindis pronunciado por el Señor Marqués de Cerralbo en el banquete de Tortosa", CC, 27 març 1890, ed. matí, pp. 8-10; "El Marqués de Cerralbo en Tortosa", CC, 28 març 1890, ed. matí, pp. 6-13; "El Marqués de Cerralbo en Tortosa", CC, 28 març 1890, ed. tarda, pp. 3-6; "Viaje del Excmo. Sr. Marqués de Cerralbo en Tortosa", CC, 29 març 1890, ed. matí, pp. 9-10; EQUIS, "Lo viatge del Marqués de Cerralbo en Tortosa", Lo Crit d'Espanya, 9 maig 1890, pp. 3 i 6; "Cerralbo-Tarragona-Tortosa", El Cabecilla, 29 març 1890, pp. 1-2; "El Sr. Marqués de Cerralbo en Tortosa", Correo Dertosenense, 24 març 1890, [pp. 1-3], i "Crónica general", Diario de Tortosa, 27 març 1890, [p. 2].

⁶¹². CC, 26 març 1890, p. 10; "Viaje del Marqués de Cerralbo", CC, 27 març 1890, ed. matí, pp. 10-11; CC, 28 març 1890, ed. matí, p. 13; "Viaje del Excmo. Sr. Marqués de Cerralbo", CC, 29 març 1890, ed. matí, pp. 10-14; "Viaje del Excmo. Sr. Marqués de Cerralbo. En Montblanch", CC, 30 març 1890, pp. 13-15; EQUIS, "Lo viatge del Marqués de Cerralbo en Espluga de Francolí", Lo Crit d'Espanya, 16 maig 1890, pp. 3 i 6, i EQUIS, "Viatge del Marqués de Cerralbo en Montblanch", Lo Crit d'Espanya, 23 maig 1890, pp. 3 i 6. Cerralbo va arribar a Barcelona la tarda del dia 27. Cfr. CC, 28 març 1890, ed. matí, p. 5.

Bori- el dia 7⁶¹³. A Barcelona va fer algunes visites, com ara a l'església del Pi o a les Adoratius. El dia 6, quan s'apropava el moment de deixar Catalunya, els marquesos de Cerralbo van oferir un banquet als cercles tradicionalistes catalans, que tingué lloc al restaurant de França. Hi participaren, a part de la família Cerralbo, els dirigents carlistes catalans i les seves esposes, i els presidents dels cercles tradicionalistes o de centres de filiació carlista d'arreu de les terres catalanes. Va iniciar els brindis el marquès, tot fent un balanç del viatge -la "*colosal manifestación de amor y fuerza [que] habéis realizado en Cataluña*"-, per a llegir, a continuació, una carta de don Carlos del dia 2 d'abril. En aquesta, se'l felicitava per les manifestacions de Catalunya:

"Mi querido Cerralbo: Mucho agradezco tu carta, elocuente resumen de tu viaje por Cataluña. ¡Con qué orgullo he visto las espléndidas manifestaciones de que has sido objeto, y con que entusiasmo he leído los levantados discursos pronunciados por tí y tus dignos compañeros!

Aclamado tantas veces por el pueblo español, fácilmente imagino tu emoción al asistir a espectáculos semejantes.

No quiero que salgas de esa tierra de valerosos y de fuertes sin enviarte un saludo de gratitud para todos los que ahí te han formado escolta de honor."

Després de les felicitacions, don Carlos nomenava el marquès de Cerralbo el seu delegat a Espanya -lloc vacant des de la mort de Nocedal, l'any 1885-, decisió que, a ben segur, havia acabat de possibilitar l'èxit del viatge de propaganda a Catalunya. "*La aclamación popular de los leales te ha dado el nombre, con que ya te designaba mi confianza y mi cariño, de representante mío*", escrivia el duc de Madrid. El brindis de Cerralbo, una volta llegida la comunicació, prosseguí tractant dels cercles tradicionalistes, base de la reorganització del partit que ja havia emprès i que ara, legitimat com a representant regi, prosseguiria encara amb més empena i decisió. La fi del

⁶¹³. "Obsequios al Sr. Marqués de Cerralbo"; CC, 1 abril 1890, ed. matf, p. 6; "El Marqués de Cerralbo en Montserrat", CC, 3 abril 1890, pp. 7-8; "Obsequios al Sr. Marqués de Cerralbo. Excursión a Villanueva y Sitges", CC, 9 abril 1890, ed. matf, p. 7; "Crónica Local", *El Eco de Sitges*, 13 abril 1890, p. 2.

seu parlament fou ben eloqüent: "*Brindo, pues, por los Círculos tradicionalistas, que es como brindar por el Rey.*"⁶¹⁴ Aquella mateixa tarda el marquès va visitar el Centre Moral Instructiu de Gràcia, presidit per Marià Fortuny, i assistí a un *lunch* ofert pels carlistes graciencs. L'endemà passat al vespre va acudir al Cercle tradicionalista de Barcelona a despedir-se dels socis. Joan B. Falcó descrivia l'escena de la següent manera:

"El señor Marqués, visiblemente emocionado, recorrió todos los salones, dedicando sentidas frases a los carlistas, estrechándoles la mano y manifestando cuánto sentía tener que partir de Cataluña. Imposible del todo es describir las escenas patéticas y entusiastas que tuvieron lugar en el Círculo. El entusiasmo de los socios rayaba en delirio y los vivos repetíanse sin cesar."

El vespre del dia següent, 9 d'abril de 1890, el marquès de Cerralbo pujava al tren que l'havia de conduir a terres valencianes⁶¹⁵.

La llarga estada del marquès de Cerralbo a terres catalanes havia permès, primerament, de copsar l'estat del carlisme i l'efecte dels incipients treballs de reorganització endegats, i, en segon lloc, de manera complementària, havia servit per afermar-los, justificar-los i, alhora, estimular-los. La visita a les diferents poblacions catalanes presentava un esquema semblant: rebudes triomfals, banquets, brindis, visites a la ciutat, recepcions, vetllades literàries, musicals o bé, més generalment, literàrio-musicals, i discursos. La

⁶¹⁴. "Los Marqueses de Cerralbo a los Círculos Tradicionalistas de Cataluña", CC, 7 abril 1890, pp. 6-12. El brindis de Cerralbo ha estat reproduït en l'apèndix 4. La felicitació en culminava tot un seguit, fetes a Cerralbo des de Venècia, en el decurs del viatge. Així, per exemple, el 9 de març li escrivia Melgar: "*No necesito hacer frases retóricas para q[u]e comprenda V. el entusiasmo con q[u]e sigue el Rey la brillantísima campaña de V.. Cada día está más orgulloso y más satisfecho de ella, esperando q[u]e produzca abundantes frutos.*" MC, C. VI, núm. 1, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Venècia, 9 març 1890). Uns dies abans, don Carlos ja havia escrit a Cerralbo: "*Que Dios te siga iluminando, mi querido Cerralbo, para llevar a feliz término la gloriosísima campaña q[u]e con tan brillantes auspicios has inaugurado*". MC, C. II, núm. 14, Don Carlos al Marquès de Cerralbo (Venècia, 23 febrer 1890).

⁶¹⁵. Els actes de Gràcia, a CC, 7 abril 1890, p. 12, i "El Marqués de Cerralbo en Gracia", CC, 8 abril 1890, pp. 4-8. La descripció de Falcó, a "Obsequios al Sr. Marqués de Cerralbo", CC, 9 abril 1890, ed. matf, pp. 7-8. Les darreres activitats a Catalunya, a "Círculo Tradicionalista de Barcelona", CC, 9 abril 1890, ed. matf, p. 10, i "Despedida al señor Marqués de Cerralbo", CC, 10 abril 1890, ed. matf, pp. 7-8.

comunicació més oficialitzada entre el marquès de Cerralbo i els representants locals i les bases, es produïa a través dels parlaments públics del primer: brindis en els banquets i discursos a les vetllades, únicament distingibles des del punt de vista formal o ritual. Cerralbo va prendre públicament la paraula en setze ocasions -cinc a Barcelona, un parell a Tortosa, a Vic i a Manresa, i una a Olot, a Igualada, a Gràcia, a l'Espluga de Francolí i a Tarragona⁶¹⁶-, tot culminant, cada vegada, en tant que moment estel·lar de l'acte, enfilalls de discursos o brindis de dirigents regionals, provincials o locals. Si bé totes les intervencions eren diferents, tant pel contingut com per l'estructura, hi havia tota una sèrie de recursos oratoris i de temes que apareixen repetidament. Tres punts fonamentals, ubicables en una seqüència passat-futur-present, malgrat la desitjada confluència de tots en el present, conformaven els discursos. En primer lloc, el passat i el present de Catalunya -tradicionalisme i liberalisme, en definitiva-, amb el carlisme com a enllaç amb el passat i com a solució per al present. Les referències a la història eren presents en tots i cadascun d'uns discursos que el comte de Rodezno catalogava com a "*ampulosos y altisonantes*"⁶¹⁷. Les al·lusions descenien des del passat nacional a aquells esdeveniments que, tot conformant-lo, tenien relació directa amb l'indret on es feia el parlament. D'aquesta manera, parlava de Balma i Miquel dels Sants a Vic, dels volcans a Olot, o del Bruc i Ignasi de Loiola a Manresa. El marquès de Cerralbo, gran afeccionat a la història, l'arqueologia i la història de l'art, posseïa un considerable bagatge de coneixements en aquests terrenys⁶¹⁸. L'assimilació amb el cas de Cánovas

⁶¹⁶. Vaig reproduir tots aquests brindis i discursos, a La reorganització del carlisme..., vol. II, ff. 5-130.

⁶¹⁷. Els discursos de Cerralbo, que sembla que generalment llegia, "*eran, como toda su personalidad, ampulosos y altisonantes. Sus síntesis históricas, que empezaban en Recaredo y acababan plantando el estandarte de los Reyes Católicos en los muros de Granada, todo en un párrafo de difícil respiración, o sus cantos al árbol de Guernica, de copiosa paginación, entusiasmaban a las masas carlistas, no acostumbradas a este género de propaganda.*" Conde de RODEZNO, Carlos VII, Duque de..., p. 231.

⁶¹⁸. Cfr. Juan CABRÉ AGUILÓ, El Marqués de Cerralbo (publicat al Boletín de la Sociedad Española de Excursiones, t. XXX, III trimestre de 1922), Madrid, 1922; id., "El Marqués de Cerralbo (Necrología)", Sociedad Española de Antropología, Etnografía y Prehistoria, Madrid, [1922], memòria IX, 8ª sessió, pp. 171-183; Consuelo SANZ-PASTOR y FERNÁNDEZ DE PIEROLA, "El Marqués de Cerralbo, político carlista"; id., Museo Cerralbo. Catálogo de dibujos, Madrid, 1976; Discursos leídos ante la Real Academia de la Historia en la recepción pública del excelentísimo Sr. D. Enrique de Aguilera

del Castillo no seria gens gratuïta⁶¹⁹. La gran Catalunya del passat, indestruïble de la grandesa d'Espanya, connectava directament amb el carlisme per dues vies, la Monarquia i la Fe, que en el fons en constituïen una de sola, la de la Tradició. Els discursos del marquès de Cerralbo no contenien, tanmateix, ni anàlisis detallades dels problemes ni solucions concretes, ans referències abstractes i declaracions grandiloqüents -allò que Domenach anomenà la regla de desfiguració a la propaganda política-, nivell en el qual es produïa, tal com Álvarez Junco ha mostrat pel cas de Lerroux, la sintonia entre l'orador polític i els oients en aquesta mena d'actes⁶²⁰. Segonament, l'entrada del carlisme en una nova etapa, de propaganda i de gran activitat, que havia d'adoptar com a centres irradiadors els cercles tradicionalistes. Aquests havien de constituir el nucli de la nova organització del partit carlista, i, com a tals, apareixien en gairebé tots els discursos del viatge. El darrer punt el conformaven les al·lusions a les grans manifestacions tradicionalistes que tenien lloc a Catalunya amb motiu del viatge. En tots els parlaments, del primer a l'últim, el marquès de Cerralbo féu esment de les grans manifestacions que s'estaven produint a Catalunya amb motiu de la seva estada -"A grandes manifestaciones carlistas he asistido en esta heroica, leal y bizarra tierra de Cataluña", assegurava, per exemple, a Tarragona⁶²¹-, símbol, a la vegada, de la fidelitat dels carlistes al duc de Madrid, i de la vitalitat del carlisme català, que permetia dipositar moltes esperances en el futur. El pròcer castellà, fins i tot, va arribar a qualificar, retòricament, el seu viatge com a preludi del de don Carlos⁶²². En tot cas, per als carlistes,

y Gamboa, Marqués de Cerralbo, en 31 de Mayo de 1908, Madrid, 1908.

⁶¹⁹. Cfr. Esperanza YLLÁN, Cánovas del Castillo. Entre la historia y la política, Madrid, 1985.

⁶²⁰. Jean-Marie DOMENACH, La propaganda..., pp. 58-59; José ÁLVAREZ JUNCO, El Emperador del Paralelo. Lerroux y la demagogia populista, Madrid, 1990, pp. 233-234. Així mateix, cfr. José ÁLVAREZ JUNCO, ed., Populismo, caudillaje y discurso demagógico, Madrid, 1987, pp. 219-270.

⁶²¹. "El Marqués de Cerralbo en Tarragona", CC, 24 març 1890, p. 8.

⁶²². "Entré, pues, por las puertas de la esperanza, y al visitar Cataluña me ha parecido ir recorriendo la vía triunfal que vuestras convicciones y vuestros sacrificios están disponiendo para el viaje definitivo, grandioso y restaurador de Don Carlos hasta el solio de nuestros grandes Reyes." "Discurso pronunciado por el Excmo. Sr. Marqués de Cerralbo en la velada de anteayer del Círculo Tradicionalista de Barcelona", CC, 18 març 1890, ed. matí, p. 6.

unànimement, constituí un gran èxit.

Mentre Cerralbo passejava per Catalunya, els carlistes valencians anaren ultimant els preparatius per a rebre'l -l'acte central havia de ser la inauguració del Cercle tradicionalista de València, ajornat l'octubre de 1889 fins al retorn del marquès a Espanya⁶²³-, alhora que l'animació creixia a mesura que el viatge esdevenia exitós. El periòdic carlista valencià El Centro féu crides, ja des de principi del mes de març, a rebre Cerralbo de la mateixa manera que s'estava fent a Catalunya. Les crides als carlins valencians s'anaren intensificant a mesura que s'apropava el dia decisiu, tot creant, d'una banda, un estat d'animació i optimisme entre els rengles carlins i, paral·lelament, d'inquietud i, fins i tot, indignació entre els seus detractors⁶²⁴. El marquès de Cerralbo, que amb la seva família i alguns destacats carlistes que l'acompanyaven havia sortit de Barcelona el vespre del dia 9 d'abril, arribava el 10 de bon matí a Vila-real. Entre aquest moment i quarts de dues de la tarda, la comitiva assistí a missa, va rebre la visita de nombroses comissions de la província i fou obsequiada, a l'hora d'esmorzar, amb un banquet, en el decurs del qual Cerralbo pronuncià un nou discurs⁶²⁵. Tot seguit, els dirigents carlistes pujaven al tren en direcció a la ciutat de València, on -segons informava un corresponsal del Brusi- augmentava hora a hora "la *agitación entre los liberales de Valencia contra los carlistas; se preparan*

⁶²³. ECE, 17 octubre 1889, p. 1. D'altra banda, el 7 de març una comissió valenciana es va desplaçar a Barcelona per tal d'entrevistar-se amb el marquès de Cerralbo, de cara a concretar l'anada a la ciutat del Túria. Els socis del Cercle es reuniren quan van tornar els comissionats, tot decidint ja un primer esbós de programa d'actes: inauguració del Cercle, discursos, banquet, una paella a l'Horta i una "gira campestre en uno de los pueblos de la provincia". Cfr. "Obsequios al Sr. Marqués de Cerralbo", CC, 9 març 1890, p. 9, i "Obsequios al Sr. Marqués de Cerralbo", CC, 13 març 1890, ed. matí, p. 7; El Diluvio, 13 març 1890, ed. tarda, p. 2211.

⁶²⁴. D'entre les crides carlines, cfr., per exemple, les reproduïdes a CC, 18 març 1890, ed. matí, p. 6, o "¡Carlistas valencianos!", ECE, 8 abril 1890, p. 2.

⁶²⁵. "Viaje del Excmo. Sr. Marqués de Cerralbo", CC, 10 abril 1890, ed. tarda, p. 4; Correo Dertosenense, 10 abril 1890, s.p.; "Viaje del Excmo. Sr. Marqués de Cerralbo", CC, 11 abril 1890, ed. matí, p. 7; "El Marqués de Cerralbo en Villarreal", CC, 21 abril 1890, pp. 5-8; "Lo de Valencia", La Fe, 11 abril 1890, p. 1.

manifestaciones, se teme que ocurran choques y el vecindario está alarmado"⁸²⁶. Les mesures de seguretat havien estat lleugerament reforçades en previsió d'aldarulls. A la pròpia lluita polític-social a la ciutat de València i en el seu radi d'influència⁸²⁷, s'afegien, en aquesta ocasió, d'altres factors, tals com el record de vells esdeveniments no suficientment llunyans i menys encara oblidats, o, sobretot, l'inesperat revifament del carlisme -el *perill carlí*-, en especial després dels èxits aconseguits per Cerralbo a Catalunya i el desig de repetir-los al País Valencià. Existia, tal com informava El Liberal, irritació entre liberals i republicans "*por los alardes de los carlistas*", i voluntat de dedicar una sorollosa i hostil rebuda al pròcer castellà⁸²⁸. Una molt notable porció d'aquesta iniciativa emanava de Vicente Blasco Ibáñez i la seva tertúlia al cafè d'Espanya de València, amb una decisiva contribució de La Bandera Federal⁸²⁹. Els aldarulls d'abril de 1890 formaven part d'una forma de mobilització que sovint emprà el blasquisme, sobretot en el tombant de segle -en la seva etapa de domini de la ciutat de València, entre 1898 i 1911, en especial-, com a forma extrema d'un combat de "populismes" entaulat amb els sectors catòlics. Ramir Reig hi ha dedicat

⁸²⁶. "Partes telegráficos del Diario de Barcelona", Diario de Barcelona, 11 abril 1890, ed. matf. p. 4573.

⁸²⁷. València era, en aquesta època, una ciutat molt conflictiva. Cfr. Ramir REIG, Blasquistas y clericales. La lucha por la ciudad de Valencia en 1900, València, 1986, i els comentaris d'Albertó GIL NOVALES, "La conflictividad social bajo la Restauración (1875-1917)", a Trienio, núm. 7, 1986, p. 116.

⁸²⁸. Cfr. "Algarada liberalesca en Valencia", ECE, 10 abril 1890, pp. 1-2, i "Valencia", Las Provincias, 10 abril 1890, p. 2. En aquest darrer diari es podia llegir: "*Confiamos mucho en la sensatez del pueblo valenciano, y creemos que la divergencia de opiniones no producirá un choque desagradable.*" Ibid..

⁸²⁹. El paper de Blasco Ibáñez en aquest afer, a Juli JUST, Blasco Ibáñez i València, València, 1929, p. 108. La Bandera Federal, d'altra banda, de la mà del mateix Blasco, havia aparegut el setembre de l'any anterior. León Roca, estudiós del polític i escriptor valencià, considera la rebuda dispensada al marquès de Cerralbo a la ciutat del Túria com el primer fet contundent de la influència d'aquest setmanari. Cfr. J.L. LEÓN ROCA, Vicente Blasco Ibáñez, València, 1967, p. 79. Entre les pp. 74-87 es pot trobar una detallada biografia del personatge entre la fundació del periòdic i l'exili a París. Així mateix, es pot consultar J.L. LEÓN ROCA, Blasco Ibáñez: política i periodisme, Barcelona, 1970, pp. 19 i ss.. Amb motiu d'aquests fets s'incoà a Blasco Ibáñez un procés judicial, que havia de sumar-se a dos d'anteriors i a un altre, al cap de ben poc, per la manifestació del 9 de juliol de 1890 contra la nova presència al capdavant del govern de Cánovas del Castillo, procés que provocà l'exili del jove Blasco a París. Cfr. J.L. LEÓN ROCA, Blasco Ibáñez y la Valencia de su tiempo, València, 1978, pp. 155-156.

un excel·lent estudi⁶³⁰. Davant de la delicada situació creada, en els darrers moments els dirigents carlins aconsellaren moderació i prudència als seus - alhora que recomanaven sensatesa als republicans-, i van visitar diverses vegades al governador civil de València a fi d'advertir-lo del perill creat i obtenir unes mínimes garanties de seguretat⁶³¹.

El tren que portava Cerralbo des de Vila-real a València es detingué uns moments, tal com s'havia previst d'antuvi, a Nules, on el pròcer castellà fou rebut amb música per un grup de carlistes. A Sagunt, en canvi, l'intent de fer el mateix es va veure frustrat per "*un grupo numerosísimo, compuesto de centenares de liberales, [que] rompió en gritos y en silbidos*", tot mostrant una pancarta negra que recordava un sagnant esdeveniment de la darrera guerra civil. Les xiulades, sorolls diversos i visques a la llibertat, si hem de creure el testimoni de *La Época*, no cessaren fins la sortida del tren de l'estació⁶³². No era res més, però, que un petit avenç d'allò que esperava al marquès de Cerralbo i la seva comitiva en arribar a la ciutat de València. Els successos del dia 10 d'abril de 1890 - "*¡Lastimoso, muy lastimoso es el cuadro que presentó*

⁶³⁰. Ramir REIG, *Blasquistas y clericales...*. Del mateix autor, cfr. *Obrers i ciutadans. Blasquisme i moviment obrer*, València, 1982; "El fracàs de la burgesia urbana a València. Notes sobre la política municipal del blasquisme (1901-1911)", a *Recerques*, núm. 15, 1984, pp. 133-158; "Populismes", a *Debats*, núm. 12, 1985, pp. 5-21; "Reivindicació moderada del populisme", a *Historia Social*, núm. 2, 1988, pp. 37-50; "El caso valenciano: un proceso de modernización involutivo", a José Luis GARCÍA DELGADO, ed., *Las ciudades en la modernización de España. Los decenios interseculares*, Madrid, 1992, pp. 223-243, i "Entre la realidad y la ilusión: el fenómeno blasquista en Valencia, 1898-1936", a Nigel TOWNSON, ed., *El republicanismo en España (1830-1977)*, Madrid, 1994, pp. 395-423. L'article de 1988 ha de ser complementat amb el d'Enric UCÉLAY DA CAL, "Acerca del concepto 'populismo'", *Historia Social*, núm. 2, 1988, pp. 51-74. És molt interessant, en aquest sentit, la novel·la de Lluís Bernat -el "coixo Bernat"-, *Casiquisme roig*, una ferotge crítica a Blasco Ibáñez i el blasquisme des de la posició d'un ex-blasquista, escindit amb el grup de Soriano. Lluís BERNAT, *Casiquisme roig* [1904], València, 1984.

⁶³¹. El marquès de Cerralbo ho explicà en la sessió del 16 d'abril de 1890 al Senat. *Diario de las Sesiones de Cortes. Senado. Legislatura de 1889-90*, vol. V, Madrid, 1890, sessió del dia 16 d'abril de 1890, p. 2398.

⁶³². *CC*, 9 abril 1890, ed. matf, p. 8; *CC*, 11 abril 1890, ed. matf, p. 8; "El motín de Valencia", *La Época*, 11 abril 1890, p. 1; "Sucesos de Valencia", *El Diluvio*, 12 abril 1890, ed. matf, p. 3075; *ESE*, 14 abril 1890, p. 1, i Alfredo OPISSO, *La Guardia Civil y su tiempo. Episodios de la historia contemporánea de España*, vol. II, Barcelona, [1914], p. 99.

ayer *Valencia*", es podia llegir a Las Provincias de l'endemà⁶³³. foren a bastament relatats i comentats per la premsa de l'època. Tanmateix, el testimoniatge més interessant és, sens dubte, el que el propi marquès de Cerralbo va exposar al Senat sis dies després, que coincideix, a grans trets, amb el relat de la major part de la premsa, si exceptuem, per raons òbvies, la més directament afí al partit del govern i la republicana. Deia el pròcer castellà:

"Al pisar el andén me enteraron de la gravedad de las circunstancias, que fácilmente advertí y comprendí desde el instante en que, saliendo a la escalinata de la estación, pude contemplar aquella fanática muchedumbre silbándome y lanzándome amenazas de muerte; pero mi decoro me advertía que ya no era hora de retroceder, sino que había llegado la de abordar los peligros.

Pasemos por alto los horrores que presencié y de que fui víctima en el tránsito desde la estación a la fonda; aquella lluvia de piedras y ladrillos, aquellos estruendosos gritos de la muchedumbre y aquel silbar estrepitoso.

Los momentos se hacían cada vez más difíciles, y llegó un punto en que el cochero, herido o contuso por las piedras, no pudo manejar el tiro; los caballos no querían arrastrar el coche, y entonces algunos de los amigos que le rodeaban, cuyo número iba reduciéndose por las contusiones y golpes que recibieron, viendo el conflicto se agarraron a los tirantes, y arrastrando caballos y coche llegamos hasta la fonda.

Es cierto que encontré al señor gobernador en la calle de Lauria, pero venía en dirección opuesta a la que yo llevaba; y es verdad que le ví amonestar a la muchedumbre. Le acompañaban tan solo dos agentes en medio de aquella multitud, lo cual hubiérame parecido una escena cómica, si no estuviese escrita y se levantara en medio de una tragedia."

Una volta arribats a la fonda, prosseguia el pròcer castellà,

"en un instante cayó destrozada la gran cancela de cristales. Cerramos como pudimos las puertas, y entonces cayeron destruidos todos los cristales de los balcones de la fachada; con horrible insistencia se intentó romper las puertas y asaltar los

⁶³³. "Asuntos del día", Las Provincias, 11 abril 1890, p. 1. Una crònica dels fets del dia 10 d'abril, a "Los sucesos de ayer. Viaje del Marqués de Cerralbo. En el camino", Las Provincias, 11 abril 1890, pp. 2-3.

balcones, y utilizando para ello las tablas caídas de las persianas, que eran muchas, y algunos maderos que arrimaron a la puerta, trataron de incendiarla, lo que evitó el teniente de la Guardia civil.

Aquellas fueron horas de terrible angustia y de sobresalto. En la fonda el espanto era general entre los huéspedes; algunas señoras caían desmayadas. No quisiera recordar las palabras que oí a un extranjero, porque hirieron mi alma española; quiero olvidarlas, y no he de repetirlas, porque aquí todos somos españoles.

La situación empeoraba. Llegó un momento de inminente peligro, y los dueños de la fonda me propusieron enarbolar la bandera italiana de que son súbditos; pero considerando que probablemente sería ultrajada, deseché esta idea de salvación para evitar reclamaciones internacionales que perjudicaran o hicieran padecer a la grandeza y dignidad de mi Patria. Pasaron y repasaron las turbas detrás de un trapo rojo dando vivas a la República y a la anarquía y mueras a los burgueses. Aquello no era ya tan solo una manifestación en contra mía ni de mis amigos, porque los mueras eran muy repetidos e insistentes en contra de la burguesía. Siento decíroslo, pero preparaos a ver pasar este horrendo desfile por delante de vuestras propias casas.

La Guardia civil, formada en la plaza durante horas enteras, no solo no aprehendía a nadie, sino que no desarmaba los brazos que se levantaban para arrojarlos enormes piedras. ¡Pobres guardias! ¡Cuánto habrán sufrido cumpliendo aquellas órdenes de impasibilidad, a que sin duda obedecieron!

Parte de aquellas turbas marchó contra el Círculo tradicionalista con el propósito de asaltarle y de incendiarle; y lo que allí ha sucedido todos lo sabéis, por cuya razón no hay para qué repetirlo.

¡Y aún se culpa a mis amigos porque se defendieron del horrendo ataque! ¿Hay algún español que viendo arder su casa se deje asesinar con los brazos cruzados?"

I, afegia:

"Unos virtuosísimos sacerdotes, que por su ejemplo, por sus virtudes y por su misión enaltecen y glorifican nuestra Patria, vivían al amparo de la ley.

Pues bien; llegan las turbas; tienen todo el tiempo que quieren para asaltar e incendiar el edificio; rompen las puertas, entran y amontonan los muebles, imágenes y objetos de piedad allí reunidos, y ofendiendo el sentimiento primero de los españoles, el sentimiento católico, hacen con todo una hoguera que consume también parte del edificio.

Solo la iniciativa particular y propia del dignísimo capitán general de Valencia, Sr. Azcárraga (a quien desde este sitio doy las gracias más expresivas y terminantes, como ya lo hice en el momento de llegar a Madrid); solo, como digo, esta iniciativa particular y propia suya pudo salvar a aquellos virtuosísimos sacerdotes de ser mártires en aquel día, y así se salvaron por la misma iniciativa y autoridad el Colegio y la iglesia de San José.

*Caía la tarde, los horrores aumentaban, y todo el mundo en la fonda, incluso el teniente coronel jefe de la Guardia civil, que había entrado para despachar unos oficios, me dijeron que se auguraban grandes peligros y desastres para la entrada de la noche, que no se podrían contrarrestar, y que era casi seguro el incendio de la fonda. En este caso, aventurándome como debía por evitar el desastre que pudiera ocurrir a los que estaban dentro del edificio, salí a la calle aprovechando el momento de menos peligro".*⁶³⁴

En el discurs del marquès de Cerralbo al Senat apareixen un parell de qüestions de notori interès. En primer lloc, la mateixa caracterització del conflicte. En un moment del parlament, Cerralbo constatava com es desvià la direcció del moviment des de la seva persona i el carlisme a la burgesia: d'aldarull polític a social. Aquest tema centrà part de les discussions a la premsa tradicionalista i conservadora⁶³⁵. Hi havia coincidència a l'hora d'establir una distinció entre els manifestants anti-carlistes i les *turbas*, dirigides i finançades per membres del primer grup, però que, al cap i a la fi, havien anat molt més enllà del que aquests desitjaven; i, així mateix, n'hi

⁶³⁴. El discurs de Cerralbo al Senat, a Diario de las Sesiones de Cortes. Senado..., sessió 16 abril 1890, pp. 2398-2400 i 2405-2406. Fou publicat, de manera completa o fragmentària, per aquelles dates, en bona part de la premsa espanyola. El 19 d'abril, el discurs es venia ja als carrers de Barcelona, i cal suposar que als d'altres ciutats espanyoles. CC, 20 abril 1890, p. 7. La Biblioteca Popular Carlista, uns anys més tard, el reproduí en el seu primer número. BPC, vol. I, juliol 1895, pp. 76-81. Una descripció i comentaris de l'atac al col·legi dels jesuïtes, a Memorias del P. Luis Martín..., vol. I, pp. 1049-1057.

⁶³⁵. Lluís M. de Llauder assegurava que la manifestació de València no era anti-carlista, ans anti-monàrquica, anti-religiosa i anti-social. Els participants podien ésser dividits en dos grups: aquells que desitjaven una manifestació anti-carlista i les *turbas*, que, en un moment donat, deixaren de banda els carlins i es van posar a "pasear el gorro frigio y aclamar a la anarquía, y amontonar latas de petróleo y gritar mueran los burgueses." Lluís M. DE LLAUDER, "Sobre lo de Valencia", CC, 20 abril 1890, pp. 13-15. Opinió de la premsa conservadora, a "El motín de Valencia", La Época, 11 abril 1890, p. 1, i "Los atropellos de Valencia", La Unión Católica, 11 abril 1890, p. 1.

havia també a l'hora d'acusar als governants de passivitat⁶³⁶. El darrer acte de l'aldarull, l'atac a les casetes de consums -protestes i atacs als consums foren ben freqüents durant la Restauració⁶³⁷-, avalava una interpretació social dels fets, tot i que des de determinats sectors s'implicava directament els *matuteros*, que havien aprofitat la situació de la ciutat per, en ple abril, fer el seu agost⁶³⁸. L'actuació de les autoritats i, concretament, del governador civil interí, Sapiña, és la segona qüestió, que focalitzà l'atenció informativa, però sobretot la discussió política dels dies següents. Si bé la implicació del govern liberal va ser suggerida per algun diputat al Congrés, la passivitat, tolerància i imprevisió governamental i del seu representant directe, malgrat que en funcions, fou reiteradament denunciada des dels sectors tradicionalistes i conservadors⁶³⁹. L'excepció fou la premsa sagastina i la republicana. Ruiz Capdepón, ministre de Governació, va defensar en tot moment l'actuació de Sapiña, que considerava correcta⁶⁴⁰, en front de

⁶³⁶. Joan B. Falcó enviava el mateix dia 10 al vespre un telegrama on es podia llegir: "Asegúrese que un personaje liberal repartió ayer 4000 pesetas a fin de que se invirtieran en comprometer gente para que silbara al Excmo. señor Marqués de Cerralbo." *CC*, 11 abril 1890, ed. matí, p. 9. Sobre la repartició de diners, cfr. "Los sucesos de Valencia", *CC*, 13 abril 1890, p. 10; TULIO [Leandro HERRERO], "Salvajada infame", *ECE*, 11 abril 1890, p. 1; IGNOTUS, "Desde Valencia", *La Fe*, 14 abril 1890, p. 1, i GAY-LUSSAC, "Hassanyas liberals", *Lo Crit d'Espanya*, 18 abril 1890, pp. 4-5. En el mateix sentit, entre els integristes, cfr. *ESF*, 14 abril 1890, p. 1. Entre els conservadors, cfr. "Los atropellos de Valencia y el gobierno liberal", *La Unión Católica*, 12 abril 1890, p. 1.

⁶³⁷. Cfr. Rafael VALLEJO POUSADA, "Pervivencia de las formas tradicionales de protesta: los motines de 1892", a *Historia Social*, núm. 8, 1990, pp. 3-27; Demetrio CASTRO ALFÍN, "Agitación y orden en la Restauración. ¿Fin del ciclo revolucionario?", a *Historia Social*, núm. 5, 1989, pp. 37-49, i del mateix autor, "Protesta popular y orden público: los motines de consumos", a José Luis GARCÍA DELGADO, ed., *Espanya entre dos siglos. 1875-1931. Continuidad y cambio*, Madrid, 1991, pp. 109-123.

⁶³⁸. "Más noticias de Valencia", *El Diluvio*, 12 abril 1890, ed. tarda, p. 3098; "Sucesos de Valencia", *Diario de Barcelona*, 12 abril 1890, ed. matí, p. 4620. La Comissió municipal de consums de València va obrir un expedient informatiu, i va proposar l'acomiadament d'alguns empleats que van abandonar, sense causa justificada, els llocs on estaven de servei la nit del 10 d'abril. *CC*, 17 abril 1890, ed. matí, pp. 5-6.

⁶³⁹. Les interpel·lacions dels sots-caps del partit de Cánovas, Silvela i Romero Robledo, al Congrés de Diputats, o les intervencions del marquès de Sardoal i els comtes de Canga Argüelles i d'Esteban Collantes, a part de la del mateix Cerralbo, al Senat, en són proves prou eloqüents. *Diario de las Sesiones de Cortes. Congreso de los Diputados...*, sessió 12 abril 1890, pp. 4156-4173 i 4177-4183, sessió 14 abril 1890, pp. 4209-4216, i sessió 15 abril 1890, pp. 4231-4241; *Diario de las Sesiones de Cortes. Senado...*, sessió 11 abril 1890, pp. 2320-2325, i sessió 16 abril 1890, pp. 2396-2398 i 2406-2417.

⁶⁴⁰. *Diario de Sesiones de Cortes. Congreso de los Diputados...*, sessió 12 abril 1890, p. 4165.

l'allau d'acusacions, carregades d'intencionalitats polítiques, provinents dels grups més directament afectats, però en especial dels rengles canovistes. Conservadors i liberals s'estaven disputant, llavors, el control del govern de l'Estat⁶⁴¹. L'actitud de les autoritats civils es va contraposar, tothora, amb la decidida actuació de les militars, que, com en moltes ocasions en el decurs de l'etapa restauracionista, havien assumit el manteniment de l'ordre públic⁶⁴². El capità general de València, Marcelo de Azcárraga, en va sortir enormement prestigiats entre els conservadors, i només uns mesos després, el 5 de juliol, amb la nova formació de govern per part de Cánovas del Castillo, jurà el càrrec de ministre de la Guerra. En tot cas, la vesprada del mateix dijous dia 10 d'abril, el capità general va proclamar l'estat de guerra i va disposar que forces d'infanteria i cavalleria ocupessin els punts estratègics de la ciutat, que l'endemà, a excepció d'alguns pocs homes, foren retirades. La situació es normalitzà ben aviat i l'estat d'excepció va ésser alçat definitivament uns dies després⁶⁴³. De manera paral·lela, s'instruïren causes pels desperfectes ocasionats i sumaris a la trentena de detinguts⁶⁴⁴. El

⁶⁴¹. El setge conservador del govern de Sagasta els primers mesos de 1890, a José VARELA ORTEGA, Los amigos políticos. Partidos, elecciones y caciquismo en la Restauración (1875-1900), Madrid, 1977, pp. 292-296.

⁶⁴². Sobre la militarització de l'ordre públic a la Restauració, cfr. Manuel BALLBÉ, Orden público y militarismo en la España constitucional (1812-1983), Madrid, 1985 (2ª ed.), pp. 247 i ss..

⁶⁴³. "Sobre los atropellos de Valencia", CC, 11 abril 1890, ed. tarda, p. 4; "Los sucesos de Valencia", CC, 13 abril 1890, p. 11; "Los sucesos de Valencia", ECE, 14 abril 1890, p. 2; "Los defensores de los crimenes de Valencia", ECE, 20 abril 1890, p. 1; "Lo de Valencia", La Fe, 11 abril 1890, pp. 1-2; "Lo de Valencia en los cuerpos colegisladores y en la prensa", La Fe, 12 abril 1890, pp. 1-2; "Los sucesos de ayer. Viaje del Marqués de Cerralbo. En el camino", Las Provincias, 11 abril 1890, pp. 2-3; "Sucesos de Valencia", Diario de Barcelona, 12 abril 1890, ed. matí, pp. 4620-4621; "Los desórdenes de Valencia", La Unión Católica, 11 abril 1890, p. 2; "El motín de Valencia", La Época, 11 abril 1890, p. 2; "Sucesos de Valencia", El Diluvio, 12 abril 1890, ed. matí, p. 3077; "Sucesos de Valencia", El Diluvio, 12 abril 1890, ed. tarda, pp. 3099-3100.

⁶⁴⁴. "Los sucesos de Valencia", ECE, 12 abril 1890, p. 2; "Los sucesos de Valencia", ECE, 14 abril 1890, p. 2; "Noticias de Valencia", CC, 16 abril 1890, ed. tarda, p. 4; CC, 19 abril 1890, ed. tarda, p. 2; CC, 22 abril 1890, ed. matí, p. 5; El Diluvio, 16 abril 1890, ed. matí, p. 3190. El judici, després d'alguns ajornaments, es celebrà al cap de dos anys, amb un total de dinou encausats, que eren acusats pel fiscal d'"alteración de orden público con propósito manifiesto de injuriar a un particular". Tres foren absolts, dos més, menors d'edat, van ser condemnats a pagar 150 pessetes cadascun, i els catorze restants a dos mesos i un dia d'arrest major i, juntament amb els dos anteriors, s'havien de fer càrrec d'una part de les despeses del procés i d'indemnitzar l'amo de l'Hotel de Roma amb 5570/50 pessetes. Victor Pelayo, "La Semana Carlista", El Centro, 8 abril 1892, p. 1; CC, 9 abril 1892, ed. matí, p. 6, i F.G., "Los sucesos de Valencia. Juicio oral", El Correo de la Provincia, 7 abril 1892, p. 1. Poc després la premsa carlina informava que Cerralbo sol·licitaria l'indult dels condemnats. "Petición de indulto", El

comentari de la premsa carlina era, no obstant això, molt clar pel que fa als culpables dels aldarulls i a les detencions: *"Es verdad, se ha detenido a algunos pobres hombres, que se fueron a ganar dos pesetas por silbar lo que hubieran aclamado de dárseles cuarenta y un perros chicos. De los otros, de los verdaderos, no se ha detenido a nadie."*⁶⁴⁵ El marquès de Cerralbo, d'altra banda, una vegada va poder sortir de l'hotel, es refugià amb la seva família a Capitanía, on passaren la nit, i l'endemà a la tarda, en tren, es van dirigir cap a Madrid, on, després d'un breu descans a Aranjuez, van arribar la nit del dissabte dia 12 d'abril⁶⁴⁶. Els actes festius previstos pels carlistes valencians varen ser ajornats, tot esperant una ocasió més propícia.

Les setmanes següents, els esdeveniments de València foren tema de conversa obligat i van provocar múltiples reaccions -no unànimes, evidentment- en tots els sectors de la política espanyola. La premsa carlina, i a voltes també la conservadora, va censurar durament les posicions favorables o poc enèrgiques respecte dels aldarulls⁶⁴⁷. Si bé l'actitud de republicans i liberals resultava evident, la dels integristes, en canvi, era força retorçada, ja sigui la mantinguda pel Diario de Cataluña -qualificat per Lo Crit d'Espanya de "*nocedalista foll*"⁶⁴⁸-, per El Siglo Futuro o pels altres periòdics de la mateixa línia. D'entrada rebutjaven qualsevol implicació en els aldarulls, ja que a l'estat d'enfrontament entre carlins i integristes, que s'havia agreujat les darreres setmanes amb l'estada de Cerralbo a Catalunya, calia afegir-hi la presència de Ramón Nocedal prop de València quan els esdeveniments del dijous dia 10 d'abril. Nocedal, que havia anat a passar la Setmana Santa a una masia de la seva propietat, va negar qualsevol paper en

Correo de la Provincia, 5 maig 1892, p. 2.

⁶⁴⁵. IGNOTUS, "Boletín del día", La Fe, 17 abril 1890, p. 1. De manera semblant s'expressava el diari conservador La Época: "El motín de Valencia", La Época, 14 abril 1890, p. 1.

⁶⁴⁶. ECE, 12 abril 1890, p. 1, i T., "El marqués de Cerralbo en Madrid", ECE, 14 abril 1890, p. 1.

⁶⁴⁷. Cfr. Jordi CANAL i MORELL, La reorganització del carlisme..., vol. I, ff. 145-146 i 186-187.

⁶⁴⁸. "Cridorias", Lo Crit d'Espanya, 18 abril 1890, p. 7.

els aldarulls⁶⁴⁹. Al mateix temps, condemnaven amb aparent contundència els "*bárbaros y sangrientos atropellos*"⁶⁵⁰. Es tractava, tanmateix, d'una condemna general per uns fets criticables en ells mateixos, lògics en el nefast període liberal que els tocava de viure. La condemna contenia, però, una certa satisfacció mal dissimulada pel fet que els afectats fossin els carlistes. Era la torna dels *fets de l'Olimpo* i de les pugnes mantingudes en el decurs del periple de Cerralbo. Així, el Diario de Cataluña censurava "*con la mayor indignación el espectáculo propio de caníbales, que han dado los liberales de Valencia*". Amb la mateixa indignació, afegia, que "*la sentida cuando la salvajada que llevaron a cabo los agredidos de hoy en la memorable fecha de 4 de Noviembre de 1888*". La conclusió era evident:

"Sin sombra de gozo sangriento, ni pasión rencorosa, meditando serenamente lo que sucede, debemos declarar que lo que al marqués de Cerralbo le pasa es una penitencia de sus muchas culpas y pecados políticos, y que ante esas penitencias, ordenadas por quien pone el castigo al pie de todas las infracciones, los hombres creyentes deben bajar la cabeza y aprender las lecciones de la divina sabiduría.

(...)

Quién a hierro mata a hierro muere; y que en nuestra lengua catalana decimos: ¡TAL FARÁS tâl trobarás!"⁶⁵¹

L'article del diari integrista català era veritablement d'antologia.

La condemna dels aldarulls feta des del carlisme no es va limitar als articles de premsa o a les intervencions al Senat, sinó que es féu evident en els actes dels diferents centres tradicionalistes o en les trobades informals de carlistes, o bé en protestes individuals. L'allau de cartes i telegrams,

⁶⁴⁹. ESF, 15 abril 1890, p. 1. En aquest mateix número, Ramón Nocedal escrivia que anava sovint a la província de València "*por cuidados de familia*". Així mateix, cfr. José Manuel de BERNARDO ARES, Ideologías y opciones políticas a través de la prensa a finales del siglo XIX, Còrdova, 1981, p. 99.

⁶⁵⁰. ESF, 15 abril 1890, p. 1, i "Justicia de Dios", Diario de Cataluña, 12 abril 1890, p. 1.

⁶⁵¹. *Ibid.*, p. 1. Una sentència gairebé idèntica, a El Integrista, 17 abril 1890, p. 3.

provinents d'arreu d'Espanya i publicats a la premsa, les reflectien⁸⁵². D'altra banda, don Carlos va escriure al marquès de Cerralbo el dia 21 d'abril. La carta començava així:

"Mi querido Cerralbo: Cuando te mandaba con una misión de paz, de concordia y de propaganda dentro de una legalidad que sin reconocer soportábamos, una turba, de quien nadie osa declararse solidario, a la luz del día quiso empañar el brillo de las hermosas manifestaciones provocadas por tu presencia.

Sus esfuerzos lograron el resultado opuesto, demostrando a todos la importancia y la fuerza que nuestros adversarios conceden a los actos llevados a cabo por nuestros amigos, y el temor que nuestra constancia y nuestros progresos les inspiran."

Tot seguit passava revista als esdeveniments i, després d'enviar felicitacions als carlistes valencians, elogiava novament Cerralbo, que amb *"abnegación heroica, propia de tu raza y de tu carácter, no permitiste que se expusiese otra vida que la tuya"*⁸⁵³. Aquesta carta, juntament amb la que el pretendent va dirigir a Llauder quatre dies més tard⁸⁵⁴, provocà un cert malestar entre els carlins valencians. Les juntes regional, provincial i del Cercle tradicionalista de València elevaren una llarga exposició a don Carlos a mitjan maig *"en demanda de justicia"*. De la primera carta, els carlistes valencians consideraven ofensiva l'afirmació segons la qual Cerralbo no va permetre que s'exposés cap altra vida que no fos la seva en el decurs de l'aldarull. D'aquesta forma, en el text adreçat a don Carlos -que es va mantenir en secret i coneixem per la correspondència enviada al marquès des

⁸⁵². "Son tantos los telegramas y cartas de felicitación y adhesión que recibe nuestro ilustre jefe el señor marqués de Cerralbo, procedentes de Círculos carlistas y personas de nuestro partido, que le es por ahora punto menos que imposible contestarlos con la premura que desearla." *ECE*, 19 abril 1890, p. 2. A *El Correo Español*, les cartes i telegrames eren publicats a l'apartat "Protestas contra los crímenes de Valencia", mentre que al *Correo Catalán*, a "Los atropellos de Valencia y la opinión pública".

⁸⁵³. "En la propaganda -afegia- has demostrado entusiasmo, fe, convicción, tacto y altísima inteligencia; valor, serenidad y patriotismo en el peligro; nobleza, moderación y generosidad en la protesta." I acabava dient-li: "La vieja España puede estar orgullosa de tenerte por hijo, como orgulloso está de tenerte por representante tu afectísimo, CARLOS." La carta fou publicada per tota la premsa carlina. L'original es troba a MC, C. III, núm. 3, Don Carlos al Marquès de Cerralbo (Palau Loredan, 21 abril 1890).

⁸⁵⁴. "Carta de Don Carlos de Borbón", *CC*, 11 maig 1890, p. 11.

de Venècia-, per tal de "*suplicarle q[u]e por el medio y forma q[u]e crea mejor, Se muestre enterado de la verdad*", asseguraven que aquella afirmació actuava "*en desprestigio de nuestra honra*", ja que totes les seves vides van estar molt més exposades que la del marquès. De la comunicació a Llauder, d'altra banda, retreien que es donés les gràcies a Josep Muntadas per haver protegit la muller i la filla de Cerralbo el dia 10 a la ciutat del Túria, quan, en realitat, segons ells, allò no era cert⁶⁵⁵. Melgar va escriure tot seguit als valencians, tot anunciant-los una propera resposta de don Carlos, alhora que els feia saber el disgust del duc de Madrid davant de tanta susceptibilitat. Amb data de 8 de juny, aquest adreçà un missatge al marquès de Colomer, com a representant dels valencians, on es remarcava la gratitud per la seva noble actuació el dia 10 d'abril, mentre que, privadament, tal com Melgar explicava a Cerralbo, se'ls amonestava⁶⁵⁶. Al darrera de l'exposició dels valencians, tanmateix, no hi havia només la protesta d'uns homes ofesos per un parell d'afirmacions del seu *Rei* -ferida closa ja amb la nova carta que aquest els dirigia-, sinó sobretot els interessos d'un nucli de carlins, al capdavant dels quals es trobava Joaquín Llorens, que no veien amb bons ulls el nomenament de Cerralbo com a representant real i que empraven les circumstàncies del moment, tot manipulant-les, per tal de crear-li dificultats⁶⁵⁷.

Malgrat aquestes dificultats, ben aviat superades pels successius èxits aconseguits per Cerralbo i la paral·lela consolidació del partit, en el carlisme es respiraven aires de triomf. Les adhesions i els actes d'homenatge al

⁶⁵⁵. L'exposició de les juntes regional, provincial i del Cercle tradicionalista de València fou resumida per Melgar en carta secreta a Cerralbo. MC, C. VI, núm. 8, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Venècia, 29 maig 1890).

⁶⁵⁶. MC, C. VI, núm. 9-11, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Venècia, 8, 9 i 13 juny 1890).

⁶⁵⁷. Així ho confessava Joaquín Llorens, el promotor de l'exposició elevada a don Carlos, en una carta reservada dirigida a Cerralbo a principi de 1891, on mostrava el seu arrepeniment per aquest i d'altres fets. MC, C. XV, núm. 24, [Joaquín Llorens] al Marquès de Cerralbo (València, 16 febrer 1891). Manca el final de la carta i, doncs, la signatura. La comparació de la lletra amb d'altres escrits de Llorens i el mateix contingut, permeten d'atribuir-la-hi.

marquès de Cerralbo i a d'altres dirigents carlins que tingueren lloc les setmanes següents, concentraven una triple celebració. En primer lloc, pel final feliç dels aldarulls del dia 10 a València. Les cartes i telegrams publicats per la premsa n'eren una mostra, així com els obsequis lliurats al pròcer castellà, ja sigui el de Muntadas -una de les pedres recollides a l'interior de l'habitació que el marquès havia d'ocupar a l'Hotel de Roma, sobre una plataforma de ferro i diferents elements decoratius simbòlics (margarides, flors de lis) incrustats en or i plata⁶⁵⁸ - o el que la premsa carlina intentà d'adquirir mitjançant una subscripció⁶⁵⁹. Segonament, pel nomenament de Cerralbo com a representant de don Carlos i la progressiva consolidació de l'estructura del partit carlista, i, finalment, per l'èxit del viatge de propaganda a Catalunya i el ressorgiment del carlisme. Aquests dos aspectes de la celebració - difícilment dissociables - tingueren la seva més evident expressió en el banquet que va tenir lloc al Cercle tradicionalista de Madrid el dia de santa Margarida. Allí, a part dels tributs deguts a la muller de don Carlos, es va retre "*un tributo de admiración y de cariño al valiente propagandista de Cataluña y Valencia, investido con la alta delegación de la jefatura*". La festa, en el transcurs de la qual es feren múltiples brindis i el marquès de Cerralbo pronuncià un llarg discurs, fou, segons el cronista de El Correo Español⁶⁶⁰, "*digno coronamiento de la marcha triunfal de nuestro ilustre y querido jefe el señor marqués de Cerralbo*". El pròcer castellà, en el seu parlament⁶⁶¹, féu un balanç del viatge per Catalunya i el País Valencià; i, per extensió, de l'estat del carlisme. Mentre que el partit es trobava en un gran moment - "*Es*

⁶⁵⁸. "Regalo al Sr. Marqués de Cerralbo", ECE, 21 juny 1890, p. 1; "Recuerdo del 10 de abril de 1890", Biblioteca Tradicionalista. Almanaque para 1891, p. 52.

⁶⁵⁹. "*Para hacer un obsequio al señor marqués de Cerralbo que le recuerde siempre la gratitud de nuestro partido por sus eminentes servicios a la causa de la verdad y de la justicia, por la cual ha afrontado peligros de muerte en Valencia con la serenidad y valor dignos de su estirpe y de sus virtudes cívicas.*" "Suscripción para regalar un objeto de arte al Excmo. Señor marqués de Cerralbo", ECE, 18 abril 1890, p. 1. Sobre aquesta qüestió, cfr. Jordi CANAL i MORELL, La reorganització del carlisme..., vol. I, ff. 154-156.

⁶⁶⁰. "El banquete del Círculo Tradicionalista", ECE, 11 juny 1890, p. 1.

⁶⁶¹. El discurs de Cerralbo va ser publicat per tota la premsa carlina. Cfr. "Discurso pronunciado por el Excmo. Sr. Marqués de Cerralbo en el banquete dado en su honor en el Círculo tradicionalista de Madrid", CC, 15 juny 1890, pp. 9-18.

prodigioso el movimiento de la comunión tradicionalista en estos tiempos", havia estat la primera frase del discurs-, el viatge de propaganda, que era al·ludit com "*la maravillosa y excepcional manifestación que ha hecho el partido tradicionalista*", havia estat un èxit. Fins i tot els aldarulls de València, que els havien convertit en víctimes, podrien arribar a ser-los favorables⁶⁶². Els fruits es recolliren, evidentment, els mesos següents.

L'anàlisi del viatge ha estat extensa, però ben il·lustradora. Tant com les paraules del duc de Madrid adreçades a Cerralbo en la carta del dia 2 d'abril, que s'hi referien: "*tus excursiones [són] más fecundas y no menos gloriosas que muchas campañas*"⁶⁶³. Si el pròcer castellà, com ja hem indicat, portà a terme més excursions de propaganda, foren d'altres dirigents del partit qui les prodigaren a la darrera dècada de la centúria. I, entre aquests, Juan Vázquez de Mella sobresortí. La seva capacitat oratòria el va convertir en una peça fonamental d'aquesta mena de propaganda en el carlisme. Si en 1891 havia acompanyat Cerralbo com a cronista, els anys següents esdevingué el protagonista dels viatges, a bastament narrats per tota la premsa del partit. En 1894 recorregué Castella i Navarra -convulsionada a causa de la *Gamazada* i la qüestió foral⁶⁶⁴-, juntament amb Casasola, i Granda com a cronista. Melgar els felicità en nom de don Carlos per aquesta "*admirable campaña de propaganda*"⁶⁶⁵, que *La Lealtad Navarra* explicà pas a pas als lectors i que, diaris com el *Correo Catalán* reproduïren sota l'epígraf "*Viaje de propaganda carlista*". L'any següent, Mella va recórrer el País Basc, Navarra i Aragó. I, els exemples es podrien multiplicar. Al costat dels viatges dels dirigents principals

⁶⁶². Aquesta era l'opinió de Melgar: "*sucesos de esta índole no pueden menos de arrojar desprestigio sobre el Gobierno y atraer simpatías hacia los atropellados.*" MARCOS LAGUNA (Francisco Martín MELGAR), "Carta de Venecia. 19 abril 1890", *ECE*, 24 abril 1890, p. 1.

⁶⁶³. MC, C. II, núm. 2, Don Carlos al Marquès de Cerralbo (Palau Loredan, 2 abril 1890).

⁶⁶⁴. Cfr. Cristóbal ROBLES, "Católicos y cuestión foral. La crisis de 1893-1894", a *Príncipe de Viana*, annex 10 (*Primer Congreso General de Historia de Navarra. 5. Comunicaciones*), 1988, pp. 395-403, i Angel GARCÍA-SANZ MARCOTEGUI, *La Navarra de "La Gamazada" y Luis Morote*, Pamplona, 1993, especialment pp. 39-41.

⁶⁶⁵. "En honor de los propagandistas", *ECE*, 15 octubre 1894, p. 1.

del partit a nivell estatal, es realitzaren viatges i campanyes més limitades de propaganda, tot anant poble per poble, especialment en determinades zones de Catalunya i el País Valencià. La direcció del partit a les províncies de València i Alacant fou, en concret, molt sensible a aquest tema. De la secció de propaganda del Cercle tradicionalista de València s'escrivia a mitjan 1894 que mai no "*se duerme sobre sus laureles, y sigue haciendo una activa campaña por los pueblos de la provincia, visitando los círculos y animando las gentes*"⁸⁸⁶. I, poc després, es podia llegir que

*"las secciones de propaganda que funcionan en varias provincias del reino [de València] tampoco se permiten momento de reposo, y aprovechan los días festivos para trasladarse a los pueblos a difundir la doctrina católico-monárquica, única que puede librar a España de las garras del liberalismo, entre las cuales perece."*⁸⁸⁷

Manuel Polo y Peyrolón i Joaquín Llorens destacaren, en aquest sentit, a la província de València, mentre que a la d'Alacant ho féu Vicent Calatayud, president de la junta provincial⁸⁸⁸. A Catalunya, aquesta mena d'excursions foren un pèl menys usuals, però també existents i efectives. Així, els primers anys després de l'escissió, Francesc de Paula Oller, a banda de la seva febril activitat en el camp de la premsa i editorial, va recórrer una part considerable del territori del principat. O bé, el maig de 1897, la premsa informava que la Joventut carlista de Girona "*emprenderá en breve los trabajos de propaganda tradicionalista recorriendo los principales puntos de la provincia*"⁸⁸⁹.

Un parell de viatges per Catalunya -i bona part d'Espanya- acapararen planes i planes a la premsa carlina en els anys centrals de la dècada dels noranta. No eren, tanmateix, excursions de propaganda típiques. Una, l'any

⁸⁸⁶. "El Círculo de Valencia", CC, 12 juliol 1894, ed. matf, p. 7.

⁸⁸⁷. Cronista, "Movimiento carlista. Círculo de Torrente", ECE, 23 novembre 1894, p. 2.

⁸⁸⁸. "Movimiento carlista", CC, 25 maig 1897, ed. matf, p. 9.

⁸⁸⁹. CC, 20 maig 1897, ed. matf, p. 8.

1894, la portà a terme d'incògnit el fill de don Carlos, Jaume. L'altra, entre 1895 i 1897, un nen anomenat Ramoncito Murgía, conegut per la premsa no carlina com el *Niño Dios*. Don Jaume recorregué Espanya, acompanyat pel dirigent carlista Tirso de Olazábal -mercès al qual disposem de la crònica del viatge⁶⁷⁰-, entre el dia primer de juny i el 7 de juliol del noranta-quatre. Visità Astúries, Lleó i Castella, va passar uns dies a Madrid i uns altres per Andalusia, i, finalment, València i Barcelona precediren el seu pas de la frontera. A Barcelona, sempre guiat per Olazábal, visità diversos indrets de la ciutat i el cercle tradicionalista. Allí començaren a sospitar que el govern espanyol estava al corrent de l'excursió i decidiren de donar-la per acabada -malgrat haver de renunciar a una trobada amb el marquès de Cerralbo a Santa Maria de Huerta-, no sense abans visitar Montserrat i celebrar un banquet amb els carlistes catalans Bobadilla, baró d'Albi, Sivatte, España i duc de Solferino a la torre del Baró, propietat dels Sivatte. "Al terminar el almuerzo -escribia Olazábal⁶⁷¹-, don Jaime se levantó y en breves y sentidas frases brindó por las tradiciones patrias, por su Augusto Padre y por Cataluña, última tierra española que pisaba al alejarse de su amado suelo." Va romandre encara uns dies al sud de França, prop de la frontera, on rebé la visita de grups de carlistes. Així, el 18 de juliol el ministre d'Estat empenyia l'ambaixador a París a sol·licitar, del govern francès, "la necesaria intervención para evitar esas

⁶⁷⁰. Tirso de OLAZÁBAL, *Don Jaime en España...*. Don Jaume -escribia Tirso de Olazábal- "me encargó en los comienzos de él [el viatge], advirtiéndome a mi familia guardase las cartas que diariamente escribía, al correr de la pluma, y las encontré en mi casa de San Juan, pues ni una sola se había perdido, y tal como estaban las puse en manos de un amigo que se tomó el trabajo de ir las copiando, reduciéndolas a cuartillas, para insertarlas en *El Cantabro*, de Tolosa, que como el periódico de mi amada Provincia y órgano de los carlistas guipuzcoanos que reconocen en mi autoridad la de su Señor jurado y aclamado en Villafranca, se creyó en el caso de volver por los fueros de la verdad desmintiendo de un modo fehaciente, categórico y auténtico las paparruchas echadas a volar por la prensa contraria o indiferente." La relació del viatge fou copiada per tots els periòdics carlistes. "Aunque bien comprendí y comprendo que no al cronista ni a la crónica, sino al protagonista de ella se tributaban esos homenajes, juzguéme obligado a manifestar mi gratitud y me propuse dar a esa relación alguna mayor consistencia que la de una hoja volante." D'aquí la idea de fer un llibre: "Al fin me resolví a volver a leer mis cartas, y con ellas y mis apuntes a la vista redactar una sencillísima y modesta Crónica para que conste siempre lo que hizo el legítimo Príncipe de Asturias la primera vez que tuvo la gloria de recorrer su amada Patria." I, conclouia: "No es relación de viaje, ni impresiones, ni recuerdos; es un modesto diario que nuestros amigos leerán con gusto (...). Como es un libro carlista y para carlistas, hay detalles en él que parecerán insignificantes a los que no juzguen las cosas con nuestro criterio, ni sientan moverse las fibras de su corazones al mismo impulso que nosotros." Ibid., p. XII-XIV. Un resum de la crònica del viatge, a Melchor FERRER, *Historia del...*, vol. XXVIII-I, pp. 183-190.

⁶⁷¹. Tirso de OLAZÁBAL, *Don Jaime en España...*, p. 187.

reuniones de conspiradores contra las instituciones españolas"⁶⁷². Les autoritats espanyoles pressionaren, amb èxit, les del país veí per tal d'aconseguir l'allunyament del fill del pretendent de la frontera. El dia 26 del mateix mes de juliol es trobava ja, de bell nou, a Venècia, malgrat alguns infundats rumors sobre una nova estada a Espanya⁶⁷³. Els detalls de l'excursió es conegueren una volta el *príncep* abandonà la península -periòdics com ara el Correo Catalán, sota l'epígraf "Don Jaime en España", publicaren durant força dies la crònica dels fets passats, extreta de les publicades per Olazábal a El Cántabro-, tot disparant els comentaris i els rumors des de tots els sectors polítics⁶⁷⁴. La importància a nivell propagandístic del viatge no vingué d'ell mateix, ja que fou d'incògnit, ans del ressò que tingué *a posteriori*, que va fer parlar dels carlistes i del perill carlí durant un bon grapat de setmanes.

Les excursions de Ramoncito Murgía, el *Niño Dios*, en canvi, eren d'una altra naturalesa. Entre 1895 i 1897 va recórrer una bona part del territori espanyol, de la mà del seu pare, pronunciant conferències sobre catolicisme i carlisme. El noranta-cinc tenia set anys, i en feia tres ja que conferenciava per l'univers catòlic. La crònica que es reproduïx a continuació, de la seva estada a Igualada el gener de 1896, permet de fer-se una idea del caire dels seus viatges de propaganda catòlico-carlista:

⁶⁷². AMAE, H2845, Ministre d'Estat a l'Ambaixador espanyol a París (Madrid, 18 juliol 1894), telegrama.

⁶⁷³. Totes aquestes informacions es desprenen dels telegrams agrupats a AMAE, H2845, *Viaje de Don Jaime. 1894*. Entre els mesos d'agost i setembre de 1895 es creuaren nombroses comunicacions entre el ministeri d'Estat, l'ambaixada espanyola a París i el consolat de Baiona sobre una possible anada al sud-oest francès. AMAE, H2845, *Proyectado viaje de Don Jaime a San Juan de Luz (Francia). Septiembre 1895*. A la darrerïa del mes d'agost es trameté des del ministeri de l'Interior francès un telegrama urgent dirigit a les prefectures del sud de l'Estat on es recomanava una gran vigilància, ja que don Jaume podia trobar-se al sud-oest de França. ADPO, M, 4Mp305, Direcció de Seguretat General als prefectes a Tarbes, Tolosa de Llenguadoc, Foix, Perpinyà, Carcassona i Mont de Marsan (París, 28 agost 1895). Així mateix, la fotografia del *príncep* Jaume fou tramesa des del ministeri de l'Interior a la prefectura dels Pirineus Orientals, amb la finalitat que els funcionaris que en depenien el poguessin reconèixer si es desplaçava al sud-est, prop de la frontera. ADPO, M, 4Mp305, Director de la Seguretat General al Prefecte dels Pirineus Orientals (París, 9 setembre 1895), i Prefecte dels Pirineus Orientals al Comissari especial de Perpinyà (Perpinyà, 11 setembre 1895).

⁶⁷⁴. "Don Jaime en España", Heraldo de Madrid, 9 juliol 1894, (p. 1), i FIDUS, "Hablemos claro", CC, 14 juliol 1894, ed. matí, p. 8.

*"Se encuentra en esta población hace unos quince días el célebre propagandista católico monárquico Ramoncito Murgía, quien ha pronunciado veintiseis discursos, propagando nuestros principios, obteniendo grandes ovaciones de saludables resultados para el partido y en especial para este distrito. En el Círculo Carlista ha dado diez conferencias. El público en masa ha acudido a oír su elocuente palabra habiéndose llegado a reunir más de 6000 personas. También ha hablado en las escuelas pías, en las Hermanas de la Divina Pastora y en el Círculo católico, en donde le han nombrado socio honorario. Es de notar que se ha ocupado siempre en temas diferentes y el discurso que ha durado menos ha sido de hora y media. El jovencito orador ha recibido muchos regalos, sobresaliendo el del Círculo Carlista que consiste en un alfiler de oro con un hermoso diamante rojo. El padre de Murgía rifó libros, cuyo producto dió a los pobres."*⁶⁷⁵

La premsa carlista i la que no ho era, es dedicaren gairebé dia per altre a explicar les facècies del *Niño Dios* -"impío apodo (...) con que el sectarismo masónico y político intenta apellidar a mi hijo", segons Pablo Murgía⁶⁷⁶-, a burlar-se'n o bé a denunciar que es tractava d'un cas d'explotació d'un menor, que el Correo Catalán s'afanyà a desmentir. Així, Ramoncito Murgía era

*"una verdadera notabilidad. Posee muchos conocimientos en Religión y política, merced a la cual no solamente recita con maestría, sino que sabe lo que dice. (...). Contra lo que ha dicho algún colega, su padre, lejos de explotar a su hijo, todo cuanto recauda lo cede a los pobres, según lo demostró por medio de certificaciones."*⁶⁷⁷

El "*chiquillo parlanchín*" -con l'anomenava el periòdic satíric madrileny Gedeón⁶⁷⁸- atreia força públic a les seves conferències, més encuriósit que no pas convençut. La llibreria La Hormiga de Oro, fins i tot, posà a la venda

⁶⁷⁵. CC, 22 gener 1896, ed. matí, p. 6.

⁶⁷⁶. "Sobre el niño Ramón Murgía. Una carta", ECE, 12 abril 1897, p. 1.

⁶⁷⁷. CC, 13 octubre 1895, p. 5.

⁶⁷⁸. "Jueves de Gedeón", Gedeón, 1 abril 1897, [p. 2]. En una altra plana del mateix número comentaven que anomenar-lo *Niño Dios* era excessiu, i afegien que "Con decirle 'el pequeño Mella' habría bastante". "...y armas al hombro", Gedeón, 1 abril 1897, [p. 3].

un record del *Niño Díos*, que anunciava així:

"EL NIÑO RAMONCITO MURGÍA

Se ha impreso en hoja suelta un hermoso fotograbado en el que están agrupados diversos retratos del precoz orador y propagandista, y en el centro también de los de sus padres D. Pablo y Dª Dolores. Constan en el dorso multitud de curiosos detalles y extractos de diversos periódicos relativos a tan interesante niño ya desde la edad de cuatro años. Constituye un buen recuerdo del Ramoncito, y se halla a la venta a 10 céntimos en la librería de La Hormiga de Oro, calle de Hércules, n° 3, Barcelona."⁶⁷⁹

Després de recórrer, entre 1895 i 1896, bona part de les poblacions catalanes, es desplaçà a l'Aragó per a continuar "*su simpática y fructífera campaña en favor de la causa tradicionalista*"⁶⁸⁰. El març de 1897, uns incidents al Cercle tradicionalista de Saragossa, on pronunciava una conferència, provocaren la intervenció policial i acabaren amb ell i el seu pare als jutjats⁶⁸¹. Un informe de la Guàrdia civil d'uns dies abans apuntava ja als Murgía, pare i fill, com a principals causants de l'agitació en sentit carlista que es vivia en determinats pobles aragonesos. Ramoncito Murgía, s'anotava en l'informe, "*va predicando la guerra y fanatizando a la gente ignorante,*

⁶⁷⁹. CC, 10 desembre 1895, ed. matí, p. 3. El naixement a final de 1896 d'un germà de Ramoncito Murgía feia exclamar a un periòdic carlista: "*La Providencia ha dado un hermanito a Ramoncito Murgía. ¡Otro propagandista en puerta! ¡Dios lo quiera!*" *El Norte*, 1 gener 1897, [p. 2].

⁶⁸⁰. CC, 26 setembre 1896, ed. tarda, p. 4. En la seva campanya de propaganda catòlico-carlista per Catalunya va ser nomenat soci d'honor per part de diversos cercles tradicionalistes: Igualada, Cervera, Tàrraga, Guimerà, Lleida, Balaguer, les Borges d'Urgell, Valís i Montblanc. CC, 10 juliol 1896, ed. matí, p. 5.

⁶⁸¹. Una narració dels fets, des d'un mitjà no carlista -els carlistes ompliren planes i planes amb aquest tema-, a "Servicio particular del *Diario de Barcelona* porteléfono y teléfono", *Diario de Barcelona*, 29 març 1897, ed. tarda, p. 3738, i "Escándalo en el Círculo Carlista en Zaragoza", *El Diluvio*, 29 març 1897, ed. tarda, p. 2856. Davant dels múltiples comentaris periodístics sobre aquests fets, el *Correo Catalán* escrivia:

*"Si tiemblan ante un niño,
¿qué es lo que hablan
si se vieran en frente
de una partida?"*

"Dichos y hechos", CC, 1 abril 1897, ed. matí, p. 10. D'altra banda, Pablo Murgía va tornar a tenir problemes el gener de 1899, quan, en uns moments d'intensa repressió contra el carlisme, va ser detingut a Piñas de Campos per ordre del Governador civil de Palència. "Detención de Don Pablo Murgía", CC, 19 gener 1899, ed. tarda, p. 3.

especialmente a las mujeres que tanta influencia ejercen en el hogar doméstico"⁶⁸². Amb motiu d'aquests fets, *El Diluvio* va publicar un interessant article, on es caracteritzava el final de segle com una època de progrés i civilització, en general. Però,

"esta regla tiene una excepción, España, donde hay apóstoles que estafan propinando agua, y niños de Dios que hacen propaganda sediciosa, propaganda estúpida, que cometen verdaderos crímenes morales.

El espectáculo de este charlatancillo andariego y descarado, que anda por ahí predicando al carlismo, es ridículo y es triste, provoca risas y arranca lágrimas.

(...)

Parece mentira: pero el país donde esto pasa, es uno donde se ha luchado como en ninguna parte en contra de la tiranía y en provecho de la libertad; donde un puñado de inteligencias despiertas y de espíritus progresivos vienen luchando año tras año, durante mucho tiempo, en el libro, en la cátedra, en la tribuna, en el periódico, para que el oscurantismo desaparezca, para que la cultura arraigue.

¡Vana empresa! Aquí los ignorantes, los estúpidos, los hipócritas que no siendo estúpidos viven de la estulticia ajena, siempre son más. Son más y son los más poderosos y se imponen a todo, y hacen de cada hoja de papel un breviario y de cada objeto un crucifijo, y de cada eminencia un púlpito para contribuir a que la ignorancia y el fanatismo sigan.

¿Cuál es en estos tiempos el medio más apropiado para pervertir, corromper y hacer que retroceda el pueblo? El carlismo. Pues el carlismo pilla a un niño ignorante, mas de buena memoria, le enseña algunos párrafos y le lanza no a pueblos escondidos, sino a Zaragoza la invicta, a la libre y democrática Zaragoza."

La conclusió era, doncs, lògica:

*"Sigamos por aquí, toleremos todo esto, y dentro de poco España parecerá regida por Felipe II o por Carlos II, o por lo menos parecerá vuelta a los tiempos ominosos de los Claret y de las Patrocinio."*⁶⁸³

⁶⁸². SHM, AGM 2ª Sección 4ª División, llig. 125, Movimientos carlistas. Año 1897. Antecedentes sobre agitación carlista en Calanda (Teruel), Informe Guardia Civil (Saragossa, 18 març 1897).

⁶⁸³. Juan MAGDALENA, "El niño de Dios", *El Diluvio*, 31 març 1897, pp. 13-14.

Mai, com en el cas d'aquesta criatura repel·lent, foren tan certes les malintencionades i constants al·lusions de La Campana de Gràcia a l'abundància de llana.

En tots els viatges de propaganda carlistes, si deixem ara de banda els casos relatats en els anteriors paràgrafs, els discursos, les vetllades i les reunions adquirien una importància decisiva. La paraula, en definitiva, els presidia. Hi havia, de tota manera, un acte que es repetia dia a dia en aquestes excursions i que esdevenia ritual, que es fonamentava en la paraula, al mateix temps que en el contacte i en la compartició. Es tractava, evidentment, dels banquets, que els carlistes van incorporar decididament en els seus actes a la fi del segle, estimulats per l'èxit d'aquells que organitzaren els legitimistes a França amb posterioritat al *grand refus* de 1873, tot inspirant-se en el model dels grans banquets republicans de 1847-1848⁶⁸⁴. Els carlistes els celebraven en el decurs dels viatges de propaganda, però també en moltíssimes d'altres ocasions, com festes i aniversaris. Tenien lloc, a vegades, a les sales dels cercles tradicionalistes, però ben sovint en d'altres recintes. Així, Lluís M. de Llauder atribuïa, en un dels seus articles dominicals, la frase següent a El Globo:

*"Infinitas veces se habían burlado de los banquetes y apostolados progresistas, pero eso no les ha impedido recorrer toda España, efectuando de idéntico modo, y por procedimientos iguales, la propaganda de su ideas."*⁶⁸⁵

Els carlistes estaven aprofitant totes les fórmules possibles en benefici de la seva propaganda. I els seus oponents ho veien amb un cert temor. D'aquí que, l'endemà del banquet carlí que va tenir lloc al restaurant barceloní de Miramar, per tal de celebrar el dia de sant Carles l'any noranta-cinc, Silvela escrivís a Duran i Bas: *"El espectáculo del banquete carlista me parece también un escándalo; así se preparan las guerras civiles, así se ha preparado*

⁶⁸⁴. Cfr. Jean Paul BLED, Les Jys en exil..., pp. 293-296.

⁶⁸⁵. L[luís] M. DE LL[AUDER], "Los carlistas juzgados por los liberales", CC, 21 abril 1895, p. 12.

la de Cuba.⁸⁸⁶

Aquest banquet, que tingué lloc en uns moments particularment dolços pel que feia a la marxa del partit carlista, ens servirà a fi i a efecte d'exemplificar el desenrotllament d'aquesta mena d'actes. El 10 de novembre de 1895 prop d'un miler de comensals -nou cents cinquanta, assegurava el cronista de l'acte, a qui seguirem en la seva descripció⁸⁸⁷ - assistiren al banquet organitzat pels carlistes barcelonins per tal de celebrar la festa de sant Carles. L'acte començà a dos quarts de dues, amb la destacada presència de membres de les diferents juntes tradicionalistes de Barcelona i poblacions del voltant, així com de combatents de la darrera carlinada. El cronista del Correo Catalán destacava aquests dos grups d'assistents -a banda dels agents i inspectors de policia que acompanyaven el delegat oficial Cándido Costá-, tot afegint que bona part *"de los concurrentes ostentaban la característica boina"*⁸⁸⁸. Al restaurant de Miramar s'habilitaren tres fileres de taules a les dues terrasses, presidides per banderes espanyoles, un penó amb les quatre barres i un gran retrat a l'oli de don Carlos, de mig cos i tamany natural, propietat del president de la junta provincial Josep de España. A la mesa principal, al costat de vice-president de la junta regional de Catalunya Josep Erasme de Janer, es col·locaren el delegat del Governador, el representant de la junta del Centre tradicionalista de Barcelona Josep Mora, el constantment homenatjat Josep B. Moore en representació dels militars carlins, el membre de la junta provincial Marià Fortuny i el president de la Joventut carlista Arcadi

⁸⁸⁶. Francisco Silvela a Manuel Duran i Bas (Madrid, 11 novembre 1895), reproduïda a Borja de RIQUER, Epistolari polític de Manuel Duran i Bas..., p. 442.

⁸⁸⁷. *"Si alguien dudaba todavía de que el partido carlista se impone por la fuerza de su razón y de que se presenta cada vez más compacto, preparándose para el día de mañana, pudo convencerse ayer afirmando desde luego que en Barcelona, en la populosa capital del Principado, mientras se fraccionan y decaen los partidos liberales, alienta vigoroso el carlista, bastando una sencilla invitación de algunos para reunirse novecientos cincuenta en fraternal banquete. Vanos e inútiles son los esfuerzos de nuestros adversarios. La Comunión carlista adquiere día en día mayor importancia, lo cual queda evidentemente demostrado en las manifestaciones que se suceden en distintas fechas y solemnidades."* "Banquete carlista", CC, 11 novembre 1895, p. 6. Fernando Soldevilla, en la seva crònica de l'any 1895, assegurava que els comensals foren 865 en total. Fernando SOLDEVILLA, El año político (1895), p. 423.

⁸⁸⁸. "Banquete carlista", p. 7.

de Senillosa⁶⁸⁹. Les notes de l'himne nacional, a càrrec de la banda de música de l'Asil Naval, i visques al *Rei* amb els assistents dempeus marcaren l'inici del banquet. Després de degustar un menú de tres pessetes el cobert, regat amb abundant vi i *champagne*, començaren els inefables brindis⁶⁹⁰. Per tal d'evitar problemes s'havien col·locat cartells que especificaven la prohibició de pronunciar brindis a totes aquelles persones que no haguessin estat especialment autoritzades. Inicià la sèrie de brindis el membre de la Joventut carlista de Barcelona Bertran, seguit pel senyor Pedreny. A continuació, es va llegir una poesia del sitgetà Sans i Bori, seguida de brindis de Salvador Palau i del carlista de l'Espluga de Francolí Espigó. La majoria finien la seva breu intervenció amb un visca al *Rei*, tot provocant les ires del delegat governamental, que protestava i afirmava que l'únic rei legítim era Alfons XIII. Prengueren també la paraula els correligionaris Senillosa, Alier -en nom de la comissió organitzadora, on figuraven a més a més Soliva, Espelt, Gimbernat i Moore- i Fortuny, que, després d'un discursset va acabar brindant per l'Exèrcit, per Cuba espanyola i "*por los heroicos soldados que luchan en la manigua*". La seva intervenció, segons el cronista de l'acte, fou seguida per grans i repetits aplaudiments⁶⁹¹. Aclamat pels assistents, Ramoncito Murgía improvisà un brindis i, finalment, el general Moore comentà el *Volveré* de don Carlos. L'acte es va cloure a les cinc de la tarda.

⁶⁸⁹. Ibid.. A fi d'entendre millor la conformació de la taula de presidència cal situar la celebració d'aquest banquet en ple conflicte intern en el Cercle tradicionalista de Barcelona, que analitzem en un altre lloc d'aquest treball. El banquet havia estat ideat pels principals opositors a la junta del cercle -els Soliva, Bertran, Gimbernat o Espelt-, amb l'objectiu de "*dar un desaire a la junta presidida por el Duque de Solferino y obligarla a dimitir. No querían que dicha junta interviniera para nada ni hubiera sitio de preferencia en el banquete, lo que fue causa de que Llauder quiso desautorizarlo.*" El relator era el llavors president de la junta provincial de Barcelona Josep de España. A continuació, afegia: "*Al enterarme de los trabajos y gastos que ya tenían hechos, y que estaban decididos a prescindir de la autoridad del Jefe, trabajé para evitar el escándalo mayúsculo que se preparaba, y después de varias entrevistas con los organizadores de aquello, o mejor dicho de los revoltosos, conseguí que presidiese el banquete un individuo de cada junta, o sea Regional, Provincial, del Círculo y Juventud y un jefe militar, y que los demás individuos de las juntas ocupasen una mesa de preferencia; así lo aceptaron consiguiendo evitar el escándalo.*" MC, C. XXII, núm. 5, Josep de España al Marquès de Cerralbo (L'Hospitalet, 9 octubre 1896). Aquesta carta ha estat reproduïda íntegrament en l'Apèndix núm. 5.

⁶⁹⁰. El menú del banquet fou el següent: Arròs a la catalana - Vedella amb bolets - Lluç fregit - Pollastre a la cassola - Postres variades - Vins Creus i Cubaró - *Champagne* Codorniu - Cafè, licors i cigars. Es consumiren un total de 900 ampolles de vi i 160 de *chamapagne*. "Banquete carlista", p. 8.

⁶⁹¹. Ibid., p. 10.

Banquets, viatges, retrats, busts, targetes postals, segells, etiquetes, llibres, fulletons, revistes, setmanaris, diaris: la propaganda, bé amb una forma, bé amb una altra, va rebre una atenció preferent en el *carlisme nou*. I aquest en recollí els fruits. Els efectes es pogueren palpar en el nivell de la imatge externa de la formació política, però sobretot en l'organització i l'estructura interna. Els medis de propaganda, aquesta *arma poderosa*, juntament amb la premsa, l'*impuls uniforme*, conformaren, de bracet i inseparables de les juntes, dels cercles i de les joventuts, un sòlid aparell polític. Entre tots plegats, tanmateix, els cercles tradicionalistes destacaren a bastament, tant per l'atenció que se'ls prestà com pels resultats assolits. Foren, tal com el marquès de Cerralbo afirmà a Barcelona el 6 d'abril de 1890, la veu i el cor del carlisme⁶⁹². Van constituir, al cap i a la fi, el compendi dels èxits i de les limitacions del carlisme finisecular.

⁶⁹². "Los marqueses de Cerralbo a los Círculos Tradicionalistas de Cataluña", *CC*, 7 abril 1890, pp. 6-12.

3. ELS CERCLES TRADICIONALISTES: UNS ESPAIS DE SOCIABILITAT POLÍTICA

La veu i el cor del carlisme: amb aquesta fórmula més o menys poètica definia el marquès de Cerralbo la naturalesa dels cercles tradicionalistes, que ell mateix havia contribuït decisivament a inspirar i impulsar⁸⁹³. Els cercles constituïren el nucli de l'estructura política del carlisme renovat després de l'escissió de 1888 i, doncs, la seva principal realització. En el primer apartat d'aquest capítol hem vist ja la seva ubicació i funció dins de l'estructura partidista, al costat de les diferents juntes i de les joventuts. S'ha analitzat, també, la implantació dels cercles i la seva geografia, així com el nombre de carlistes que en formaven part. Es trobaven a la base del moviment i n'esdevenien la garantia de la cohesió i de la força. La potenciació dels centres tradicionalistes, en la qual s'invertiren notables esforços, tenia molt a veure amb els canvis generals que s'estaven produint a l'Espanya de la Restauració, especialment en el terreny de la modernització política. Catalunya sobresortí, com en tota l'organització general, en la creació d'una extensa xarxa de cercles tradicionalistes, iniciada ja en el mateix any vuitanta-vuit però que adquirí un destacat impuls amb el viatge propagandístic de Cerralbo de febrer a abril del noranta. Els cercles tradicionalistes eren espais privilegiats de sociabilitat política i, més concretament, de sociabilitat masculina. Els homes -en comptadíssimes ocasions les dones, o les famílies en general, amb motiu de vetllades sobretot- es reunien, parlaven, discutien, conspiraven, elaboraven estratègies, bevien, jugaven, resaven, llegien, aprofitaven els serveis que oferia el centre, confraternitzaven, col·laboraven i, en conjunt, enfortien i cohesionaven la seva adscripció política. Es tractava, així mateix, de nuclis fonamentals de circulació del discurs polític. L'estudi dels cercles permet de transcendir l'anàlisi política estructural del carlisme per tal d'endinsar-se en la polifacètica activitat política dels homes que formaven

⁸⁹³. "Los Marqueses de Cerralbo a los Círculos Tradicionalistas de Cataluña", *CC*, 7 abril 1890, p. 10.

part, per una o altra raó, d'aquest nucli polític. Els homes, doncs, retornen a primer pla en el marc d'una història de la política -indissociable de la història social i cultural- que transcendeix la història política⁶⁹⁴.

Davant la centralitat que havien d'adquirir els cercles tradicionalistes, dirigents polítics i publicistes els van convertir en matèria privilegiada de referència oral o escrita. Des dels principals caps del carlisme estatal als de qualsevol població de la geografia peninsular, i des dels més cèlebres publicistes als redactors de la més limitada de les revistes, tots plegats parlaven i escrivien sobre les virtuts que per a la causa carlina havien de tenir la creació i la consolidació de cercles tradicionalistes. Viatges de propaganda, vetllades literàrio-polítics, brindis en banquets, meetings electorals, articles de fons, fullets, tot moment i tota excusa eren bons per a al·ludir a aquests organismes. Un bon argument, aquest, per tal de mostrar les esperances que hi dipositaren els carlistes. Tot i que seria factible d'omplir folis i més folis amb nombroses referències, només analitzarem tres casos que, de fet, constituïen l'origen, o la font, de la major part dels altres. En primer lloc, els discursos i brindis que el marquès de Cerralbo pronuncià en el decurs del seu exitós viatge de propaganda per terres catalanes entre els mesos de febrer i abril de 1890. Ha estat analitzat amb detall en l'apartat precedent. L'interès de les paraules del pròcer castellà rau en tres elements: pel fet de provenir del que fou, tot al llarg de la darrera dècada de la centúria, el cap del carlisme a Espanya; perquè el marquès de Cerralbo va ser el principal impulsor del paper atorgat als cercles en l'estructura del partit, i, finalment, degut a la circumstància concreta que, a partir del viatge a Catalunya, començà veritablement a formar-se un copió teixit de cercles en aquest territori, que havia de ser capdavanter en el procés d'organització carlista. Els altres dos casos corresponen a un article i a un discurs, respectivament. L'article, escrit

⁶⁹⁴. Una anàlisi molt interessant, realitzada des de pressupòsits semblants, a Maurizio RIDOLFI, Il PSI e la nascita del partito di massa. 1892-1922, Roma, 1992. Cfr. també els comentaris de François DOSSE, "La Historia Contemporánea en Francia", Historia Contemporánea, núm. 7, 1992, pp. 18-20, i, especialment, Maurizio RIDOLFI, "Storia sociale e "rifondazione" della storia politica", Italia Contemporanea, núm. 192, 1993, pp. 529-542.

l'agost de 1894, era obra del cap del carlisme català i director del Correo Catalán, Lluís M. de Llauder⁸⁹⁵. Es tractava d'un dels més de mig miler d'articles que diumenge rere diumenge, entre 1888 i 1900, Llauder va inserir al principal diari català d'aquesta orientació política, en tant que guies bàsiques per a la interpretació de la realitat en sentit carlista. Un valor afegit provenia del fet que el text pretenia de ser un reflex de les converses mantingudes a Venècia amb el pretendent carlista, en el curs de les quals "*han merecido especial atención los Círculos carlistas que en tan gran número tenemos establecidos*"⁸⁹⁶. Finalment, el discurs havia estat pronunciat per l'actiu publicista valencià Manuel Polo y Peyrolón al Cercle tradicionalista de Godella el dia 17 de maig de 1896. Constitueix un resum difícilment superable de la naturalesa dels cercles tradicionalistes, tant pel que fa a la seva realitat - és a dir, allò que eren-, com de la seva idealitat, d'allò que haurien de ser, al cap i a la fi, com el mateix Polo y Peyrolón puntualitzava⁸⁹⁷. L'excepcionalitat dels tres documents justifica a bastament una anàlisi detallada.

Un dels actes més emotius del viatge de propaganda del marquès de Cerralbo per terres catalanes fou, a ben segur, el banquet amb què ell i la seva muller obsequiaren als cercles tradicionalistes el dia 6 d'abril de 1890, pocs dies abans d'emprendre camí cap a València. Era el darrer gran acte celebrat a Catalunya i, a més, en el seu decurs fou llegida la carta de don Carlos per la qual Cerralbo era nomenat delegat del pretendent a Espanya, màxima distinció dins el partit a l'interior, un càrrec vacant des de 1885. I, així mateix, el banquet tenia lloc en honor dels cercles tradicionalistes. En

⁸⁹⁵. L[luís] M. DE LL[AUDER], "Desde Venecia", CC, 12 agost 1894, pp. 7-10. Aquest article es pot veure transcrit a l'Apèndix núm. 3 d'aquest treball.

⁸⁹⁶. *Ibid.*, p. 7.

⁸⁹⁷. Manuel POLO Y PEYROLÓN, "Los Círculos carlistas", BPC, vol. XII, juny 1896, pp. 80-91. Aquest discurs ha estat reproduït íntegrament en l'apèndix núm. 4. Manuel Polo y Peyrolón, que ja ha aparegut en apartats anteriors d'aquest treball i que tornarà a sortir més endavant, fou un personatge que va jugar un paper molt important en el carlisme valencià finisecular. No ha rebut atenció, tanmateix, per part dels historiadors.

conseqüència, malgrat els múltiples temes abordats pel pròcer castellà en el seu discurs, els cercles tingueren un paper central, tal com l'havien de tenir en el desenvolupament de l'estructura del carlisme. El brindis final era prou eloqüent:

"Brindo, pues, por los Círculos tradicionalistas, que es como brindar por el Rey."

Pocs moments abans havia explicitat la importància d'aquests centres, que eren *"la voz y el corazón del carlismo"*, i havia encoratjat els assistents a estendre'n la implantació. Així, els impulsava a portar

"a todas partes el deseo y el propósito de crear tantos [cercles tradicionalistes] como sean las localidades en que logremos elementos para constituirlos, y si se atiende a esta circunstancia, seguramente en el presente año reuniremos centenares de Asociaciones que al tremolar en su puerta la Bandera tradicional, como casas del Rey, logremos organizar los muchos millares de españoles que son nuestros hermanos de creencias y de esperanzas."

I, encara, va afegir: *"Los Círculos son la familia política que nacen de la familia cristiana"*⁸⁹⁸. Els cercles tradicionalistes eren, doncs, les *Cases del Rei*, on es reunia la gran família carlista⁸⁹⁹. Si bé fou a partir de 1890, amb els grans viatges de propaganda i, sobretot, amb el nomenament com a delegat de don Carlos, quan Cerralbo dedicà grans esforços al desenvolupament dels cercles tradicionalistes, ja amb anterioritat els havia prestat privilegiada atenció. D'aquí que fos nomenat cap de tots els centres carlistes espanyols. Així, per exemple, el gener de 1889 trameté una carta al Cercle tradicionalista de Vitòria, que s'acabava de constituir, on concretava la naturalesa i funcions dels cercles en una definició d'aquest estil: avui en dia, escrivia, *"son los Círculos fuerzas activas, organismos políticos de nuestro partido, base de organización, ejemplo de lealtades, lazo de*

⁸⁹⁸. "Los Marqueses de Cerralbo a...", pp. 7-10. Les citacions, a la p. 10.

⁸⁹⁹. Sobre la idea del carlisme com a família, cfr. l'apartat 4 d'aquest mateix capítol, dedicat a la base social del carlisme català finisecular.

compañerismo y sagrario de todas las virtudes carlistas"⁷⁰⁰.

De l'anàlisi dels brindis i dels discursos pronunciats pel pròcer castellà en el transcurs del seu viatge de propaganda i de reorganització a Catalunya, se'n dedueix la centralitat dels cercles en la nova organització del partit carlista. I, així mateix, el destacat rol que els havia atorgat la direcció del carlisme. A la vetllada organitzada pel Cercle tradicionalista d'Olot el 26 de febrer, el marquès de Cerralbo assegurava que resultaven "*tan importantes la vida y acción de los Círculos, son tan queridos al Rey sus trabajos y su desarrollo*", per a, tot seguit, postil·lar:

*"Para corresponder a la confianza del Rey, para acatar sus órdenes y cumplir sus deseos y que los Círculos Tradicionalistas lleguen a su completo desarrollo, es preciso que en ellos se congreguen todos los carlistas, y de esta unión de convicciones, esfuerzos y voluntades se conseguirá el éxito que merecemos, que esperamos y que Dios nos concederá para salvación de España."*⁷⁰¹

Si en els parlaments dels dies 6 d'abril a Barcelona i 26 de febrer a Olot els cercles havien estat protagonistes, més encara ho resultaren en el primer dels discursos pronunciats a Catalunya, en l'acte en honor del marquès de la vesprada del 15 de febrer de 1890 als locals del Cercle tradicionalista de Barcelona. El llarg discurs de Cerralbo deixà intuir ja algun dels principals objectius del viatge. Una volta afirmat que "*para facilitar el triunfo reparador de nuestras creencias nos agrupamos, nos reunimos y se constituyen los Círculos tradicionalistas*", passava a especificar la naturalesa d'aquests centres, que era la següent:

"Los Círculos tradicionalistas son, pues, no sólo un centro donde convergen hombres unidos por esas bases que constituyen la perfecta sociedad política, que son unidad de fe, de nacionalidad, de convicciones, de historia, de tradición y de

⁷⁰⁰. "Carta del Excmo. Sr. Marqués de Cerralbo al Círculo Tradicionalista de Vitoria", CC, 12 gener 1889, ed. matf, pp. 6-7.

⁷⁰¹. "El Marqués de Cerralbo en Olot", CC, 1 març 1890, ed. matf, p. 9.

esfuerzos; los Círculos tradicionalistas son una imperiosa necesidad de la época, son la voz de la patria hablando el lenguaje que nos enseñaron el Consejo de Castilla, el Justicia de Aragón y los Consellers de Cataluña. (...).

Los Círculos son organismos de la más activa propaganda y de la más entusiasta organización."

I, tot seguit, afegia:

"Sean los Círculos un faro a donde puedan guiarse y recogerse cuantos navegan perdido el timón, rota la arboladura, desgajadas las velas en medio de la pavorosa borrasca de la vida moderna, y buscando puerto seguro en donde encontrar grande, sublime y protectora patria, nos hallen con los brazos abiertos, y aprendan de nuestros labios y de nuestra conducta la justicia de la ley, el derecho de la monarquía, la unidad de la patria, la grandeza foral y el triunfo de la fe."

La transcendència dels cercles per al revifament del partit justificava l'elecció, per part del duc de Madrid, d'un president de tots els cercles tradicionalistes espanyols. Aquest càrrec l'ostentava Cerralbo, que ho contava de la següent manera:

"Y para consagrar esta unión, ayudarla y sostenerla, así como demostrar a los Círculos su importancia, su misión y que han de ser vivo reflejo, incansable propaganda y levantada voz de nuestra organización civil, el Rey ha querido tener una representación inmediata en ellos y ha creado una Delegación especial: oportuna y provechosa idea que no halla otra dificultad para que el éxito corresponda al propósito y a las esperanzas, que haber sido yo designado para ocupar un puesto que verdadera y públicamente no me canso de reconocer es superior a mis fuerzas."

La conclusió del parlament, una vegada vistos dels antecedents, era ben lògica. Es concretava en una crida a la unió *"en esa estrecha intimidad que constituye los Círculos, al grito salvador de ¡Viva la Religión! ¡Viva la Patria! ¡Viva el Rey! y ¡Viva Cataluña!"*⁷⁰².

⁷⁰² "En el Círculo tradicionalista de Barcelona. Velada en obsequio al señor Marqués de Cerralbo", CC, 16 febrer 1890, pp. 15-18.

En l'acte del dia 15 de febrer, Lluís M. de Llauder, en tant que cap regional carlista, precedí en l'ús de la paraula al marquès de Cerralbo. La temàtica dels cercles tradicionalistes no estigué tampoc absent del seu discurs: havien d'esdevenir -assegurava aquell dia- *"foco de atracci3n, cultivo de virtudes religiosas y sociales, lazo de uni3n y fraternidad, medio de elevaci3n moral y perfeccionamiento individual y manantial de bienes espirituales y materiales para los que experimenten los beneficios de nuestras obras"*⁷⁰³. Tot un programa. No ens interessa, tanmateix, resseguir les intervencions pùbliques de Llauder, prou freqüents a causa del seu alt càrrec, ans de tractar de l'article que amb el títol "Desde Venecia" -derivat de la seva estada al palau Loredan, al costat de don Carlos- va publicar en 1894 al Correo Catalán. L'escrit tenia forma epistolar, com la majoria d'entre aquells que el cap del carlisme català enviava a la redacci3n en les seves sortides, ja fossin les estivals o a Madrid o Venècia, per qüestions internes del partit. El receptor era el seu home de confiança al diari, Sebastià J. Carner. Els cercles carlins havien estat el nucli de les converses mantingudes al Loredan per Lluís M. de Llauder i el duc de Madrid. La seva transcendència era explicitada pel periodista català quan afirmava que

*"en ellos está hoy concentrada una parte de nuestra vida; ellos reunen fuerzas nuestras importantísimas, y pueden llegar a ejercer una acci3n político-social, y religiosa sobre todo"*⁷⁰⁴.

Don Carlos considerava, tal com Llauder explicava als seus lectors, que els cercles del partit

"han de ser algo más que puntos de reuni3n en que nuestros correlligionarios se conozcan, se traten, se diviertan y se entusiasmen. Han de ser centros de vida y de acci3n, focos de propaganda efectiva, principio de reacci3n saludable sobre todos los elementos sociales corrompidos por el espíritu liberal que todo lo ha invadido."

⁷⁰³. Ibid., p. 14.

⁷⁰⁴. L[luís] M. DE LL[AUDER], "Desde Venecia", p. 7.

I, encara, afegia:

*"En esos Círculos debe ante todo fortalecerse en nuestros principios a los que a ellos concurren, mejorarse todos para que el ejemplo de su conducta sea el contraste de la de nuestros enemigos. Debe formarse en ellos la generación nueva, y constituir como el semillero de los hombres probos y morales que puedan el día de mañana ser los que administren con honradez e inteligencia los intereses del Municipio, de la Región, o del Estado, y el núcleo de este pueblo sano y viril, digno de ser gobernado con justicia y con suavidad."*⁷⁰⁵

Els cercles tradicionalistes eren, doncs, bàsics per a l'acció del carlisme finisecular. Fer que aquesta fos encara més efectiva depenia només de la seva potenciació; d'aconseguir, al cap i a la fi, *"que los Círculos carlistas entren en vida más activa de lo que generalmente tienen"*.

La no sistemàtica exposició del cap regional del carlisme a Catalunya sobre els cercles arrancava, en un recurs habitual de la seva producció periodística, d'una interrogació:

*"A algunos he oído preguntar -escribía-: ¿para qué sirven, al fin y al cabo, los Círculos carlistas, sino para calentar cascos y preparar otra guerra civil? Pues, para mucho más que esto pueden servir, y han de servir, según el deseo de nuestro augusto Jefe. ¡Cuántas cosas buenas pueden hacer!"*⁷⁰⁶

En primer lloc, per exemple, es podia formar en els cercles una secció de joves, a fi i a efecte de preparar-los per a estudis especials. Així, podien estudiar els principis carlistes a les biblioteques dels cercles, practicar l'oratória o aprendre el complex art d'escriure. Als cercles hi trobarien

"maestros que los guíen, sobre todo en sus primeros pasos,

⁷⁰⁵. Ibid., p. 8.

⁷⁰⁶. Ibid., p. 8. De fet, el dirigent carlista català baró d'Albi, en un discurs pronunciat al Cercle tradicionalista de Barcelona a la fi de setembre del noranta-u, va exposar -escribia el cronista- *"lo que han de ser los Círculos Tradicionalistas, es decir centros de organización en el día de hoy y mañana núcleos de batallones para el Rey."* "En el Círculo Tradicionalista", *CC*, 1 octubre 1891, ed. matí, p. 7.

estímulo en la competencia, ejercicio práctico en controversias y conferencias, y auditorio donde empezar a ejercerse la propaganda".

Al darrera d'aquestes paraules hi havia una clara jugada de futur, tal com Llauder explicitava a continuació:

*"De aquí saldrán luego los oradores que vayan a difundir nuestros principios en otros Círculos, los escritores para nuestros periódicos, los especialistas en materias religiosas, económicas y políticas; y en ellos se formarán los hombres ilustrados y rectos que ocupen los puestos que en la vida pública ocupan, en general, hombres que carecen de alguna, o de ambas, de estas cualidades."*⁷⁰⁷

La segona gran línia d'actuació que el periodista català atribuïa als cercles en el seu article feia referència a allò que ell mateix anomenava les *qüestions econòmiques*. El liberalisme havia introduït un transtorn únicament afrontable amb els principis de l'escola catòlica⁷⁰⁸. En aquesta línia, els problemes econòmics havien de ser objecte

"de ensayos, de preparación y de estudios, que nuestros Círculos pueden en muchos casos hacer objeto de su actividad".

Serien de gran utilitat, així doncs, monts de pietat per tal que poguessin ser auxiliats els socis en cas de malaltia, associacions per a socórrer als carlins pobres, societats cooperatives, caixes d'estalvi i de préstecs, escoles dominicals per als nois i nocturnes per als adults. Molts cercles tradicionalistes ja disposaven d'aquests serveis, ja fos d'un o de la majoria, qualificats per Llauder com de gran utilitat. A més a més, calia tenir ben presents d'altres

⁷⁰⁷. L[luís] M. DE LL[AUDER], "Desde Venecia", p. 8.

⁷⁰⁸. "Las cuestiones económicas son hoy de gran importancia, ya que en ellas se marca en definitiva el trastorno producido por el liberalismo. Estas cuestiones son hoy estudiadas y debatidas en todo el mundo, sin que muchas prácticamente hayan sido resueltas en ninguna nación. Y, sin embargo, la solución, por difícil que sea realizarla, existe. Está en plantear los principios opuestos a los que han producido la enfermedad que hoy padecemos. La Iglesia, por inspiración divina, ha hablado, derramando luz esplendente sobre ellas, estudiando su origen y proponiendo los únicos remedios que la ciencia humana no puede hallar." Ibid., p. 8. Per a una anàlisi de la visió de Lluís M. de Llauder sobre els mals del liberalisme, cfr. el capítol IV d'aquesta tesi doctoral.

problemes econòmico-morals, com ara la relació entre el capital i el treball. En els cercles de les grans capitals, on els obrers i els patrons comptaven entre els socis, aquest tema havia de ser objecte d'atenció especial i els remeis proposats del Papa havien de ser portats a la pràctica. La reconstitució dels gremis en resultaria una bona mostra⁷⁰⁹.

Els cercles tradicionalistes eren i havien de ser, apuntava d'altra banda Llauder, la base de la unió dels carlistes, de la seva mútua defensa i de recíproca protecció. Aquesta qüestió havia ocupat una part important de les converses amb el pretendent Carles VII al Loredan, amb una conclusió interessant: els carlins havien d'aprofundir en el seu particular *esperit de classe*⁷¹⁰. Malgrat l'existència de molts carlistes, sovint no s'aprofitava aquesta circumstància degut a l'aïllament o a la falta de cohesió. D'aquí que Lluís M. de Llauder afirmés:

*"Si nos juntáramos, no como particulares, sino como políticos, como carlistas, en todas las asambleas, en todas las juntas y corporaciones en que tenemos que intervenir en la vida, ¡qué acción saludable ejerceríamos, qué influencia tendríamos en las decisiones! ¡qué fuerza para defendernos mutuamente en los atropellos, en el respeto de nuestros derechos! y ¡qué apoyo hallaríamos unos en otros en el auxilio recíproco, en el desarrollo de los respectivos negocios!"*⁷¹¹

Finalment, en l'enumeració llauderiana, els cercles constituïen uns immillorables auxiliars per tal de resoldre la qüestió regionalista. Un tema importantíssim, derivat del fracàs del "*despotismo centralizador*" creat pel

⁷⁰⁹. "Aconseja León XIII la reconstitución de los gremios como medio de restablecer la armonía social. ¿Cómo se pueden reconstituir? ¿Sobre qué bases, con qué medios y a qué fin práctico positivo? He aquí otro punto que podría y debería ser objeto especial de estudio, y aun objeto de ensayo, por parte de los Círculos carlistas constituidos en poblaciones fabriles e industriales." Ibid., p. 9.

⁷¹⁰. Per tal d'entendre el significat de l'expressió *esperit de classe* en l'article de Llauder és necessari de situar-la en el seu context adequat: "Dícen -escribía-, y no es del todo cierto, que los masones se ayudan unos a otros; pero lo es que los judíos se protegen entre sí con toda eficacia, y que en ciertos cuerpos o colectividades, y aun partidos políticos, el apoyo mutuo es llevado hasta el último punto, constituyendo lo que se llama espíritu de clase." Ibid., p. 9.

⁷¹¹. Ibid., p. 9.

liberalisme, que preocupava l'opinió pública espanyola, i catalana en especial. L'única via de solució, a parer del director del Correo Catalán, passava pel tradicionalisme religiós i per l'harmonització de les vides nacional i regional. Sobre la funció dels cercles, escrivia que

*"los Círculos políticos pueden ser grandes auxiliares para reunir a los que se sienten atraídos por esta idea regionalista, para auxiliar con sus luces a la solución práctica de esta materia, acumulando datos y estudios que podrán ser un día de gran valor"*⁷¹².

El paper dels cercles en el tema del regionalisme era, en la formulació de Llauder, imprecisa. No calia atribuir-ho, tanmateix, a la indefinició carlista sobre els cercles, que ja hem vist i veurem tot seguit que més aviat era tot el contrari, ans sobre el problema del regionalisme⁷¹³. Fins aquí, doncs, les reflexions de Llauder sobre els centres carlistes, que completava amb l'exemple del Cercle tradicionalista de Barcelona. La transcendència de l'article tenia molt a veure amb la seva inspiració o, com a mínim, amb la seva aprovació per part de don Carlos⁷¹⁴. Era, en certa manera, paraula de Pretendent. I això, per als carlins, a la fi del segle, encara comptava moltíssim.

Tot i el notable interès, per a la qüestió que ens ocupa, de l'epístola de Lluís M. de Llauder des de Venècia, el text més acabat i compacte sobre la naturalesa i les funcions dels cercles tradicionalistes a l'etapa finisecular duu per títol "Los Círculos carlistas". És el discurs que Manuel Polo y Peyrolón pronuncià a Godella l'any noranta-sis i que, per la seva importància, la revista Biblioteca Popular Carlita de Barcelona s'afanyà a donar a conèixer als seus lectors. El parlament es pogué escoltar en un cercle tradicionalista, el de

⁷¹². Ibid., p. 10.

⁷¹³. Sobre aquest tema, cfr. el quart apartat del capítol següent.

⁷¹⁴. Llauder escrivia que *"he tenido que diferir mi regreso hasta haber dedicado a estos asuntos a lo menos un artículo o correspondencia, que ha merecido la completa aprobación superior. Lo cual ha de servir de norma y estímulo para que los Círculos atemperen su acción a lo que espera de ellos nuestro augusto Jefe."* Ibid., p. 10.

Godella, "*que es la casa social del partido y la casa propia de todos los carlistas*" de la població. Era el fet que hi assistissin persones alienes al partit i, també, que es preveïés de donar ressò al discurs allò que justificava el tractament d'una temàtica -"*lo que son y deben ser los Círculos carlistas*"- prou coneguda per als membres del partit. Parlar dels cercles era fer-ho del marquès de Cerralbo, qualificat de manera prou significativa com "*su iniciador*" i, per tant, a ell es devia

*"la índole de estas asociaciones que responden perfectamente a las exigencias de los tiempos y a las necesidades sociales y políticas de la moderna nación española"*⁷¹⁵.

En aquesta frase rau l'essència de la importància dels cercles en l'organització carlista finisecular. Responien, deia Polo y Peyrolón, a les exigències dels temps i a les necessitats socials i polítiques de l'Espanya finisecular. D'aquí, doncs, el seu èxit.

En l'exposició, el catedràtic valencià partia de la definició dels cercles carlistes com a societats catòlico-político-recreatives, així com d'una negació: no es tractava ni de "*meras cofradías, ni [de] simples casinos recreativos, ni siquiera [de] círculos políticos a secas, aunque de todo ello tienen un poco*". No eren, doncs, en primer lloc, associacions merament religioses ni tampoc confraries, però res no tenien d'anti-religioses,

"antes al contrario, informadas del espíritu cristiano son verdaderas asociaciones católicas, en las que no se tolera nada contra el dogma y la moral, a las que únicamente pueden pertenecer los católicos más fervientes, teóricos y prácticos, que son los carlistas, y en las que todos encuentran cooperación y ayuda, ya que no para la inmediata y directa santificación de los socios, al menos para que no se aparten del camino recto y seguro que ha de conducirles al logro de su destino supramundano."

De cap manera eren assimilables, d'altra banda, als casinos recreatius, "esos

⁷¹⁵. Manuel POLO y PEYROLÓN, "Los Círculos carlistas", pp. 80-81.

suntuosos templos, llamados casinos recreativos, y erigidos al dios placer por el sibaritismo de nuestra edad". Tot i que en els centres tradicionalistes els jocs innocents i lícits i el lleure senzill i honest fossin permesos, *"entre un casino recreativo y un Círculo carlista media un abismo"*. Més semblants havien de ser, teòricament, per últim, als altres cercles polítics existents. Però, *"tampoco están cortados por el mismo patrón que los casinos políticos españoles."* El publicista justificava aquesta argumentació de la manera següent:

"Estos, tanto los republicanos (que suelen ser los más similares a los nuestros), como los liberales y conservadores, en casi todas partes y por lo común, viven vida ministerial y electoral, a lo sumo. Mientras su partido está en el poder y corre la subvención, lo mismo que en vísperas de elecciones, se advierte en ellos alguna animación, y también cuando estalla algún cisma personal o político en la familia, que ha de cortarse por medio de cabildeos del comité y de juntas generales; pero lo restante del año reina en tales centros la soledad más espantosa. El conserje oficia de presidente, junta directiva, junta general, socios, secretario, tesorero y recaudador, todo en una pieza."

En canvi, els cercles tradicionalistes *"disfrutaban vida exhuberante a ciertas horas, todos los días y singularmente los festivos"*⁷¹⁸.

Si presentaven una animada vida calia atribuir en bona part l'èxit al marquès de Cerralbo i, més enllà, a don Carlos—que el nomenà el seu representant. El desenrotllament dels cercles era, segons Polo y Peyrolón, l'element fonamental que contribuïa al creixement i consolidació de tota l'estructura carlina. Les emblemàtiques paraules que Cerralbo pronuncià el dia 15 de febrer de 1890 a Barcelona eren reproduïdes, afegint-hi el publicista valencià que

"en opinión de su iniciador ilustre son y deben ser centros de recreo, de instrucción, de moralidad, de unión fraternal, de propaganda activa, de organización sólida, de ejemplaridad política, de fuerza incontestable, de refugio en el presente"

⁷¹⁸. Ibid., pp. 81-82.

aterrador naufragio religioso, político y social de las doctrinas revolucionarias; necesidad imperiosa de la presente edad que busca el remedio de sus males en la asociación, y faro luminoso que puede guiar el inseguro derrotero de los que navegan por el proceloso mar de la política española, perdido el timón de la fe y del patriotismo."⁷¹⁷

Aquestes funcions dels cercles tradicionalistes, és a dir allò que conformava "el ideal de nuestros Círculos", eren, a continuació, analitzades una a una. Primerament, els cercles eren centres d'esbarjo, on els jocs lícits -cartes, escacs, dames, billar- i els esbarjos barats i honestos -teatre, orfeons, música, fotografia, esgrima- tenien un lloc destacat. Formaven l'element bàsic per tal d'atreure l'obrer al cercle, "*haciéndole agradable su estancia en la casa social sin detrimento de su bolsillo ni de su honradez*". D'aquesta forma el centre carlí s'erigia en alternativa a "*las tabernas, cafetines, colmados, cafés, casinos y teatros indecentes*". L'únic que calia evitar, per part de les juntes, era un hipotètic pas des de l'ús a l'abús dels jocs i esbarjos ofertats⁷¹⁸. En segon lloc, eren centres d'instrucció, una funció que podia desenvolupar-se en el gabinet de lectura del cercle, a la biblioteca o a l'escola, o bé a les seccions de cant, d'esgrima, de dibuix i de música. També era possible de fer-ho a través de l'assistència a conferències i vetllades. A més, ja que tot bon carlista havia de conèixer els principals articles del "*credo católico-monárquico*", afirmava Polo y Peyrolón,

"el primer deber ineludible de todo casino carlista, por pobre y modesto que sea, consiste en suscribirse, si fuera posible, a todas las publicaciones carlistas de España, y especialmente a El Correo Español, hoy por hoy nuestra Gaceta, y a los periódicos o revistas de nuestra comunión, locales y

⁷¹⁷. Ibid., p. 83.

⁷¹⁸. "Los reglamentos de los Círculos carlistas han de permitir, por lo tanto, todas estas distracciones honestas y lícitas; pero las Juntas directivas y vocales de semana deben vigilar constantemente para que el uso, moderado y digno, no se convierta en abuso, y algunos socios de mala índole no pasen insensiblemente de lo lícito a lo ilícito, convirtiendo los céntimos en pesetas, y transformando las fichas inocentes en cantidades verdaderamente ruinosas. Esta discreción y vigilancia debe hacerse extensiva también a las veladas solemnes y representaciones caseras para evitar hasta donde sea posible el trato frecuente y familiaridad, siempre peligrosos, entre los mozos de ambos sexos." Ibid., p. 84.

provinciales."⁷¹⁹

La lectura en veu alta als cercles, segons el publicista valencià, era molt recomanable, per profitosa, en els "*pueblos pequeños y casinos pobres, cuando la mayoría de los socios son trabajadores del campo o del taller, y carecen de condiciones para instruirse por si mismos*". Aquestes lectures, especialment si tenien lloc a les nits, eren molt concorregudes⁷²⁰. A més a més, tots els cercles que tinguessin possibilitats havien de fundar i mantenir escoles d'instrucció primària, i seccions de dibuix, cant, música, esgrima i d'altres per als fills dels socis i per als joves carlins en general. Era necessari que aquesta joventut

*"se eduque y perfeccione en la cultura social y en el respeto y amor a la santa Causa por la que tanta sangre han derramado sus padres. El porvenir es de la juventud, y hay que iniciarla y mantenerla en el culto de los grandes ideales, por Dios, por la Patria y por el Rey, si queremos que España no perezca y se salve."*⁷²¹

Centres d'esbarjo i d'instrucció eren, doncs, les dues primeres funcions dels cercles tradicionalistes.

La tercera funció era de naturalesa relativament dissemblant. Aquests organismes havien de ser, apuntava Polo y Peyrolón, centres de moralitat. No, evidentment, "*cátedras especulativas de moral directa*", encara que sovint s'impartissin en els seus salons lliçons teòriques de religió i moral, ans centres de cultura moral. És a dir, baralles, disputes i escàndols no s'havien de produir

⁷¹⁹. Ibid., p. 84. I, tot seguit, afegia: "*La prensa es la gran palanca, un verdadero poder, de las sociedades modernas; no hay propaganda, ni política, ni partido posibles sin prensa; y en asunto de trascendencia tanta nos queda mucho que hacer a los carlistas. Los Círculos deben, por lo tanto, dar ejemplo, facilitando a los socios la lectura constante de las publicaciones carlistas.*" Ibid..

⁷²⁰. "*La curiosidad natural, por una parte, y por otra el afán que todo buen carlista siente por conocer las glorias pasadas y el estado presente de la política del partido, hacen que estas lecturas públicas, si se dan sobre todo de noche, cuando instintivamente busca el trabajador el reposo físico de su cuerpo y el ejercicio mental de su alma, se vean muy concurridas y resulten tan amenas como instructivas.*" Ibid., pp. 84-85.

⁷²¹. Ibid., p. 85.

als cercles tradicionalistes, ni tampoc no s'hi podien sentir "*palabras libres*" ni blasfèmies. El respecte i la veneració eren normes fonamentals. Els cercles havien de ser, així mateix, centres d'unió fraternal. "*En ninguna parte - afirmava el publicista valencià- se estrechan tanto los vínculos de la fraternidad cristiana, reforzados con la mancomunidad de entusiasmos políticos, como en los centros que nos ocupan.*" Aquestes entitats constituïen, de fet, la llar de la família carlista:

"Los Círculos carlistas son el hogar de la gran familia tradicionalista; el presidente el padre de todos los socios, los veteranos de las pasadas guerras los abuelos, hermanos mayores los socios de edad madura, y la juventud, el requeté, los chicuelos y gente menuda de la casa. Trátanse unos a otros con verdadera lisura democrática, sin distinción de edades, posición social y categorías, más aún, con fraternal cariño; y de aquí surge la unión sólida y compacta, y de la unión procede la fuerza."

I, tot seguit, afegia que

"en los Círculos nos conocemos, nos tratamos, intimamos hasta donde es posible, y nos fundimos, si se me permite la expresión, en una sola aspiración y pensamiento único."

Per al correcte funcionament dels cercles, tanmateix, era imprescindible d'evitar la formació de camarilles, agrupacions o divisions, que la familiaritat i una "*democracia tan efectiva*" podien arribar a generar. En aquest sentit, els moments més delicats, a parer del conferenciant, venien conformats pels períodes electorals destinats a la renovació de les juntes directives. A fi d'eludir aquests problemes el reforçament del principi d'autoritat a l'interior del cercle podia resultar un adequat remei⁷²². La propaganda activa era la cinquena de les funcions analitzades per Polo y Peyrolón, que n'iniciava així

⁷²². Ibid., pp. 85-86. "*Por maravilla disintimos los carlistas unos de otros en cuestión doctrinal y de principios, ¡tan arraigados están en nuestro corazón y en nuestra cabeza! pero disputamos a veces por cuestión de procedimiento, y estas divisiones hay que prevenirlas y cortarlas instantáneamente a toda costa por medio de reglamentos discretos y previsores, robusteciendo el principio de autoridad en el Círculo, sin incurrir, por supuesto, en tiranía, por la disciplina, la subordinación, la obediencia, el sacrificio y el amor desinteresado a nuestra Causa*". Ibid., p. 86.

el tractament:

"Conversaciones, lecturas, disputas, conferencias, veladas, discursos políticos, poesías encomiásticas de nuestra Bandera y de nuestros mártires, guerreros, literatos o estadistas; himnos, cánticos, y todo cuanto se hace dentro de los Círculos carlistas, cuanto allí se proyecta y cuanto de allí sale, es propaganda ferviente de nuestras doctrinas y propósitos."

Si bé diputats i senadors per una banda, i periòdics per l'altra, havien estat decisius per a fer conèixer el carlisme, *"la verdadera propaganda popular se hace de viva voz en los Círculos carlistas"*. Amb voluntat d'intensificar la propaganda, el catedràtic valencià recomanava, en especial, de crear joventuts carlines en tots i cadascun dels centres⁷²³.

Els cercles tradicionalistes eren la clau de volta de l'estructura partidista del carlisme finisecular. D'aquí la sisena i la setena de les funcions tractades: centres d'organització sòlida i d'exemplaritat política. En els cercles es reunien les diferents juntes tradicionalistes. Eren les cases oficials del partit, i allà

"acuden todos sin miramientos ni recelos, y a cualquier hora del día o de la velada, y en los Círculos se congregan, por último, cuantas veces sea necesario hasta quedar sólidamente organizados todos los elementos e instituciones del partido."

Estimulaven, així mateix, el compromís amb el partit, per la via de l'exemple. Es tractava, al cap i a la fi, de *"ser carlista de acción en todas partes"*, notable sacrifici que només als cercles s'aprenia a posar en pràctica. Centres de força incontestable: aquesta era la penúltima de les funcions resseguides per Polo y Peyrolón. Es tractava, segons el publicista, de l'element més temut pels enemics del carlisme i, en conseqüència,

"Nuestro afán e interés por mantener en pie y florecientes estos centros ha de ser por lo menos igual al empeño del común enemigo para aniquilarlos."

⁷²³. Ibid..

La por dels enemics quedava justificada si es tenia en compte que en els cercles carlistes "*se efectúa el tacto de codos, allí se consolida nuestra unión, de allí sale nuestra fuerza incontrastable*". Finalment, es tractava de centres de refugi. De refugi davant la pèssima situació, a tots nivells, d'Espanya a la fi de la centúria. Així,

*"no le queda más remedio al español legítimo, amante de su patria, que los Círculos carlistas, en los cuales se respira atmósfera verdaderamente patriótica y verdaderamente monárquica"*⁷²⁴.

Una volta repassades les nou funcions essencials dels cercles carlins, i a fi i a efecte de reblar el clau, el publicista valencià feia tot un seguit de consideracions sobre la necessitat d'aquests centres i acabava abordant un tema especialment candent a la seva zona d'influència, com era el desenvolupament paral·lel dels cercles catòlics⁷²⁵. Els cercles tradicionalistes eren imprescindibles a la darrerria del segle -"*El espíritu de asociación se impone a las generaciones contemporáneas*", assegurava Polo y Peyrolón-, ja que associar-se resultava bàsic "*para el logro de la finalidad política*". Tot i això, els casinos no eren de l'agrat del tradicionalisme:

"Verdad es que existe cierto antagonismo entre la casa y el casino, tanto que cuanto más baja aquélla más sube éste y viceversa; cierto que el espíritu tradicionalista y cristiano de los verdaderos españoles tiene su natural asiento en la casa, repugnándole el casino; e indudable, por último, que si pudiéramos prescindir en absoluto de los Círculos, como nuestros padres, viviríamos más tranquilos y felices."

Tanmateix, a les acaballes del Vuit-cents ja no era factible de prescindir-ne,

⁷²⁴. Ibid., pp. 86-88. Sobre la situació d'Espanya, afirmava: "*El indiferentismo religioso, más bien la incredulidad blasfema, lo invade y corroe todo; la política de caciquismo y pandillaje que aquí se acostumbra hace que nadie tenga fe en doctrina, partido ni gobernante alguno; y el estado social español, sin revestir los graves caracteres que en Alemania, se traduce en la miseria privada y pública, de donde la guerra, latente, sorda, concentrada aún en los corazones ciertamente, pero real y alarmante, entre el capital y el trabajo, los que mandan y comen, y los que ninguna intervención tienen en la cosa pública, y por ende ayunan.*" Ibid., p. 88.

⁷²⁵. Ibid., pp. 89-91. Sobre aquesta qüestió, cfr. més endavant.

ja que a l'enemic

*"hay que combatirle con sus propias armas, aceptando la batalla en el terreno donde la plantea; el libro se combate con el libro, la cátedra con la cátedra, el periódico con el periódico, y necesario es, por lo tanto, indispensable oponer al malo el buen casino, expurgado hasta donde sea posible de los inconvenientes de aquellos centros de perdición."*⁷²⁶

Per tot plegat, els cercles tradicionalistes -afirmava Manuel Polo y Peyrolón com a colofó a aquest llarg però interessantíssim discurs- eren

*"verdaderos faros luminosos que podrán guiar vuestro derrotero por entre las negruras y arrecifes de la política española, colocándonos en aptitud para poder prestar servicios eminentes a la Religión, a la Patria y al Rey, que reclaman, en su ayuda, el concurso y defensa de todos los buenos españoles"*⁷²⁷.

Els cercles eren, en conclusió, d'una gran importància, a parer dels dirigents i publicistes carlins, en el procés de reorganització de l'estructura política partidista. Quan Lluís M. de Llauder assegurava que *"en ellos está hoy concentrada una parte de nuestra vida"*, igualment com quan el marquès de Cerralbo afirmava que es tractava de *"la voz y el corazón del carlismo"*, no feien altra cosa que posar de manifest les grans esperances que hi havien dipositat⁷²⁸. Esperances que, a la fi, no foren frustrades. El punt de referència inevitable en la qüestió dels cercles era el marquès de Cerralbo, reconegut unànimement com al seu inicial i principal impulsor, a través de l'acció primer com a president de tots els centres espanyols i, posteriorment, com a cap delegat del carlisme. Per tal que aquests organismes donessin els resultats esperats resultava imprescindible d'impulsar-los amb convicció, és a dir de fer que totes les poblacions amb presència carlina remarcable

⁷²⁶. Ibid., pp. 88-89.

⁷²⁷. Ibid., p. 91.

⁷²⁸. El dirigent carlista valencià Vicent Llombart assegurava, en la inauguració del cercle de Nules el dia de Reis de 1895, que *"los Círculos están comprendidos en el plan de organización, y que sin ellos la vida de nuestra comunión no podrá manifestarse nunca robusta"*. Tomás ROMERO, "Movimiento carlista. Inauguración del Círculo tradicionalista de Nules", *ECE*, 11 gener 1895, p. 2.

disposessin del seu propi cercle i que els ja existents resultessin tan actius com fos possible. En aquesta via havien de ser situades les crides llauderianes a la necessitat d'una vida encara més activa en els centres carlins. Els cercles constituïen una projecció ampliada de la casa, de la mateixa manera que el carlisme era l'ampliació de la família. Les funcions eren múltiples, tal com la llarga enumeració de Polo y Peyrolón posava de manifest: centres d'esbarjo, d'instrucció, de moralitat, d'unió fraternal, de propaganda activa, d'organització sòlida, d'exemplaritat política, de força incontrastable i, per últim, de refugi davant la situació de l'Espanya finisecular, malalta -com escriuria Llauder- de liberalisme. I és que la funcionalitat dels cercles responia, com assegurava el dirigent carlista valencià, a les exigències del temps, a les necessitats polítiques i socials de l'Espanya de la darrerïa del Vuit-cents. La modernització de l'estructura del partit carlí esdevenia fonamental a l'hora de convertir-lo en una opció competitiva en l'arc polític espanyol.

Fins aquí, doncs, la recapitulació del discurs carlista sobre els cercles tradicionalistes. A partir d'ara, tanmateix, al costat del discurs, que ens apareix inevitablement tothora, cal que ressequim també les realitats o, millor expressat encara, les realitzacions. La denominació cercle tradicionalista fou, sens dubte, la més habitual i oficial a la darrerïa de la centúria. Al seu costat, però, se n'empraren indistíntament d'altres, sovint per a al·ludir els mateixos elements. La de cercle carlista resultava, així mateix, prou normal, tal com per exemple el títol de la conferència de Manuel Polo y Peyrolón a Godella el maig de 1896 posava de manifest. Cercle tradicionalista o carlista eren les dues denominacions més usuals. Cercle, com en els casos del Cercle tradicionalista de Sabadell, del Cercle tradicionalista d'Igualada i del Cercle tradicionalista de Ripoll, però a vegades també centre, com el no oficialista Centre de Carlistes, de Barcelona. En menys ocasions, en al·lusió al vessant més lúdic d'aquests organismes, casino -en una il·lustració del setmanari carlí Lo Crit d'Espanya s'identificava el local del centre de la ciutat de València com a Casino carlista,

i en una nota del Correo Catalán s'al·ludia al Casino carlista de Vila-real⁷²⁹. o societat. La Societat tradicionalista de Sestao era una explícita mostra d'aquesta darrera denominació. Tradicionalista o carlista, però en algunes ocasions, també, legitimista, catòlico-monàrquic o catòlic tradicionalista. La combinatòria és àmplia. El Centre legitimista de Mont-roig, inaugurat el 24 de juliol de 1892, o el Cercle catòlic tradicionalista d'Herbers, al nord del País Valencià, inaugurat a final de 1893, ens n'ofereixen un parell de mostres⁷³⁰. No esgoten les possibilitats, tanmateix: així, posem per cas, a Falset, existia un Cercle agrícola tradicionalista⁷³¹. De tota forma, com a mínim a la premsa carlina, els noms d'uns i altres variaven entre aquestes opcions d'un dia per l'altre. A vegades, un nom estretament vinculat a la *causa carlina* acompanyava la denominació, tal com s'esdevenia en els casos del Cercle tradicionalista "La Lealtad" de Cubells, del Cercle tradicionalista "La Margarita" de Lleida -en honor de la primera esposa del pretendent- o bé del Cercle tradicionalista "La Flor de Lis" de Mollerussa, inaugurat el 14 de maig de 1891⁷³².

Els cercles es concretaven físicament en un local, que feia possible el desenrotllament de les múltiples ocupacions, tal com hem pogut veure en el discurs del dirigent valencià Polo y Peyrolón, que els eren atribuïdes. El local propi resultava indispensable. En uns cercles era més gran i en d'altres més petit, amb més o menys dependències, ben equipat o amb les mínimes condicions. Tot depenia de les possibilitats i de la puixança de cada un dels

⁷²⁹. "Hassanyas lliberals", Lo Crít d'Espanya, 18 abril 1890, pp. 4-5, i "En Villarreal", CC, 25 maig 1899, ed. tarda, p. 4.

⁷³⁰. El Corresponsal, "Movimiento carlista. En nuestra provincia. Inauguración del Centro Legitimista de Montroig", El Correo de la Provincia, 31 juliol 1892, p. 1, i "Movimiento carlista", CC, 17 octubre 1893, ed. matí, p. 8. Així mateix, al Correo Catalán es feia referència al Centre legitimista de Tarragona i al Cercle legitimista de Mas de Barberans. Cfr. El Corresponsal, "Correspondencia particular del Correo Catalán. Tarragona 20 de Julio", CC, 24 juliol 1890, ed. tarda, p. 4, i "Movimiento carlista", CC, 28 octubre 1892, ed. matí, pp. 7-8.

⁷³¹. El Corresponsal, "De Falset", El Correo de la Provincia, 15 maig 1892, p. 2.

⁷³². Cfr. "Movimiento carlista", CC, 29 setembre 1892, ed. tarda, pp. 4-5, i El Corresponsal, "Apertura del Círculo carlista de Mollerusa", CC, 27 maig 1891, p. 9. D'altra banda, el cercle de la ciutat de Bilbao era conegut com a Cercle tradicionalista San Jaime de Bilbao.

centres. Les il·lustracions de les planes següents ens permetran de fer-nos una més adequada idea, que completarem amb les referències literàries, de com eren realment els cercles tradicionalistes a la Catalunya finisecular. Vegem-les:

IL·LUSTRACIONS

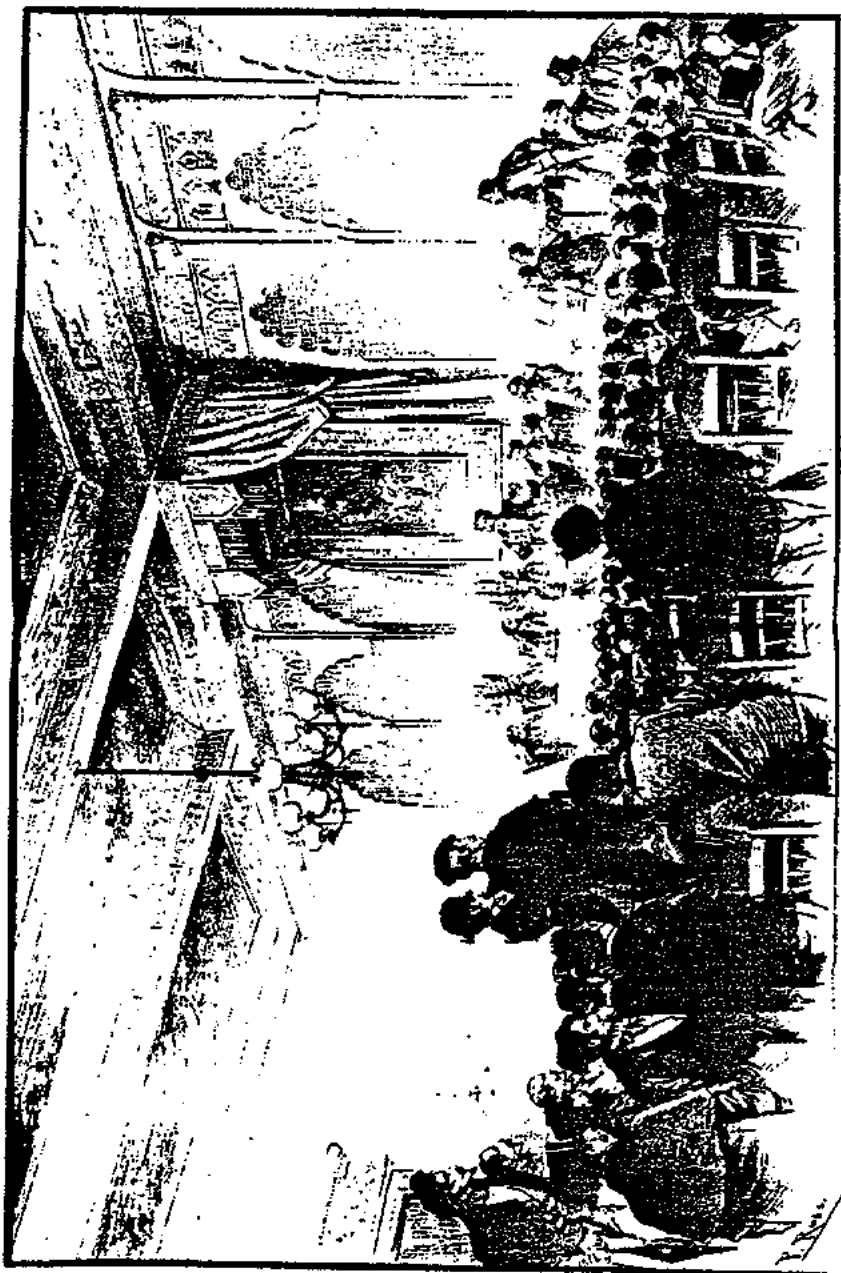
1-2. Saló de sessions del Cercle tradicionalista de Barcelona durant la conferència pronunciada el 15 de febrer de 1890 pel marquès de Cerralbo. *"Vetllada en honor al Marquès de Cerralbo", Lo Crit d'Espanya, 21 febrer 1890, pp. 4-5.*

3-4. Cercle tradicionalista de Balaguer, 1890. *Lo Crit d'Espanya, 24 octubre 1890, pp. 4-5.*

5. Cercle tradicionalista d'Olot, 1890. *Lo Crit d'Espanya, 19 setembre 1890, pp. 4-5.*

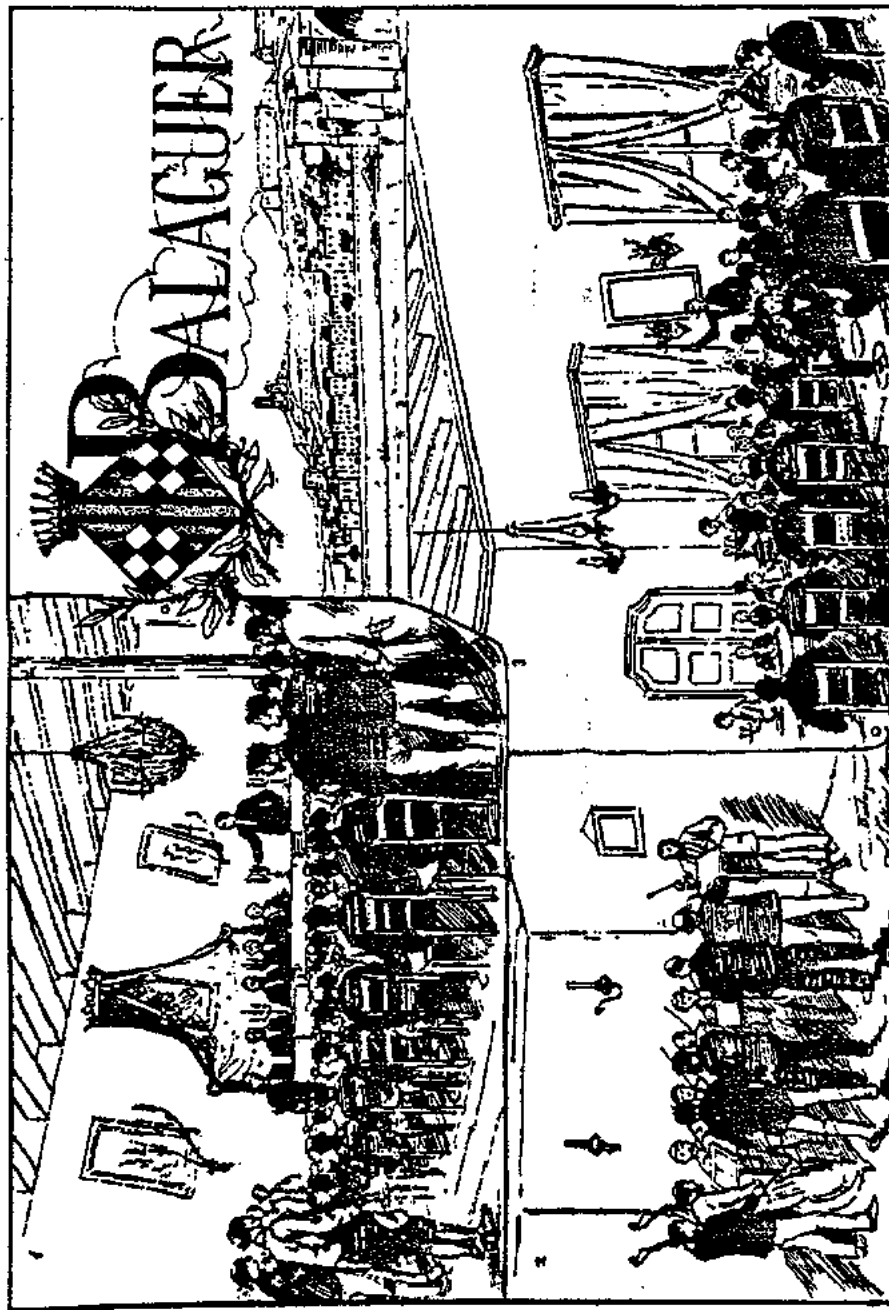
6. Plànol del Cercle tradicionalista d'Olot. *AHCO, F.M., S.A., S.A.P., Círculo Tradicionalista, lligall 201, "Documentos que se indican en el acta levantada con motivo del cierre del Círculo Tradicionalista, 3 No[vien]bre de 1900".*

10 CRIT D' ESPANYA VETILLADA EN HONOR AL MARQUÉS DE CEBRALINO 10 CRIT D' ESPANYA

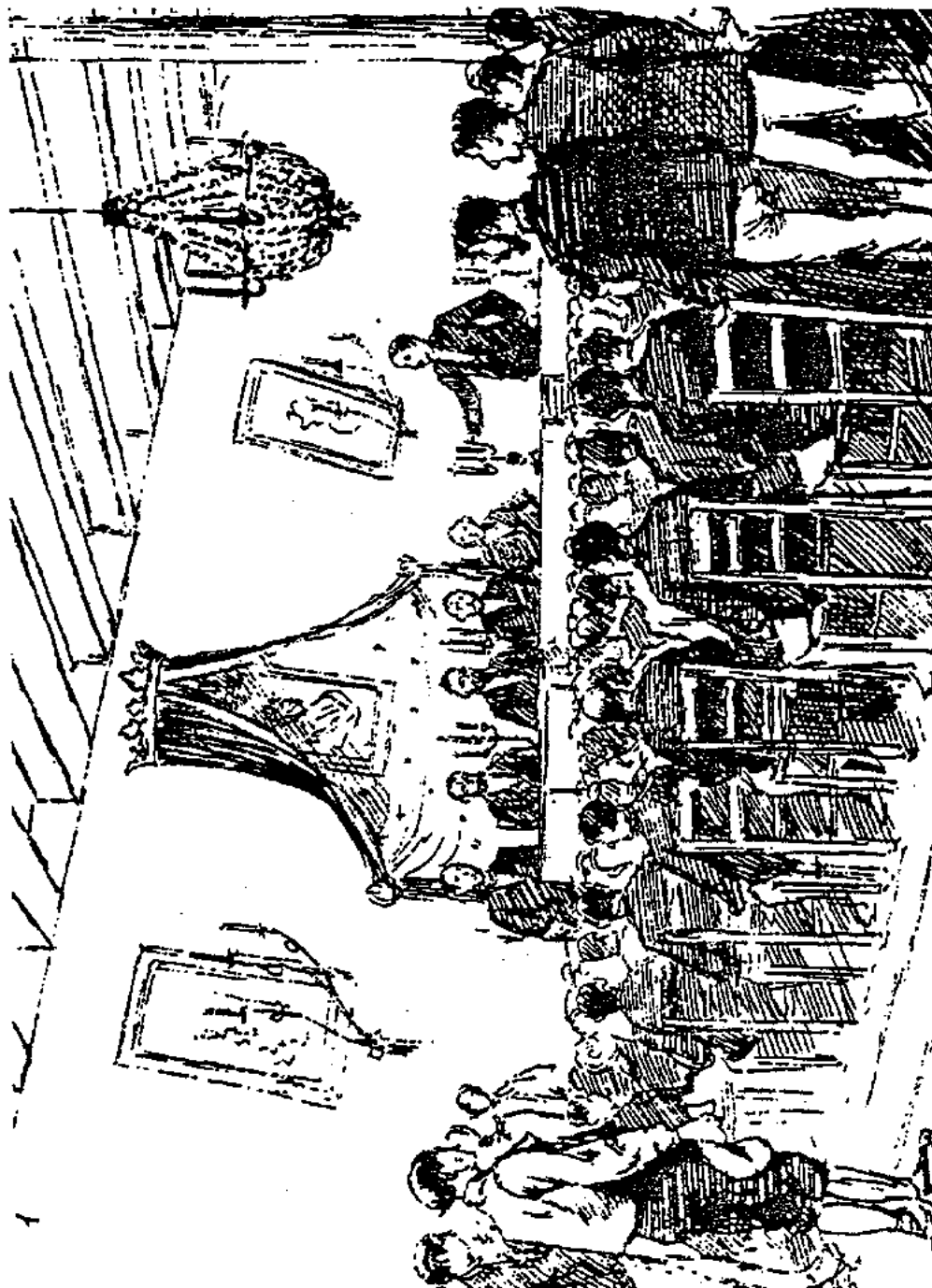

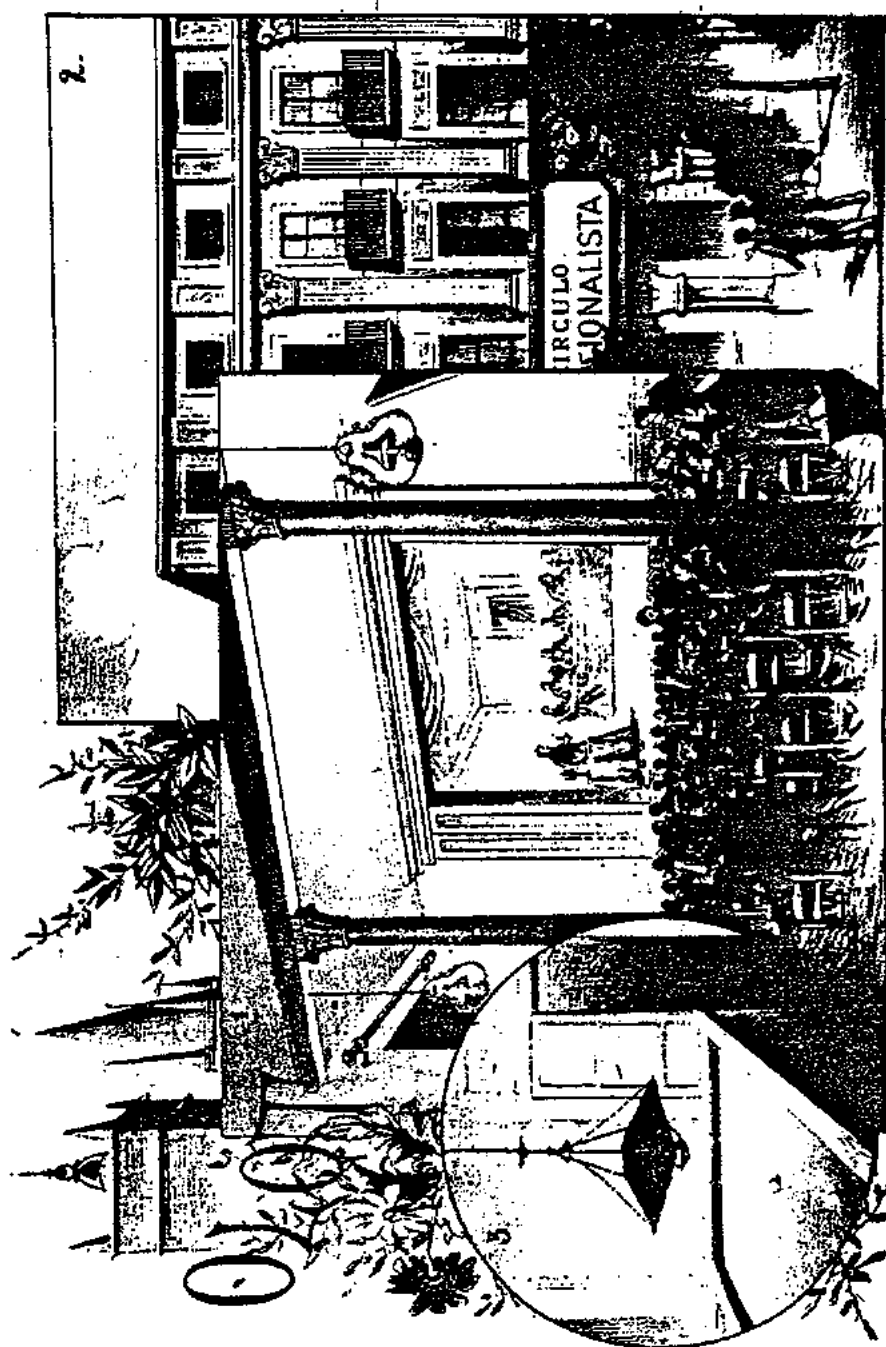
Aspecte del mitinó aló de sessióes del Clórof Frendesimile de Barcelon, en la nit del 13 de Febrer de 1890.

1. Solennae inauguració del Gran Teatre del Liceu en la nit del 19 del present.
2. Orquestra que posarà punt en la vetllada.
3. Aspecte del públic en la moment dels brindis.

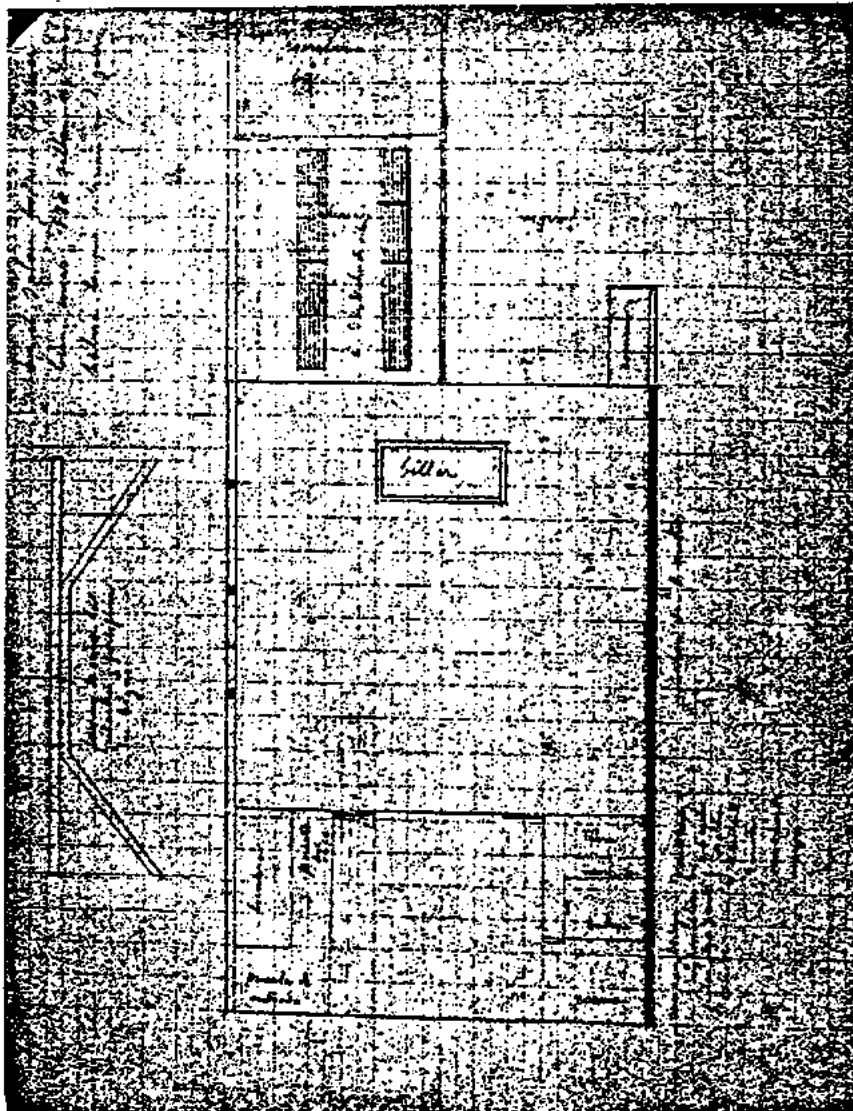

2.-Paseo del Círculo.

1.-Aspecto del Saló de señoras en la vereda del día 9 de agosto next.

3.-Saló de billares.

Els locals dels cercles tradicionalistes estaven formats, normalment, per una sala de reunions, una sala d'actes i un cafè. Tammateix, podien tenir més sales, malgrat que les anteriors fossin les principals. Fixem-nos en el plànol del Cercle tradicionalista d'Olot. A la part de davant, el cafè, amb mostrador, bodega i cuina; en el centre, la sala principal, amb capacitat per unes cent setanta cadires, i al darrera una habitació que havia de ser o bé secretaria o bé sala de billar -en el plànol, però, aquest figura a la sala principal-, els serveis i un jardí. La sala principal esdevenia, segons les ocasions, sala de cafè i d'estar, platea de teatre o menjador. En el dibuix del Cercle tradicionalista d'Olot publicat a Lo Crit d'Espanya es pot veure, a part d'un detall de la sala de billar, l'aspecte de la sala principal durant una vetllada, igualment com es pot contemplar en el cas del centre de Balaguer, on a més figura un dibuix de la sala convertida en menjador. Pel que fa a la il·lustració del cercle de la capital catalana, també es pot apreciar l'aspecte de la sala principal durant una vetllada presidida pel marquès de Cerralbo. A la ciutat de Girona els carlistes van habilitar un pis cèntric i arreglaren un "*espacioso salón, cuya capacidad es suficiente para grandes reuniones, conciertos, veladas, tertulias y cuantos actos sean convenientes*"⁷³³. D'altra banda, el Cercle tradicionalista "La Margarita" de Lleida comptava en el primigeni local del carrer de Cavallers amb una sala destinada a cafè, una altra a billar i una altra a teatre, mentre que en el pis que estrenà el setembre de 1895 hi havia

*"cuatro grandiosos salones, y en especial el que servirá para teatro en la temporada de invierno, capaz de contener 300 personas. El salón que ocupa el café también tiene gran capacidad; pueden caber en el mismo unas 200 personas. Contiguo a éste viene el salón de billares y el hermoso y bien decorado, que servirá para Secretaría y recepciones."*⁷³⁴

⁷³³. El Baluarte, 10 febrer 1893, [p. 3], i CC, 11 febrer 1893, ed. matf, p. 6.

⁷³⁴. El primer local, a El Corresponsal, "Correspondencias particulares del Correo Catalán. Lérida 20 de Octubre de 1891", CC, 22 octubre 1891, ed. tarda, pp. 6-7. El local inaugurat en 1895, a J.S.R., "Desde Lérida", ECE, 4 setembre 1895, p. 1. Cfr. també J.S.R., "Desde Lérida", ECE, 13 agost 1895, p. 3, i "Los carlistas de Lérida", CC, 15 agost 1895, p. 7. A l'important cercle de València, al seu torn, es trobaven les dependències següents: una sala on es jugava al tresillo, una altra on es reunien els sacerdots, un gabinet de lectura i, entre d'altres, la sala on es servien el cafè i els refrescs. Tirso de OLAZÁBAL, Don Jaime en España..., p. 162. Al nou local del cercle de Madrid, en 1897, finalment, hi

L'espai i la distribució depenien de la importància del cercle, de les necessitats i de la disponibilitat econòmica de l'entitat o d'alguns dels seus integrants. Ja ho hem comentat més amunt. Sempre, però, dins d'uns esquemes relativament fixats⁷³⁵. El local on el Cercle tradicionalista de Sant Hipòlit de Voltregà es va instal·lar en 1894 -al carrer de l'Hospital- tenia dos salons, "*uno cafetín y el otro teatro*"⁷³⁶. La sala destinada a teatre era, doncs, si atenem als exemples esmentats fins aquí, habitual. Així, la premsa informava el mes de gener del noranta-vuit que a Montblanc havia tingut lloc la inauguració del teatre del cercle carlí⁷³⁷. Igualment, en l'estrena del nou local del Cercle tradicionalista de Cervera a la darrereria de 1891, el corresponsal del Correo Catalán a la ciutat destacava l'existència d'un saló amb teatre:

*"El nuevo local, uno de los mayores de la ciudad, reúne muchas comodidades, contando con varios espaciosos salones, uno de ellos con un bonito teatro, donde pronto la sección dramática empezará a darnos pruebas de lo que vale y a lucir sus habilidades."*⁷³⁸

El Cercle tradicionalista de Sarrià també va construir un teatre, "*para recreo y solaz de los señores socios*", que inaugurà el febrer de 1894⁷³⁹. Les referències es podrien multiplicar, ja que la funció lúdica figurava entre les

havia a més d'uns grans salons, una sala de billar, tresillo i tertúlia, gabinet de lectura, secretaria i oficina pel conserge. "El Centro Carlita de Madrid", ECE, 15 novembre 1897, p. 1.

⁷³⁵. Un cas que cal considerar excepcional era el del Cercle tradicionalista de Sigüenza, a la província de Guadalajara, que en el seu local instal·là "*una hospedería para que los señores sacerdotes que continuamente van a Sigüenza, llevados por sus deberes sacerdotales, encuentren en el amplio local del Círculo carlista casa donde puedan alojarse cómodamente*". "Movimiento carlista", ECE, 7 octubre 1896, p. 2, i CC, 9 octubre 1896, ed. matí, p. 7.

⁷³⁶. "Noticias de San Hipólito de Voltregá", CC, 22 març 1894, p. 6.

⁷³⁷. K., "Desde Montblanch", Correo de Tortosa, 19 gener 1898, [p. 2].

⁷³⁸. X., "Correspondencias particulares del Correo Catalán. Cervera 12 de diciembre de 1891", CC, 22 desembre 1891, ed. tarda, p. 4.

⁷³⁹. "Noticias de Sarrià", CC, 14 febrer 1894, ed. matí, p. 6.

fonamentals que havien d'acomplir els cercles tradicionalistes⁷⁴⁰.

Si la sala de teatre era important en els locals dels cercles tradicionalistes finiseculars, també ho resultaven la taula o taules de billar. Es tractava d'un dels jocs més atractius que oferien els cercles. El comentari d'un cronista carlí en referència a Valls, era prou clar:

*"El elemento joven del Círculo carlista de esta importante población -escribía-, está muy animado por haber adquirido dicha sociedad un magnífico billar."*⁷⁴¹

El cercle de la ciutat d'Olot adquirí a la Casa Terradas de Barcelona una taula de billar en el seu primer moment d'existència, el març de 1889. Les 1.500 pessetes que els costà s'abonaren poc a poc a un membre de l'entitat, Tomàs Cardelús⁷⁴². Els cercles tradicionalistes havien de pagar, en concepte de contribució industrial, per les taules de billar que contenien els seus locals⁷⁴³. I, encara més que sales de teatre o billar, si seguim en el marc de la funcionalitat lúdica i de relació -i, per tant, deixem de banda les sales dedicades a les reunions i activitats polítiques-, en els locals dels cercles era imprescindible el cafè. Que això era així ens ho assegura la premsa, per una banda, però també el fet que la consulta de la contribució industrial mostri clarament que aquestes entitats estaven inscrites com a cafè en societat i com a tals ingressaven la quota que els pertocava. D'aquesta manera, el Cercle tradicionalista de Mollerussa es va donar d'alta al registre de la

⁷⁴⁰. D'aquesta manera, també els jardins amb què molts cercles comptaven, a banda d'altres usos o simplement presència, participaven d'aquesta funcionalitat, tal com el nou local del centre de Sarrià inaugurat el maig de 1898 podria exemplificar: en els seus jardins es celebrà un concert la verbenes de sant Joan d'aquell mateix any. CC, 18 juny 1898, ed. matí, p. 4. L'antic local, situat entre els carrers Jardí i Delfíes, posseïa "jardines de recreo". "Un Centro Carlista más", CC, 28 maig 1893, p. 9.

⁷⁴¹. "Crónica carlista", La Monarquía Federal, 29 febrer 1896, p. 4.

⁷⁴². AHCO, F.M., S.A., S.A.P., Círculo Tradicionalista, llig. 194, Libro Mayor del Contador del Círculo Tradicionalista de Olot y su Comarca, 1889-1893, f. 1, i llig. 197.

⁷⁴³. Dos exemples: Olot i Lleida. Per al pagament del Cercle tradicionalista d'Olot, cfr. AHCO, F.M., S.C.I., 1897-98-1909, Contribució industrial, any econòmic 1899-1900, Còpia Matrícula, f. 11. Per al de Lleida, cfr. Arxiu Històric de Lleida, 568, Registre d'altres de la Contribució industrial, 1887-1892, f. 71.

contribució com a cafè en societat l'any 1892⁷⁴⁴. El d'Olot, al seu torn, va pagar en 1899-1900, en aquest concepte, la mateixa quantitat que vuit cafès en societat més de la ciutat: Indústria i Comerç, Centre de Catòlics, Centre Fontanella, La Fraternal, La Unión, El Imparcial, Pere Cusí i Joan Forga⁷⁴⁵. El cafè, que amb comptadíssimes excepcions obria diàriament, era el centre de la vida social⁷⁴⁶. Servia begudes de tota mena i pastisseria, tal com s'ha pogut veure en l'apartat anterior d'aquest mateix capítol III. La facturació, en el cas que hem pogut estudiar detalladament, era molt considerable, mostra de la freqüentació del local per una part, però així mateix indici dels beneficis econòmics que n'extreien els propis cercles. En els estats de comptes del Cercle tradicionalista d'Olot es pot comprovar que la societat ingressava més en una setmana de funcionament del cafè que en el moment de la recollida de les quotes mensuals dels associats. Els beneficis del cafè es reinvertien en les despeses diverses de funcionament i manteniment del cercle o, com en el cas olotí a partir de 1894, en sostenir parcialment un mont de pietat⁷⁴⁷. A Olot, el cafè era atès per depenents del cercle -un cafeter al

⁷⁴⁴. Arxiu Històric de Lleida, 568, Registre d'altres de la Contribució industrial, 1887-1892, f. 68. Una ullada al registre de l'arrendatari de contribucions de la província de Tarragona per a 1899-1900 ens permet de trobar des del Cercle tradicionalista d'Horta fins al de Tortosa, tot passant, entre d'altres, pels d'Alcanar o Mont-roig. Cfr. Arxiu Històric de Tarragona, Hisenda, 1.1.5.2.6., Registro de expedientes presentados en concepto de Data interina por el arrendatario de Contribuciones de esta provincia, 1899-1900, 1899-1900. Si de les províncies de Lleida i Tarragona passem a la de Barcelona trobem, posem per cas, que el Cercle tradicionalista d'Igualada, instal·lat al carrer Alba núm. 24, contribuïa, també, com els anteriors, com a cafè en societat. Arxiu Històric Comarcal d'Igualada, F.M., I.3.3.1/2, S.H., S.F.I.M., Contribución industrial. Año económico de 1893 a 1894. Provincia de Barcelona. Ciudad de Igualada. El mateix podríem dir del Cercle tradicionalista de Palafrugell, que contribuïa entre 1889 i 1900 com a cafè casino. Arxiu Històric de Palafrugell, S.I.3.3.4, Contribución industrial. Provincia de Gerona. Pueblo de Palafrugell. Matrícula, anys 1889-1890 a 1899-1900.

⁷⁴⁵. AHCO, F.M., S.C.I., 1897-98-1909, Contribució industrial, any econòmic 1899-1900, Còpia Matrícula, f. 1.

⁷⁴⁶. Al Cercle tradicionalista de Barcelona, una excepció: els Dijous i Divendres Sant. Cfr. CC, 16 abril 1889, ed. matí, pp. 3 i 13, i CC, 3 abril 1890, p. 19. Al cercle d'Olot, en canvi, aquests dies s'obria, però estaven prohibits tota mena de jocs, "dando una prueba de que este Círculo es católico". AHCO, F.M., S.A., S.A.P., Círculo Tradicionalista, llig. 183, Libro de sesiones del "Círculo Tradicionalista de Olot y su Comarca", 1889, 1889-1895, sessió extraordinària 20 març 1891, f. 37r. Al cercle de Tortosa s'estipulava el tancament del local entre el Dijous Sant a les dotze del migdia i el Divendres a la mateixa hora, i a més es prohibien tots els jocs fins després del toc de Glòria. "Círculo Tradicionalista de Tortosa", Correo Tortosense, 17 abril 1889, (p. 31).

⁷⁴⁷. Cfr. AHCO, F.M., S.A., S.A.P., Círculo Tradicionalista, llig. 194, Libro Mayor del Contador del Círculo Tradicionalista de Olot y su Comarca, 1889-1893; llig. 195, Libro Mayor para uso del Tesorero del Círculo Tradicionalista de Olot y su Comarca, 1889-1896; lligs. 196-198, Estats de comptes, 1889-

principi i un cafeter i un ajudant posteriorment-, però en d'altres centres, com el de Vic, era arrendat en pública subhasta⁷⁴⁸. En tot cas, en la majoria de les ocasions, els empleats dels cercles tradicionalistes eren membres del propi partit i, més concretament, socis de la pròpia entitat. Quan el 16 de gener de 1900 s'anunciava la defunció d'Isidre Soler, un ex-combatent carlista, el diari afegia que era "*muy conocido en esta ciudad por haber sido durante mucho tiempo dependiente*" del Cercle tradicionalista de Barcelona⁷⁴⁹.

Els qualificatius que la premsa del partit dedicava als locals on s'ubicaven els cercles tradicionalistes eren, en general, tòpics i poc modestos. Es tractava de locals espaiosos -o bé de salons espaiosos- i, en força ocasions, els edificis i pisos es trobaven entre els més cèntrics i els millors de la ciutat que els acollia. En algunes ocasions devia ser veritat, com en el cas del Cercle tradicionalista de Barcelona, que a la fi de 1889 s'instal·là "*en el grandioso y artístico piso principal de la casa del señor Altamira, sita en la calle de Santa Lucía, frente a la Catedral Basílica*"⁷⁵⁰. Un nou local que, segons el Correo Catalán, responia a la importància i nombre de socis del centre, i que motivava els comentaris següents, carregats de mala intenció, des de Lo Crit d'Espanya:

*"Y poso punt final a aquestes... millores, participant-los-hi la
del "Círcul Tradicionalista", que ha canviat de casa.
Té un pis de ca l'ample.
¡Vaja que es permet un luxe el "Centre Tradicionalista"!*

1900; llig. 200, Ingresos y gastos del Café; i, AHCO, F.M., S.A., S. Causes pies, Montepios..., Montepío San Carlos Borromeo, llig. 48-52, Factures i rebuts, 1889-1900.

⁷⁴⁸. Per al cas d'Olot, cfr. AHCO, F.M., S.A., S.A.P., Círculo Tradicionalista, llig. 183, Libro de sesiones del "Círculo Tradicionalista de Olot y su Comarca", 1889, 1889-1895, sessions 7 abril 1889, 18 maig 1889, 1 juliol 1889 i 5 abril 1891, ff. 3r, 5r, 8r i 38r. Aquest centre carlí tenia una comissió específica per al cafè. Ibid., sessió 7 abril 1889, f. 3r. Al Cercle tradicionalista de Vic, d'altra banda, en una de les ocasions en què es posà a subhasta pública, l'abril de 1892, va resultar que els que millors condicions havien ofert eren dos correligionaris, Fèlix Planas i Ramon Costa. Es féu a sorts, tot resultant escollit el segon. "Centro Tradicionalista de Vich", La Comarca Leal, 1 febrer 1890, pp. 2-3, i CC, 17 abril 1892, p. 10.

⁷⁴⁹. CC, 18 gener 1900, ed. matf, p. 6.

⁷⁵⁰. CC, 3 gener 1890, ed. matf, p. 3.

*¡Quan aprendrà a economitjar com los nocedalins, que tenen círcul i redacció, tot en una peça, en unes golfes del carrer de Santa Anna!*⁷⁵¹

En un bon nombre d'ocasions, tanmateix, era solament il·lusió. Aquestes referències apareixien especialment en els periòdics en tractar de canvis de local, ben freqüents en aquesta etapa. El cercle barceloní era un dels casos més exemplificadors⁷⁵². El motiu principal era de cercar un espai més gran o més adequat. Així, el nou local del Cercle tradicionalista de Sant Gervasi de Cassoles -segons el Correo Catalán⁷⁵³- era "*capaz para 300 personas, está situado en el espacioso primer piso del número 105 de la calle Mayor, y que ha sido preciso el cambio para poder admitir mayor número de socios que deseaban ingresar*". A Falset, al seu torn, els carlins traslladaren a principi del noranta-dos el cercle a un local més espaiós, "*capaz para centenares de personas*", i el mateix any la premsa informava que els vallencs cercaven un local més gran, ja que el que tenien se'ls havia fet petit⁷⁵⁴. Del Cercle tradicionalista de Lleida, finalment, es podia llegir l'agost de 1895,

⁷⁵¹. EQUIS, "Milliores", Lo Crit d'Espanya, 10 gener 1890, p. 6. Una comparació semblant es feia l'any 1894 a La Verdad de Tortosa. Escrivien que els era conegut que en el cercle carlí "*acaban de introducirse notables reformas, gracias al considerable aumento de socios y a la buena administración de la misma*". El contrast era notable amb "*la precaria situación en que se encuentra el zaquizamí integrista, cuyos socios se pasan al Casino Carlista*". La Verdad, 15 març 1894, p. 2. Cfr. també "El Casino Carlista de Tortosa", CC, 18 març 1894, pp. 8-9.

⁷⁵². En el registre d'associacions del Govern civil de Barcelona figuren les adreces següents: carrer de Santa Llúcia, 1, principal; Rambla de Sant Josep, 31, 2on.; Corts, 251; Portaferrissa, 13, i Rambla Catalunya, 8. Arxiu Govern Civil de Barcelona, Registro de Asociaciones, t. I, núm. 1326, f. 77. Per al pis del carrer de Santa Llúcia, cfr. més amunt. Abans d'aquest local, i des del 24 de gener de 1889, n'ocupava un al número 14 de la Rambla de Santa Mònica. "Círculo Tradicionalista de Barcelona", CC, 24 gener 1889, ed. tarda, p. 6. El trasllat des del local de Santa Llúcia al segon pis del número 31 de la Rambla de Sant Josep, Passatge de la Virreina, es féu efectiu a final de setembre de 1895. CC, 29 setembre 1895, p. 3. Des de principi de juny de 1897, el cercle estava instal·lat al carrer de les Corts. "A los carlistas", CC, 3 juny 1897, ed. matí, p. 3. D'altra banda, l'octubre de 1900 el cercle s'instal·là al pis principal del número 14 del carrer de Jaume I, malgrat que no figuri en el registre. Els moments, propers a l'alçament de Badalona i a la repressió subsegüent, no eren els més propicis. CC, 26 octubre 1900, p. 2. Abans de la creació del Cercle tradicionalista de Barcelona, les dues entitats carlines que el precediren estaven ubicades als carrers Arcs -el Centre tradicionalista de Catalunya- i Guàrdia -el Cercle legitimista-, segons dades d'octubre del vuitanta-vuit. Cfr. "Comisión del Banquete en honor del excelentísimo señor Marqués de Cerralbo", CC, 27 octubre 1888, p. 6.

⁷⁵³. "Círculo Carlista de San Gervasio", CC, 29 juliol 1893, ed. matí, p. 7.

⁷⁵⁴. CC, 10 març 1892, ed. matí, p. 6, i "Noticias de Vallís", CC, 10 desembre 1892, ed. matí, p. 7.

*"va a canviar de local, por ser insuficiente, dado el número importantísimo de sus socios. Su traslado se verificará a primeros de Septiembre próximo, siendo el nuevo local uno de los mayores de Lérida."*⁷⁵⁵

Al costat de la causa principal, tanmateix, n'hi havia d'altres, com ara haver d'abandonar, per una o altra raó el local ocupat. Fou, per exemple, el cas del Cercle tradicionalista de Manlleu, instal·lat en una propietat d'Albert Rusiñol, que a principi del noranta-tres

"y en vista de la gran oposición que los socios hicieron a su candidatura, ha resuelto despedirlos, echándolos a la calle y dándoles tan sólo el tiempo que la ley consigna".

I, tot seguit, un dels col·laboradors del Correo Catalán afegia:

*"No por esto quedarán los carlistas al aire libre, pues espaciosos locales tienen ya alquilados, sin que les importe un comino las liberaladas del diputado elegido, no por los electores, sino por su dinero."*⁷⁵⁶

Ben pocs eren els locals en propietat dels cercles carlins -el d'Anglès, per exemple⁷⁵⁷-, tot predominant els llogats, com en el cas manlleuenc i tants d'altres. En tot cas, disposar d'un bon local era molt important. Així, Josep de España atribuïa, amb un pèl d'exageració, una bona part dels problemes interns que va patir el Cercle tradicionalista de Barcelona a l'entorn de 1896 al trasllat de local. Els problemes havien començat en deixar el pis de la Casa de l'Ardiaca, on *"todos los socios estaban contentos y no pensaban en*

⁷⁵⁵. "Los carlistas de Lérida", CC, 15 agost 1895, p. 7. A Madrid, el novembre de 1896 la junta directiva del cercle carlí va acordar buscar un altre local, ja que el que tenien era massa petit, especialment els dies que s'organitzaven vetllades: *"No siendo conveniente, a los fines de propaganda, impedir a esas personas [fa referència als no socis, als quals es permetia l'entrada en dies com ara l'aniversari de don Carlos] la entrada en nuestro Círculo, ni siendo justo tampoco que los Sres. Socios se vean imposibilitados de disfrutar de todos los beneficios a que tienen perfectísimo derecho"*, es fa necessari *"trasladar el Círculo a un local más espacioso."* MC, C.XVIII, núm. 5, Círculo Tradicionalista de Madrid. Libro de Actas. 1895 a 1897, sessió 14 novembre 1896, f. 77.

⁷⁵⁶. A.E.J., "Noticias de Manlleu", CC, 17 març 1893, ed. matf, p. 5, i CLARÍN, "Revista de Manlleu", 17 març 1893, p. 6.

⁷⁵⁷. El Baluarte, 24 gener 1894, [p. 3].

[in]sudordinarse"⁷⁵⁸.

Els cercles tradicionalistes eren, al cap i a la fi, la projecció de la societat ideal carlista en un espai concret de la societat real. Un espai concret, però sobretot un espai propi⁷⁵⁹. Els centres eren la casa dels carlistes i, més precisament encara, la *casa de la família carlista*, i eren així mateix la *casa del Rei*, tal com el marquès de Cerralbo explicità en un dels seus ampul·losos discursos⁷⁶⁰. L'analogia de les *Cases del Rei* amb les *Cases del Poble* no és gratuïta. I com a casa era mostrada als il·lustres visitants⁷⁶¹. Dos detalls gens insignificants identificaven l'espai propi. A l'entrada o a la façana, un rètol. La junta directiva del Cercle tradicionalista d'Olot va decidir el setembre de l'any noranta "*colocar en uno de los balcones, un rótulo con la inscripción "Círculo Tradicionalista", estando encargado de la dirección y croquis del mismo el reputado artista Don José Berga.*"⁷⁶² Abans d'aquest rètol elaborat pel pintor de l'Escola d'Olot, que era soci del cercle, ja n'hi havia un

⁷⁵⁸. MC, C. XXII, núm. 5, Josep de España al Marquès de Cerralbo (L'Hospitalet, 9 octubre 1896). Sobre els conflictes, cfr. l'apartat III.1 d'aquest treball. A Madrid, la degradació del local del cercle en 1897 i la impossibilitat de fer front a la seva renovació pesava, juntament amb alguns altres factors, en la decisió de dissoldre la societat. L'acta de la sessió de la junta directiva del primer de setembre era prou clara: "*Expuesta con toda claridad por el Sr. Presidente la extrema penuria de la Sociedad que hace imposible el cumplimiento exacto de las obligaciones sociales, ya porque el estado del local cada día es menos decoroso y no es imaginable pensar en la renovación del mismo, razón que influye poderosamente para la baja de socios y exiguo ingreso de los mismos, único recurso con que, a diferencia esencial de los de su clase en los campos que no son los nuestros, cuesta, y a la morosidad de los pagos de bastantes socios y el pasivo de déficit que viene arrastrando de mucho tiempo acá, la Junta directiva por unanimidad acordó: citar con urgencia a Junta general extraordinaria para tratar del expuesto estado económico y decidiendo, si necesario fuese, su disolución.*" MC, C. XVIII, núm. 5, *Círculo Tradicionalista de Madrid. Libro de Actas. 1895 a 1897*, sessió 1 setembre 1897, ff. 152-153. La dissolució es va fer efectiva el dia 5 de setembre. Ibid., sessió extraordinària i sessió junta directiva 5 setembre 1897, f. 153-156. El Cercle tradicionalista de Madrid inaugura nou local el novembre d'aquell any. "El Centro Carlista de Madrid", *ECE*, 15 novembre 1897, p. 1.

⁷⁵⁹. Unes reflexions sobre aquest tema, aplicades al moviment obrer, a Carlos SERRANO, "Cultura popular/cultura obrera en España alrededor de 1900", *Historia Social*, núm. 4, 1989, p. 24.

⁷⁶⁰. Cfr. més amunt.

⁷⁶¹. Sobre aquesta qüestió es poden veure les diferents cròniques del viatge del marquès de Cerralbo a Catalunya l'any 1890, o, per exemple, la visita del general i dirigent carlí Francisco Cervero al cercle de Barcelona el març de 1891. Cfr. "El general Cervero", *CC*, 15 març 1891, ed. matí, p. 6, i "El señor Cervero el el Círculo carlista", *CC*, 16 març 1891, p. 5.

⁷⁶². AHCO, F.M., S.A., S.A.P., *Círculo Tradicionalista*, llig. 183, *Libro de sesiones del "Círculo Tradicionalista de Olot y su Comarca"*, 1889, 1889-1895, sessió extraordinària 1 setembre 1890, f. 27v.

altre, tal com es pot apreciar en la il·lustració número 5. El segon detall era més transcendent: un retrat de don Carlos presidia tots i cada un dels cercles. Identificava interiorment l'espai propi, com el rètol ho feia a l'exterior. El pretendent presidia la seva casa, la *Casa del Rei*. El comentari d'un dels socis del cercle de València a don Jaume i a Tirso de Olazábal, en parlar del saló principal de l'entitat, era ben eloqüent:

*"En el fondo del salón, bajo rico dosel, y cubierto con una cortina, está colocado el retrato del Rey. La cortina sólo se descubre en las grandes solemnidades, y es de reglamento que todos de descubran cuando aparece la efigie del Señor."*⁷⁶³

Polo y Peyrolón, en el discurs que hem analitzat més amunt, assegurava que en molts dels cercles *"todos se descubren, incluso los que están jugando, cuando al enseñar la casa a los forasteros se descorren las cortinillas de los retratos del Papa y del Rey"*⁷⁶⁴. Retrats de don Carlos, de la família reial exiliada -el Cercle Tradicionalista de Sarrià posseïa *"un rico retrato de los augustos Desterrados de regulares dimensiones"*⁷⁶⁵-, del Papa o del marquès de Cerralbo -el 1896 es féu una edició de gran format del seu retrat, especial per als cercles⁷⁶⁶-, tots penjaven de les parets dels cercles, però la presidència era sempre per al primer. Es col·locava en l'espai central del local i regia els principals actes. La il·lustració número 2 n'és un bon exemple.

⁷⁶³. Tirso de OLAZÁBAL, *Don Jaime en España...*, p. 161. La col·locació del retrat, fins i tot, era un acte de grans transcendència per als carlistes. Així, es pot llegir a *El Correo Español*, "En este Círculo de Mondívar, el día de Todos los Santos se descubrió un magnífico retrato de Don Carlos, colocándosele, bajo artístico dosel, en el salón de actos públicos. El acto fue conmovedor. Los socios formaron en procesión en el zaguán del Círculo, y precedidos por la bandera española, que lleva bordado en su centro el lema "Dios, Patria y Rey", subieron el retrato al salón al toque de la "Marcha Real", ejecutada al piano." "Un retrato de Don Carlos", *ECE*, 11 novembre 1898, p. 1.

⁷⁶⁴. Manuel POLO y PEYROLÓN, "Los Círculos carlistas", p. 85.

⁷⁶⁵. "Crónica del Principado", *CC*, 25 març 1897, p. 7. El Cercle tradicionalista "La Margarita" de Lleida estava presidit, com no podia ser d'altra manera, per un retrat de don Carlos i de Margarida. En la crònica del banquet celebrat el juny de 1891 en el dia de la festivitat de santa Margarida escriuen que *"en la presidencia destacaba el retrato de nuestro augusto Jefe y el de su egregia y dignísima esposa bajo elegante dosel, y en el centro de la mesa lucía un elegante ramo, en el cual brillaba la flor emblema del Círculo, la flor cuyo nombre por ser el de la Reina entusiasma nuestros corazones y por lo cual gloriosamente ostenta este Círculo su Título: La Margarita."* "Correspondencias particulares del *Correo Catalán*. Lérida 3 de Julio de 1891", *CC*, 7 juliol 1891, ed. tarda, p. 3.

⁷⁶⁶. "Movimiento carlista", *ECE*, 30 maig 1896, p. 2.

Poc temps després, en referència al mateix cercle de Barcelona, amb motiu de la vetllada literàrio-musical celebrada el juny de 1890 en honor de la primera esposa del pretendent, Margarida, el cronista de l'acte ressaltava que a la presidència "se destacaba un magnífico retrato de Don Carlos que este Augusto señor remitió a este Círculo"⁷⁶⁷. Des de Venècia es regalaren alguns retrats a cercles tradicionalistes espanyols, com en el cas que acabem d'esmentar de la capital catalana⁷⁶⁸, però algunes societats penjaven quadres o fotografies propietat d'algun dels seus socis o bé encarregats pel propi cercle⁷⁶⁹. El cercle de Palafrugell, explicava la premsa del partit, "ha adquirido un magnífico retrato al óleo del señor Duque de Madrid, de 1'85 metros de altura por 1'20 de ancho. obra esmerada del señor L.P."⁷⁷⁰ Els

⁷⁶⁷. "En el Círculo Tradicionalista", CC, 12 juny 1890, ed. matf, p. 7. El retrat va ser regalat per don Carlos a Josep de España, que en aquell moment -mitjan any 1889- era president del centre. L'entitat n'era la usufructuària. El retrat es descobrí en el decurs de la vetllada que el Cercle tradicionalista de Barcelona celebrà el diumenge dia 9 de juny de 1889. CC, 30 abril 1889, ed. matf, p. 7, i CC, 8 juny 1889, ed. matf, pp. 3 i 12. Del retrat se'n féu una còpia, que va romandre exposada uns dies al cercle. CC, 4 gener 1891, p. 6.

⁷⁶⁸. Les demandes, tanmateix, devien ser molt elevades, tot motivant aquests comentaris de Francisco Martín Melgar: "Respecto a los otros círculos es imposible mandar más q[ue] fotografías. ¿Cómo quiere V. q[ue] el Rey encargue centenares de retratos al óleo? O habían de ser mamarrachos, o costarían los ojos de la cara. Ya ha regalado a los Círculos q[ue] tienen especial importancia y representación, a los de Madrid y Barcelona por ser las dos metrópolis del Reino, al de Pamplona por ser la capital del país clásico carlista, a Estella por [ser] la ciudad santa y la capital guerrera; ahora lo regala a Guernica por su significación foral. Para todos esos puntos había una razón poderosa, y ningún otro círculo puede tener la pretensión de compararse con esos, en ese sentido." MC, C. VII, núm. 20, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Venècia, 7 setembre 1891). Uns anys abans comentava de la manera següent l'enviament al cercle de Madrid del retrat de don Carlos: "Lo primero de todo debo prevenirle que el retrato del Rey, propiedad de V. y usufructo del Círculo, partió de aquí el día 14, dirigido al Sr. Rodríguez del Manzano, por pequeña velocidad. Va, por supuesto, con un magnífico marco. Es, como dije a V., de tamaño natural. El Rey, de uniforme, con el Toisón al cuello y sobre el pecho las bandes de San Fernando y de Carlos III, apoya la mano derecha en el pomo de la espada q[ue] usó en la guerra y descansa la izquierda sobre la Carta-manifiesto al infante Don Alfonso y sobre la boina, q[ue] están colocadas encima de una mesa. Detrás del Rey, llenando el fondo, está la Bandera española." MC, C. V, núm. 19, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Venècia, 25 juliol 1888). Sobre els obsequis a Pamplona i a Estella, cfr. "Noticias de Venecia. 22 de Noviembre de 1890", CC, 30 novembre 1890, pp. 11-12, i "Noticias de Venecia. 4 de Abril de 1891", CC, 13 abril 1891, p. 8.

⁷⁶⁹. El quadre de Carles VII que presidia la sala de conferències del Cercle tradicionalista d'Olot era propietat d'un dels socis, Joan Soler. En cas de dissolució del cercle havia de retornar al seu propietari, segons acord de la junta directiva. AHCO, F.M., S.A., S.A.P., Círculo Tradicionalista, llig. 183, Llibre de sesiones del "Círculo Tradicionalista de Olot y su Comarca", 1889, 1889-1895, sessió 11 octubre 1891, f. 44r. Els carlistes graciencs feren una subscripció per a adquirir un retrat. CC, 5 novembre 1892, ed. matf, p. 6. Retrats encarregats per cercles, concretament pels de Vic i Berga, a CC, 19 març 1889, p. 6, i CC, 6 novembre 1891, ed. matf, pp. 4-5.

⁷⁷⁰. CC, 2 octubre 1889, ed. matf, p. 7.

anuncis a la premsa carlina de grans retrats a setze tintes de don Carlos especials per als cercles tradicionalistes, també apuntaven en aquest sentit⁷⁷¹. La presència simbòlica del pretendent era fonamental per a la creació d'aquesta petita societat ideal que conformaven els cercles. Fins i tot, quan un gran banquet no es pogué celebrar als locals del cercle de Barcelona el retrat de don Carlos el presidí al restaurant⁷⁷². Era el tret identificatiu de l'espai propi. Simbòlicament, com a element cohesionador i identificador, la figura del *Rei proscrit* seguia essent, com ja s'ha fet notar en altres passatges d'aquest treball, d'una notabilíssima importància en el carlisme finisecular.

Els estatuts i els reglaments, com en qualsevol associació, regien el bon funcionament de cada un dels cercles tradicionalistes que existien a la Catalunya, i Espanya en general, de la fi del segle XIX. Els de Madrid i de Barcelona, ambdós aprovats pels seus respectius Governos civils l'any 1888, resultaren el model de tots els posteriors⁷⁷³, que en copiaren l'essencial, però també els van ampliar i modificar segons les necessitats particulars i els imprevistos sorgits en el curs del funcionament diari. Quatre capítols, amb un nombre variable d'articles, conformaven els reglaments dels cercles carlins: un primer dedicat al cercle i els seus socis, seguit d'un altre centrat en les obligacions i els drets dels associats, un tercer sobre la junta directiva i el darrer sobre la junta general. El reglament del Cercle tradicionalista de Barcelona ens servirà de guia, complementat pels dels altres cercles catalans que hem pogut localitzar⁷⁷⁴. El primer article del capítol primer del reglament

⁷⁷¹. "Artística Oleografía (a 16 tintas) de Don Carlos de Borbón publicada por la Biblioteca Popular Carlita", *CC*, 4 juny 1897, ed. matf, p. 2. Sobre la gran varietat de retrats existents en el mercat, cfr. l'apartat anterior d'aquest mateix capítol.

⁷⁷². Cfr. "Banquete carlista", *CC*, 11 novembre 1895, p. 7.

⁷⁷³. Estatutos y reglamento del Círculo Tradicionalista, 1888, Madrid, 1888; Estatutos y reglamento del Círculo Tradicionalista de Barcelona, Barcelona, 1889.

⁷⁷⁴. Estatutos y reglamento del Círculo Tradicionalista de Olot y su comarca, Olot, 1889; Arxiu Històric Comarcal d'Igualada, F.M., 1900, lligall D., 1, Societats, Estatuts del Centre tradicionalista d'Igualada, 1889; Estatutos y reglamento del Círculo Tradicionalista de Sabadell y su distrito, Sabadell, 1895; Arxiu Històric de Girona, F.D., Govern Civil, 33.d.4., Associacions, 1895-96, Expedient 701, Centre tradicionalista de Ripoll.

de la societat barcelonina especificava que el Cercle tradicionalista

*"es un centro de reunión para facilitar las relaciones entre sus individuos y proporcionarles las distracciones propias de este género de Sociedades." (art. 1)*⁷⁷⁵

Aquesta definició remetia directament a l'article primer dels estatuts, on s'afegia l'exclusió de qualsevol joc prohibit per les lleis i disposicions governatives i, així mateix, de les discussions de caràcter religiós. En els reglaments d'Olot i d'Igualada es podia llegir el mateix, però hi havia mínimes variacions pel que feia als estatuts als quals al·ludien: a Olot es mantenia la referència als jocs prohibits, desapareixia la de les discussions religioses i, en canvi, s'afegia la interdicció de *"toda clase de baile u otras diversiones que conduzcan a la inmoralidad"*; a Igualada, pel contrari, es mantenia únicament la prohibició dels jocs il·lícits. L'article número u del reglament de Ripoll, de 1896, concretava una mica més la naturalesa de la nova societat:

"Se funda un Círculo tradicionalista, que sea centro de unión y de honesto recreo de todos aquellos individuos que se hallen identificados con la política que sustenta la Comunión católico-monárquica cuyos principios se resumen en el lema Dios, Patria y Monarquía Tradicional Españolas."

El Cercle tradicionalista de Sabadell prescindia d'aquest article inicial⁷⁷⁶.

Només en els reglaments dels centres d'Olot i Ripoll es dedicaven alguns articles a tractar qüestions vinculades amb el local del cercle i les activitats que hi havien de tenir lloc. Els altres reglaments, des del segon article, es centraven en els socis. Així, a Olot, en el segon punt es podia llegir el que segueix:

⁷⁷⁵. Només s'anotarà el número de l'article quan aquest correspongui al reglament del Cercle tradicionalista de Barcelona.

⁷⁷⁶. En l'article primer dels estatuts, tanmateix, s'especificava clarament que l'objecte del Cercle era *"vulgarizar los principios tradicionalistas y propagar su bondad, procurando no tan solo facilitar las relaciones entre los ya adeptos, si que también el convencer a los demás de recto criterio, logrando de esta manera la defensa de los intereses morales y materiales de la Nación."*

"En el local de la Sociedad se establecerá un Salón-Café y otro destinado a Gabinete de lectura y Biblioteca, expendiéndose en el primero café y otras bebidas por cuenta de la misma Sociedad, sin perjuicio de poderse establecer más tarde un Salón-Teatro para representaciones morales."

A fi i a efecte d'adquirir mobles, llibres i altres objectes necessaris es creaven, segons constava en l'article tercer, accions de vint-i-cinc pessetes, amortitzables en uns sèrie de sorteigs que s'havien de fer anualment. L'article número quatre tenia en compte els perniciosos efectes del joc i estipulava que en els locals del Cercle tradicionalista d'Olot només es permetrien *"los juegos tresillo, solo, tute, malilla, borrotada, brisca, truque, dómino, ajedrez y billar"*, tot quedant regulades internament les quantitats en dansa. Finalment, el cinquè article especificava que el local restaria obert fins a les deu del vespre a l'hivern i fins a dos quarts d'onze l'estiu, excepte quan hagués estat organitzat algun acte especial. Com a cloenda del reglament del Cercle tradicionalista de Ripoll, d'altra banda, s'introduïen un seguit de disposicions generals. En primer lloc s'especificava que la junta directiva podia, si ho creia necessari, arrendar el subministrament de cafè, licors i altres articles necessaris per al cercle. Així mateix, es podia llegir en la disposició segona: *"No se consentirán en los salones del Círculo, rifas, postulaciones o bailes."* La junta directiva fixava l'hora de tancament del cercle, sempre en consonància amb les disposicions de l'autoritat. I, per últim, estava totalment prohibit a l'interior del local del cercle de Ripoll

"todo altercado que pase de los límites de una conversación moderada, de la buena educación y formas sociales".

Els socis eren classificats al reglament barceloní en dues categories: socis propietaris i socis traseunts, que eren aquells forasters admesos al cercle en el decurs de la seva estada a la capital catalana, però sense veu ni vot, ni drets sobre l'haver social (art. 2-5). A Olot, tres categories: fundadors, fundadors-aspirants i de número. Els primers havien d'haver adquirit, com a mínim, una de les accions consignades a l'article tercer, que hem esmentat més amunt, i els socis fundadors-aspirants realitzaven igualment el pagament

anterior, però de manera ajornada. Als cercles de Ripoll i Sabadell, al seu torn, socis numeraris, protectors i honoraris, mentre que el reglament del d'Igualada no introduïa distincions. Per tal d'ingressar com a soci al Cercle tradicionalista de Barcelona -i a tota la resta de cercles-, a més de fer la sol·licitud, calia accomplir les dues condicions següents: en primer lloc, pertànyer al partit tradicionalista, i segonament, haver estat proposat per tres socis i admès per la junta directiva (*art. 6*). Les sol·licituds d'ingrés s'havien d'exposar al públic durant vuit dies -a Ripoll, els sacerdots restaven exclosos d'aquest requisit-, i si en aquest termini no hi havia hagut cap reclamació, la junta directiva ho posava a votació. Eren necessàries, per aprovar una sol·licitud, dues terceres parts dels vots de la junta (*art. 7-8*). L'admissió com a soci transeunt depenia de la presentació de la sol·licitud per part de tres socis, de l'absència de reclamacions en els vuit dies d'exposició pública de la proposta i, finalment, de l'aprovació del president de la junta directiva (*art. 9*). Els socis propietaris havien de satisfer una quota d'entrada d'una pesseta i mitja, i una quota anual pagada en terminis anticipats, que voluntàriament es podia fixar entre les dotze i les cent vint pessetes⁷⁷⁷. Dotze pessetes l'any era també la quantitat que havien de fer efectiva els transeunts (*art. 10*). Els dos darrers articles del primer capítol (*art. 11-12*) especificaven les motivacions per les quals es podia arribar a perdre el caràcter de soci i els drets que aquest comportava. Quatre eren els motius: per pròpia voluntat; per haver mancat al pagament de tres mensualitats; a causa d'una infraacció greu dels estatuts o reglament, o bé dels acords d'ordre interior, i, finalment, per "*faltar a las leyes del honor y del decoro o comprometer en cualquier forma el buen nombre del Círculo*". Per tal de prendre una decisió d'aquesta mena eren necessàries les dues terceres parts dels vots dels membres de la junta directiva del centre. En els reglaments dels altres cercles catalans es reproduïen gairebé amb exactitud aquestes quatre condicions: en el d'Olot no s'especificaven el número de mensualitats que es podien deure, i en el de Ripoll es detallava

⁷⁷⁷. La quota al Cercle tradicionalista de Sabadell era de dotze pessetes anuals, si bé era potestat de la junta directiva d'admetre pagaments inferiors. A Igualada era sensiblement inferior: cinquanta cèntims de pesseta mensuals. A Olot, finalment, existien quotes anuals de tres, sis, dotze o bé divuit pessetes.

com a motiu d'expulsió la blasfèmia o pronunciar paraules injurioses que afectessin la moral. Aquestes disposicions no quedaven només sobre el paper. Així, posem per cas, en la reunió de la junta directiva del Cercle tradicionalista de Madrid, de 24 d'agost de 1896, es va debatre el cas d'un soci Dionisio de Ocaña que va proferir una blasfèmia al local del centre i faltà al respecte a un sacerdot. S'acordà que comparegués davant la junta per tal de ser "*severamente reprendido*", obligar-lo a demanar perdó al sacerdot i amenaçar-lo d'expulsió⁷⁷⁸. Al Cercle tradicionalista de Barcelona, un soci - membre, fins i tot, de la junta directiva - va ser expulsat per falses acusacions de malversació de fons contra el conserge de l'entitat⁷⁷⁹. Al centre de Palafrugell, per últim, Francesc Marquès patí una expulsió temporal després d'una baralla amb un altre soci de l'entitat⁷⁸⁰.

El capítol segon del reglament del cercle carlí de la capital catalana, dedicat a les obligacions i els drets dels socis, només constava de set articles. En d'altres reglaments de centres catalans s'hi afegiren posteriorment articles que en el de Barcelona figuraven al primer capítol. El primer article estava estretament relacionat, per negatiu, amb el que es referia als motius d'expulsió: qualsevol soci tenia l'obligació de complir els estatuts, el reglament i els acords d'ordre interior dictats per la junta directiva, així com de pagar puntualment les quotes (*art. 13*). Quan un soci deixava de pertànyer al cercle ho havia de notificar per escrit al president, mentre que els socis que s'absentessin durant més d'un any de Barcelona, només havien de fer efectiva la meitat d'una anualitat al seu retorn (*art. 14-15*). La inclusió a la junta directiva era privativa dels socis propietaris (*art. 16*). Al cercle d'Olot, en

⁷⁷⁸. MC, C. XVIII, núm. 5, Círculo Tradicionalista de Madrid. Libro de Actas. 1895 a 1897, sessió 24 agost 1896, ff. 61-62.

⁷⁷⁹. MC, C. XXII, núm. 5, Correspondència carlista i personal, Josep de España al Marquès de Cerralbo (L'Hospitalet, 9 octubre 1896).

⁷⁸⁰. El soci, que considerava injusta l'expulsió, contà els fets en una carta a la premsa. El Distrito, 20 gener 1895, p. 3. La polèmica continuà a X., "Correspondencias de El Baluarte. Palafrugell 24 Enero 1895", El Baluarte, 27 gener 1895, pp. 10-11, i "Una X en El Baluarte", El Distrito, 2 febrer 1895, p. 2.

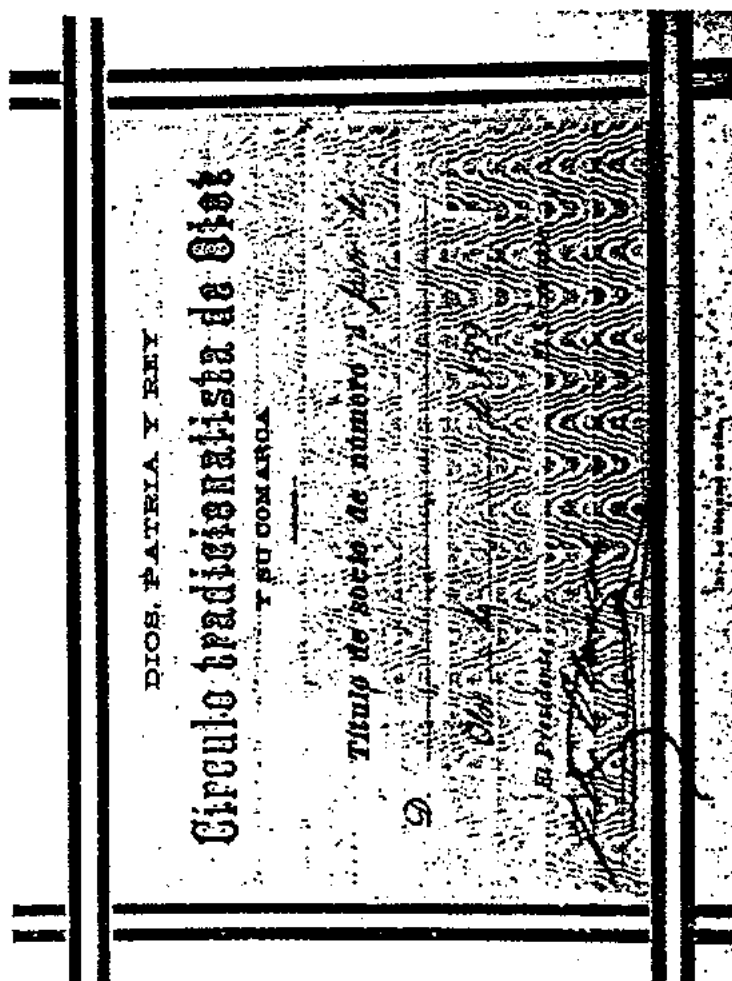
canvi, dels socis fundadors, amb la qual cosa es marcava una barrera social a l'interior del cercle -explícita aquesta, com més endavant el nomenament de juntes des de les altes instàncies del partit, al costat d'altres de només implícites-, tot assegurant el control de la societat per part del nucli més benestant⁷⁸¹. A Barcelona, trenta socis podien promoure la celebració d'una junta extraordinària -quinze a Igualada, vint a Sabadell, deu a Ripoll i trenta a Olot- a partir d'un escrit enviat al president del cercle on s'havien d'especificar la causa que motivava la seva petició, que havia d'estar exposada al tauler de l'entitat durant un mínim de quinze dies (*art. 17-18*). Finalment, tots els socis tenien els mateixos drets i consideracions en el local i les dependències del Cercle tradicionalista de Barcelona, així com en els dels altres cercles catalans, i els era permès de dirigir les reclamacions que estimessin justes a la junta directiva (*art. 19*). Tot i que en cap dels reglaments consultats apareguin notícies en aquest sentit, alguns cercles tradicionalistes elaboraren targetes d'acreditació i d'identificació dels associats. Així, per exemple, el president del Cercle tradicionalista de Madrid Elicio de Bériz ho proposà el febrer de 1896 a la seva junta, que ho va aprovar⁷⁸². A la segona meitat de la dècada no era possible d'entrar al Cercle tradicionalista de Barcelona sense el títol de soci corresponent⁷⁸³. Segurament no devien ser massa diferents de les targetes repartides pel centre d'Olot, un exemplar de les quals es pot veure a la pàgina següent⁷⁸⁴:

⁷⁸¹. Sobre aquesta qüestió, cfr. més endavant, en aquest mateix apartat, i també en el següent dedicat als socis dels cercles.

⁷⁸². MC, C. XVIII, núm. 5, Círculo Tradicionalista de Madrid. Libro de Actas. 1895 a 1897, sessió 9 febrer 1896, f. 47.

⁷⁸³. "Círculo Tradicionalista de Barcelona", CC, 26 gener 1897, ed. tarda, p. 3.

⁷⁸⁴. Títol de soci del Cercle tradicionalista d'Olot, a AHCO, F.M. S.A., S.A.P., Círculo Tradicionalista, llig. 202, Models de títols de soci i altres impresos.

El tercer capítol principiava amb un article on es fixaven les prerrogatives de la junta directiva, que tenia al seu càrrec l'ordre intern i el règim econòmic del cercle (*art.20*). Componien la junta onze persones: un president, dos vice-presidents, quatre vocals, un comptador, un tresorer, un secretari i un vice-secretari (*art.21*). La junta del Cercle tradicionalista d'Olot comptava inicialment amb catorze càrrecs, és a dir els onze de la de Barcelona més un bibliotecari i dos vocals més, fins a un total de sis⁷⁸⁶. A Sabadell i a Ripoll, en canvi, set persones -com a Manlleu⁷⁸⁶-, i, una mica paradoxalment, quinze càrrecs a la junta directiva del centre igualadí, d'on sobresortien un total de nou vocals. Deu integrants a la junta directiva era un nombre força habitual, com mostren els casos dels cercles tradicionalistes de Girona, Amposta i Sant Gervasi de Cassoles⁷⁸⁷. En general, si deixem casos excepcionals al marge, el nombre de membres de la junta directiva depenia de la importància de cada una de les societats⁷⁸⁸. De tota manera, al llarg dels anys, la composició de les juntes varià, ja fos en funció de noves necessitats o bé de l'evolució positiva o negativa de l'entitat. Així, posem per cas, la creació de joventuts carlines en un bon nombre de cercles obligà a plantejar-se la inclusió de membres d'aquestes entitats subsidiàries en les juntes directives, tal com féu el Cercle tradicionalista de Barcelona a la segona meitat de la dècada, per la qual cosa hagueren també de reformar el reglament. A la Joventut carlista de Barcelona els corresponien els càrrecs de

⁷⁸⁵. Tanmateix, la desaparició durant la darrera dècada del segle d'alguns dels socis fundadors del Cercle tradicionalista d'Olot -els únics socis, com hem vist més amunt, que podien integrar la junta- obligà a una reducció dels càrrecs de la junta directiva: de catorze es passà a nou, que corresponien a president, vice-president, tresorer, quatre vocals, secretari i vice-secretari. AHCO, F.M., S.A., S.A.P., *Círculo Tradicionalista*, llig. 183, *Libro de sesiones del "Círculo Tradicionalista de Olot y su Comarca"*, 1889, 1889-1895, sessions 20 novembre 1892 i 30 desembre 1892, ff. 56v i 58r.

⁷⁸⁶. CC, 13 gener 1894, ed. matí, pp. 4-5.

⁷⁸⁷. "Crónica general", *El Baluarte*, 11 març 1894, (p. 3); "Apertura del Círculo Tradicionalista de Amposta", CC, 22 setembre 1890, pp. 9-10, i "Círculo Carlista de San Gervasio", CC, 31 juliol 1893, pp. 7-8.

⁷⁸⁸. El Cercle tradicionalista de València, un dels més actius de l'etapa finisecular, comptava amb un total de vint-i-dos càrrecs: president, tres vice-presidents, dotze vocals, tresorer, comptador, bibliotecari, secretari i dos vice-secretaris. "Círculo Tradicionalista de Valencia", ECE, 1 juliol 1889, p. 1. A Madrid, en canvi, només quinze. ECE, 17 desembre 1889, p. 1. Les dimensions de la junta directiva valenciana eren, sens cap mena de dubte, una qüestió d'aparença, no pas de necessitat.

bibliotecari -una novetat respecte al reglament de 1888- i de vice-secretari⁷⁸⁹. D'altra banda, tot i que en la majoria dels reglaments no s'especificués res en aquest sentit, ben aviat els cercles nomenaren presidents honoraris, càrrecs que requeien en els màxims dirigents estatals, regionals o provincials del carlisme, o, fins i tot, en els publicistes destacats, com ara Vázquez de Mella⁷⁹⁰. En l'apartat precedent hem vist que el febrer de 1890 es nomenà president honorari del cercle d'Olot Lluís M. de Llauder, que encapçalava gairebé tots els de Catalunya, en ocasions en solitari i en la majoria al costat d'altres dirigents com els marquesos de Cerralbo i Tamarit -a Tarragona-, el marquès de Cerralbo i el duc de Solferino -a Manlleu-, o bé Ignasi Vidal i el príncep Alfons de Borbó -a Monistrol de Montserrat-, una combinatòria, aquesta darrera, única⁷⁹¹. Excepcionalment, l'article primer del tercer títol del reglament del cercle de Ripoll especificava que la junta directiva tindria "*dos Presidentes honorarios que lo serán el Delegado del Señor Duque de Madrid en España y el Subdelegado en Gerona*", que a l'hora de la veritat no es devia concretar ja que al costat del marquès de Cerralbo figurava a la llista de la junta ripollesa Lluís M. de Llauder⁷⁹².

Els càrrecs de la junta directiva eren escollits en el decurs de la junta general ordinària que s'havia de celebrar la primera quinzena de desembre. El mandat era per dos anys, renovant-se la meitat de la junta cada any, excepte en el cas del president, renovat anualment, però amb possibilitat de reelecció

⁷⁸⁹. "Juventud Carlista", CC, 7 abril 1897, ed. matí, p. 7.

⁷⁹⁰. Juan Vázquez de Mella, el *verb de la Tradició*, presidia honoríficament, entre alguns altres, els cercles tradicionalistes d'Herència i d'Úbeda, en aquest darrer cas juntament amb el marquès de Cerralbo. Cfr. "Movimiento carlista", ECE, 22 juliol 1893, p. 2, i El Corresponsal, "La Fiesta nacional del 10 de marzo. Los carlistas de Ubeda", ECE, 4 febrer 1896, p. 1. A Catalunya, no encapçalava en tant que president honorari cap centre carlista, però si algunes joventuts, tal com s'ha esmentat en el primer apartat d'aquest mateix capítol.

⁷⁹¹. CC, 1 octubre 1890, ed. matí, p. 4; CC, 13 gener 1894, ed. matí, pp. 4-5, i "En Monistrol de Montserrat", CC, 3 març 1894, ed. matí, p. 6. En carta de don Carlos al marquès de Tamarit, de juny de 1892, no se li acceptava la dimissió com a president honorari dels cercles tradicionalistes de la província de Tarragona. Cfr. CC, 18 juny 1892, ed. matí, p. 8.

⁷⁹². "Movimiento carlista", ECE, 4 abril 1896, p. 2.

en tots els casos (art.22-23)⁷⁹³. Les etapes electorals per a la formació de les juntes directives dels cercles no sempre eren roses i flors. Ja Polo y Peyrolón advertia sobre el perill que per a la tranquil·litat i la concòrdia en els cercles tenien les eleccions a junta, tot suggerint com a únic remei el reforçament de l'autoritat⁷⁹⁴. En el primer apartat d'aquest capítol III hem vist alguns casos d'enfrontament especialment virulent, que acabaren fins i tot amb la creació de cercles alternatius. Barcelona fou un cas paradigmàtic. En l'article vint-i-quatre s'especificava que la junta distribuïria entre els vocals la direcció dels diferents serveis i "*adoptará cuantos acuerdos estime necesarios para su régimen y gobierno*" (art.24). Així mateix, la junta directiva havia de sotmetre a la junta general el pressupost del cercle cada mes de gener, a més d'exposar semestralment al local els comptes per al coneixement dels socis (art.25-26)⁷⁹⁵. Els articles següents regulaven els deures de cadascun dels membres de la junta directiva (art.27-33)⁷⁹⁶, que s'havia de reunir quinzenalment i consignar els acords presos en un llibre d'actes

⁷⁹³. En base a l'article 23 i a instàncies del Cap regional Lluís M. de Llauder, el gener de 1893 es va reelegir en la seva totalitat la junta directiva del Cercle tradicionalista de Barcelona. "Junta del Círculo Carlista", CC, 31 gener 1893, ed. matí, pp. 13-14.

⁷⁹⁴. Manuel POLO y PEYROLÓN, "Los Círculos carlistas", pp. 85-86.

⁷⁹⁵. Tanmateix, si atenem a les notificacions publicades a la premsa, la junta general que per reglament havia d'aprovar l'estat de comptes del cercle de la capital no es convocava habitualment el gener: l'any 1891 tingué lloc a la darrera de maig, el següent a mitjan abril, el 1893 a final de gener, al mes de febrer l'any 1894 i, finalment, a mitjan febrer el 1895. Cfr. CC, 30 maig 1891, ed. matí, p. 12; CC, 18 abril 1892, p. 7; CC, 27 gener 1893, ed. matí, p. 8; CC, 18 febrer 1894, p. 9, i CC, 10 febrer 1895, p. 9.

⁷⁹⁶. El president havia d'ostentar la representació legal i oficial del cercle en tots els actes, a més de presidir i dirigir les juntes, que havia de convocar, assenyalar-ne la data i lloc de celebració, i signar les actes i els nomenaments, juntament amb el secretari (art.27). Els vice-presidents havien de substituir al president en cas de malaltia o absència (art.28). Els vocals es repartien els diferents serveis del cercle, mentre que el comptador portava la comptabilitat del cercle i el tresorer custodiava els fons (art.29-31). Finalment, el secretari elaborava els ordres del dia per a les juntes i informava de la seva celebració, publicava les votacions, redactava els documents emanats de la junta directiva, signava els documents autoritzats pel president -amb l'excepció dels que procedien de la comptaduria o la tresoreria- i tenia sota la seva custòdia l'arxiu (art.32). El vice-secretari únicament l'havia de suplir en cas de malaltia o absència (art.33). Al Cercle tradicionalista d'Olot, que comptava a més a més amb un bibliotecari, aquest tenia la funció de vetllar per l'"orden y conservación de la Biblioteca de la Sociedad, y de los volúmenes que presten los socios, registrando unos y otros en un índice especial, anotando el título del libro y el nombre de su propietario, devolviéndolo los segundos a sus dueños cuando estos los pidieran, y no permitiendo bajo ningún concepto que se extraigan del local, libros, periódicos ni documentos pertenecientes a la Sociedad, facilitándolos únicamente a los socios que los deseen para su lectura en el mismo local."

(art.34). El nomenament i separació dels treballadors del cercle era potestat de la junta (art.35)⁷⁹⁷. Per últim, en el cas que manqués una tercera part de la junta s'havia de convocar junta general a fi i a efecte de completar-la (art.36)⁷⁹⁸. El darrer capítol contenia el conjunt d'articles que regulaven les juntes generals: citació dels socis, mínim de socis assistents, juntes ordinàries i extraordinàries, fórmula de desenvolupament de les reunions de junta general i d'elecció de càrrecs. A més a més, s'especificaven les atribucions de les juntes generals, que eren la modificació dels estatuts i del reglament, l'elecció dels membres de la junta directiva, la possibilitat d'alterar les quotes mensuals, l'examen i aprovació de pressupostos, balanços i comptes que anualment havien d'acompanyar la memòria de la junta directiva, i la resolució dels casos dubtosos, no previstos en el reglament (art.37-43 i 47). L'article quaranta-quatre feia referència a les despeses generades en la creació del cercle, i els dos següents a la dissolució de l'entitat, que podia tenir lloc si ho reclamaven dues terceres parts dels socis. En aquest cas, els fons existents havien de ser lliurats a la Casa-Asil de les Germanetes dels Pobres de Barcelona (art.44-46). El més normal, tanmateix, era una repartició entre els associats. El reglament del cercle de la capital finalitzava amb un article addicional en el qual es feia constar que serien considerats socis del cercle aquelles persones que ho fossin d'un altre cercle carlista, malgrat que sense veu ni vot a les juntes (art.addicional)⁷⁹⁹. En el cercle olotí, en canvi, es precisava una mica més quan s'escrivía que només podrien entrar al local

⁷⁹⁷. D'aquesta forma, posem per cas, la junta directiva del Cercle tradicionalista d'Olot expulsà, poc després d'entrar en funcionament l'entitat, el cafeter "*por no convenir a este Círculo*". El nou cafeter, Josep Pagès, hagué d'assumir a més a més la feina de conserge. AHCO, F.M., S.A., S.A.P., Círculo Tradicionalista, llig. 183, Libro de sesiones del "Círculo Tradicionalista de Olot y su Comarca", 1889, 1889-1895, sessió 1 juliol 1889, f. 8r. Més endavant s'acordà d'ampliar el personal del cercle, per la qual cosa es nomenà un ajudant de cafeter i un nou conserge. Ibid., sessió 5 abril 1891, f. 38r.

⁷⁹⁸. De tota manera, en cas d'absència temporal justificada -per les vacances, per exemple-, es podia nomenar una comissió que regís mentrestant el cercle. Aquesta decisió fou presa per la junta directiva del Cercle tradicionalista de Barcelona en diverses ocasions. Com a exemple, cfr. "Círculo Tradicionalista de Barcelona", CC, 19 juliol 1892, ed. matí, p. 8.

⁷⁹⁹. A la premsa carlina s'informava a principi de gener de 1889 que Mauricio Bobadilla, president del Cercle tradicionalista de Saragossa, afirmava que en el seu centre, com en el de Madrid, es consideraven socis aquells que ho fossin de qualsevol cercle tradicionalista espanyol. ECE, 1 gener 1889, p. 1.

"las primeras Autoridades, los socios y sus familias y los forasteros y transeuntes pertenecientes a otros Círculos Tradicionalistas de esta y otras provincias."

L'article addicional del reglament del Cercle tradicionalista de Sabadell, per altra banda, estipulava que a la mort d'un dels associats es faria celebrar una missa, amb fons del centre, per la seva ànima.

De la denominació, el local i la reglamentació dels cercles tradicionalistes hauríem de passar tot seguit -a fi i a efecte de prosseguir en l'anàlisi d'aquests organismes clau del *carlisme nou*- a una qüestió que ha anat apareixent tot al llarg de les planes d'aquest apartat. Faig referència, evidentment, a la funcionalitat dels centres carlins. I, més precisament encara, a la seva multifuncionalitat. Una ullada al registre d'associacions del Govern civil de Barcelona ens mostra la varietat existent a l'hora d'especificar quines eren les finalitats de cada un dels cercles inscrits. Dels trenta-dos cercles registrats que especificaven aquesta dada, un total de dotze constaven sota l'epígraf de societat recreativa, un de catòlico-recreativa i un altre d'instructiva i recreativa, quinze més es caracteritzaven com a societat política, com a político-recreativa només un i dos més com a política i de socors⁸⁰⁰. La distinció no ens serveix a efectes analítics, ja que no és

⁸⁰⁰. Els trenta-dos cercles en qüestió es distribueixen (per ordre de registre) de la següent manera:

. recreatius: Manresa, Igualada, Manlleu, Gràcia, Sant Martí de Provençals, Sant Martí de Tous, Calaf, Badalona, Masquefa, Els Prats de Rei, Carme, La Pobla de Claramunt.

. catòlico-recreatius: Berga.

. instructius i recreatius: Barcelona (Cercle tradicionalista).

. polítics: Sant Gervasi de Cassoles, Puig-reig, Castellvell i el Vilar, Capellades, Olesa de Montserrat, Torelló, Sant Hipòlit de Voltregà, Mataró, Vilafranca del Penedès, Sant Pere de Riudebitlles, Sant Esteve Sesrovires, Sant Martí Sarroca, Santa Margarida i els Monjos, Barcelona (Centre de Carlistes), Sant Pere de Ribes.

. político-recreatius: Sarrià.

. polítics i de socors: Sant Salvador de Guardiola, Terrassa.

demostrativa de la naturalesa concreta dels diferents cercles, però en canvi és prou útil com a il·lustració de la pluralitat funcional dels cercles tradicionalistes finiseculars. De les categories esmentades, tanmateix, poden ésser-ne aïllades cinc -política, catòlica, instructiva, de socors i recreativa-, que ens aproximem a les tres agrupacions que em sembla que es poden dissenyar de les funcions dels centres del partit carlista: en primer lloc, la funció política, en una accepció àmplia del terme; segonament, la instrucció, la formació i l'assistència, i, per últim, la funció que es concretava en unes paraules d'uns carlistes d'Orduña quan afirmaven que el cercle havia de ser un indret "*de recreo y lazo de unión*"⁸⁰¹.

La funció política dels cercles carlistes és evident. En l'article que Lluís M. de Llauder dedicà des de Venècia als cercles, que hem analitzat a l'inici d'aquest apartat, acabava posant com a exemple d'obra ben plantejada en aquest terreny la creació de noves seccions en el Cercle tradicionalista de Barcelona. S'havia format, per començar, una secció de propaganda,

"dirigida a buscar la manera de extender nuestros principios y nuestra organización, estableciendo relaciones con los demás Círculos, sobre todo los vecinos a la capital."

A més a més, una secció del cens -a fi i a efecte de tenir controlats els carlistes i poder-ne disposar en el moment dels enfrontaments electorals- havia vist la llum, així com una de la Joventut carlina. Llauder feia al·lusió finalment a una sèrie de seccions, que més que una realitat semblaven un projecte:

"Dividiránse, luego, todos los socios en secciones según su profesión. Así, industriales y obreros, abogados, médicos, comerciantes, ingenieros, dependientes de comercio, empleados, etc, podrán ocuparse en los asuntos de su profesión, defenderse y ejercer su acción en los respectivos centros en que tienen su

⁸⁰¹. "Círculo carlista de Orduña", CC, 18 maig 1892, ed. matf. p. 9.

manera de vivir."⁸⁰²

En aquesta relació de seccions figurava un compendi general, però incomplet, de la funcionalitat política dels cercles tradicionalistes. No era, d'altra banda, la intenció del director del Correo Catalán de fer una relació extensa. En els locals dels cercles es reunien les diferents juntes i òrgans del partit carlí. Les juntes locals i de districte hi celebraven les seves trobades periòdiques. Les notícies aparegudes a la premsa -tot i que poques pel fet que es tractava d'un tema intern- eren inequívokes. El 27 d'abril de 1893, posem per cas, sabem que tingué lloc una reunió al cercle de Cervera per tal de constituir la junta local i reelegir la de districte, o que el 27 de gener de 1896 es trobaren al centre de Barcelona les juntes local, de districte i de barri, presidides pel cap regional⁸⁰³. El bienni 95-96 fou especialment mogut pel que fa a reunions al cercle de la capital catalana, vinculades al procés d'organització del partit a nivell dels districtes: mentre que el 15 de juliol de 1895 es reuniren les juntes dels districtes de Drassanes, Barceloneta i Universitat amb la junta local, al cap d'uns mesos ho feia, per exemple, la del districte de l'Hospital⁸⁰⁴. El perfeccionament de l'estructura del partit era una tasca prioritària. A principi de maig del noranta-cinc es van trobar al cercle de Barcelona les juntes regional, provincial, local, del cercle i els presidents de les de districte per redactar una carta adreçada al marquès de Cerralbo sobre els treballs d'organització que estaven portant_a_terme a la seva zona d'influència⁸⁰⁵. De fet, des dels mateixos cercles i les seves juntes directives s'impulsava l'organització carlista. A la reunió de la junta de maig

⁸⁰². L[luís] M. DE LL[AUDER], "Desde Venecia", pp. 9-10.

⁸⁰³. S.F., "Noticias de Cervera", CC, 30 abril 1893, pp. 11-12, i "En el Círculo Tradicionalista", CC, 29 gener 1896, ed. matf, p. 2. En el cas de reunions de convocatòria àmplia al Cercle tradicionalista de Barcelona, apareixia uns dies abans un anunci a la premsa. Així, per exemple: "JUNTA LOCAL TRADICIONALISTA DE BARCELONA. Se suplica a todos los individuos que componen las juntas de circunscripción, distrito y barrio de esta ciudad y sus afuera se sirvan concurrir mañana lunes, a las nueve de la noche, al local del Círculo Tradicionalista (Pasaje de la Virreina), al objeto de enterarles de asuntos referentes a la organización." CC, 1 novembre 1896, p. 9.

⁸⁰⁴. CC, 15 juliol 1895, p. 8, i "Junta Tradicionalista del Distrito del Hospital", CC, 4 març 1896, ed. matf, p. 6.

⁸⁰⁵. "En el Círculo Carlista", CC, 12 maig 1895, pp. 9-10.

de 1890 al cercle d'Olot es tractà a bastament de la necessitat de preparar el partit tradicionalista a la comarca "*para cuando conviniese ser útil*", i, quan des del quarter del marquès de Cerralbo a Madrid s'instà a crear noves juntes a la comarca olotina per tal d'incloure-les al *Llibre d'Honor* de 1892 el receptor del missatge fou el president de la junta directiva del cercle⁸⁰⁶. Amb les eleccions s'esdevenia quelcom semblant: als cercles es preparaven i s'hi feia el seguiment, a més de controlar el cens, celebrar a vegades meetings electorals als seus salons o de col·laborar econòmicament en les despeses que generaven els comicis⁸⁰⁷.

La propaganda era una altra de les tasques importants que acomplien els cercles carlins. Ja hem vist en l'apartat precedent la transcendència que s'atorgava a aquesta qüestió a l'etapa finisecular. Totes les activitats del cercle eren, al cap i a la fi, propagandístiques, igualment com n'esdevenia objecte la seva pròpia prosperitat. En un periòdic lleidatà s'al·ludia als cercles com a formes de propaganda carlina⁸⁰⁸. Tanmateix, allò més decisiu era que constituïen bases per a les campanyes propagandístiques del carlisme. Que en els seus locals s'ubiqués a voltes la redacció d'algun periòdic carlí -*El Baluarte* o, més endavant, *El Norte*, de Girona, per exemple⁸⁰⁹- és relativament anecdòtic. En canvi, el fet que una de les seccions de l'entitat s'autodesignés com de propaganda és prou significatiu. De la mateixa manera que es creà una secció d'aquestes a Barcelona l'article de Llauder ho

⁸⁰⁶. AHCO, F.M., S.A., S.A.P., *Círculo Tradicionalista*, llig. 183, *Libro de sesiones del "Círculo Tradicionalista de Olot y su Comarca"*, 1889, 1889-1895, sessió extraordinària 19 maig 1890 i sessió 17 gener 1892, ff. 23v i 49v.

⁸⁰⁷. Meeting electoral al Cercle tradicionalista de l'Espluga de Francolí, a "*Movimiento carlista. En nuestra provincia*", *El Correo de la Provincia*, 11 setembre 1892, p. 1; i, al cercle de Reus, a *CC*, 19 gener 1893, ed. matí, pp. 6-7; preparació d'eleccions al Cercle tradicionalista de Girona, a *El Baluarte*, 19 agost 1894, [p. 1]; col·laboració pecuniària i control del cens electoral, a AHCO, F.M., S.A., S.A.P., *Círculo Tradicionalista*, llig. 183, *Libro de sesiones del "Círculo Tradicionalista de Olot y su Comarca"*, 1889, 1889-1895, sessions 23 novembre 1890 i 22 desembre 1892, ff. 31r i 57v. Cap a la fi de 1894, el Cercle tradicionalista d'Olot fou felicitat per Cerralbo "*por la conducta observada en las últimas elecciones provinciales*". *Ibid.*, sessió 2 octubre 1894, f. 73v.

⁸⁰⁸. *El Almoqávar Leridano*, 6 juny 1894, p. 3.

⁸⁰⁹. "Advertencia", *El Baluarte*, 3 març 1893, [p. 1].

explicitava-, es va constituir a Sabadell, a Manresa o, entre d'altres indrets, a Capellades. La modèstia del cercle d'aquesta darrera població motivava el següent comentari:

*"Los escasos elementos con que cuenta el Círculo para extender su esfera de acción en la propaganda, no ha sido obstáculo para que los individuos de la Sección de propaganda se dediquen a ella en verano, despertando el espíritu abatido de las poblaciones y poblados pequeños y rurales."*⁸¹⁰

Recórrer la comarca o la província, com els grans dirigents del partit o els propagandistes més cèlebres feien a un altre nivell, constituïa la principal funció de les seccions de propaganda dels cercles. Al País Valencià es realitzà una tasca exemplar en aquest terreny, que repercutí, lògicament, en la potència de la seva organització⁸¹¹. Allí, com arreu, hi estaven plenament implicats els elements més joves dels cercles, organitzats sovint en joventuts tradicionalistes. Jove i propaganda eren dos termes estretament units en el vocabulari del carlisme de la darrerïa del Vuit-cents. Les joventuts formades, ubicades i depenents dels cercles han estat objecte d'anàlisi en el primer apartat d'aquest capítol III, juntament amb les joventuts escolars. Les seves activitats abastaven des de l'organització de conferències i sessions

⁸¹⁰. El Corresponsal, "Noticias de Capellades", CC, 17 maig 1895, p. 8. Les notícies de Sabadell i Manresa, a "Crónica del Principado", CC, 27 agost 1896, ed. matí, p. 7, i "Crónica del Principado", CC, 18 març 1896, ed. tarda, p. 3.

⁸¹¹. El mes de febrer del noranta-quatre s'informava de la creació d'una secció de propaganda al Cercle tradicionalista de València, "para dedicarse a la difusión de las doctrinas salvadoras del tradicionalismo por medio de la prensa y de viva voz". "Boletín tradicionalista", El Centro, 16 febrer 1894, [p. 4]. La secció de propaganda de València havia estat iniciativa de Manuel Polo i Peyrolón. Uns mesos després de la seva creació es podia llegir a la premsa que no "se permiten momento de reposo, y aprovechan los días festivos para trasladarse a los pueblos a difundir la doctrina católico-monárquica, única que puede librar a España de las garras del liberalismo, entre las cuales perece." Cronista, "Movimiento carlista. Círculo de Torrente", ECE, 23 novembre 1894, p. 2. Més endavant, la Joventut carlista valenciana s'ocupà també d'aquestes qüestions. "Una comisión de la incansable juventud tradicionalista de Valencia, -es podia llegir al Correo Catalán sota el títol de "Noble ejemplo"- de la que formaban parte el inspirado vate señor Chenovés, el señor Calatayud (hijo) y otros distinguidos jóvenes carlistas de aquella ciudad, han aprovechado los días de Carnaval para hacer una excursión a las importantes poblaciones de Villarreal, Onda y Almazora, en las que han celebrado veladas que se han visto concurridísimas." I, tot seguit, s'afegia: "Digno del más cumplido elogio es la conducta de esos jóvenes que en vez de consagrar dichos días a las diversiones propias del carnaval, las invirtieron en la grata obra de predicar con incansable celo las doctrinas tradicionalistas, que son las únicas que podrán regenerar nuestra patria que hoy vive vida oprobiosa y de vilipendio." "Noble ejemplo", CC, 2 març 1898, ed. matí, pp. 6-7.

acadèmiques fins a la posada en escena d'obres de teatre o lectura d'obres literàries, tot passant per la confecció de periòdics com El Nuevo Cruzado, que apareixia com a òrgan oficial de la Joventut carlista de Barcelona⁸¹². La tasca propagandística, tanmateix, els era inherent. D'aquí la normalitat que infonien notícies com ara que la Joventut carlista de Girona

*"emprenderá en breve los trabajos de propaganda tradicionalista recorriendo los principales puntos de la provincia"*⁸¹³.

La funció política, en definitiva, consistia en tots els anteriors elements, però recobria les altres funcions dels cercles. La lectura de premsa, les converses i discussions sobre el passat, el present i el futur, les conferències o, per esmentar només alguns casos, les vetllades, formaven part, encara que no exclusivament, d'aquesta funcionalitat. Anem, però, a pams.

La instrucció, la formació i l'assistència conformaven, en conjunt, el segon nucli de funcions dels cercles carlins. Aquests organitzaven tot al llarg de l'any conferències sobre temes diversos, entre els quals sobresortien aquells estretament vinculats a la formació carlo-catòlica. Així, per exemple, el sacerdot Enric Hernando parlà al cercle de Barcelona el novembre del noranta-u dels deures de l'home vers Déu i amb la societat, mentre que el juny del noranta-tres era un dels socis, Francesc de Paula Pol i Royo, qui dissertà sobre la monarquia de don Carlos com a única forma eficaç de govern. Les conferències pronunciades per tots els cercles de la geografia catalana pel precoç orador Ramoncito Murgía constitueixen una altra mostra d'aquestes activitats. Al Cercle tradicionalista de Balaguer, per a només esmentar un cas, va fer dues conferències el mes de març de 1896 sobre el lliurecanvi i el

⁸¹². "Un nuevo adalid", CC, 4 gener 1896, ed. matf, p. 3.

⁸¹³. "Crónica del Principado", CC, 20 maig 1897, ed. matf, p. 8. Una notícia semblant, sobre la Joventut carlista de Gràcia, a "Reunión carlista en Gracia", CC, 19 gener 1896, p. 3. Poc després de la constitució de la Joventut carlista de Madrid, la premsa assegurava que els 169 joves que en formaven part "están dispuestos a organizar viajes de propaganda a los pueblos de las cercanías de Madrid". BPC, vol. XIV, agost 1896, p. 95.

liberalisme⁸¹⁴. La creació de les joventuts i les joventuts escolars tradicionalistes intensificaren la preparació d'aquesta mena d'actes. A la darrerria del segle, d'altra banda, quan l'agitació bèl·lica tornà a evidenciar-se entre els carlistes, s'organitzaren explícitament algunes conferències anomenades militars⁸¹⁵.

De tota manera, les conferències que més publicitat van rebre per part de la premsa del partit, tant per la seva solemnitat com per la importància que se'ls atorgava, foren les conferències quaresmals. Es celebraven en alguns centres els dissabtes de Quaresma. La iniciativa sembla que partí del Cercle tradicionalista de Barcelona. L'any 1892 les encomanà a l'"*elocuente orador sagrado*" Dr. Estanislao Almonacid, que tot al llarg de sis sessions tractà de la qüestió social i la influència de l'Església catòlica en la millora del règim de la societat. Les xerrades tenien lloc als salons del cercle i només podien assistir-hi homes. Com a cloenda, el dilluns de Pasqua es celebrà una comunió general a l'església dels sants Just i Pastor⁸¹⁶. Aquell mateix any i seguint explícitament l'exemple barceloní se n'organitzaren també als centres de Palafrugell i Vallis⁸¹⁷. L'any següent, el cercle de la capital encomanà novament les conferències quaresmals a Almonacid, amb la mateixa estructura i cloenda. El títol de les sis sessions és il·lustrador:

⁸¹⁴. Les anteriors informacions, a "En el Círculo Tradicionalista. Conferencia primera", CC, 15 novembre 1891, pp. 9-10; "En el Círculo Tradicionalista", CC, 24 novembre 1891, ed. matf, p. 6; "Conferencias en el Círculo Tradicionalista", CC, 4 juny 1893, p. 9; "Conferencias en el Círculo Tradicionalista", CC, 17 juny 1893, ed. matf, p. 7; "Conferencia en el Círculo Tradicionalista", CC, 21 juny 1893, ed. matf, p. 6, i "Crónica del Principado", CC, 31 març 1896, ed. tarda, pp. 3-4. Sobre Murgía, cfr. l'apartat anterior.

⁸¹⁵. Les celebrades al cercle de Madrid, a "Conferencias", CC, 30 gener 1900, ed. matf, p. 24.

⁸¹⁶. Cfr. "El Círculo Tradicionalista de Barcelona", 3 març 1892, ed. matf, p. 7; "Círculo Tradicionalista de Barcelona", CC, 5 març 1892, ed. matf, p. 12; CC, 12 març 1892, ed. matf, p. 8; "En el Círculo Tradicionalista", CC, 14 març 1892, p. 2; CC, 18 març 1892, ed. matf, p. 6; "En el Círculo Tradicionalista", CC, 20 març 1892, pp. 3-4; CC, 26 març 1892, p. 5; "En el Círculo Tradicionalista", CC, 28 març 1892, p. 2; CC, 2 abril 1892, ed. matf, p. 5; "En el Círculo Tradicionalista", CC, 4 abril 1892, p. 2; CC, 9 abril 1892, ed. matf, p. 7; "En el Círculo Tradicionalista", CC, 11 abril 1892, p. 2; CC, 10 abril 1892, p. 10; CC, 14 abril 1892, p. 9, i "Círculo Tradicionalista de Barcelona", CC, 17 abril 1892, p. 11.

⁸¹⁷. Anunci i crònica de les conferències, a CC, 18 març 1892, ed. matf, pp. 5-6; "Movimiento carlista", CC, 25 març 1892, pp. 9-10, i N.P., "Correspondencias particulares del Correo Catalán. Palafrugell 20 Abril 1892", CC, 23 abril 1892, pp. 5-6.

"El amor a los enemigos y el perdón de las ofensas en sus aspectos religiosos y social" (18 febrer 1893);

"Explicación de la milagrosa curación del paralítico de la piscina por Jesucristo y sus aplicaciones contra la incredulidad y el judaísmo" (25 febrer 1893);

"Explicación de la parábola de la viña, y su aplicación al estado actual de la sociedad" (4 març 1893);

"Los pueblos deben imitar a la Samaritana del Evangelio en oír, creer y confesar a Jesucristo" (11 març 1893);

"La resurrección de Lázaro y los deberes de la amistad cristiana" (18 març 1893)

"Los esfuerzos y maquinaciones del error y la maldad para combatir la influencia social de la doctrina de Jesucristo, única en la cual se encuentra la verdad y la virtud" (24 març 1893)⁸¹⁸.

Les quaresmes següents s'anà repetint l'experiència. L'any 1894 van conferenciar a Barcelona els eclesiàstics Josep Picó i Pere Boguñà, i aquest darrer repetí en 1895, igualment com pronuncià les organitzades entre 1895 i 1896 al Cercle tradicionalista de Sarrià⁸¹⁹. Entre d'altres, els centres de Gràcia, Vic o Mataró celebraren les seves particulars conferències quaresmals⁸²⁰. La transcendència atorgada a aquestes manifestacions ha de ser posada en relació a la radical essència catòlica del carlisme, que es

⁸¹⁸. "Círculo Tradicionalista de Barcelona", CC, 17 febrer 1893, ed. matí, p. 7; "Círculo Tradicionalista de Barcelona", CC, 18 febrer 1893, ed. matí, p. 7; CC, 20 febrer 1893, pp. 1-2; CC, 25 febrer 1893, ed. matí, p. 2; CC, 4 març 1893, ed. tarda, p. 2; CC, 5 març 1893, p. 3; CC, 11 març 1893, ed. matí, p. 2; CC, 18 març 1893, ed. matí, p. 2; CC, 24 març 1893, ed. matí, p. 3; CC, 25 març 1893, pp. 2-3, i CC, 27 març 1893, p. 2.

⁸¹⁹. Les conferències quaresmals al Cercle tradicionalista de Barcelona els anys 1894-95, a "Las conferencias del Círculo", CC, 13 febrer 1894, ed. matí, p. 7; "Las conferencias del Círculo", CC, 14 febrer 1894, ed. matí, p. 7; "La Comunión del Círculo Carlista", CC, 27 març 1894, p. 4, i "Comunión general del Círculo Tradicionalista", CC, 14 abril 1895, p. 10. Les del centre de Sarrià, a CC, 10 març 1895, p. 5; "Crónica del Principado", CC, 20 febrer 1896, ed. matí, p. 5; CC, 26 febrer 1896, ed. matí, p. 4; "Crónica del Principado", CC, 3 març 1896, ed. tarda, p. 3, i "Crónica del Principado", CC, 31 març 1896, ed. tarda, p. 3.

⁸²⁰. Cfr. "Círculo Tradicionalista de Gracia", CC, 19 febrer 1893, p. 8; El Corresponsal, "Noticias de Vich", CC, 24 març 1894, ed. matí, pp. 6-7, i CC, 17 març 1900, ed. tarda, pp. 3-4. A continuació, unes mostres de fora de Catalunya. Conferències els divendres de Quaresma al cercle de Madrid, a ECE, 25 febrer 1893, p. 1; "En el Círculo Tradicionalista", ECE, 4 març 1893, p. 1; "En el Círculo Tradicionalista", ECE, 11 març 1893, p. 1; "En el Círculo Tradicionalista", ECE, 18 març 1893, p. 1, i "En el Círculo Tradicionalista", ECE, 27 març 1893, p. 1. Conferències als cercles de Santander i de Santiago de Compostel·la, a "Movimiento carlista", ECE, 27 febrer 1894, p. 2, i "Movimiento carlista", ECE, 8 març 1894, p. 2.

palpava en qualsevol dels actes organitzats pels cercles⁸²¹. Un acord de la junta directiva del Cercle tradicionalista d'Olot, el mes de març de 1892, serà molt més il·lustrador que qualsevol argument:

*"El señor Presidente expuso, que estando en tiempo de cuaresma, era de parecer, que se avisara a los socios de este Círculo todos los domingos por medio de la campanilla, que a las tres de la tarde se empezaba el sermón en la Iglesia parroquial, a fin de dar una prueba que este Círculo quería cumplir con los deberes católicos; fijándose en su consecuencia un anuncio, encareciendo esta Junta directiva que asistiera el mayor número posible; quedando por unanimidad aprobado."*⁸²²

Si seguim amb el vessant formatiu dels cercles haurem de fer esment de l'existència en alguns de biblioteca -més amunt hem vist, per exemple, que el d'Olot disposava des del primer moment d'una persona encarregada de la seva cura- i de la recepció en tots de la premsa del partit. Manuel Polo y Peyrolón era molt clar en aquest sentit quan, en la conferència pronunciada a Godella que hem resseguit al principi d'aquest apartat, assegurava que el primer deure ineludible de tot cercle tradicionalista era de subscriure's, segons les pròpies possibilitats, *"a todas las publicaciones carlistas de España, y especialmente a El Correo Español, hoy por hoy nuestra Gaceta, y a los periódicos o revistas de nuestra comunión, locales y provinciales"*⁸²³. Si ens regim per la facturació del Cercle tradicionalista d'Olot trobem que estava subscrit a premsa carlina d'abast estatal com El Correo Español i El Centro,

⁸²¹. Alguns cercles tradicionalistes, com ara els de Pamplona i Olot, sol·licitaren després de la seva constitució la benedicció apostòlica a la Santa Seu. La demanda, però, no obtingué resposta, ja que es tractava d'associacions polítiques. Tal com escrivia el secretari d'Estat del Vaticà Rampolla al Nunci a Madrid davant la petició en 1889 del Cercle tradicionalista d'Olot, *"si tratta di entrare direttamente nelle mire dei partiti che sventuratamente dividono cotesto Regno"*. Cfr. ASV, NM, 570, V, II, IV, núm. 11, XIII° Centenario della Conversione di Recaredo in Granata, nelle Provincie Vascongado, ecc.; sottoscrizioni in favore di un monumento da erigersi in memoria dello stabilimento dell'*Unità Cattolica* e Circolo tradizionalista di Olot, i ASV, NM, 569, V, II, III, núm. 7, Circolo Monarchico (Carlista) di Pamplona.

⁸²². AHCO, F.M., S.A., S.A.P., Círculo Tradicionalista, llig. 183, Libro de sesiones del "Círculo Tradicionalista de Olot y su Comarca", 1889, 1889-1895, sessió 9 març 1892, f. 50r. El reglament de la Joventut carlista de Madrid, d'altra banda, obligava a dues Comunionis generals, una de les quals el dia de la festa del fill del pretendent, Jaume. "La Juventud carlista de Madrid", ECE, 24 setembre 1896, p. 1.

⁸²³. Manuel POLO y PEYROLÓN, "Los Círculos carlistas", p. 84.

catalana com el Correo Catalán, gironina com El Baluarte i posteriorment El Norte, muntanyenca com La Comarca i La Comarca Leal, i finalment local com El Deber, un setmanari catòlic tradicionalista⁸²⁴. En algunes ocasions la premsa carlina era llegida en veu alta als salons del cercle, tant per l'eficàcia comunicativa de la fórmula -recomanada fervorosament per Polo y Peyrolón⁸²⁵- com per l'analfabetisme d'una part important de les bases del partit. En tot això els cercles tradicionalistes s'apropaven als republicans, a les cases del poble o als ateneus obrers, tot i que en aquests casos la importància atorgada a la biblioteca i les lectures era superior⁸²⁶. A més a més, els cercles organitzaren durant la dècada dels noranta classes i cursos de cant, de solfeig, de música -algunes societats adquiriren, a aquest efecte, i també per animar les vetllades, un piano⁸²⁷-, d'esgrima, de dibuix o de francès. Es tractava, tal com es podia llegir en la nota de premsa que comentava que al cercle de Barcelona es feien als vespres classes de francès, de "*proporcionar a los socios el mayor número de utilidades posible*"⁸²⁸. El Cercle tradicionalista de València disposava, en aquest sentit, d'un gimnàs,

⁸²⁴. AHCO, F.M. S.A., S.A.P., Círculo Tradicionalista, llig. 200, Ingresos y gastos del Café, i AHCO, F.M., S.A., S. Causes pies, Montepios..., Montepío San Carlos Borromeo, llig. 48, Factures, rebuts i altra documentació comptable, 1891-1899, llig. 51, Factures i rebuts, 1889-1898, i llig. 53, Factures i rebuts, 1894-1899.

⁸²⁵. Manuel POLO y PEYROLÓN, "Los Círculos carlistas", pp. 84-85. Uns comentaris suggerents sobre la lectura de la premsa en veu alta, a Joan B. CULLA i Àngel DÍAZ, La premsa republicana, Barcelona, 1990, pp. 27-30. En relació amb la premsa, però relativament al marge del que estem comentant, l'administrador del periòdic gironí El Baluarte va decidir a principi del noranta-quatre de fer pregonar pels carrers de la ciutat del Ter els diaris carlistes. Era una manera, s'assegurava, de contrarestar la propaganda impia i pornogràfica. El Baluarte, 26 gener 1894, [p. 3].

⁸²⁶. Cfr. Enric UCELAY DA CAL, "Cultura popular: los ateneos obreros..."; Pere SOLÀ, Els ateneus obrers i la cultura popular a Catalunya (1900-1939), Barcelona, 1978; Maurizio DEGL'INNOCENTI, ed., Le Case del popolo in Europa (Dalle origini alla seconda guerra mondiale), Florència, 1984; Manuel LLADONOSA, Catalanisme i moviment obrer: el CADCI entre 1903 i 1923, Barcelona, 1988, pp. 98-100, i Jean-Louis GUERENA, "Les socialistes et la culture. "La Casa del Pueblo" de Madrid au début du XIXe siècle", a Jacques MAURICE, Brigitte MAGNIEN i Danièle BUSSY GENEVOIS, dirs., Peuple, mouvement ouvrier, culture dans l'Espagne contemporaine, París, 1990, pp. 23-37.

⁸²⁷. Gestions per tal d'adquirir un piano al cercle d'Olot, a AHCO, F.M., S.A., S.A.P., Círculo Tradicionalista, llig. 183, Libro de sesiones del "Círculo Tradicionalista de Olot y su Comarca", 1889, 1889-1895, sessions 8 gener 1892 i 31 maig 1892, ff. 49r i 52v.

⁸²⁸. CC, 30 novembre 1890, p. 8. Classes de solfeig al Cercle tradicionalista de València, a "Movimiento carlista", La Monarquía Federal, 28 desembre 1895, [p. 2], i "Movimiento carlista", La Monarquía Federal, 4 gener 1896, [p. 4].

una escola de música i una d'esgrima, a banda d'una secció de fotografia⁸²⁹.

De més volada foren els intents de diversos cercles de crear escoles, destinades en la major part dels casos als fills dels socis o els mateixos socis - nocturnes, habitualment-, i en algun cas diürnes de nivell primari. Aquest darrer fou el cas del Cercle tradicionalista de Sant Martí de Provençals l'any noranta-sis. La justificació que acompanyava l'acord de la junta directiva era la que segueix:

*"El motivo de tal institución no puede ser más laudable, dado lo trabajada que está dicha población por la impiedad, las ideas liberales, las escuelas laicas y otros centros de corrupción que empozoñan las almas de los jóvenes que tienen que acudir a ellos para su instrucción. El modo más seguro para combatir estas plagas era instituir una escuela que ataje en cuanto pueda el mal y ponga a los hijos en condiciones de ser útiles a la patria guiándolos por el sendero del bien. Dicha escuela tendrá las clases de día, será dirigida por el joven e instruido secretario del propio Círculo, e instalada en el local del mismo"*⁸³⁰.

Tanmateix, un elevat percentatge de les escoles creades pels cercles carlistes finiseculars anaven destinades als socis i familiars amb pocs recursos, o més generalment, a voltes, als sectors menys afavorits de la població. Formaven part de la funcionalitat instructiva dels cercles, però també de l'assistencial, juntament amb les germandats o caixes de socors mútues, els monts de pietat i les agències de gestions. Aquestes entitats que els cercles posaren en funcionament responien a la demanda d'una àmplia base dels seus associats, pertanyents als sectors populars. Els centres cobrien unes necessitats, alhora que oferien uns incentius. No resulta una casualitat de constatar que la posada en funcionament d'un mont de pietat al cercle d'Olot generà un

⁸²⁹. El Corresponsal, "Carta de Valencia", CC, 10 gener 1896, ed. tarda, p. 4, i "Movimiento carlista", CC, 5 maig 1896, ed. matí, p. 9. El Cercle tradicionalista de Madrid disposava a la fi del segle d'una sala dedicada a l'esgrima i una altra al tir al blanc. Aquesta darrera, que fa pensar en l'afecció a aquestes pràctiques del requetè en el Nou-cents, no ha de ser desvinculada de la conjuntura d'agitació que va viure el Carlisme a partir de 1898. ECE, 4 gener 1900, p. 1.

⁸³⁰. CC, 13 setembre 1896, pp. 3-4.

augment de les peticions per a convertir-se en socis de l'entitat⁸³¹. Aquí rau un altre dels èxits dels cercles carlins⁸³².

Lloc d'esbarjo i llaç d'unió, en aquestes paraules -escriviem més amunt- es concentrava la tercera funció dels cercles tradicionalistes⁸³³. Diversos eren els jocs que els centres possibilitaven. Més amunt hem vist la importància de la taula de billar, una de les diversions més sol·licitades, però també de la de tresillo. Eren dos d'aquells jocs lícits, segons Polo y Peyrolón, "*que distraen sin que se cruce apenas interés alguno*", juntament amb els escacs, les dames, el dòmino, el mus i altres jocs de cartes⁸³⁴. També hem pogut comprovar com a l'article quatre del reglament del Cercle tradicionalista d'Olot s'especificava que només estarien permesos "*los juegos tresillo, solo, tute, malilla, borrotada, brisca, truque, dómino, ajedrez y billar*", i les quantitats en joc romandrien així mateix regulades. De tota manera, un temps després la junta directiva de la societat, davant el que consideraren una extralimitació en el joc del *burro* van fixar també la quantitat a jugar, quinze cèntims, en lloc dels trenta que havien motivat la discussió. Al cap d'un parell d'anys, la qüestió reaparegué en una sessió de la junta -"*al ver que se jugaba demasiado dinero en el juego de "El Burro", se determinó fijar una cantidad*"-, que rebaixà els diners per partida a cinc cèntims com a màxim⁸³⁵. Existia

⁸³¹. Cfr. l'apartat 4 d'aquest mateix capítol.

⁸³². Escoles i formes assistencials, però, no seran objecte de detallat tractament a continuació, ans en l'apartat següent, dedicat a l'estudi de la base social del carlisme finisecular.

⁸³³. "*La formación de los Centros Tradicionalistas* -assegurava Gustau Martí de Revert al cercle de Vic en 1890-, *no tiene otro objeto que el que nos pongamos en relación y nos unamos todos los que constituimos el ejército de la legitimidad*." "Discurso por D. Gustavo Martí de Revert pronunciado en la velada del Centro Tradicionalista el día 1º del actual", *La Comarca Leal*, 4 octubre 1890, p. 2. Pocs dies després, el dirigent tarragoní Lluís de Salvador afirmava en l'acte d'inauguració del cercle d'Amposta que en els centres tradicionalistes "*se respira una atmósfera pura saturada de principios eminentemente católicos y tradicionales, estrechándose los lazos de unión entre los socios y estimulándose mutuamente en el cumplimiento del deber*." "Apertura del Círculo Tradicionalista de Amposta", *CC*, 22 setembre 1890, p. 9.

⁸³⁴. Manuel POLO y PEYROLÓN, "Los Círculos carlistas", p. 84.

⁸³⁵. *Estatutos y reglamento del Círculo Tradicionalista de Olot...*, p. 8, i AHCO, F.M., S.A., S.A.P., Círculo Tradicionalista, llig. 183, *Libro de sesiones del "Círculo Tradicionalista de Olot y su Comarca"*, 1889, 1889-1895, sessions 30 març 1892 i 8 gener 1894, ff. 50v. i 72r.

una notable preocupació per recalcar que els jocs permesos als cercles eren lícits i honestos. Fins al punt que el periòdic tradicionalista de Manresa afirmava taxativament a principi de 1889 que al cercle d'aquella ciutat no es jugava⁸³⁶. Aquests jocs estaven estretament vinculats a la vida de cafè, en el seu més ample sentit. Una vida de cafè que estimulava la conversa, la discussió, la fraternitat i, al cap i a la fi, la cohesió -a voltes, però, l'enemistat, com era inevitable- d'un grup que compartia l'adscripció política. El fet que romangués gairebé sempre obert ho fomentava. Era l'indret idoni per a tractar de la situació política, de la marxa de la comunió o de les gestes del passat: una versió formalitzada i masculina de la vetllada familiar. En dies assenyalats l'ambient al cafè augmentava uns graus, com al cercle de Tortosa el maig del noranta-nou després d'un banquet en honor del marquès de Tamarit:

*"Terminado el banquete -escribia el cronista de l'acte-, pasaron los comensales al salón de Café del Casino, donde se encontraban muchísimos correligionarios, que vitorearon al R... y al señor marqués de Tamarit, al aparecer éste en dicho salón, en el que permaneció un buen rato, platicando familiarmente con los carlistas allí congregados, los cuales fueron obsequiados con dulces y licores."*⁸³⁷

El nivell de freqüentació del cafè, tanmateix, estava en relació amb diferents factors, entre els quals el social -característiques de la professió, poder adquisitiu- no pot ésser oblidat⁸³⁸. S'hi desenvolupava tothora una sociabilitat masculina, indestriable de l'alcohol i el joc, excepte en algunes ocasions que el cafè i els locals dels centres eren oberts a les famílies dels

⁸³⁶. El Batallador Legitimista, 27 gener 1889, p. 3. Una polèmica interessant sobre el joc a Alforja, entre l'òrgan de premsa liberal-dinàstic i el carlista de Tarragona, a "Noticias locales", Diario del Comercio, 10 novembre 1895, p. 2, i "Crónica Local", El Correo de la Provincia, 12 novembre 1895, p. 2. Unes reflexions generals sobre els jocs als casinos, en general, a Pere SOLÀ, "Esbarjo i educació en l'espai i el temps (segles XIX i XX): una anàlisi del model "casino"", a Espai i temps d'oci a la història. XI Jornades d'Estudis Històrics Locals, Palma de Mallorca, 1993, pp. 228-229.

⁸³⁷. "El Marqués de Tamarit en Tortosa", Correo de Tortosa, 23 maig 1899, [p. 3].

⁸³⁸. M'explicà Joan Girbau, els avis del qual havien estat encarregats d'un cercle tradicionalista, que havia sentit explicar que al cafè del centre els dies de treball només hi acudien els senyors, i que en canvi els dies de festa hi anaven els treballadors amb les seves respectives famílies a berenar. El cercle era el de Capellades a principi del segle XX, però en tot cas l'anècdota resulta prou significativa. Conversa amb Joan Girbau (Granollers, 31 gener 1990).

associats.

El cant i la música, d'altra banda, agrupaven els carlistes en cors, orfeons, bandes de música o orquestres. "La Lira" era el nom de l'orquestra del Cercle tradicionalista de Sarrià -al d'Aldaya, seguint la tradició arrelada a terres valencianes, es creà una banda de música, "La Lira de Aldaya", dirigida pel mestre Josep Sanchis- i "Maria de les Neus" el del cor dels cercle de Monistrol de Montserrat, denominacions de reminiscències musicals i de la *causa*, respectivament⁸³⁹. Altres centres carlins organitzaren també els seus propis cors, com els de Barcelona -creat l'abril del vuitanta-nou sota la direcció de Piferrer-, Alguaire, Manresa o Valls -quaranta-un membres en 1894 i un estàndart brodat per les monges del Sagrat Cor de Maria-, que actuaven tant als seus cercles com als d'altres poblacions catalanes⁸⁴⁰. El cor barceloní cantava any rere any les caramelles en visita a les cases dels principals dirigents carlistes i a la del bisbe. Fins i tot, el noranta-u el cor cantà acompanyat pel quintet de guitarres i bandúrries "España". Una de les principals peces del repertori era la clàssica "Los Néts dels Almogàvers"⁸⁴¹. El cant col·lectiu posseïa una extraordinària importància política i ideològica, tal com Marfany va mostrar per a l'incipient moviment catalanista. Més transcendent, tanmateix, per a catalanistes, republicans i socialistes que per als carlins, més concentrats en d'altres manifestacions cohesionadores i d'esbarjo. El repertori, per altra banda, malgrat clares coincidències com ara l'esmentada cançó de Clavé, era, si atenem la funció del cant col·lectiu,

⁸³⁹. Cfr. CC, 21 abril 1899, ed. matf, p. 4; "Notas carlistas", CC, 27 maig 1896, ed. matf, pp. 6-7, i El Corresponsal, "Noticias de Monistrol de Montserrat", CC, 17 abril 1894, ed. matf, p. 8.

⁸⁴⁰. "Círculo Tradicionalista de Barcelona", CC, 7 abril 1889, p. 18; CC, 22 abril 1889, p. 3; CC, 19 abril 1892, pp. 2-3; "Movimiento carlista", ECE, 2 maig 1895, p. 2; CC, 5 maig 1891, ed. matf, p. 5, i "De Valls", El Correo de la Provincia, 21 març 1894, p. 2. Al Cercle tradicionalista de Covadonga, d'altra banda, es va crear un orfeó, integrat -escribia la premsa carlina- per joves entusiastes, i a més es volia formar una banda de música, exclusivament amb socis del cercle. "Orfeón carlista", CC, 2 gener 1898, p. 6.

⁸⁴¹. CC, 28 març 1891, ed. matf, p. 4, CC, 30 març 1891, p. 3; CC, 16 abril 1892, ed. tarda, p. 2; CC, 18 abril 1892, p. 4, i CC, 3 abril 1893, p. 2. El quintet "España" ja havia participat anteriorment en alguns concerts al cercle de Barcelona. Cfr. CC, 30 desembre 1890, ed. matf, p. 4. Caramelles al cercle de Manresa, a La Voz Manresana, 21 març 1891, p. 3.

lleugerament diferent entre uns i altres⁸⁴². Al costat del cant, el *pecaminós* ball resultava, pel contrari, exclusiu de les societats no carlistes.

Si el cant i la música estaven arrelats en els cercles tradicionalistes finiseculars, més encara ho estava el teatre. Ja hem notat la importància de disposar d'un teatre propi als cercles. Permetia de contractar representacions, però especialment de formar a l'interior de la societat una secció de teatre o dramàtica, integrada per socis afeccionats. Les notícies recollides en aquest sentit són nombrosíssimes. Quan el cercle de Girona decidí la formació d'una secció dramàtica d'afeccionats, el periòdic El Baluarte especificava l'objectiu, que no era altre que "*celebrar algunas veladas para solaz de los individuos y familias respectivas que forman dicho Centro*"⁸⁴³. Algunes seccions eren, d'altra banda, especialment actives, com la del Cercle tradicionalista de Lleida, que en el decurs de l'any noranta-vuit oferí funcions quinzenals, i, fins i tot, en algunes ocasions setmanals, o la del centre de Sants⁸⁴⁴. D'un altre centre que comptava amb secció teatral en coneixem el llibre de sessions des de la seva creació el març de 1890 fins a la primera renovació de la junta del teatre del cercle el febrer de 1891. Es tracta del Cercle tradicionalista d'Olot, la junta directiva del qual acordà de crear a principi de març del noranta una comissió per tal de demanar el cost de la instal·lació d'un teatre als locals del centre, i de consultar, així mateix, els joves associats sobre la idea⁸⁴⁵. Tot plegat anà endavant, ja que al cap de poc es constituí la junta específica de la secció -una junta formada per un president, dos directors d'escena, un tresorer i arxiver, un secretari i vocals, que eren la resta dels afeccionats de

⁸⁴². Cfr. Joan-Lluís MARFANY, "Al damunt dels nostres cants..."; Àngel DUARTE, Possibilistes i federals. Política i cultura republicanes a Reus (1874-1899), Reus, 1992, pp. 149-151, i Jean-Louis GUERENA, coord., "Les sociétés musicales et chantantes", Bulletin d'Histoire Contemporaine de l'Espagne, 1994, en premsa.

⁸⁴³. El Baluarte, 24 febrer 1895, p. 3.

⁸⁴⁴. Per a Lleida, cfr. la col·lecció de El Loredan de Lleida de l'any 1898. Les actuacions de la secció dramàtica del cercle de Sants eren puntualment anunciades al Correo Catalán.

⁸⁴⁵. AHCO, F.M., S.A., S.A.P., Círculo Tradicionalista, llig. 183, Libro de sesiones del "Círculo Tradicionalista de Olot y su Comarca", 1889-1895, sessió 2 març 1890, f. 20v.

la secció- i el dia de Pasqua de Ressurrecció es va inaugurar oficialment el teatre. El programa de la jornada inaugural estava configurat per una simfonia, el discurs inaugural, la posada en escena del drama ¡Catalunya! de Josep Soler, l'execució d'una peça al piano i l'estrena de la peça satírica de Miquel Quer Lo senyó Merlot o un mestre d'estudi. La sessió era oberta als socis i les seves famílies, com totes les organitzades posteriorment. El dia 27 de 1890 repetiren la funció. Més endavant posaren en escena els drames L'avaro i Lo fill del crehuat, el joc en un acte ¡De gorres!, l'obra humorística Un tip de riure i van estrenar Visca l'oncle de l'Habana de Lluís Casas i el drama del soci del cercle Antoni Molins i Gelada, Herodes y Simeón o La degollación de los inocentes. El dia de Pasqua de Ressurrecció de 1891, com un any abans, es representà el drama de Josep Soler. Les obres, que s'intercalaven a vegades amb peces musicals, lectures de poesies o números de prestidigitació, eren representades pels afeccionats de la secció recreativa del cercle. Fins i tot, en una de les sessions de la junta s'estipulà que no era possible de rebutjar sense causa justificada el paper assignat pel director d'escena, ni de fer-ho passades vint-i-quatre hores, ni de faltar als assaigs de l'obra. Al cap de dotze mesos de funcionament i un nombre gens menystenible de representacions es va renovar la junta de la secció, que introduïa com a novetats les figures de l'apuntador, el guarda-còpia i els tramoistes⁸⁴⁶. El cas del cercle olotí, fàcilment resseguible mercès a la documentació conservada ens mostra l'activitat d'aquestes seccions i l'elecció de peces d'alguns associats o de la tradició del teatre catòlic d'afeccionats, generalment representades en català - no es poden oblidar, tanmateix, algunes posades en escena puntuals de peces de Pitarra, de Vidal Valenciano o d'Echegaray⁸⁴⁷-, tot i que, no pas

⁸⁴⁶. AHCO, F.M., S.A., S.A.P., Círculo Tradicionalista, llig. 199, Libreta para uso de la Secretaría del teatro del "Círculo Tradicionalista de Olot y su comarca", 1890-1891. Aquesta llibreta conté totes les sessions de la junta del teatre i els programes de les funcions preparades.

⁸⁴⁷. La representació de Les euras del mas de Frederic Soler Pitarra, a CC, 29 gener 1893, p. 7. La posada en escena de peces de Vidal Valenciano i Echegaray al Cercle tradicionalista de Sants, a "Centro Tradicionalista de Sans", CC, 14 agost 1891, ed. tarda, p. 6. La companyia dramàtica del cercle d'Olesa de Montserrat, mantinguda per la seva Joventut carlista, representava segons la premsa "obras de acreditados autores católicos para honesto solaz de las familias de esta localidad". "Crónica del Principado", CC, 13 octubre 1899, ed. matí, p. 9.

casualment, els programes que les anunciaven estaven redactats en castellà, com tota la paperassa emanada del cercle.

Si en els intermedis de les representacions teatrals del Cercle tradicionalista d'Olot s'inclouïen números de prestidigitació, d'altres els convertien en algunes ocasions en nucli de la vetllada, acompanyats per actuacions musicals. El cercle de Barcelona organitzà força sessions de prestidigitació als seus locals, a les quals assistien les famílies dels socis, igualment com, en menys mesura, feren també centres carlins com els de Lleida i de Tortosa⁸⁴⁸. De tota manera, més enllà dels programes de teatre i de prestidigitació preparats pels cercles tradicionalistes, sobresortien unes sessions combinades amb lectures de poesies -pròpies o d'altri⁸⁴⁹-, discursos, petites actuacions corals o musicals i representacions de fragments d'obres de teatre o d'òperes. Eren les anomenades vetllades, adjectivades i adjectivables com a musicals, literàries, recreatives, religioses, polítiques -de fet, com totes les activitats dels centres carlins, eren inexorablement polítiques-, en solitari o en la múltiple combinatòria possible. Les literàrio-musicals eren, tanmateix, les més usuals. El programa d'un parell de vetllades ens permetrà de fer-nos una idea més apropiada de la seva realitat. Es tracta, en primer lloc, de la vetllada literàrio-musical que organitzà el Cercle tradicionalista de Sarrià amb motiu de la boda de don Carlos i Mª Berta de Rohan l'any noranta-quatre. Era com segueix: - - .

⁸⁴⁸. Sessions de prestidigitació al Cercle tradicionalista de Barcelona, a CC, 5 abril 1890, ed. tarda, p. 2; CC, 13 juny 1891, ed. matí, p. 8; CC, 14 juny 1891, p. 5; CC, 15 novembre 1891, p. 9, i CC, 2 abril 1899, p. 6. Als de Lleida i Tortosa, a El Almogávar Leridano, 19 juny 1894, p. 3, i Correo de Tortosa 6 juny 1890, [p. 2].

⁸⁴⁹. Com a exemple de la primera modalitat trobem a Pantaleón Gómez Casado, un destacat carlista de Palència, que va publicar un volum amb les poesies que havia llegit entre 1895 i 1896 en el cercle de la seva ciutat. Pantaleón GÓMEZ CASADO, Poesías leídas en las veladas del Círculo Tradicionalista de Palencia en 1895-96 por su autor ---, Palència, s.d..

Primer part

1. *Simfonia al piano, a càrrec del senyor Cassadó*
2. *Poesia "La mendiga"*
3. *Discurs de Martí i Barjau*
4. *"La barretina" de Verdaguer*
5. *Poesia "A mi madre"*
6. *Simfonia de l'òpera "Carmen"*
7. *Poesia "A Don Carlos", llegida per Miquel Larrocha*
8. *Discurs del Dr. Josep Picó*

Segona part

1. *Simfonia al piano*
2. *Poesia, pel senyor Abad*
3. *"Ave Maria" de Cassadó, pel tenor Badia*
4. *Poesia, per Josep Bernat*
5. *Ària per a baix, pel senyor Artigas*
6. *Poesia, per Pere Buxareu*
7. *Peça al piano "Guernikako Arbola"*
8. *Poesia, per Lluís C. Viada*
9. *Discurs de gràcies.*⁸⁵⁰

La segona tingué lloc al cercle veí de Gràcia l'any següent amb motiu del sant Jaume. Més discursos, en aquest cas, i algunes coincidències amb l'anterior. El programa era el següent:

Primera part

1. *"Marcha de Don Carlos", pel mestre Cassadó*
2. *Discurs, per Josep Bernat*
3. *Poesia, per Carles Garcia*
4. *"Maldición de la Hebrea", cant pel senyor Artigas
acompanyat pel mestre Cassadó*
5. *Poesia, pel nen Josep Gibert*
6. *Discurs, per Josep Armengol*
7. *Poesia, per Conrad Buch*
8. *"Calumni de Il Barbero di Siviglia", pels senyors Artigas i
Cassadó*
9. *Discurs, per Josep Girbau*

⁸⁵⁰. "Los carlistas de Sarrià", *CC*, 29 abril 1894, p. 4. Crònica de l'acte, a "Los carlistas de Sarrià", *CC*, 30 abril 1894, pp. 3-4.

Segona part

1. "Fantasie Sighigelli", pels senyors Doria i Cros
2. Poesia, per Josep Cardona
3. Discurs, per Marià Fortuny
4. Poesia, per Pere Buxareu
5. "Pietà Signore", pels senyors Artigas i Cassadó
6. Poesia, per la senyoreta Ramona Gelati
7. Poesia, per Teodor Vicente
8. Discurs de gràcies, a càrrec del delegat del cercle Serafi Carrer.⁸⁵¹

Poc es diferenciaven en l'estructura bàsica les vetllades, que organitzaven els cercles -com s'afirmava al Correo Catalán en el comentari de l'organitzada pel cercle de Sarrià el juliol de 1893- "*para solaz y esparcimiento de los socios y familias respectivas*"⁸⁵². Les vetllades constituïen l'espai privilegiat de la sociabilitat familiar en aquestes entitats masculines. L'única concessió als entorns familiars, d'altra banda essencials en la pervivència del carlisme, d'aquestes societats d'homes. Tenien lloc les vetllades en les dates assenyalades del calendari carlista -festes religioses, locals o de la *causa*, o inauguracions d'entitats tradicionalistes-, o bé periòdicament, com en el cercle de Sabadell, on mes rere mes s'organitzaven⁸⁵³. I, per acabar, de les vetllades passem ràpidament a unes altres reunions, restringides la major part dels casos als homes, que canviaven l'escenari per la taula: els banquets. Eren una altra forma de trobada i de cohesió dels carlistes, de la qual hem tractat breument a la fi de l'apartat anterior. El banquet de Barcelona de 1895, o els que tingueren lloc a diferents punts de Catalunya en el decurs del viatge de Cerralbo en 1890, amb els seus menús de plats interminables i els inefables

⁸⁵¹. CC, 25 juliol 1895, p. 4. La crònica d'aquesta vetllada, a "En el Círculo de Gracia", CC, 30 juliol 1895, ed. matí, pp. 6-7.

⁸⁵². "Círculo carlista de Sarrià", CC, 23 juliol 1893, p. 7. El diari El Diluvio reconeixia aquest esquema bàsic de desenvolupament de les vetllades carlines, tot afegint-hi la nota menystenidora de la seva transcendència: "*Anteanoche los carlistas se despacharon a su gusto en el Círculo del partido. Los mismos individuos de siempre pronunciaron los discursos de cajón y dieron vivas a sus reyes. La velada transcurrió entre la mayor indiferencia de la población a quien le tienen muy sin cuidado esas expansiones del carlismo.*" "Dichos y hechos", CC, 14 juny 1890, ed. matí, p. 7.

⁸⁵³. Círculo Tradicionalista de Sabadell. Boletín mensual, 13 juny 1897, p. 4.

brindis, constitueixen exemples immillorables⁸⁵⁴.

Banquets, vetllades literàrio-musicals, números de prestidigitació, representacions teatrals, concerts i discursos podien celebrar-se en qualsevol moment als cercles tradicionalistes, però, evidentment, acostumaven a tenir lloc en dates remarcables. I, en molts casos, unes i altres manifestacions coincidien en aquell dia assenyalat. Quan tractàvem de les vetllades hem suggerit l'existència d'un calendari carlista que les regia, en el qual sobresortien, en primer lloc, les inevitables festivitats locals, a continuació les religioses -anuals com la Pasqua o la festa de Reis, o puntuals, com la commemoració del trenta-cinquè aniversari de la definició dogmàtica de la Immaculada Concepció de Maria, que motivà la celebració d'una vetllada literàrio-musical al Cercle tradicionalista d'Olot el novembre de 1889⁸⁵⁵ - i, finalment, les dates de referència del carlisme. Entre aquestes darreres sobresortien els aniversaris de la *família reial proscrita*, és a dir don Carlos, el seu fill Jaume i les esposes del primer, Margarida fins a la seva mort en 1893 -amb motiu de la seva defunció els cercles suspengueren tots els actes, excepte les oracions, organitzaren funerals i penjaren el dol als balcons⁸⁵⁶ - i a partir de l'any següent Mª Berta. Així, amb el nou matrimoni de don Carlos -que generà el maig de 1894 banquets i vetllades a gairebé tots els cercles tradicionalistes- variava una de les dates que tot carlista havia de tenir en compte. Per aquesta raó el Correo Catalán inserirà a les seves planes la nota que segueix:

"Para satisfacción de las muchas personas que se han dirigido a nosotros preguntándonos en qué fecha celebra su

⁸⁵⁴. Una altra mostra. Per tal de celebrar el sant del duc de Madrid, el Cercle tradicionalista de Lleida va organitzar el 8 de novembre de 1896 un banquet en els seus propis locals, amb un "*intencionado menú*", en el qual desfilava des de l'arrós a la veneciana als raves de l'Olimp, tot passant pel cafè carlista i el licor IPumí. Cfr. "Crónica del Principado", CC, 3 novembre 1896, ed. tarda, p. 4. Sobre l'acte de menjar com a fet de sociabilitat, cfr. Martin AURELL, Olivier DUMOULIN i Françoise THELAMON, eds., *La sociabilité à table. Commensalité et convivialité à travers les âges*, Rouen, 1992.

⁸⁵⁵. X., "Correspondencia particular del Correo Catalán", CC, 26 novembre 1889, ed. tarda, p. 5.

⁸⁵⁶. Cfr. el Correo Catalán del febrer de 1893, en especial els epígrafs titulats "Manifestación de duelo" i "Doña Margarita y la prensa".

Santo la Señora Duquesa de Madrid, podemos participar a nuestros lectores que dicha festividad se conmemora el 4 de Julio, día de Santa Berta."⁸⁵⁷

De tota forma, la data clau era la festa de sant Carles Borromeu. El 4 de novembre de 1892 es commemorà per part del centre d'Olot amb un ofici religiós, un banquet de vint-i-cinc coberts i una vetllada, amb un cost per al cercle de més de cent pessetes, una volta restats a les despeses -honoraris dels religiosos i música de l'ofici, banquet, cigars, cafès i xampany, música de la vetllada i programes- els ingressos per subscripcions i pagament del cobert per sota del preu de cost⁸⁵⁸. La treada formada pels actes religiosos -comunió, missa i rosari, habitualment-, el banquet i la vetllada recreativa es repetien any rere any en aquesta data, així com en les que afectaven els altres membres de la família del pretendent. Els darrers anys del segle van resultar, però, una excepció a causa de les delicades circumstàncies viscudes. Restaren només els actes religiosos⁸⁵⁹. A banda de les dates més estretament relacionades amb l'entorn de don Carlos, que eren les més importants per a tot bon carlista, en alguns centres es commemoraren també a la fi del Vuit-cents els aniversaris de de les victòries en alguna de les carlinades -Somorrostro, Làcar- o del naixement de cabdills insignes, com Zumalacárregui⁸⁶⁰. Sense oblidar, tampoc, altres dates i aniversaris

⁸⁵⁷. CC, 25 juny 1894, p. 5.

⁸⁵⁸. AHCO, F.M., S.A., S. Causas pies, Montepios..., Montepío San Carlos Borromeo, llig. 48, Factures, rebuts i altra documentació comptable, 1891-1899.

⁸⁵⁹. La nota de la junta directiva del Cercle tradicionalista de Barcelona el novembre de 1898 era ben explícita: "*La Junta Directiva de este Círculo ruega encarecidamente a los señores asociados y demás carlistas se sirvan concurrir a la misa y Comunión general que ha dispuesto se celebren el próximo domingo, a las siete y media, en la parroquia de los Santos Justo y Pastor, para solemnizar la fiesta onomástica de nuestro augusto jefe Don Carlos de Borbón.*" I, tot seguit, afegien: "*Atendidas las tristes circunstancias por que atraviesa nuestra querida patria, se participa a los señores socios que este año no se solemnizará con otros actos la fiesta referida.*" "Círculo Tradicionalista de Barcelona", CC, 4 novembre 1898, ed. matí, p. 10. Pocs mesos abans el cercle de Manresa va suprimir també l'habitual vetllada literàrio-musical del dia de sant Jaume, a causa de "*las tristes y aflictivas circunstancias por que atraviesa nuestra desgraciada patria*". "Crónica del Principado", CC, 20 juliol 1898, ed. tarda, p. 3.

⁸⁶⁰. Misses en sufragi dels carlins morts a la batalla de Somorrostro organitzades pels cercles de Barcelona i Madrid, a CC, 28 març 1889, ed. matí, p. 3. Vetllada literàrio-musical al Cercle tradicionalista de Madrid en commemoració de la victòria de Làcar, a "Velada en el Círculo Tradicionalista de Madrid", CC, 5 febrer 1889, ed. matí, pp. 6-7. Misses organitzades pel cercle de

remarcables per a la història espanyola o de la tradició, com el 2 de maig, la matança de religiosos els anys 1834 i 1835, o l'aniversari de l'execució de Lluís XVI per a posar només uns pocs exemples⁸⁶¹. Tanmateix, la principal commemoració vinculada a les guerres carlines i, més generalment, als morts per la *causa* carlina fou instaurada a mitjan dècada dels noranta pel duc de Madrid. Es tractava de la festa dels anomenats Màrtirs de la Tradició, que es celebrava el dia 10 de març. Adquirí una extraordinària importància en un col·lectiu que valorava el sacrifici dels vells combatents i anyorava, ahora, els temps gloriosos del carlisme.

En els cercles tradicionalistes, afirmava Polo y Peyrolón en el reiteradament esmentat discurs de Godella, "*nos conocemos, nos tratamos, intimamos hasta donde es posible y nos fundimos, si se me permite la expresión, en una sola aspiración y pensamiento único*"⁸⁶². La tercera funció dels cercles, definida per l'esbarjo i la cohesió, embolcallava les dues anteriors -política, per una banda, i d'instrucció, formació i assistència, per l'altra- en el marc d'unes formes i espais de sociabilitat política que permetien de respondre més eficaçment a les transformacions socio-polítiques -des dels processos d'urbanització als de socialització de la política- de l'Espanya de la Restauració⁸⁶³. La importància dels cercles raïa en el seu paper en el

Barcelona per a commemorar el centenari del naixement de Zumalacárregui, a "Círculo Tradicionalista de Barcelona", CC, 28 desembre 1888, ed. tarda, p. 6.

⁸⁶¹. Per a la vetllada del cercle de Sarrià en commemoració del vuitanta-novè aniversari del 2 de maig a Madrid, cfr. "Crónica del Principado", CC, 7 maig 1897, ed. tarda, p. 3. Celebració de misses a Olot pels religiosos "*inhumanamente inmolados por la revolución en Julio de 1834 y 1835*", a CC, 25 juliol 1889, p. 7. I, finalment, missa a Madrid en commemoració de l'aniversari de la mort de Lluís XVI, a "Carta de Madrid", CC, 23 gener 1893, pp. 6-7.

⁸⁶². Manuel POLO y PEYROLÓN, "Los Círculos carlistas", p. 85.

⁸⁶³. Sobre les sociabilitats polítiques, cfr. especialment Maurice AGULHON, *Le cercle dans la France bougeoise, 1810-1848. Étude d'une mutation de sociabilité*, París, 1977; Raymond HUARD, *La préhistoire des partis. Le mouvement républicain en Bas-Languedoc, 1848-1881*, París, 1982; Maurizio RIDOLFI, *Il partito della Repubblica. I repubblicani in Romagna e le origini del PRI nell'Italia liberale (1872-1895)*, Milà, 1989; del mateix autor, *Il PSI e la nascita del...*, i Michel VOVELLE, *La découverte de la politique. Géopolitique de la Révolution française*, París, 1993. Estats de la qüestió, a Jean-Pierre RIOUX, "L'association en politique", a René RÉMOND, dir., *Pour une histoire politique*, París, 1988, pp. 87-120; Maurizio RIDOLFI, *Il circolo virtuoso. Sociabilità democratica, associazionismo e rappresentanza politica nell'Ottocento*, Florència, 1990; Maria MALATESTA, "Il concetto di sociabilità nella storia politica italiana dell'Ottocento", *Dimensioni e problemi della ricerca storica*, núm. 1, 1992, pp. 59-71,

reforçament de la cohesió interna del partit, tant a nivell ideològic com personal, així com en l'activitat i propaganda desplegada, a més de facilitar l'ampliació de la base a partir de l'oferta d'incentius i serveis -nous o alternatius- en una etapa en la qual disposar de militants, simpatitzants i votants ja no resultava anecdòtic. Eren els al·licients -tornem a recórrer a Polo y Peyrolón- "*que han de atraer al Círculo al obrero carlista, haciéndole agradable su estancia en la casa social sin detrimento de su bolsillo ni de su honradez, y apartándole de innumerables peligros*"⁸⁶⁴. Els cercles tradicionalistes representaven la peça principal de la renovació estructural del carlisme finisecular. Si bé és cert que ja existiren cercles carlins durant el Sexenni democràtic, aquests no prosperaren al mateix nivell que en els anys noranta a causa de la brevetat de l'etapa de lluita política, poc convincentment empresa d'altra banda, i a la inestabilitat, malgrat que alguns autors sostinguin críptiques matisacions a aquesta formulació⁸⁶⁵. Va ser a l'etapa de la Regència de Maria Cristina quan es donaren en conjunt les condicions idònies, tant internes (abandonament de la lluita armada, decidida conversió en un partit i participació en el joc de la política) com externes (estabilitat del sistema, lleis d'associació i sufragi universal), per al seu desenvolupament. Els cercles constitueixen una arma política eficaç a la darreria del Vuit-cents. Responien amb precisió "*a las exigencias de los tiempos y a las necesidades sociales y políticas de la moderna nación española*", en paraules -no podia ser d'altra manera- del carlista-valencià Manuel Polo y Peyrolón⁸⁶⁶. Unes exigències que motivaren, evidentment, reaccions

i Jordi CANAL, "El concepto de sociabilidad en la historiografía contemporánea (Francia, Italia y España)", *Siglo XIX*, núm. 13, 1993, pp. 5-25. L'estudi de les sociabilitats ofereix un nombre considerable de possibilitats per a aprofundir en qüestions que la història política, social o cultural no ha acabat de comprendre, o bé ha negligit. No es tracta, per tant, d'un camp autònom, ans subordinat. L'anàlisi de les sociabilitats polítiques ens ha de portar a una comprensió més acurada de la història de la política contemporània.

⁸⁶⁴. Manuel POLO y PEYROLÓN, "Los Círculos carlistas", p. 84. Sobre els incentius en un altre moviment polític, el lerrouxisme, cfr. Joaquín ROMERO MAURA, "*La rosa de fuego*", p. 324, i José ÁLVAREZ JUNCO, *El Emperador del Paralelo...*, p. 458.

⁸⁶⁵. Cfr. Lluís Ferran TOLEDANO, *Entre el sermó i el trabuc...*, ff. 86-87.

⁸⁶⁶. Manuel POLO y PEYROLÓN, "Los Círculos carlistas", p. 81.

paral·leles entre les altres formacions polítiques espanyoles.

Així doncs, els cercles tradicionalistes han de ser inscrits en el marc del procés de reforçament, ja assajat durant el Sexenni democràtic, que de les sociabilitats polítiques es portà a terme a l'Espanya del tombant de segle com a resposta al conjunt de canvis político-socials introduïts en el sistema i, en concret, a aquells que afectaven el joc participatiu. El sufragi universal va fer possible la irrupció d'unes formes polítiques que apel·laven de manera progressiva als ciutadans, tot ubicant-se en la línia que a la llarga havia de conduir als partits *moderns* o *de masses*. En els fonaments d'aquestes sociabilitats polítiques es trobaven tant la necessitat d'enquadrar les bases, a partir de la seva adscripció formal, com de cohesionar-les, tot oferint incentius palpables i mantenint els més intangibles. El nivell simbòlic era, així mateix, bàsic: de la mateixa manera que el cercle tradicionalista projectava la seva societat ideal en un espai concret i propi de la real, anàlogament ho feien els cercles republicans o catalanistes, els batzokis del Partit Nacionalista Basc o les cases del poble socialistes⁸⁸⁷. Tots els cercles polítics de l'Espanya finisecular responien a aquests plantejaments, malgrat que variessin la materialització concreta i els resultats aconseguits. Aquella afirmació de Polo y Peyrolón segons la qual els cercles carlins no encaixaven amb la resta de casinos polítics era, doncs, només una veritat a mitges. Els cercles del partit de don Carlos eren força diferents dels conservadors i dels liberals, relativament diferents dels centres catalanistes i els batzokis, semblants als centres catòlics -que no eren, però, casinos polítics en sentit estricte- i a les cases del poble, i molt semblants als cercles republicans. De l'arc polític espanyol només els integristes restaren reticents, encara que no massa temps, a la formació de casinos polítics. Els casinos eren, segons els nuclis intransigents, nefasts per a la societat i per a l'individu. En aquest terreny les apreciacions integristes canviaren poc. Des del clàssic opuscle de Sardà i Salvany Casa y Casino fins als articles de Sánchez Asensio a principi del segle

⁸⁸⁷. Cfr. més amunt els paràgrafs dedicats als locals dels cercles tradicionalistes.

XX les variacions resultaven mínimes, que no significa menystenibles⁸⁶⁸. I, sempre, imposades per les circumstàncies⁸⁶⁹. A principi del vuitanta-nou apareixien les següents crítiques als cercles carlins en un periòdic integrista:

*"Por este camino no se llega a la organización de un partido, sino a su fraccionamiento en camarillas, o sean Juntas directivas, de las cuales habrá siempre que murmurar de parte de aquellos a quienes se obliga a gastar su dinero en la instalación de centros cuyo único aliciente y aún su principal recurso, ¿por qué no decirlo?, es el juego más o menos permitido, pero juego al fin, donde se atraviesa dinero."*⁸⁷⁰

De tota forma, els nocedalistes optaren en els noranta, com en el cas de la formació de juntes o de la participació electoral, per criteris inconfessadament possibilistes⁸⁷¹.

L'estructura i funcions dels cercles tradicionalistes i dels centres catòlics - i els cercles catòlics d'obers- no eren exactament les mateixes, però en canvi es disputaven la mateixa clientela, és a dir maldaven per la penetració entre les classes populars. D'aquí que, tot i múltiples casos d'estreta col.laboració - en el decurs del viatge del marquès de Cerralbo per terres catalanes, el dirigent carlista fou acollit, entre d'altres, pels centres catòlics de Manresa i Montblanc, i pel Cercle catòlic d'Obrers d'Igualada, mentre que tot al llarg de la dècada alguns centres catòlics i carlins organitzaren actes a duet⁸⁷²-, uns

⁸⁶⁸. Fèlix SARDÀ y SALVANY, Casa y Casino, a Propaganda Católica, vol. IV, Barcelona, 1885, pp. 531-554, i Manuel SÁNCHEZ ASENSIO, "De acción social. Los casinos" (1909), a Enciclopedia periodística de Sánchez Asensio, vol. I, Cáceres, 1960, pp. 301-371.

⁸⁶⁹. Així, per exemple, Sardà i Salvany es va veure obligat a rectificar la rotunditat de les afirmacions del seu opuscle quan l'arquebisbe de Malines i bona part del catolicisme belga impulsaren els cafès populars. Cfr. Un Ermitaño [Josep SORRIBAS], "Un acto de justicia", CC, 21 desembre 1889, ed. matí, pp. 8-9.

⁸⁷⁰. Esmentat a M., "Los Círculos Tradicionalistas", ECE, 22 gener 1889, p. 1.

⁸⁷¹. Cfr. l'apartat III.1 d'aquest treball.

⁸⁷². Cfr. l'apartat anterior d'aquest capítol III. Sobre el Centre catòlic de Manresa, cfr. també "El Centro católico de Manresa", CC, 17 juny 1890, ed. matí, pp. 6-8. D'altra banda, en algunes poblacions del País Valencià els cercles catòlics foren acusats amb iteració de ser instruments del carlisme. Cfr. Samuel GARRIDO, Los trabajadores de las derechas, Castelló, 1986, pp. 124 i ss..

i altres topessin sovintejadament. A Castellar, per exemple, l'enfrontament resultà prou violent. Allí,

*"apenas el P. Vicent supo que se había inaugurado el Círculo carlista de Castellar, partido de Ruzafa, se presentó en la iglesia de aquel poblado, y como si el Círculo carlista fuera un crimen, predicó y trabajó para fundar enfrente suyo, y con el exclusivo objeto de hundirlo, otro Círculo católico obrero."*⁸⁷³

Tot depenia de la orientació dels centres catòlics que, d'inspiració eclesiàstica, no ostentaven una filiació estricta en el seu conjunt, tot i que sí individualment, propera en bona part dels casos als partits dinàstics. En menor mesura, hi predominaven l'integrisme o el carlisme. El Cercle tradicionalista de Nules augmentava dia rere dia, assegurava en 1895 la premsa carlina, *"a costa de la disminució del Círculo llamado católico, pero en realidad político, y del Così por añadidura"*⁸⁷⁴. A Alboràia, d'altra banda, l'estrenat cercle tradicionalista ocupà el lloc del centre catòlic⁸⁷⁵.

La zona que comprenia l'apostolat del P. Antoni Vicent, els bisbats de Tortosa i València, resultà especialment rica en topades entre centres catòlics i tradicionalistes⁸⁷⁶. L'organització, per part del carlisme, d'escoles i de

⁸⁷³. "Los carlistas valencianos", *ECE*, 5 juliol 1895, p. 1.

⁸⁷⁴. "Movimiento carlista", *ECE*, 3 abril 1895, p. 2. Sobre el *Cosí*; cfr. els treballs de Manuel MARTÍ, "Els primers anys de la Restauració a Castelló de la Plana: les forces polítiques (1875-1891)", *Estudis d'Història Contemporània del País Valencià*, núm. 6, s.d., pp. 221-245; *Cossieros i anticossieros. Burguesia i política local (Castelló, 1875-1891)*, Castelló, 1985, i "La societat valenciana de la Restauració (1875-1914): estabilització del domini burgès i contestació renovada", a Pedro RUIZ TORRES, coord., *Història del País Valencià. V. Epoca contemporània*, Barcelona, 1990, pp. 137-166. També cfr. Eduardo PÉREZ ARRIBAS, *Polítics i cacics a Castelló (1876-1901)*, València, 1988.

⁸⁷⁵. El Corresponsal, "Desde Valencia", 3 gener 1895, p. 7. Així, escriuen que el cercle d'Alboràia s'havia instal·lat en el mateix local *"ocupado hasta hace poco por el Círculo católico de Obreros, muerto o poco menos a manos de esos católicos crepusculares, como felizmente los llama el Sr. Mella, que se empeñan en alejar a los clérigos de los Círculos tradicionalistas, pero metiéndolos de hoz y coze en los Círculos de obreros, conservadores la mayor parte"*. "Movimiento carlista", *ECE*, 15 gener 1895, p. 2.

⁸⁷⁶. De conflictes, però, n'hi hagué també en d'altres zones. A Olot, per exemple. El Centre catòlic d'Olot era controlat per sectors ex-carlins, integristes i conservadors, i, des de la fundació del cercle carlí toparen en diverses ocasions. Una d'aquestes, a final de 1893, provocà una crisi a l'interior del cercle. L'exposició que la junta directiva va trametre a la Junta regional carlista del Principat l'octubre de 1893, ens permet de conèixer alguns detalls del conflicte. En un dels paràgrafs de l'exposició escriuen que

caixes de socors mutus es sobreposava a dues de les principals accions dels cercles catòlics: l'ensenyament -escoles dominicals i nocturnes i petites biblioteques, en principi- i l'actuació econòmica, que era, segons Andrés-Gallego, com parlar senzillament de socors mutu⁸⁷⁷. No és gens estrany, doncs, com explicava Benigno Bolaños *Eneas*, que al Cercle tradicionalista de Sueca,

*"que sostiene escuelas de obreros, y asiste a las procesiones, y se rige por estatutos tan cristianos, y más que cristianos piadosos, a ese Círculo le ha declarado la guerra el Círculo católico, hasta conseguir que se le negase la dirección espiritual de un sacerdote para los alumnos de sus escuelas. ¡Lo que no se niega a ninguna escuela del mundo se ha negado a esas por el pecado de sostenerlas un Círculo carlista!"*⁸⁷⁸

L'article d'*Eneas* que contenia aquestes paraules, juntament amb un parell més -"Los Círculos católicos" del mateix autor, i un altre amb el mateix títol

"el Círculo tradicionalista de ésta, fundado gracias a mil sacrificios de los elementos menos pudientes por haber eludido los que se declan carlistas y a quienes la fortuna les colocó en situación desahogada, la responsabilidad de un acto que temerían podía comprometerles, ha merecido siempre el odio de los últimos so pretexto de ser unos ilusos los fundadores y de tender la fundación contra los intereses del Centro Católico que en esta villa existe".

Els carlistes olotins es lamentaven, a continuació, que el Centre catòlic s'atribuís, en exclusiva, la patent de catolicisme i, tot retornant a la seva pròpia situació, s'acabaven qüestionant sobre si valia o no la pena de dedicar tants esforços a tirar endavant el cercle tradicionalista, quan les altes instàncies feien més cas a aquests *"que se declan carlistas y a quienes la fortuna les colocó en situación desahogada"*, que no pas a ells. AHCO, F.M., S.A., S.A.P., Círculo Tradicionalista, llig. 183, Libro de sesiones del "Círculo Tradicionalista de Olot y su Comarca", 1889, 1889-1895, sessió 5 octubre 1893, f. 64v. Sobre el Centre catòlic d'Olot, cfr. Centenari Centre Catòlic. Olot, 1878-1978, Olot, 1978.

⁸⁷⁷. Sobre les escoles i el mutualisme dels cercles catòlics, cfr. sobretot José ANDRÉS-GALLEGO, Pensamiento y acción social de la Iglesia en España, Madrid, 1984, pp. 160 i ss., i del mateix autor, "Los Círculos de Obreros (1864-1887)", Hispania Sacra, vol. XXIX, núm. 57-58, 1976, pp. 259-310; Elena MAZA ZORRILLA, "Asociacionismo confesional en Valladolid. La Asociación Católica de Escuelas y Círculos de Obreros, 1881-1914", Investigaciones históricas, núm. 7, 1988, p. 169-202; Elías de MATEO AVILÉS, Paternalismo burgués y beneficencia religiosa en la Málaga de la segunda mitad del siglo XIX, Málaga, 1985, pp. 133 i ss.; Samuel GARRIDO, Los trabajadores de las derechas, pp. 87-111, i del mateix autor, El sindicalisme catòlic a la Safor. Catolicisme social i polític en una comarca del País Valencià, La Safor, 1987, pp. 27-56; i Pere FULLANA, El catolicisme social a Mallorca (1877-1902), Barcelona, 1990. La referència a una afirmació d'Andrés-Gallego, a José ANDRÉS-GALLEGO, "La Iglesia y la cuestión social: Replanteamiento", a Estudios históricos sobre la Iglesia española contemporánea, El Escorial, 1979, p.44.

⁸⁷⁸. ENEAS [Benigno BOLAÑOS], "De re catolica. Los Círculos católicos y los carlistas", ECE, 28 juny 1895, p. 1.

però sense autor, publicats igualment a El Correo Español⁸⁷⁹-, constituïen els principals textos que donaven a conèixer l'actitud del carlisme davant els centres catòlics. Dues acusacions els eren llançades: en primer lloc, la d'atribuir-se l'exclusiva del catolicisme, quan, de fet, tant o més catòlics eren els cercles tradicionalistes; per altra banda, d'estar al servei del liberalisme i dels partits liberals. Si bé la idea dels cercles catòlics era bona -afegien-, aquests s'havien de mantenir purs en la constitució, l'obra i les finalitats. Tanmateix, més enllà d'un conflicte sobre els atributs catòlics es tractava, tal com s'ha apuntat més amunt, d'una pugna per la incidència en les classes populars. La creació de cercles tradicionalistes arreu resultava, en conseqüència, indispensable⁸⁸⁰.

La política conservadora i liberal tenia lloc, tanmateix, més que no pas en els centres catòlics, en els seus propis casinos. Els cercles del partit carlí eren ben diferents dels casinos conservadors o liberals, veritables clubs de notables en el marc de partits de quadres, amb adscripció personal, no partidista, dels votants. Des d'alguns sectors de l'esquerra liberal, no obstant això, s'assajà a principi del Nou-cents de transformar els cercles en quelcom més que simples seus del partit, a partir de l'oferta de classes gratuïtes per als treballadors o de conferències⁸⁸¹. De tota manera, a fi i a efecte de detectar un canvi substancial en aquest terreny caldria esperar a la irrupció del maurisme. Els socialistes, en canvi, a imatge dels seus correligionaris d'altres

⁸⁷⁹. ENEAS [Benigno BOLAÑOS], "Los Círculos católicos", ECE, 29 maig 1895, p. 1, i "Los Círculos católicos", ECE, 12 juny 1895, p. 1.

⁸⁸⁰. La part final del discurs de Polo y Peyrolón a Godella tractava d'aquestes qüestions. Així, escrivia: "*Adelante, pues, entusiastas carlistas, con nuestra patriótica empresa. Donde no haya Círculo carlista, y realmente el Círculo de obreros católicos permanezca aislado de la política, de cabeza al Círculo católico; y permaneced allí, siempre en la brecha, dando hermoso ejemplo de catolicismo doctrinal y práctico, hasta que el liberalismo asome la oreja en cualquiera de los actos oficiales del Círculo. Cuando esto suceda, dejad a los directores de estas Corporaciones que se las compongan como Dios les dé a entender con los liberales. Y donde le haya o pueda fundarse con elementos de vida, ¡de cabeza al Círculo carlista! que también los Círculos carlistas son católicos*" Manuel POLO y PEYROLÓN, "Los Círculos carlistas", p. 91.

⁸⁸¹. Cfr. Josep MARTÍ i VALLVERDÚ, Josep Roig i Bergadà (1864-1937). Un liberal social i autonomista, Universitat Autònoma de Barcelona, treball de recerca, 1989, f. 28. Així mateix, cfr. les reflexions generals de Borja de RIQUER, "La vida política catalana, 1856-1898", a Josep FONTANA i alt., Catalunya i Espanya al segle XIX, Barcelona, 1987, pp. 47-48.

punts d'Europa, crearen cases del poble que, a més de llars del treball, escoles de civisme i llocs de mutualisme i acció cooperativa, escriu Arbeloa, "*fueron, de una manera primordial, centros de formación sindical y política*"⁸⁸². El seu desenrotllament es palpà molt més clarament en el segle XX que a la darrerria de la centúria anterior. Quelcom semblant s'esdevingué amb els centres catalanistes -força nombrosos en els anys noranta, però generalment poc actius i, especialment, poc concorreguts abans de 1898-, i sobretot amb els batzokis, que foren les materialitzacions respectives en el terreny de les sociabilitats polítiques dels nacionalismes català i basc⁸⁸³.

Els centres republicans eren, en el tombant de segle, els que més s'assemblaven als carlistes. L'evolució d'ambdós grups polítics tot al llarg del període de la Restauració resultà força paral·lela, tot i que des de punts equidistants del centre de poder. Malgrat alguns oasis de col·laboració -no només a l'època de les conspiracions carlo-republicanes⁸⁸⁴-, l'enfrontament entre ambdues opcions fou continuat. A la darrerria del Vuit-cents els republicans es plantejaren també la necessitat d'estructurar els seus partits -la divisió prosseguia-, tot reorganitzant-los i formalitzant-ne les estructures⁸⁸⁵. Els èxits foren molt relatius a nivell global espanyol, malgrat

⁸⁸² Víctor Manuel ARBELOA, *Las Casas del Pueblo*, Madrid, 1977, p. 43. Una perspectiva europea, a Maurizio DEGL'INNOCENTI, ed., *Le Case del popolo...*, ja esmentat.

⁸⁸³ Sobre els centres catalanistes, cfr. Antoni QUINTANA, *El Centre Recreatiu Catalanista "Las Cuatre Barras" de Tarragona (1899-1903)*, Tarragona, 1992; Jordi LLORENS, "L'associacionisme en els orígens del catalanisme polític", *Revista de Catalunya*, núm. 60, 1992, pp. 39-49; del mateix autor, *La Unió Catalanista i els orígens del catalanisme polític*, Barcelona, 1992, i, especialment, Joan-Lluís MARFANY, "El lleure dels catalanistes", *L'Avenc*, núm. 171, 1993, pp. 56-61. Així mateix, és interessant de consultar un llibre i un catàleg d'una exposició dedicats al CADCI: Manuel LLADONOSA, *Catalanisme i moviment obrer...*, i Joan ANTÓN i alt., *Catalunya Avant! Centre Autonomista de Dependents del Comerç i de la Indústria*, Barcelona, 1992. Sobre els batzokis peneubistes, al seu torn, cfr. José Luis de la GRANJA, *Nacionalismo y II República en el País Vasco*, Madrid, 1986; Araceli MARTÍNEZ-PENUELA, *Antecedentes y primeros pasos del nacionalismo vasco en Navarra: 1878-1918*, Pamplona, 1989; Iñigo CAMINO, *Batzokis de Bizkaia. Margen Izquierda-Encartaciones*, Bilbao, 1987, i, del mateix autor, *Batzokis de Bilbao*, Bilbao, 1988; Iñigo CAMINO i Luis de GUEZALA, *Juventud y nacionalismo vasco. Bilbao (1901-1937)*, Bilbao, 1991.

⁸⁸⁴ Cfr. el primer apartat del capítol II.

⁸⁸⁵ Cfr. Demetrio CASTRO ALFÍN, "Los republicanos madrileños durante la primera fase de la Restauración", a Angel BAHAMONDE i Luis Enrique OTERO, eds., *La sociedad madrileña durante la Restauración, 1876-1931*, vol. II, Madrid, 1989, pp. 39-57.

que parcialment notables en el nivell local⁸⁸⁶. La temptativa no va quallar realment fins a principi del segle XX, sota la direcció d'un parell de personatges singulars: Vicente Blasco Ibáñez i Alejandro Lerroux⁸⁸⁷. Lerroux, precisament, assegurava que abans de principi ar els seus treballs a Catalunya només hi "*había republicanos, pero no había partido republicano*"⁸⁸⁸. De l'èxit organitzatiu de blasquistes i lerrouxistes sobresortien casinos, cercles i cases del poble, unes entitats d'una gran vitalitat -malgrat que no tan originals com sovint s'afirma-, a diferència dels centres republicans finiseculars, que portaven segons Álvaro de Albornoz una "*vida mezquina, lánguida, de puertas adentro*"⁸⁸⁹. Malgrat tot, aquests centres eren segurament més actius del que aquestes paraules donen a entendre i estaven complementats per d'altres estructures de sociabilitat política, menys formalitzades com ara les tertúlies, sense adscripció partidista com molts ateneus o paral·leles com les lògies maçòniques. La funció cohesionadora, com en el cas dels tradicionalistes, constituïa el fonament dels centres republicans. Per una banda, la seva finalitat era de mantenir i difondre

⁸⁸⁶. Sobre el republicanisme català finisecular, cfr., Àngel DUARTE, *El Republicanisme català a la fi del segle XIX*, Vic, 1987, i del mateix autor, el ja citat *Possibilistes i federals...*; Santiago ALBERTÍ, *El republicanisme català i la Restauració monàrquica (1875-1923)*, Barcelona, 1972, i Pere GABRIEL, "Insurrección y política. El republicanismo ochocentista en Cataluña", a Nigel TOWNSON, ed., *El republicanismo en España...*, pp. 341-371. El volum coordinat per Nigel TOWNSON, aparegut recentment, és un bon compendi i estat de la qüestió sobre el republicanisme a Espanya. Concretament per a l'etapa de la Restauració, cfr. a més del treball de Carlos DARDÉ en el volum citat, els dos articles següents del mateix autor: "Los partidos republicanos en la primera etapa de la Restauración (1875-1900)", a José María JOVER ZAMORA, dir., *El siglo XIX en España: doce estudios*, Barcelona, 1974, pp. 433-463, i "Los republicanos", a *Historia general de España y América*, vol. XVI-2, Madrid, 1982, pp. 130-156. Un parell de balanços historiogràfics, a Pere GABRIEL, "El marginament del republicanisme i l'obrerisme", *L'Avenc*, núm. 85, 1985, pp. 34-38, i Àngel DUARTE, "El republicanismo decimonónico (1868-1910)", *Historia Social*, núm. 1, 1988, pp. 120-126.

⁸⁸⁷. Cfr. Ramir REIG, *Obrers i ciutadans...*, i del mateix autor, *Blasquistas y clericales...*; Joaquín ROMERO MAURA, "*La rosa de fuego*"..., Octavio RUIZ MANJÓN, *El Partido Republicano Radical, 1908-1936*, Madrid, 1976; Joan B. CULLA i CLARÀ, *El republicanisme...*, i José ÁLVAREZ JUNCO, *El Emperador del Paralelo...*. Pere Gabriel, en un article recent, minimitza l'impacte modernitzador del lerrouxisme a Catalunya. Pere GABRIEL, "Sociabilidad obrera y popular y vida política en Cataluña 1868-1923", *Bulletin d'Histoire Contemporaine de l'Espagne*, núm. 17-18, 1993, pp. 145-156.

⁸⁸⁸. Alejandro LERROUX, *De la lucha*, Páginas, Barcelona, s.d., p. 253.

⁸⁸⁹. Álvaro de ALBORNOZ, *El partido republicano*, Madrid, s.d., p. 23. Així mateix, cfr. els comentaris de Joaquín ROMERO MAURA, "*La rosa de fuego*"..., pp. 67-68; Demetrio CASTRO ALFÍN, "Los republicanos...", p. 47; Manuel SUÁREZ CORTINA, *El reformismo en España. Republicanos y reformistas bajo la monarquía de Alfonso XIII*, Madrid, 1986, pp. 3-4, i Javier REAL CUESTA, *Partidos, elecciones y bloques...*, pp. 112-113.

els ideals republicans, i, de l'altra, facilitar possibilitats de diversió, de relació social i d'assistència⁸⁹⁰. Excepte pel que fa a alguns pocs elements -balls en uns i funcions religioses en els altres, per tal de posar l'exemple més emblemàtic-, les activitats i la funcionalitat dels centres republicans i els carlins distaven ben poc. Formaven part d'un mateix procés, de la necessitat d'oferir respostes a qüestions que els afectaven per igual. A republicans i carlins els separaven, tanmateix, a banda de qüestions ideològiques o, més generalment, de concepció del món, l'impuls més o menys decidit que abocaren a la darrerïa del Vuit-cents a la consolidació d'aquests espais i fórmules de sociabilitat política.

Cases del poble socialistes i lerrouxistes, casinos blasquistes, batzokis peneubistes, centres catalanistes i centres republicans eclosionaren definitivament en els primers anys del segle XX. A la Catalunya i a l'Espanya finisecular, en canvi, centres catòlics -formalment diferents- i republicans -poc actius segons els contemporanis- a part, van ser els cercles tradicionalistes l'expressió principal del desenrotllament de les sociabilitats polítiques formals. Tal com hem pogut veure en el primer apartat d'aquest capítol el partit carlista disposava l'any 1896 de més de tres centenars de cercles, una tercera part dels quals es concentrava a Catalunya, àrea fonamental del *carlisme nou*. Arrelaren poc a poc a partir de l'escissió integrista, impulsats decididament pel marquès de Cerralbo i per les direccions carlines catalana i valenciana sobretot, tot assolint el seu màxim desplegament a mitjan dècada dels noranta. Com escrivia el *Moro Mussa* a La Campana de Gràcia, satíricament però de manera significativa, els carlins havien deixat

*"sos salvatges costums de reunir-se en grutes agrestes, s'han encaminat un xic endins del progrés, bebent xampany en quaresma i creant centres com les persones."*⁸⁹¹

⁸⁹⁰. Cfr. especialment Àngel DUARTE, Possibilistes i federals..., pp. 145 i ss..

⁸⁹¹. MORO MUSSA, "Cerralbo en Tortosa", La Campana de Gràcia, 29 març 1890, p. 2.

A partir del noranta-vuit patiren, com tot el moviment carlista, els efectes de la crisi i l'agitació, fins a la seva clausura forçada després de l'alçament frustrat de Badalona. Llavors, les forces governamentals actuaren decididament contra els cercles, emblema del nou perill carlista de l'etapa finisecular. Els cercles tradicionalistes, com a espais privilegiats de sociabilitat política, formaven part d'una estructura partidista més complexa. N'eren la base. Mercès a aquesta organització, el partit carlista es convertí a mitjan anys noranta, com a conjunt, en el més i més adequadament renovat, en un sentit estructural, de l'arc polític espanyol. Una circumstància, tanmateix, que no era necessàriament penyora de triomf.

4. LA BASE SOCIAL DEL CARLISME CATALÀ A LA FI DEL SEGLE XIX

En els escrits publicats a la premsa carlina de la darrerïa del segle XIX, eren molt freqüents les referències a l'heterogènia composició social del partit o el moviment. Persones de molt diferent extracció social participaven conjuntament en els actes o bé formaven part dels cercles tradicionalistes. Així, quan en el Cercle tradicionalista de Valls, el 2 de febrer de 1893, es reuniren prop de dos centenars de persones per a resar el rosari en sufragi de l'ànima de Margarida, la primera muller del pretendent, el cronista de l'acte exclamava:

*"¿Qué cuadro tan magnífico representaba ayer [el Cercle tradicionalista] al ver confundidos en un mismo salón dirigiendo preces al Señor tanto el jornalero, labrador o artesano como el rico propietario o letrado oyéndose solo el eco de la Salve y Santa, pidiendo que la angelical difunta interceda cuanto antes para el triunfo de nuestra santa causa!"*⁸⁹²

Els banquets possibilitaven aquesta confusió. A Igualada, amb motiu de la festa de sant Carles, el 1891, *"se han sentado sin preferencia alguna fabricantes y obreros, propietarios y simples artistas"*, mentre que a Girona, en la crònica d'un banquet ofert pels carlistes gironins a Llauder i Llorens, elegits senador i diputat respectivament a les eleccions de 1896, s'afirmava que la totalitat de *"las clases sociales estaban allí reunidas, fraternizando al calor de unos mismos ideales"*⁸⁹³. En un acte de propaganda al castell dels marquesos de Tamarit, a Altafulla, el mes de juliol de 1895, d'altra banda, sembla que *"el gran salón [estava] ocupado por más de 300 personas de*

⁸⁹². "Manifestación de duelo. Valls 3 de Febrero", *CC*, 7 febrer 1893, ed. tarda, pp. 4-5.

⁸⁹³. "La fiesta de San Carlos. En Igualada", *CC*, 5 novembre 1891, ed. tarda, p. 3; "Gerona a los señores Llauder y Llorens", *BPC*, vol. XI, maig 1896, p. 116.

todas clases y opiniones"⁸⁹⁴. Uns anys abans, en la inauguració del local del Cercle tradicionalista de Manresa, així mateix, *"se veían confundidos en fraternal y agradable conversación a todas las clases sociales"*⁸⁹⁵. La participació en les activitats carlistes era un reflex de la composició dels seus cercles. Poc després de l'apertura del Cercle tradicionalista de Mataró, per exemple, s'assegurava que *"cuenta ya con un centenar de socios, entre los cuales figuran representaciones de todas las clases sociales"*⁸⁹⁶. L'eclesiàstic i publicista carlí Josep Sorribas en tractar -en un article que en responia un altre de La Unión Católica- de *"la nueva y sabia organización, que el muy activo, el muy celoso y el muy inteligente señor marqués de Cerralbo ha sabido dar ahora al partido carlista"*, posava com a exemple

"la benéfica y saludable institución de los Círculos carlistas, de esos centros de sana y patriótica propaganda, donde el noble no se desdeña de sentarse al lado del proletario y se encuentra allí reunidos, formando un solo cuerpo, un cuerpo lleno de vida, de valor y de entusiasmo por aquella causa tres veces santa, el

⁸⁹⁴. El Corresponsal, "De Altafulla", El Correo de la Provincia, 30 juliol 1895, p. 2.

⁸⁹⁵. "En el Círculo Tradicionalista", La Voz Manresana, 11 abril 1891, p. 2.

⁸⁹⁶. "Los carlistas de Mataró", CC, 1 octubre 1895, ed. matí, p. 7. Aquestes consideracions són extensibles a tot el conjunt del carlisme espanyol, tal com els exemples següents permeten clarament de comprovar. En primer lloc, dues mostres del Cercle tradicionalista de Madrid. Els seus locals, amb motiu d'una reunió el 28 d'abril de 1895, podem llegir que *"eran estrechos para contener a la multitud de amigos nuestros pertenecientes a todas las clases sociales que acudieron fieles y entusiastas"*. Pocs anys després, d'altra banda, quan ressenyaven la vetllada literàrio-musical del dia de Reis de 1897, escriuen que allà *"tenían lucida representación todas las clases sociales"*, i *"se veían confundidos, por la hermosa lazada de la fraternidad cristiana, las aristocracias de la sangre, del talento y de la virtud, los que ostentan la caballerosa levita y los que visten la honrada chaqueta y calzan la humilde alpargata"*. "En el Círculo Tradicionalista", ECE, 29 abril 1895, p. 1, i "La fiesta de los Santos Reyes en el Círculo Tradicionalista", ECE, 7 gener 1897, p. 1. En un banquet carlista a Toledo el desembre de 1890, així mateix, hi estaven *"representadas todas las clases de la sociedad"*, igualment com en el lunch ofert pel propietari Gonzalo Enso Gibertó amb motiu de la inauguració del Cercle tradicionalista d'Onda, el 19 de gener de 1896, on estigueren *"conversando amigablemente entre sí los [correligionaris] de diferentes clases sociales, unidos todos con ese lazo de amor que sólo la familia cristiana es capaz de producir"*. "El banquete de los carlistas de Toledo", ECE, 29 desembre 1890, p. 1, i El Corresponsal, "Desde Onda. Inauguración del Círculo Tradicionalista", ECE, 27 gener 1896, p. 2. Per últim, entre múltiples al·lusions que es podrien adduir, només esmentar que a la inauguració del Cercle tradicionalista de Barbastro feren acte de presència *"correligionarios de todas las clases sociales"*, de la mateixa manera que, de la festa d'inauguració del Cercle tradicionalista de Tarancón, en 1894, la premsa carlina en destacava la *"fraternidad que hubo entre todas las clases sociales"*. "Un nuevo Círculo carlista", BPC, vol. VII, gener 1896, p. 116, i ARANDA, "Manifestación carlista en Tarancón", ECE, 16 agost 1894, p. 2.

obrero, el artista, el literato, el jurisconsulto y el militar"⁸⁹⁷.

Les cròniques aparegudes amb motiu del viatge de propaganda del marquès de Cerralbo a Catalunya i el País Valencià, entre els mesos de febrer i abril de 1890, escrites pel periodista carlí Joan Baptista Falcó, que hem analitzat en un apartat anterior, feien sovint esment de la participació en tots els actes de persones de molt diferent extracció social. Així, el 22 de febrer, l'estació de tren de Vic "*estaba atestadísima de gente compuesta de todas las clases sociales*", i, l'endemà, en el banquet celebrat al migdia, "*todas las clases sociales tenían representación en dicho acto*". Així mateix, un parell de dies després, a l'entrada de la ciutat d'Olot, "*apiñábase una multitud inmensa, viéndose entre la misma a todas las clases sociales*". En el banquet celebrat uns dies abans, el 16, al restaurant de Miramar de Barcelona, d'altra banda, segons el cronista del viatge,

*"se veían confundidos en amigable consorcio el aristócrata con el modesto obrero, el comerciante con el abogado, el jefe con el simple voluntario: allí se realizaba, en una palabra, la verdadera democracia tan cacareada por los liberales y conseguida solamente por nosotros"*⁸⁹⁸.

De manera molt semblant descrivia en 1891 Juan Vázquez de Mella, en tant que cronista d'un nou viatge de propaganda del representant de don Carlos - al País Basc i Navarra en aquesta ocasió-, el banquet que els carlins celebraren a Estella. Allí, anotava amb la seva florida prosa, es podia veure

"un cuadro hermosísimo de democracia cristiana, en que aparecen congregados el grande de España y el humilde menestral, el descendiente de los ricos-hombres de Navarra y el modesto obrero, el general y el soldado, el escritor y el campesino, unidos por el lazo fraternal de una creencia y un

⁸⁹⁷. Un Ermitaño [Josep SORRIBAS], "El por qué de los círculos políticos", *CC*, 1 maig 1891, ed. matf, pp. 11-12.

⁸⁹⁸. "Obsequios al Sr. Marqués de Cerralbo", *CC*, 23 febrer 1890, p. 9; "El Marqués de Cerralbo en Vich", *CC*, 25 febrer 1890, ed. matf, p. 6; "El Sr. Marqués de Cerralbo en Olot", *CC*, 26 febrer 1890, ed. matf, p. 7, i "El banquete tradicionalista de ayer en obsequio al Marqués de Cerralbo", *CC*, 17 febrer 1890, p. 5.

sentimiento común, en obsequio a un proscrito que los hermana como padre y que desde el destierro es más Rey que los que se sientan por temporadas en uno de esos tronos que la revolución levanta y derriba, y que más parecen banquillos de reos que solio de realezas soberanas"⁸⁹⁹.

Els exemples es podrien multiplicar. En tot cas, les continuades al·lusions a l'heterogeneïtat social i, consegüentment, en part, a la bona convivència a l'interior del partit carlista, ja sigui amb motiu de banquets, rebudes triomfals, vetllades literàrio-musicals, actes religiosos, inauguracions de cercles o, simplement, pel que fa a la composició d'aquests mateixos centres, eren, a banda d'un recurs propagandístic -una imatge que enfortia el carlisme, alhora que era projectada sobre el conjunt de la societat-, una realitat fefaent. En el carlisme de final del Vuit-cents, com tot al llarg de la història del carlisme i dels moviments reialistes precedents, l'heterogeneïtat social de la seva base apareix com una característica definitiva; variable, no obstant, en relació amb els condicionaments geogràfics i cronològics, entesos en un sentit ampli.

Qui formava part del partit carlista a la darrerïa del segle XIX? Plantejar aquesta pregunta significa demanar-se, més que no pas qui eren els votants del partit en les successives eleccions o bé els simpatitzants carlins, caracteritzats per l'adhesió o el suport al partit, qui eren els seus membres o militants. Un carlisme actiu, així doncs, més que no pas un carlisme sociològic. Entendrem per militant aquella persona integrada a l'organització o comunitat del partit, és a dir, que ha formalitzat el seu suport, mitjançant

⁸⁹⁹. Juan VÁZQUEZ DE MELLA, "Crónica del viaje del Excmo. Sr...", p. 62. D'altra banda, quan l'agost de 1894 els carlistes de Burgos organitzaren un àpat en honor del mateix Vázquez de Mella i del baró de Sangarrén, amb motiu d'un nou viatge de propaganda que aquests havien emprès, el periodista Leoncio G. de Granda podia escriure: "*Alrededor de las mesas, cubiertas con blanquísimos manteles, símbolo de la pureza carlista, tomaban asiento más de 250 correligionarios nuestros, hermanos todos en la fe y en el amor, desde el sencillo obrero con su limpia blusa, signo bendito del honrado y manual trabajo hasta el hombre de ciencia; el seglar y el sacerdote, el hombre civil y el militar encanecido en los combates.*" I, a continuació, exclamava: "*¡Cuánta fraternidad y qué admirable democracia!*". GRANDA, "Viaje de propaganda", *ECE*, 30 agost 1894, p. 1. La democràcia cristiana era sempre present, segons els carlistes, en les seves activitats. Així, per exemple, del banquet celebrat al Cercle tradicionalista de Sant Martí d'Unx la nit del dia de la Purificació de 1896 s'escriu: "*Aquí sí que se vela la verdadera democracia cristiana, codeándose el propietario con el colono, el agricultor con el artesano, el encanecido con el joven, y todos en un mismo pensar, un mismo sentir, un mismo deseo ¡qué hermoso es esto!*". "Crónica carlista", *La Monarquía Federal*, 15 febrer 1896, p. 2. Cfr., també, O., "Los Círculos carlistas y la democracia", *La Fe*, 24 novembre 1891, p.1.

la participació en els nuclis de base, títol de militant o soci, o quota -no exclusivament en el sentit financer del terme, sinó també, tal com va fer notar Maurice Duverger en el seu llibre clàssic sobre els partits polítics, com a element psicològic d'adhesió i participació-, bàsicament⁹⁰⁰. En l'etapa cronològica que centra aquest treball, ens trobem, de fet, com ja hem vist en el primer apartat d'aquest capítol, en ple procés de modernització de la forma partit a Espanya, que, com en el cas italià, ve impulsat per la perifèria del sistema polític. El partit carlista, com els republicans, es diferenciaven ja clarament dels partits del torn dinàstic, caracteritzables com a partits de quadres o de notables. No es poden definir, encara, com a partits de masses, malgrat que alguns elements ja hi apuntin. En el conjunt dels canvis ocorreguts en el partit carlí i, concretament, en aquest procés de transformació en un partit "modern" -malgrat conservar ineludiblement vells trets diferenciadors-, amb una progressiva formalització de l'adscripció, no havien incidit solament factors de tipus intern, com la mateixa redefinició político-ideològica, especialment entorn de 1888, sinó també d'altres d'externs, no per això menys importants, com ara la introducció del sufragi universal a partir de 1890. La militància carlina es corresponia amb els membres de les juntes i dels cercles tradicionalistes. Una anàlisi dels membres de les juntes per tal de caracteritzar els militants del partit carlí seria feina debades -en tot cas permetria de caracteritzar una franja molt concreta de la militància-, ja que quantitativament i qualitativament les juntes no són prou significatives, com hem vist anteriorment, i alhora, en usar-les per estudiar la base social del carlisme, introduirien un element de distorsió pel fet que en formaven part persones pertanyents als sectors socials benestants de la població. Per tant, ens haurem de fixar en els militants o socis dels cercles tradicionalistes que existien a la darrera dècada del Vuit-cents, repartits, malgrat que desigualment, per la geografia catalana, i espanyola en general, tot tenint present el notable desenvolupament de l'arc mediterrani.

⁹⁰⁰. Maurice DUVERGER, Los partidos políticos, pp. 91-162.

El partit carlista no sobrevivia, a la fi del segle XIX, exclusivament gràcies a l'impuls dels vells combatents de les guerres civils. Es tractava d'un carlisme en renovació generacional constant. Així, en un comentari publicat el novembre de 1897 al Correo Catalán es podia llegir que "*el partido carlista rebosa de gente joven entusiasta y vigorosa*", i el pretendent Carles, més de dos anys abans, comentava a un periodista de Nàpols que s'estaven incorporant amb força al moviment carlista "*jóvenes llenos de ardor y de virtud*"⁹⁰¹. Al costat dels antics combatents i polítics figuraven nombroses persones, sobretot joves, que s'hi van integrar després de la guerra dels anys Setanta, en plena etapa de la Restauració. La premsa carlina de la darrereria de la centúria apareixia plena de notícies on es destacava el paper dels joves dins el partit. Així, els joves volien fundar cercles tradicionalistes i potenciar-ne l'acció⁹⁰². Per aquesta raó creaven joventuts carlistes o escolars, en tant que organismes annexos, o orfeons i cors, com alguns joves socis feren en el Cercle tradicionalista d'Alguaire en 1895⁹⁰³, posem per cas. Igualment, formaven part de les juntes directives dels cercles -com en el cas de Roger de Llúria a Lleida, ja tractat, o del jove vice-president del cercle de Sants, mort l'agost de 1895, als vint-i-tres anys⁹⁰⁴-, i intervenien en els actes convocats pel partit⁹⁰⁵.

⁹⁰¹. "Dichos y hechos", CC, 3 novembre 1897, ed. matí, p. 11, i "Carlos VII y España (Declaraciones importantísimas del Sr. Duque de Madrid en Nápoles)", ECE, 20 febrer 1895, p. 1.

⁹⁰². "En breve se instalará un Círculo tradicionalista en el pueblo de Cubelles (Barcelona), gracias a los trabajos de la infatigable 'Juventud Carlista' de Villanueva y Geltrú.", "Movimiento carlista", ECE, 27 agost 1896, p. 2. Així mateix, "entre la juventud carlista de Orense se agita de fundar en aquella ciudad un Círculo católico-monárquico", o, tot fent esment de la progressió del moviment carlista a València, es comentava que "en todas partes el elemento joven quiere tener Círculo, aunque sea pobre". "Nuevos Círculos", CC, 16 maig 1891, ed. matí, p. 8, i "Movimiento carlista", ECE, 28 maig 1896, p. 1. A final de 1896, d'altra banda, es reuní la Joventut carlista de Molina d'Aragó, presidida per Claro Abánades, que decidí de fundar un cercle en aquella població. "Movimiento carlista", ECE, 3 desembre 1896, p. 3.

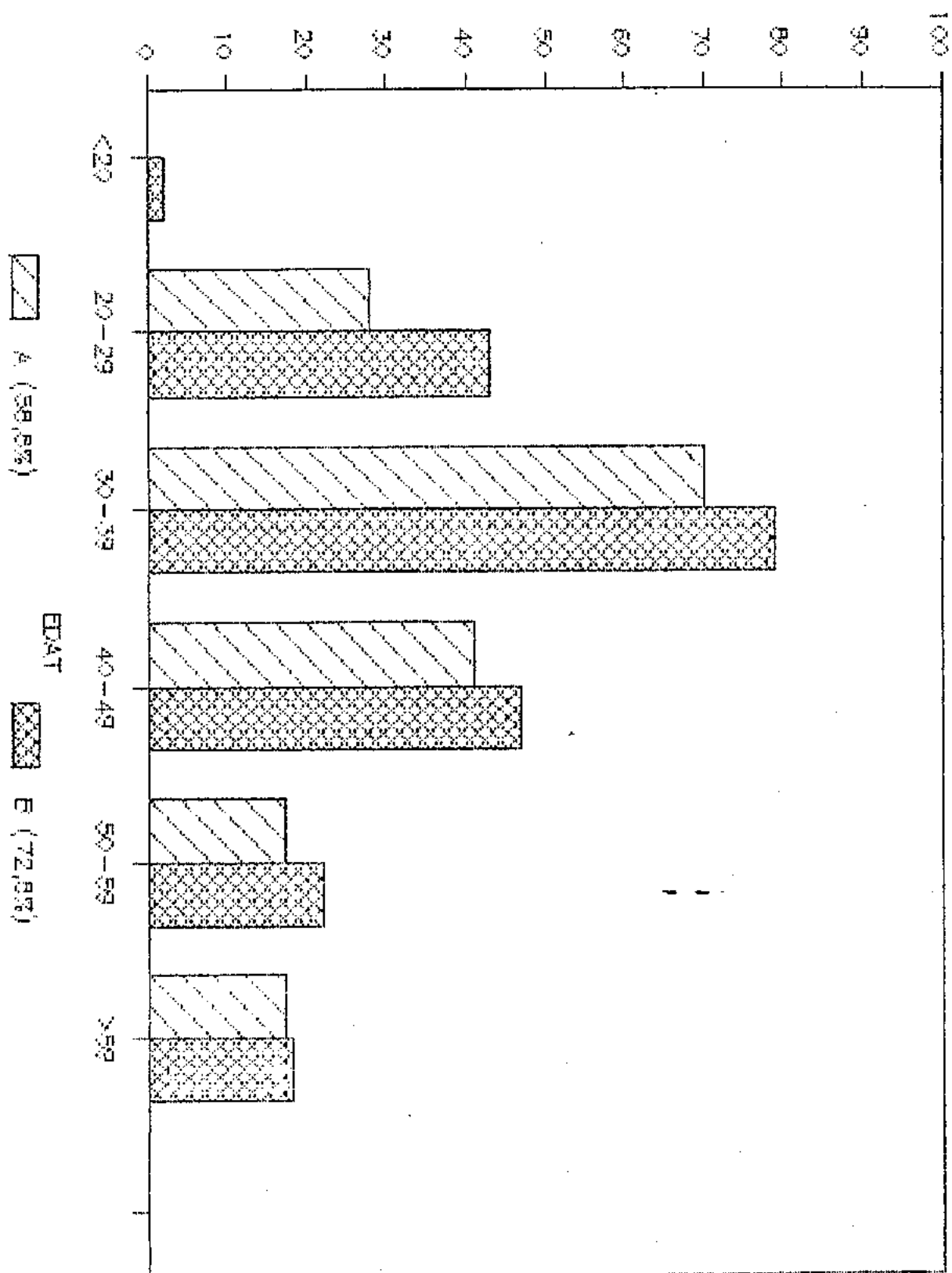
⁹⁰³. "Movimiento carlista", ECE, 2 maig 1895, p. 2. Un orfeó carlí format per "entusiastas jóvenes", a CC, 2 gener 1898, p. 6.

⁹⁰⁴. "Nuevo Círculo Tradicionalista", CC, 13 agost 1895, ed. matí, p. 4.

⁹⁰⁵. Així, en el meeting organitzat amb motiu de la inauguració del cercle de Castellar, la premsa contava que, una vegada concedida "la palabra al joven Alíer, dirigióse éste a la concurrencia pronunciando un elocuente discurso en lenguaje catalán". X., "La festa de Castellar", CC, 5 abril 1898, ed. matí, pp. 7-8.

DISTRIBUCIO PER EDATS DELS SOCIS

CEROLE TRADICIONALISTA CLUT (1889-1900)

Amb motiu de la inauguració, l'any 1898, de la Joventut carlista de Lleó, es celebrà un acte on va participar, segons contava un periodista a El Correo Español, el carlisme lleonès en ple, que formava

*"un apiñado concurso compuesto de respetables señoras, hombres en la plenitud de la vida, ancianos venerables y jóvenes entusiastas; pero destacándose estos últimos entre los demás concurrentes, lo mismo que las flores se destacan entre las hojas del rosal, y completando así un cuadro lleno de fragancia y colorido."*⁹⁰⁶

La imatge descrita pel cronista d'aquest acte podria ésser corroborada en bona part dels centres carlins: joves, homes en la plenitud de la vida i ancians en formaven part. Si deixem momentàniament de banda les abundants referències periodístiques sobre aquestes qüestions, i ens concentrem en les dades que ofereix la documentació pròpia d'una d'aquestes entitats, el Cercle tradicionalista d'Olot, la imatge esdevé realitat. La gràfica de la pàgina anterior, en la qual es distribueixen els socis del cercle olotí per grups d'edat, és prou eloqüent. L'edat de cadascun dels socis ha estat calculada per a l'any 1897, malgrat que la mostra integri la totalitat dels components del cercle entre 1889 i 1900⁹⁰⁷. S'aprecia amb nitidesa com el nucli majoritari es situa entre els 30 i els 39 anys el 1897 -tant si ho mirem a la columna de l'esquerra, sobre un 58'8% dels socis identificats, com a la de la dreta, sobre un 72'8% dels prop de tres-cents socis, però en aquest darrer cas amb un petit marge d'error-, que significaria entre 22 i 31 anys en el moment de la

⁹⁰⁶. VERITAS, "La fiesta del 10 de marzo. En León", ECE, 19 març 1898, p. 3.

⁹⁰⁷. Aquesta gràfica ha estat elaborada a partir de la llista de socis del Cercle tradicionalista d'Olot entre 1889 i 1900. La llista, amb un total de 294 noms, ha estat reconstruïda a partir de la documentació següent: AHCO, F.M., S.A., S.A.P., Círculo Tradicionalista, lligs. 183 (Libro de sesiones del "Círculo Tradicionalista de Olot y su Comarca". 1889, 1889-1895), 186 (Llista de socis fundadors, s.d.), 187 (Llista de socis, s.d.), 188 (Índex alfabètic de socis, s.d.), 189 (Índex alfabètic de socis, s.d.), 191 (Talonari de quotes, 1898-1899) i 201 (Documentos que se indican en el acta levantada con motivo del cierre del Círculo Tradicionalista, 3 No[viem]bre de 1900); AHCO, F.M., S.A., S. Causes pías, Montepios..., Montepío San Carlos Borromeo, lligs. 40 (Acords, 1895-1900), 42 (Talonari de quotes, 1894), 43 (Talonari de quotes, 1896-1897) i 54 (Relació d'associats, s.d.). A part de la documentació anterior, per tal d'identificar els socis (ofici, edat, domicili, lloc de naixement, nivell d'alfabetització, etc.) ha estat utilitzada la premsa, però sobretot: AHCO, F.M., S.R.P., S.C.G. i D.C., Cens de població, 1897; AHG, F.D., Provincia de Gerona. Junta Provincial del Censo Electoral, anys 1890, 1893 i 1897; AHCO, F.M., S.C.T., 1888-89 a 1893-94, Contribució territorial, 1893-1894, i AHCO, F.M., S.C.I., 1887-88 a 1896-97, Contribució industrial, 1893-1894.

fundació del centre el 1889, i entre 9 i 18 anys el 1876, a la fi de la tercera carlinada. Si a aquest grup hi afegim el dels carlins que el 1897 tenien entre 20 i 29 anys, i fins i tot algun menys de 20, resulta que d'entre els militants del partit a final del Vuit-cents, un conjunt molt nombrós no va participar, a causa de l'edat -malgrat que tenim algunes dades sobre combatents de fins i tot 12 anys⁹⁰⁸-, a la Tercera guerra carlina. Al costat d'aquests joves, i alguns ja no tant joves, trobem un altre nucli destacable -el segon en nombre- entre els 40 i els 49 anys, i dos de menys nombrosos, tot i que quantitativament tampoc menystenibles, entre els 50 i 59 anys, i a partir dels seixanta. Un carlisme, així doncs, tal com afirmàvem més amunt, en renovació generacional constant⁹⁰⁹.

El sector més jove del partit fou, a part de nombrós, sens dubte, el més actiu del carlisme finisecular. Així, un periodista valencià es demanava en 1897,

*"¿Qué partido, qué agrupación puede enorgullecerse de contar entre sus más entusiastas y decididos defensores jóvenes de tanto valer como los Sres. Mella, condes de Casasola y Doña Marina, barón de Albi, Eusebio Zuvizarreta y Leocadio de Ribas, Falcó, Brea, Echave Sustaeta, Simó y tantos y tantos otros?"*⁹¹⁰

L'activitat desenvolupada pels joves publicistes, dirigents o, simplement, militants, va ser decisiva i, de fet, més endavant, entrat el nou segle, una

⁹⁰⁸. Sylvie Premisler, en un estudi sobre l'emigració política espanyola a l'etapa de la Restauració, fa referència a la joventut de l'Exèrcit carlí de la guerra dels anys Setanta, "*pulsque 790 individus (sur 1067 mentionés) ont de 12 à 30 ans soit 73%*". Sylvie PREMISLER, "L'émigration politique espagnole en France (1872-1876, 1894-1912)", *Revue Caravelle*, núm. 21, 1973, p. 123. D'altra banda, entre els voluntaris carlins fets presoners el 10 d'abril de 1875 a la batalla "sorpresa" de l'Aleixar, un total de 43 tenien entre 14 i 17 anys. Robert VALLVERDÚ, "La batalla 'sorpresa' de l'Aleixar. Anàlisi sociològica dels guerrillers carlins", a Pere ANGUERA i alt., *El carlisme i la seva base social*, Barcelona, 1992, pp. 172-174.

⁹⁰⁹. A resultats semblants, per a l'etapa de la Segona República, arriba J.A. RODRÍGUEZ RANZ, "El tradicionalismo en Guipúzcoa durante la II República. Élités y bases. Análisis de una dualidad político-estructural", *II Congreso Mundial Vasco. Congreso de Historia de Euskal Herria*, vol. V, Sant Sebastià, 1988, pp. 401-412.

⁹¹⁰. UN EMBOZADO, "El elemento joven", *El Regional*, 26 març 1897, p. 1.

bona part d'aquests adquiririen encara, per una o altra raó, més notorietat. Un dels personatges esmentats en el text anterior, Juan Vázquez de Mella, tenia 27 anys el 1888, quan escrivia a El Pensamiento Galaico, periòdic que abandonà al cap de poc per tal d'integrar-se a la redacció de El Correo Español. El seu nom sonà ben aviat entre els escollits per a dirigir el diari. "*Mella como V. dice muy bien* -escrivia el secretari de don Carlos al marquès de Cerralbo, l'octubre de 1891⁹¹¹-, *es una gran esperanza y está llamado a ser una gloria de la Causa*." Des de la seva arribada a Madrid participà en el Cercle tradicionalista de la capital, alhora que era una peça imprescindible, per les seves qualitats oratòries, en les campanyes propagandístiques del partit carlí a la darrera dècada de la centúria, a més de diputat al Congrés des de l'any 1893⁹¹². Un altre dels esmentats, Eustaquio de Echave-Sustaeta, fou el president i principal impulsor de la Joventut carlista de Bilbao, així com director del seu portaveu escrit, el setmanari Chapel-Zuri. Col·laborà en diverses publicacions carlines i l'octubre de 1897, amb la fundació del diari El Pensamiento Navarro de Pamplona, n'esdevingué el director. Aquest any figurava, així mateix, com a president del Cercle tradicionalista de Sant Jaume de Bilbao⁹¹³. Entre els "*tantos y tantos otros*", d'altra banda, trobaríem joves com Claro Abánades, nascut a Molina d'Aragó el 1872, que fou, amb el temps, el recopilador de les obres completes de Vázquez de Mella. Periodista i escriptor, el 1896 presidia la recentment constituïda Joventut carlista de Molina d'Aragó i era, sens dubte, el dirigent principal i més actiu - en 1897 emprengué un viatge de propaganda per diferents poblacions de la província de Terol per tal de constituir juntes tradicionalistes- del partit en

⁹¹¹. MC, C. VII, núm. 24, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Venècia, 19 octubre 1891).

⁹¹². Cfr. Miguel FERNÁNDEZ, "Apuntes para una biografía", a Obras Completas del Excelentísimo señor Don Juan Vázquez de Mella y Faniul, vol. I, Madrid, 1932(2ª ed.), pp. XXIX-LV; Rafael GARCÍA y GARCÍA DE CASTRO, Vázquez de Mella. Sus ideas. Su persona, Granada, 1940; Luis AGUIRRE PRADO, Vázquez de Mella, Madrid, 1954, i Manuel RODRÍGUEZ CARRAJÓ, Vázquez de Mella: sobre su vida y obra, Madrid, 1973.

⁹¹³. "Nuestra Fiesta", Chapel-Zuri, 20 març 1897, pp. 2-3; "El Pensamiento Navarro", ECE, 12 octubre 1897, p. 1; "Movimiento carlista", ECE, 2 agost 1897, p. 3; Javier REAL CUESTA, El carlismo vasco..., pp. 148-149, i Gabriel IMBULUZQUETA, Periódicos navarros del siglo XIX, pp. 261 i ss..

aquella zona⁹¹⁴. Es podrien afegir, centrats concretament en el carlisme català, a més del baró d'Albi i de Joan Baptista Falcó, alguns personatges que, o bé ja han aparegut en les pàgines anteriors d'aquest treball o bé ho faran més endavant, com Manuel Roger de Llúria -president del Cercle tradicionalista de Lleida i de la Junta provincial quan tenia vint-i-cinc anys-, de qui escrivia la Biblioteca Popular Carlista que "*puede servir de modelo a nuestra juventud carlista*"⁹¹⁵; com Joan Bardina, interessant i prolífic publicista carlí quan només comptava entre vint i vint-i-dos anys, és a dir, en l'etapa d'existència del setmanari satíric Lo Mestre Titas (1897-1900)⁹¹⁶, o com tants d'altres.

Aquestes individualitats permeten d'il·lustrar perfectament l'activisme juvenil a l'interior del carlisme. Podríem afegir-hi un cas excepcional i de característiques dissemblants, com és el d'aquell *nen repel·lent* anomenat Ramoncito Murgía, el *Niño Dios*⁹¹⁷. Aquests personatges eren les puntes de petits icebergs, formats pel conjunt del nucli més jove del carlisme finisecular, enquadrat en organismes annexs com les joventuts carlistes. Roger de Llúria era el president honorari, amb Vázquez de Mella, de la Joventut carlista de Lleida i, també, de la de la Seu d'Urgell⁹¹⁸, mentre que, posem per cas, Echave-Sustaeta presidia efectivament la de Bilbao i Abánades la de Molina d'Aragó. La propaganda fou, entre les múltiples activitats d'aquestes organitzacions -que hem analitzat en el primer apartat d'aquest capítol-, una de les principals, que, a part de poder emular les accions dels dirigents adults,

⁹¹⁴. "Movimiento carlista", ECE, 27 agost 1896, p. 2; "Movimiento carlista", ECE, 3 desembre 1896, p. 3; "Movimiento carlista", ECE, 20 agost 1897, p. 2, i Claro ABÁNADES, Dinastía insobornable, Palència, 1961.

⁹¹⁵. "D. Manuel Roger de Llúria Presidente de la Junta Provincial de Lérida", BPC, vol. XI, maig 1896, pp. 72-73.

⁹¹⁶. Cfr. l'apartat 4 -"El carlisme catalanista: Joan Bardina i Lo Mestre Titas- del capítol següent.

⁹¹⁷. Cfr. les planes finals del segon apartat d'aquest capítol, dedicat a l'estudi de la premsa i la propaganda carlista.

⁹¹⁸. Cfr. "Crónica del Principado", CC, 3 setembre 1896, ed. tarda, p. 4, 22 setembre 1896, ed. matí, p. 8, i 30 setembre 1896, ed. tarda, p. 6.

els permetia de reafirmar la seva identitat, alhora que els convertia en peces molt útils per a la comunitat carlista. Així, un periodista del Correo Catalán, narrava i comentava les excursions de propaganda de la Joventut tradicionalista de València de la manera següent:

"Una comisión de la incansable Juventud tradicionalista de Valencia, de la que formaban parte el inspirado vate señor Chenovés, el señor Calatayud (hijo) y otros distinguidos jóvenes carlistas de aquella ciudad, han aprovechado los días de Carnaval para hacer una excursión a las importantes poblaciones de Villarreal, Onda y Almazora, en las que han celebrado veladas que se han visto concurridísimas.

Digno del más cumplido elogio es la conducta de esos jóvenes que en vez de consagrar dichos días a las diversiones propias del Carnaval, los invirtieron en la grata obra de predicar con incansable celo las doctrinas tradicionalistas, que son las únicas que podrán regenerar nuestra patria que hoy vive vida oprobiosa y de vilipendio."⁹¹⁹

L'activisme de les joventuts i, doncs, la seva progressiva reafirmació -recordem que per a Julio Burell, parlar de *carlisme nou* era com fer-ho sobretot de *carlisme de la gent jove*-, acabà comportant un cert conflicte generacional a l'interior del carlisme. Conflicte menor, però que no es pot confondre amb el que a voltes enfrontà carlistes *nous* i *vells*, que tenia més a veure amb l'evolució i activitat polític-militar que amb l'edat. El Correo Catalán propicià en alguna ocasió, interessadament, aquest joc de confusions. Així, per exemple, en un comentari de les notícies aparegudes en altres periòdics sobre el carlisme, podem llegir:

"Ahora se nos han metido a zizañeros El Globo y La Unión Católica, aunque la tarea nada tiene de católica, que digamos.

Y pretenden que los carlistas estamos divididos en carlistas viejos y carlistas nuevos.

Por supuesto que esas quisicosas sólo pueden habérselas contado algún Gedeón.

Porque claro está que entre los carlistas los hay viejos y los hay jóvenes.

Pero jóvenes y viejos no son más que carlistas de los

⁹¹⁹. "Noble ejemplo", CC, 2 maig 1898, ed. matí, pp. 6-7.

*principios y del Rey.*⁹²⁰

El conflicte generacional era només molt parcialment perceptible a la fi del segle, però ja prou detectable tot al llarg del primer quart del segle XX, especialment a partir de la mort de don Carlos i la successió en la persona del seu fill, Carles i Jaume, de fet, simbolitzaven el propi conflicte, de naturalesa diferent d'aquell que es va produir a l'interior del carlisme entre tradicionalistes i carleshuguites a les dècades dels seixanta i dels setanta del segle XX⁹²¹.

Malgrat tot, com era lògic, el combatent i, sobretot, el vell combatent, va continuar simbolitzant el carlisme. Era l'anella que permetia enllaçar el present amb el passat. D'aquí la importància que va adquirir, des de la seva primera celebració el dia 10 de març de 1896, la festa dels Màrtirs de la Tradició, instaurada per don Carlos, que constituïa un homenatge als combatents carlins morts, però, sens dubte, així mateix, als vius. Es tractava, segons paraules del propi pretendent,

*"de honrar su memoria de todas las maneras imaginables, para que sirvan de estímulo y ejemplo de los jóvenes y mantengan vivo en ellos el fuego sagrado del amor a Dios, la Patria y el Rey".*⁹²²

⁹²⁰. "Dichos y hechos", CC, 30 juliol 1893, p. 10.

⁹²¹. Cfr. Colin M. WINSTON, *Workers and the Right in Spain, 1900-1936*, Princeton, 1985; Martin BLINKHORN, *Carlismo y contrarrevolución en España...*, pp. 15-68; Eduardo GONZÁLEZ CALLEJA, *La radicalización de la derecha española...*, vol. I, ff. 380-402, i del mateix autor, "Paramilitarització i violència política...", pp. 69-76. Sobre el conflicte entre tradicionalistes i carleshuguites, cfr. Javier LAVARDÍN, *Historia del último pretendiente*, París, 1976; Josep Carles CLEMENTE, *Historia del carlismo contemporáneo, 1935-1972*, Barcelona, 1977, i també d'aquest autor, *El Carlismo. Historia de una disidencia social (1833-1976)*, Barcelona, 1990, i *Historias de la transición. El fin del apogeo (1973-1981)*, Madrid, 1994; Jeremy MACCLANCY, "GAC: Militant Carlist Activism, 1968-1972", a William A. DOUGLASS, ed., *Essays in Basque Social Anthropology and History*, Reno, 1989, pp. 177-185, i Martin BLINKHORN, "Tradicionalisme, populisme i socialisme: la causa carlista, 1931-1981", *L'Avenc*, núm. 154, 1991, pp. 56-65. Una anàlisi molt lúcida sobre un tema paral·lel, a Enric UCÉLAY DA CAL, "Joventut i nacionalisme radical català, 1901-1987", a *La Joventut a Catalunya al segle XX*, Barcelona, 1987, pp. 182-199.

⁹²². Don Carlos al Marquès de Cerralbo (Venècia, 5 novembre 1895), reproduïda a Melchor FERRER, *Historia del...*, vol. XXVIII-II, p. 126.

D'altra banda, quan els dibuixants del setmanari satíric carlí Calacuerda volien representar el carlisme ho feien com un senyor gran, vestit militarment, amb posat majestàtic i barba blanca. La mateixa imatge, de fet, que nodria la imaginació dels seus oponents. Els ex-combatents, per la seva significació general i d'altres circumstàncies individualitzables, ocupaven un lloc destacat, a voltes real a voltes simbòlic, en el partit: en els actes, en els cercles, a les juntes, a la direcció. D'aquesta forma, de la primera junta directiva del Cercle tradicionalista de Mollerussa es destacava, especialment, que fou nomenada *"recayendo los cargos en valientes carlistas que militaron en la última campaña"*. En la renovació de la junta directiva del Cercle tradicionalista de Manlleu de l'any 1896, d'altra banda, al costat dels noms es posava de relleu que el president, els dos vice-presidents i el tresorer eren militars amb grau que combateren a la darrera guerra civil⁹²³. O, de la mateixa manera, en la ressenya dels actes, s'afanyaven tothora a destacar la filiació militar dels participants. Així, en una festa celebrada a Tortosa, *"Don José Amargós, veterano de las tres guerras y conocido tradicionalista, tomó la palabra"*⁹²⁴. En la formació i constitució de juntes i cercles s'esdevenia exactament el mateix, com quan el mes de maig de 1893 s'explicava la formació d'un centre a Sarrià, on un dels elements destacats pel cronista era que entre els socis figurava el que fou el Governador militar del castell de la Seu d'Urgell, un tinent de cavalleria i un d'artilleria, *"y varios zuavos y otros carlistas pertenecientes a distintas armas"*⁹²⁵.

⁹²³. "Otro Círculo carlista", CC, 15 abril 1891, ed. matí, p. 8; Francisco PALLÁS y PUJOL, "La Fiesta nacional del 10 de marzo. En Manlleu", ECE, 25 febrer 1896, p. 1. Així mateix, en l'organigrama del Cercle tradicionalista de Pola de Lena, al costat de la junta directiva i la junta de propaganda, es constituïa una junta consultiva, que integraven disset membres, *"distinguidos veteranos de la última guerra carlista"*. "Dios, Patria y Rey", El Centro, 9 febrer 1900, p. 4. Sobre els *velts carlins* en el Sexenni, cfr. les interessants consideracions de Julio NOMBELA, Detrás de las trincheras..., p. 205.

⁹²⁴. "Fiesta carlista", La Esperanza, 20 agost 1893, p. 2. Quan Elicio de Bériz, recentment nomenat president del Cercle tradicionalista de Madrid, visità el cercle de Miranda d'Ebre, se li oferí un banquet, on va prendre seient, *"teniendo a su derecha al presidente del Círculo, y a su izquierda al veterano de todas las campañas carlistas, al anciano Sr. D. Francisco Alonso, que con la mayor emoción estrechó la mano del Sr. Bériz."* El Correspondent, "Carta de Miranda de Ebro", ECE, 22 agost 1890, p. 2.

⁹²⁵. "Un Centro Carlista más", CC, 28 maig 1893, p. 9.

Una simple ullada a les seccions necrològiques de la premsa carlina, tanmateix, permet d'adonar-se com a final de segle morien un nombre molt considerable d'aquells vells combatents. Un exemple de les terres de ponent: els dies 8 i 28 de febrer de 1899 finaren, respectivament, Pere Moliné i Marquès a la Seu d'Urgell, i Salvador Fa i Cererols a Cervera, ambdós veterans carlins, mentre que un altre d'aquests veterans lleidatans, Manuel Sorribes, ho féu a la fi del mes de novembre⁹²⁶. Dos casos tarragonins a la fi de febrer del noranta-quatre: Lluís Martí, exiliat després de la tercera carlinada i, en els primers noranta, vice-president i president del Cercle tradicionalista de Tarragona, i Ignasi Calderó, que va participar a la segona i a la tercera carlinades i era vice-president del Cercle tradicionalista de Mora d'Ebre⁹²⁷. I, encara un altre: entre els deu morts de filiació carlina, esmentats a la necrologia publicada a la Biblioteca Popular Carlista el mes de maig de 1897, apareixen tres eclesiàstics, un dels quals ex-director de El Padre Verdades, el vice-president del Cercle tradicionalista de Catral, un carlí tolosenc de 91 anys, un ex-administrador del Correo Catalán, així com "*el decano de los carlistas ubetenses*" i tres "entusiastes carlins" més⁹²⁸. L'exercici de consultar mes rere mes aquesta publicació ens mostraria que no es tracta d'un cas aïllat. De fet, ja l'any 1878, quan només feia un parell d'anys que la guerra havia acabat, don Carlos, en una carta escrita a París i dirigida al marquès de Valde-Espina, s'exclamava: "*¡Cuántos ya de mis leales servidores han dejado de existir desde el fin de nuestra campaña!*"⁹²⁹. L'abril de 1891, d'altra banda, moriren amb pocs dies de diferència dos destacats dirigents carlistes, els marquesos de Monroy i de Valde-Espina⁹³⁰,

⁹²⁶. CC, 16 febrer 1899, ed. tarda, pp. 4-5; CC, 4 març 1899, ed. tarda, pp. 3-4; CC, 26 novembre 1899, p. 5, i CC, 19 desembre 1899, ed. matí, p. 5.

⁹²⁷. "Don Luis Martí Sabadell", CC, 25 febrer 1894, p. 7, i CC, 28 febrer 1894, ed. matí, p. 5.

⁹²⁸. BPC, vol. XXIII, maig 1897, pp. 124-125.

⁹²⁹. AMF, Carlos VII. Documentos reales, 1877-1909, 1878, Don Carlos al Marquès de Valde-Espina (París, 25 abril 1878), còpia.

⁹³⁰. El Corresponsal, "Muerte del Marqués de Monroy. Cáceres 14 de abril de 1891", ECE, 15 abril 1891, p. 1, i "Muerte del Marqués de Valde-Espina", ECE, 22 abril 1891, p. 1.

la qual cosa feia que, en una entrevista concedida per Cerralbo a el Heraldo de Madrid, tot comentant les moltes defuncions que es produïen els darrers mesos en el si del carlisme, el periodista afirmés:

"Los viejos troncos son los más expuestos a perder sus viejas ramas."

i el marquès de Cerralbo responia:

*"Es verdad; pero por eso hay que redoblar los esfuerzos, a fin de hacer menos sensibles esas pérdidas."*⁹³¹

Fer menys sensibles les pèrdues fou, certament, allò que possibilitaren la constant renovació generacional a l'interior del carlisme i, encara més, la gran activitat desplegada per les noves incorporacions.

Un carlista granadí, Francisco Guerrero Vílchez, fundador i director de diversos periòdics, publicà l'any 1898 un article que, per títol, portava la següent pregunta: "*¿Quién son los carlistas?*". A parer de Guerrero Vílchez -que al costat del seu nom remarcava sempre el qualificatiu *obrero*- els carlins eren la majoria dels obrers, "*que conocen que el socialismo es un imposible, y el anarquismo la negación de la familia y de todos los sentimientos cristianos*", així com els catòlics sincers, el clergat i els pròcers catòlics. Ho eren, també, totes les dones "*que respetan la santidad del hogar doméstico*", el "*bizarro cuanto sufrido*" Exèrcit i, per últim, els joves, aquells

*"innumerables jóvenes a quienes su claro talento ha hecho comprender los errores e inconvenientes del liberalismo con doctrinarios y que con el corazón henchido de entusiasmo quieren resucitar en la hermosa tierra donde nacieron aquella famosa hidalguía española, aquellos hechos heroicos que ocupan las mejores páginas en la historia de las naciones."*⁹³²

⁹³¹. "La muerte de Valde-Espina y el partido carlista", ECE, 25 abril 1891, p. 1. Reproduïda també a CC, 28 abril 1891, ed. matí, pp. 9-11.

⁹³². F[rancisco] GUERRERO VÍLCHEZ, "*¿Quién son los carlistas?*", El Amigo del Obrero, 12 maig 1898, s.p.

A la resposta del director i fundador d'El Amigo del Obrero hi havia quelcom de real, malgrat que no es tractés d'una descripció de la realitat, ans una barreja de realitat i desig. L'heterogènia composició social de les files carlines era, tal com avançàvem a l'inici d'aquest capítol, absolutament certa. Vèiem, així mateix, com entre els socis del Cercle tradicionalista de Mataró figuraven representacions "*de todas las clases sociales*", i en un acte religiós celebrat al Cercle tradicionalista de Valls coincidien jornalers, llauradors, artesans, lletrats i rics propietaris. En unes ocasions es destacava la pertinència als cercles tradicionalistes de rics propietaris, advocats o industrials, amb el prestigi que això podia suposar, i en d'altres, per una raó semblant, s'incidia en els militants artesans, pagesos o obrers. D'aquesta manera, en els actes d'inauguració del Cercle tradicionalista de Casp, assegurava Tomás Alonso,

*"se veía un pueblo compuesto de labradores y artesanos con sus mujeres, un pueblo en masa que agobiado por los tributos y la ominosa dominación de estos liberales, iba a rendir culto y saber noticias del augusto proscripto de Venecia."*⁹³³

Si, des de les abundants referències periodístiques, retornem de bell nou al cas concret del Cercle tradicionalista d'Olot, la imatge d'un partit on conflueixen homes de molt diversa condició social, s'aferma. En el quadre adjunt s'ha distribuït els prop de tres-cents socis -un 63'3% del total a la primera columna i un 75'2% a la segona, malgrat que amb un marge de fiabilitat una mica més reduït- d'aquest cercle, entre 1889 i 1900, per oficis⁹³⁴. D'entrada, a part de l'ampli ventall d'oficis representats, cal destacar la presència, a primer terme, de teixidors i de paletes. Un de cada set socis del Cercle tradicionalista d'Olot era teixidor, i un de cada deu, paleta. D'altra

⁹³³. Tomás ALONSO, "Los carlistas de Aragón. El nuevo Círculo de Caspe", ECE, 18 setembre 1893, p. 2. Del Cercle tradicionalista d'Algemersí escriuen a principi de 1897 que, segons els documents llegits en el decurs de la junta general, "*se demostró que la Sociedad, aunque compuesta de pobres jornaleros, en su mayor parte, tiene vida próspera*". "Movimiento carlista", El Regional, 6 gener 1897, p. 3. I, a Palència, en 1895, en el recentment inaugurat Cercle tradicionalista, el nombre de socis "*va aumentando, y con sus cuotas, aunque pequeñas, por admitir sin reparo alguno a la clase obrera, dan lo bastante para su sostenimiento*". "Movimiento carlista", ECE, 21 febrer 1895, p. 2.

⁹³⁴. Les fonts emprades per a l'elaboració d'aquest quadre han estat les mateixes detallades anteriorment per a la gràfica de distribució d'edats dels socis del Cercle tradicionalista d'Olot.

banda, un de cada set teixidors olotins, com a mínim -els treballadors més nombrosos a la vila, només superats pels bracers-, i un de cada cinc paletes, militaven al carlisme⁹³⁵. A més dels teixidors⁹³⁶, d'altres oficis vinculats amb el tèxtil també hi són representats, com els filadors, els tintorers i els pelaires o paraïres. En total suposen entre un 13 i un 15% dels socis del cercle. Artesans, i obrers, en un sentit extens, així doncs, constituïen una part molt important de la militància. A banda dels teixidors i d'altres ocupacions relacionades amb el tèxtil, i dels paletes, destaquen, també, els sabaters -a l'entorn d'un de cada nou sabaters olotins pertanyia al partit carlí- i espardenyers, fusters i ferrers, adobadors i carnisers. I, al costat de tots aquests, els treballadors del camp. Un de cada vuit o nou socis del Cercle tradicionalista d'Olot era bracer o bé jornalier (en alguna ocasió no necessàriament, o com a mínim no únicament, agrícoles). Si els posem en relació, tanmateix, amb el total de la vila, la seva importància disminueix: representen un 5-6% dels bracers i jornaliers olotins l'any 1897. Si els afegim hortolans i llauradors la proporció, dins el conjunt de socis carlins, augmenta lleugerament. Artesans, petits comerciants (flequers, confiters, sastres), obrers i treballadors del camp, en conjunt, conformaven a l'entorn de tres quartes parts de la militància carlista d'Olot a la fi del Vuit-cents. Pel que fa al quart restant, sobresortien els propietaris i hisendats: entre un 9 i un 10% dels socis del cercle, i un 10-11% del total de propietaris i hisendats olotins l'any 1897. Es tractava, en general, de petits i mitjans propietaris. Dels 35 contribuents de la ciutat d'Olot que superaven el miler de pessetes de riquesa rústica, pecuària i urbana imponible, només dos militaven en el partit carlista, i, encara, ocupaven els llocs 19 i 25 a la llista que es podria elaborar dels

⁹³⁵. El nombre total de persones per ofici a la ciutat d'Olot ha estat calculat a partir del cens de 1897. AHCO, F.M., S.R.P., S.G.C. i D.C., Cens de població, 1897. Una advertència, però: les comparacions que en alguna ocasió faré entre oficis de socis i oficis a Olot, en general, tenen un valor aproximatiu, ja que es posa en relació els socis del període 1889-1900 i la població total d'un any concret.

⁹³⁶. Entre els "matiners" del nord-est de Catalunya destacaven també, numèricament, els teixidors procedents de la zona d'Olot. Cfr. Josep CLARA, "Sobre la identitat dels matiners de les comarques del N.E. de Catalunya", a Estudi General, núm. 1, 1981, pp. 179-185. Sobre el sector tèxtil a Olot a final de segle, cfr. Jordi PALOMER i PONS, El desenvolupament de la indústria del punt a Olot, Olot, 1983, pp. 104 i ss..

majors contribuents locals segons la contribució territorial de 1893-1894⁹³⁷. A continuació, podem trobar els comerciants, els industrials i fabricants -entre un 2 i un 4% del nombre total de socis del cercle d'Olot -, procuradors i advocats, i professionals de la medicina.

⁹³⁷. Dades elaborades a partir d'AHCO, F.M., S.C.T., 1888-89-1893-94, Contribució territorial, 1893-1894.

**DISTRIBUCIÓ PER OFICIS DELS SOCIS DEL
CERCLE TRADICIONALISTA D'OLOT (1889-1900)**

	A	B			
TEIXIDOR	25	30	COTXER	1	1
BRACER	16	21	CARRETER	1	1
PALETA	19	19	MOLINER	1	1
PROPIETARI	15	18	ARTISTA	1	1
COMERCIANT	12	12	CARBONER	1	1
SABATER	7	12	CAMÀLIC	1	1
FUSTER	6	7	PORTER	1	1
JORNALER	5	6	SERENO	1	1
FERRER	5	5	CALDERER	1	1
HISENDAT	4	4	GUARDA-JURAT	1	1
CONFITER	4	4	PEÓ	1	1
PREVERE	4	4	DEP. ESCRIPTORI	1	1
HORTOLÀ	4	4	TRAGINER	1	1
PINTOR	3	4	TERRISSAIRE	1	1
PROCURADOR	3	3	PASTOR	1	1
LLAURADOR	3	3	FILADOR	1	1
FLEQUER	3	3	CRIAT CONFIANÇA	1	1
DEP. AJUNTAMENT	3	3	ESPARTER	1	1
FABRICANT	2	3	FOTÒGRAF	1	1
INDUSTRIAL	2	3	PELAIRE	0	1
ESCULTOR	2	3	FARMACÈUTIC	0	1
MESTRE	2	3	PERRUQUER	0	1
ADOBADOR	2	2	METGE	0	1
ESCRIVENT	2	2	IMPRESSOR	0	1
ESPARDENYER	2	2			
CARNISSER	2	2			
MASOVER	2	2		186	221
TINTORER	2	2			
SASTRE	2	2			
BOTIGUER	1	2			
LLAUNER	1	2			
GUARNICIONER	1	2			
ASSERRADOR	0	2			
ADVOCAT	1	1			

Encara que les dades sobre el cercle de la ciutat d'Olot no siguin directament generalitzables, sí que contribueixen a confirmar les informacions generals que trobem a la premsa i en els llibres i opuscles de l'època, i alhora permeten de dissenyar uns esquemes i línies d'interpretació que haurien de ser recomprovats, si la documentació ho permetés, en cada cas concret. Convivien, així doncs, a l'interior del carlisme finisecular, sectors socials molt diferenciats. La seva confluència en el carlisme s'hauria d'explicar en el marc de les transformacions -econòmiques, però també socials, polítiques i culturals- que comportà el procés d'afermament de l'estat liberal, la societat burgesa i el capitalisme. El carlisme esdevingué una mena de societat paral·lela -que agrupava, segons un poema de Joan Bardina, "*des del treballador fins al més noble, / del pobre al potentat*"⁹³⁸-, on l'empobriment econòmic, la ruptura de l'ordre i les formes de vida tradicionals o bé els conflictes culturals, en el sentit més extens del terme cultura, enllaçaven persones i grups amb projectes i aspiracions a voltes diferents, però que convergien en front de la societat present. Sense oblidar la importància en la pervivència del carlisme de tradicions, símbols i llaços familiars i comunitaris⁹³⁹. Unes paraules del secretari del pretendent, escrites al marquès de Cerralbo en 1890, resulten altament significatives:

"yo tengo la idea íntima, de q[u]e a pesar de q[u]e nuestros luminare son la fe religiosa, el entusiasmo monárquico y el amor a nuestra dinastía, y singularmente al q[u]e hoy lleva Su representación augusta, todo eso hubiese ido poco a poco desmoronándose bajo la terrible piqueta del tiempo, sino hubiera venido a dar trabazón a nuestros elementos un cimiento de sangre. El amor a la Religión y a la Monarquía legítima, acaso se hubiese conservado lo mismo, pero seguramente en forma mucho más platónica y pasiva. Lo q[u]e le ha dado hervor y

⁹³⁸. VALCARLOS (Joan BARDINA), "Al Patró d'Espanya", *Lo Geni Catalá*, 25 juliol 1897, p. 2.

⁹³⁹. Uns interessants comentaris sobre aquesta qüestió, a Manuel PÉREZ LEDESMA, "Movimientos sociales y organizaciones obreras", ponència presentada al Col·loqui de Cuenca de 1993 en homenatge a Manuel Tuñón de Lara, inèdita. Així mateix, cfr. els comentaris d'Anna M. Garcia sobre els jocs interrelacionats de pors a la primera carlinada. Anna M. GARCIA, "Guerra carlina i revolució liberal, unes reflexions", a Josep M. FRADERA, Ramon GARRABOU i Jesús MILLÁN, eds., *Carlisme i moviments absolutistes*, Vic, 1990, pp. 245-257.

*actividad es la muerte en el campo de batalla del padre de éste, el fusilamiento de la madre del otro, los balazos q[u]e enseña con orgullo el abuelo del de más allá, los relatos marciales escuchados en las noches de invierno por niños q[u]e se comían al narrador con los ojos, y cuyos corazoncitos rompían el pecho con la esperanza de q[u]e algún día serían grandes y harían hazañas como aquellas."*⁹⁴⁰

La devaluació socio-cultural a què determinades ocupacions estaven sotmeses, com l'artesanat o el mateix clergat, ha ser tinguda, així mateix, molt en compte. Quatre preveres eren socis del Cercle tradicionalista d'Olot. Si tenim present la vigilància que sobre els eclesiàstics exerciren les autoritats governamentals i episcopals, a fi d'evitar el seu compromís i participació en activitats partidistes carlines, tot al llarg d'aquesta dècada final de la centúria, hauríem de pensar en un suport més ample, encara que menys formalitzat. La participació d'eclesiàstics en les pugnes dels anys vuitanta, o en el ball de bastons del teatre de l'Olimpo en 1888, o l'estat d'alerta constant de les autoritats episcopals, ho avalen⁹⁴¹. D'altra banda, una anàlisi d'aquesta mena, realitzada -si la documentació ho permetés- en ciutats com Barcelona, Vic o Solsona, segurament ens introduiria un grup que no hem trobat a Olot, els seminaristes, tot i que més en el nivell de la simpatia que en el de l'adhesió, a causa de les rígides normes imposades en els seminaris. Normes que, en més d'una ocasió, foren ignorades. Segons el rector del col·legi que els jesuïtes tenien a Barcelona, en referència al Seminari d'aquesta ciutat, "*la gran mayoría de los seminaristas es carlista*"⁹⁴². La complexitat de les transformacions que afectaren la societat catalana i espanyola en general en el segle XIX fa que els nostres coneixements avancin lentament, tot repercutint en el nivell de comprensió de les causes d'adhesió al carlisme. Si bé és cert que aquests milloren progressivament per a la primera meitat del

⁹⁴⁰. MC, C. VI, núm. 5, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerraibo (Venècia, 25 abril 1890).

⁹⁴¹. Sobre els fets de l'Olimpo, cfr. l'apartat III.1 d'aquest treball.

⁹⁴². ASV, NM, 626, V, II, III, Adesione a Don Carlos firmata da 96 alunni di un Seminario della provincia ecclesiastica di Tarragona, ed altro che si dice firmata da molti sacerdoti della stessa provincia ecclesiastica, De Jaime Vigo S.J. al Nunci Apostòlic (Madrid, 8 gener 1898).

segle XIX⁹⁴³, la segona part encara presenta zones obscures.

En tot cas, resulta bàsic de retenir la importància que dos sectors socials tenien en el carlisme. Primerament, els artesans i gent dels oficis en general. De fet, ja Julio Aróstegui en el seu treball sobre el carlisme alavès en el Sexenni havia qüestionat la imatge del carlisme com un exclusiu *fenomen pagès*, tot mostrant el pes de l'artesanat en els rengles carlins⁹⁴⁴. Els estudis posteriors ho han corroborat. Malauradament, però, la gran indústria ha enlluernat els historiadors de l'economia i la societat catalana -i espanyola-, de la segona meitat del segle XIX i de principi del XX, i així, aquests sectors socials, resten sense estudiar. Al costat dels artesans no podem oblidar els obrers, malgrat la limitada incidència que sobre ells tingué el carlisme. El marquès de Cerralbo, no obstant això, sostenia que aquest en tenia més que no semblava sobre els grups obrers, fet que la fundació de cercles a la conca minera i siderúrgica de Biscaia, per exemple, podria -malgrat que només en part- abonar⁹⁴⁵. En segon lloc, la pagesia. El predomini de l'artesanat per damunt dels nuclis pagesos en la militància carlina finisecular s'explicaria, sense menystenir en res el pes d'aquests, pel fet que els cercles tradicionalistes constituïen unes formes d'enquadrament urbà -la urbanització de la política era un dels trets essencials del carlisme a la Catalunya finisecular-, d'una banda, i de l'altra, en la base de la primera, que estem fent referència a militants o membres del partit i no pas a simpatitzants o bé a votants. Això feia que, quan l'any 1895 don Carlos era interrogat per un periodista napolità sobre quin suport tenia la seva causa, respongués:

⁹⁴³. Una mostra eloqüent, a Josep FONTANA, Història de Catalunya. V. La fi de l'Antic règim i la industrialització, 1787-1868, Barcelona, 1988.

⁹⁴⁴. Julio ARÓSTEGUI, El carlismo alavés y la guerra civil de 1870-1876, Vitòria, 1970.

⁹⁴⁵. "La muerte de Vaide-Espina y el partido carlista", ECE, 25 abril 1891, p. 1; Gustavo de COBREROS, "Movimiento carlista en la cuenca minera de Bizcaya", BPC, vol. IV, octubre 1895, pp. 34-37, i Javier REAL CUESTA, El carlismo vasco..., pp.156-157, nota 442.

*"tengo elementos en todas las clases. Pero mi sostén, mi fuerza más indiscutible está en los entusiastas campesinos."*⁹⁴⁶

I era ben veritat, però una bona part d'aquests pagesos no s'havien integrat en l'estructura d'aquest partit "modern" que s'intentava de construir sinó que en restaven al voltant, ja sigui mitjançant vincles personals, de tipus electoral, a través de formes institucionalitzades, però de contorns poc definibles, com ara les juntes, o simplement per vincles de simpatia. D'altres, en canvi, sí que n'eren membres. La mostra del Cercle tradicionalista d'Olot ho feia ben palès, com ho feien els textos citats més amunt sobre els cercles de Casp i d'Algemesí, o en major manera encara, el fet que quan el Cercle tradicionalista d'Alboraia, a l'Horta valenciana -un dels nuclis fonamentals de militància pagesa en el carlisme-, va canviar de nom a la segona meitat de la dècada dels noranta, tot i seguir sota control carlista, passés a denominar-se Societat de llauradors⁹⁴⁷. Tot plegat ens condueix a afirmar que en el carlisme de la fi del Vuit-cents, al costat de l'heterogeneïtat social, existia un segon tret destacable: ben lluny de constituir, en conjunt, un partit de notables, disposava d'una militància predominantment popular.

El mes d'abril de 1894, el Cercle tradicionalista de Madrid va celebrar una vetllada per tal de tractar les peticions que havien fet els joves del centre, entre les quals en destacaven un parell: la creació d'"*escuelas gratuitas para los hijos de los socios y para los pobres*", i, en segon lloc, que es facilités als membres del cercle "*asistencia médica gratuita*". Ambdós suggeriments foren presos en consideració, tot i que la petició d'una escola va ser ajornada per a més endavant, a causa de "*la insuficiencia del local*"⁹⁴⁸. No ens trobem, de cap de les maneres, davant d'un cas aïllat. La base popular del carlisme explicava en bona part, sense massa problemes, l'organització a la darrerria del

⁹⁴⁶. "Carlos VII y España (Declaraciones importantísimas del Sr. Duque de Madrid en Nápoles)", *ECE*, 20 febrer 1895, p. 1.

⁹⁴⁷. "Movimiento carlista", *ECE*, 16 juny 1899, p. 2.

⁹⁴⁸. "En el Círculo tradicionalista", *ECE*, 16 abril 1894, p. 1.

segle, en estreta dependència dels cercles tradicionalistes -en l'apartat anterior ja s'hi ha fet alguna referència en tractar de la tríade de funcions dels cercles tradicionalistes-, d'escoles gratuïtes i de formes d'assistència als malalts. Es tractava d'unes fórmules que, alhora que fonamentalment cobrien les necessitats d'alguns membres del partit, eren elements de propaganda que anaven dirigits a la captació de militància entre les capes populars de la població. D'aquesta manera, el periòdic carlista valencià La Monarquía Federal, a rel de la constitució entre els socis del Cercle tradicionalista de Sabadell d'un mont de pietat, amb la finalitat d'auxiliar-se en les malalties, comentava:

"Por ahí deberíamos empezar. Porque en realidad los Círculos carlistas no tienen su esfera limitada a ser centros de reunión recreativa de los socios: deben responder a más altos fines, a la protección mutua, siempre y en todo, pues de esta manera se atrae al elemento obrero que, hoy por hoy, no puede dar su pequeña cuota si ésta no es reproductiva.

¡Cuánto aumentarían las listas de socios de nuestros Círculos si todos hicieran como el de Sabadell!"⁹⁴⁹

Tant la creació d'escoles, com l'organització de monts de pietat, germanats i caixes de socors mutus, o, com en el cas d'Alacant, la constitució en el cercle d'una *agència de gestions* -és a dir, una "*sección especial para evacuar cuantas diligencias se ocurran a los carlistas que carezcan de medios o conocimientos*"⁹⁵⁰-, tingueren lloc especialment a la zona on l'extensió dels cercles tradicionalistes havia pres més volada, és a dir, a Catalunya i al País Valencià.

El Cercle tradicionalista de Sueca era, en aquest sentit, un centre que la premsa carlista considerava modèlic. A El Correo Español es podia llegir el maig de 1893 que "*Este Círculo es uno de los que pueden servir de modelo*", mentre que El Centro, de València, per la seva banda, assegurava que era un

⁹⁴⁹. "Crónica carlista", La Monarquía Federal, 29 febrer 1896, p. 4.

⁹⁵⁰. "Movimiento carlista", La Monarquía Federal, 7 desembre 1895, p. 2.

dels millors d'Espanya, tot enumerant-ne a continuació les raons: el nombre, lleialtat i entusiasme dels socis, l'ampli i bonic local que ocupava -amb casino inclòs-, la seva pietat, l'escola que mantenia i els auxilis que distribuïa entre els socis pobres i malalts⁹⁵¹. Les escoles del Cercle tradicionalista de Sueca foren inaugurades el dia de Reis de 1893. Es tractava d'unes escoles nocturnes, instal·lades al segon pis del local del cercle, on s'impartia religió i moral, lectura, escriptura, aritmètica i coneixements bàsics de geografia, sobretot d'Espanya. La voluntat era de proporcionar uns coneixements elementals que fossin útils i necessaris per als usos de la vida, tot tenint en compte que l'alumnat es nodria bàsicament de treballadors del camp. El curs 1894-95 es matricularen un total de 114 alumnes, mentre que l'assistència mitjana diària es situava entre els 96 i els 100 alumnes. El govern i règim administratiu de l'escola anaven a càrrec d'un mestre-director i d'una comissió formada per una vintena de socis⁹⁵². El mes d'abril acostumaven a fer una petita festa on es repartien premis als alumnes assistents. El 1893 es van distribuir més de divuit vestits i un gran nombre de llibres instructius; l'any següent, els premis consistiren en

*"medallas doradas, plateadas y esmaltadas, en diplomas de tres clases, en libros de propaganda religiosa, y en 19 trajes para los alumnos más pobres, a los cuales se les facilita gratuitamente durante el curso las plumas, el papel y los libros que necesitan"*⁹⁵³.

Cadascun dels cercles tradicionalistes que crearen escoles va adoptar fórmules pròpies, adaptades als seus interessos, però reduïbles, amb múltiples matisos tanmateix, a una: instal·lades en locals del cercle, eren escoles habitualment nocturnes, per als fills dels socis -o els mateixos socis, a voltes-

⁹⁵¹. "Movimiento carlista", *ECE*, 9 maig 1893, p. 1; "Bien por Sueca", *El Centro*, 20 abril 1894, p. 4. A *El Centro*, amb motiu de la inauguració de les escoles, s'escribia també que es tractava d'un cercle modèlic. VALERIO, "La Semana Carlita", *El Centro*, 13 gener 1893, p. 4.

⁹⁵². VALERIO, "La Semana Carlita", *El Centro*, 13 gener 1893, p. 4; "Movimiento carlista", *ECE*, 9 maig 1893, p. 1, i ENEAS (Benigno BOLAÑOS), "Los Círculos carlistas", *ECE*, 1 juny 1895, p. 1.

⁹⁵³. "Movimiento carlista", *ECE*, 9 maig 1893, p. 1, i "Movimiento carlista. Una fiesta en el Círculo de Sueca", *ECE*, 25 abril 1894, p. 2.

amb pocs recursos o, per extensió, destinades a persones amb pocs recursos, simplement, on s'impartia allò que ells mateixos anomenaven un ensenyament cristià. L'organització de classes més específiques, com ara de llengües estrangeres o bé de solfeig -com les que la secció de música del Cercle tradicionalista de València realitzava de 7 a 8 del vespre els dimarts, dijous i dissabtes⁹⁵⁴-, en canvi, fugien del model anterior, tant per la forma com per la funció, i participaven més aviat de la vida social interna dels cercles tradicionalistes, que hem analitzat en l'apartat anterior.

A mitjan 1894, quan el cercle de la ciutat del Túria va canviar de local, la premsa s'afanyava a remarcar que en el nou hi havia un espai reservat a "*las escuelas nocturnas para los hijos de los socios*"⁹⁵⁵. De Valls, d'altra banda, es destacava que l'escola nocturna del Cercle tradicionalista comptava, l'any 1897, amb més de 80 alumnes; de Tàrraga, que la junta directiva del cercle volia establir unes classes nocturnes per a la instrucció dels joves; i, de Sant Martí de Provençals, que els carlistes de la població havien organitzat unes escoles de primer ensenyament per als seus fills, on es podien aprendre "*las sanas doctrinas de Jesucristo*"⁹⁵⁶. La premsa carlina informava regularment d'aquestes qüestions, en tant que part de l'ambiciós esforç estructural del partit. A primers de novembre del noranta-set, el Cercle tradicionalista de Mora d'Ebre inaugurava oficialment unes escoles nocturnes per a la classe obrera -tot i que, de fet, funcionaven ja des de l'any anterior-, amb motiu de l'ampliació del local i del creixement del nombre d'inscrits. El corresponsal del Correo de Tortosa a Mora d'Ebre en destacava, de la manera següent, l'interès:

⁹⁵⁴. "Movimiento carlista", La Monarquía Federal, 28 desembre 1895, p. 2, i "Movimiento carlista", La Monarquía Federal, 4 gener 1896, p. 4.

⁹⁵⁵. "Movimiento carlista", ECE, 19 juny 1894, p. 2, i "El Círculo de Valencia", CC, 12 juliol 1894, ed. matí, pp. 6-7.

⁹⁵⁶. "La Fiesta de los Mártires. En Valls", CC, 13 març 1897, ed. matí, p. 8; "El Círculo Carlísta de Tàrraga", CC, 24 febrer 1892, ed. matí, p. 5; CC, 13 setembre 1896, pp. 3-4, i "Pensamiento laudable", BPC, vol. XVIII, desembre 1896, p. 113.

*"Una de las mejoras más importantes y dignas de los mayores encomios [que s'havien realitzat al cercle de la població] ha sido el establecimiento de las escuelas nocturnas para educar a la clase obrera, que tan necesitada se halla de enseñanza, principalmente la moral y religiosa."*⁹⁵⁷

Si deixem de banda els exemples catalans i valencians, trobem que, quan el periòdic carlista El Aragonés al·ludia, a principi de 1892, a la propera inauguració del Cercle tradicionalista d'Oliva, especificava que una de les seves finalitats seria la de *"dar una clase nocturna gratis para los obreros adultos de aquella localidad"*; i, així mateix, existeixen notícies segons les quals el cercle d'Alcalá de Henares organitzava classes nocturnes per als artesans, *"en las cuales reciban enseñanza de todas aquellas materias que más provechosas pueden ser para las clases obreras, dadas su condición y sus necesidades, tanto materiales como morales"*⁹⁵⁸.

A més d'unes escoles, del cercle *modèlic* de Sueca es destacava, així mateix, la distribució d'ajudes als socis pobres i malalts. De la mateixa manera, tot i que més formalitzadament, cercles com ara el de Riba-roja, o bé el de la Pobla de Vallbona, tenien establerts entre els socis sistemes de socors mutus. D'altres, com els cercles tradicionalistes de Castellfollit de la Roca, Sant Salvador de Guardiola -el cercle era significativament anomenat en el registre d'associacions del Govern Civil de Barcelona *Círculo Carlista y Hermandad de San Salvador de Guardiola*-, Terrassa i les Borges, crearen germandats d'auxilis mutus al seu interior. En el cas de les Borges, sota l'advocació de sant Sebastià, la premsa lleidatana especificava que l'objectiu de la germandat era de

"subvenir cuantas necesidades se presenten entre los asociados, procedentes, ya de enfermedad o de otro percance que produzca

⁹⁵⁷. El Corresponsal, "Correspondencia", Correo de Tortosa, 25 octubre 1897, [p. 2], i El Corresponsal, "Correspondencia. Mora de Ebro", Correo de Tortosa, 9 novembre 1897, [p. 2]. La citació prové del primer article.

⁹⁵⁸. "Movimiento carlista", El Aragonés, 23 gener 1892, p. 3, i "Movimiento carlista", ECE, 9 juny 1894, p. 1.

*imposibilidad para ejercer el oficio que tengan".*⁹⁵⁹

Tanmateix, les entitats que, mercès a la documentació, podem conèixer amb més detall són la caixa de socors mutus del cercle d'Alcoi, i els monts de pietat dels cercles de Sabadell i d'Olot. Caixes de socors mutus, germandats d'auxilis mutus i monts de pietat -no pas dels de crèdit, però, avui dia els més coneguts- eren, de fet, tres noms que corresponien a una mateixa realitat. Tal com escrivia Antonio Rumeu de Armas, un dels principals estudiosos d'aquesta temàtica, el "*Montepío, como la Hermandad de Socorro, era una sociedad de socorros mutuos. El mutualismo los inspira, alienta y da vida*".⁹⁶⁰ Els monts de pietat i altres formes mutuals van adquirir una progressiva importància en el decurs del segle XIX, en cobrir espais desguarnits a causa del desballestament de la xarxa assistencial eclesiàstica i no suplerts pel nou règim liberal. A la fi del Vuit-cents es produí una impressionant floració d'aquestes organitzacions, amb característiques, tant pel que fa al patronatge com a les prestacions, relativament dissemblants⁹⁶¹. Així, en una carta tramesa per F. Moltó Molina a El Correo

⁹⁵⁹. "Noticias", La Monarquía Federal, 9 juny 1896, p. 3; "Movimiento carlista", ECE, 12 febrer 1896, p. 2; "Crónica general", El Baluarte, 20 juny 1893, p. 1; PELAYO, "Semana Carlista", El Centro, 23 juny 1893, p. 4; El Almoqávar Leridano, 23 gener 1894, p. 3; "En Borjas de Urgel", CC, 4 febrer 1894, p. 11; El Almoqávar Leridano, 7 febrer 1894, p. 3 (la citació, en aquest número), i Juan Bta. ROSELLÓ, "Fiestas carlistas. La de Borjas", El Almoqávar Leridano, 14 febrer 1894, p. 1. Les dades de Sant Salvador de Guardiola i Terrassa, a Arxiu Govern Civil de Barcelona, Registro de Asociaciones, t. I, núms. 2096 i 2167, ff. 163 i 172. A Lo Mestre Titas es fa al·lusió en 1899 a l'existència a Barcelona del Mont de pietat La Concòrdia, de signe tradicionalista. No queda clara, tanmateix, la seva vinculació a cap cercle. Cfr. "Fuetadas", LMT, 17 juny 1899, p. 3.

⁹⁶⁰. Antonio RUMEU DE ARMAS, Historia de la previsión social en España. Cofradías-Gremios-Hermandades- Montepíos, Madrid, 1944, p. 416. Sobre els monts de pietat, a part del llibre anterior, vegeu el suggerent article de Michael RALLE, "El montepío obrero: ¿anacronismo o modelo?", a Estudios de Historia Social, núm. 30, 1984, pp. 7-19. Segons Real Cuesta, a Vitòria els carlins havien creat ja els anys 1842 i 1858 dues societats de socors mutus d'artesans. Javier REAL CUESTA, El carlismo vasco..., p. 156, nota 442.

⁹⁶¹. Cfr. José ANDRÉS-GALLEGO, Pensamiento y acción social de la Iglesia..., pp. 143-157; Elena MAZA ZORRILLA, "El mutualismo y su polivalente papel en la España del siglo XIX (1839-1887)", Investigaciones Históricas, núm. 11, 1991, pp. 173-197, i, de la mateixa autora, "Hacia una interpretación del mutualismo español decimonónico: peculiaridades y polivalencias", comunicació presentada al I Encuentro Internacional sobre las Sociedades de socorros mutuos de trabajadores en España. Siglos XIX y XX (Madrid, 1992), en premsa. Sobre Catalunya, en concret, cfr. Michel RALLE, "La función de la protección mutualista en la construcción de una identidad obrera (1870-1910)", i Pere SOLÀ, "El mutualismo contemporáneo en una sociedad industrial. Anotaciones sobre el caso catalán (1880-1939)", comunicacions presentades a Ibid.; i, per al cas de Manresa, Montserrat PERRAMON i AUGÉ, Asociaciones obreras asistenciales i de resistencia a Manresa (1890-1920), Universitat

Español, s'explicava el funcionament de la Caixa de socors mutus per a casos de malaltia i d'invalidesa, establerta a final de 1892 al Cercle tradicionalista d'Alcoi, a proposta d'alguns socis treballadors. Els socis hi podien ingressar lliurement, tot fent efectiva una quota setmanal de trenta cèntims, amb el total de les quals es feia front a les despeses de la societat i als socors. S'admetien, però, socis protectors. La caixa s'administrava a part del centre. Aquesta tasca anava a càrrec d'un consell de set membres, tres dels quals nomenats per la junta directiva del Cercle tradicionalista i els quatre restants escollits pels socis del cercle que pertanyien a la caixa de socors mutus. Els malalts rebien diàriament durant els primers sis mesos una pesseta i mitja, quantitat que a partir de llavors era rebaixada⁹⁶². El mont de pietat o caixa de socors -denominacions emprades indistintament, en aquest cas, per la premsa de l'època- creat pel Cercle tradicionalista de Sabadell els primers mesos de 1896, d'altra banda, fou posat sota l'advocació del sant patró del pretendent, Carles Borromeu. Segons el reglament, els malalts cobraven dues pessetes els primers cinquanta dies, una els següents quaranta i, en el decurs de la convalescència o invalidesa, mitja pesseta. Si el malalt havia de prendre banys o aigües minerals, el mont de pietat el subvencionava amb quatre pessetes diàries durant 11 dies. Si se'l viaticava, el malalt havia de ser vetllat per dos socis, i si moria en els vuit primers dies de la malaltia la família rebia vint pessetes⁹⁶³.

Del mont de pietat creat al Cercle tradicionalista d'Olot en coneixem, encara, molts més detalls, ja que s'ha conservat la totalitat de la documentació que va generar entre el moment de la fundació, a principi de

Autònoma de Barcelona, treball de recerca 3er. cicle, 1990.

⁹⁶². "Movimiento carlista", ECE, 21 gener 1893, p. 2.

⁹⁶³. "Crónica del Principado", CC, 18 gener 1896, ed. matí, p. 6; "Crónica del Principado", CC, 4 febrer 1896, ed. tarda, p. 3; "Crónica del Principado", CC, 4 juny 1896, p. 8, i "Fiesta de San Carlos", Círculo Tradicionalista de Sabadell. Boletín semanal, 14 novembre 1897, p. 2.

1894, fins al de la seva dissolució, a la darrería de 1900⁹⁶⁴. Detalls, aquests, que ens permeten de resseguir minuciosament el seu funcionament. El *Monte-pío Cooperativa de San Carlos Borromeo*, nom adoptat per aquest organisme, tenia com a objectiu, segons constava en l'article primer dels estatuts⁹⁶⁵, "*mutuamente socorrerse los asociados en sus enfermedades, procurándose todos los auxilios posibles*". El cercle es comprometia a aportar-hi vint-i-cinc cèntims mensuals per cada un dels socis i cedir els beneficis resultants del balanç anual de la societat (art.2). El mont de pietat era regit per una junta directiva formada per un president, nomenat per la junta del cercle, i vuit vocals escollits entre els socis del *Monte-pío* en junta general, que es distribuïen els càrrecs de tresorer (1), secretari (1), oïdors de comptes (2), col·lectors (2) i infermers (2). La junta era renovada anualment en una meitat (art.3-11). Els membres podien ser numeraris o bé protectors (art.12-13). Per a poder-hi ingressar calia: formar part del Cercle tradicionalista, gaudir de bona salut, tenir entre 20 i 40 anys, i viure en aquell districte municipal. Això no obstant, els socis del cercle que ho eren en el moment de la fundació del mont de pietat, independentment de l'edat, podien ser-hi admesos, només acreditant bona salut i sol·licitant-ho en els dos primers mesos a partir de la instal·lació de la societat (art.14). Els deures dels associats eren resumits en set punts (art.15):

- 1) ajustar les seves creences i conducta als ensenyaments de l'Església;

⁹⁶⁴. Abans de l'existència del mont de pietat, el cercle d'Olot buscà ja alguna solució per a casos concrets. Així, atès l'estat miserable d'un dels socis, que havia demanat ajuda a la junta directiva, aquesta "*al ver que tantos sacrificios había hecho por la Causa, y hallándose ya en una edad tan avanzada sin poderse ganar el sustento se acordó pasar la bandeja una vez cada mes; y si no habla suficiente, costearla la sociedad lo demás*". AHCO, F.M., S.A., S.A.P., *Círculo Tradicionalista*, llig. 183, *Libro de sesiones del "Círculo Tradicionalista de Olot y su Comarca"*, 1889, 1889-1895, sessió 14 desembre 1891, ff. 47r-47v.

⁹⁶⁵. *Reglamento para el Monte-pío Cooperativa de S. Carlos Borromeo establecido en el Círculo tradicionalista de Olot y su comarca*, Olot, 1894. Existeix una versió manuscrita del reglament amb anotacions al marge, que ja foren incorporades a la versió impresa. AHCO, F.M., S.A., S. Causes pies, Montepios..., *Montepío San Carlos Borromeo*, llig. 38, *Reglament*, 1894. Amb el pas dels anys, aquest reglament només va patir lleus variacions. Cfr. AHCO, F.M., S.A., S. Causes pies, Montepios..., *Montepío San Carlos Borromeo*, llig. 39, *Acords*, 1894-1895, sessió 11 juliol 1894, i llig. 40, *Acords*, 1895-1900, sessions 21 de gener i 17 febrer 1895.

- 2) pagar una pesseta per drets d'entrada els que ja eren socis del Cercle tradicionalista, i dues els que fossin admesos posteriorment;
- 3) pagar una quota mensual de vint-i-cinc cèntims;
- 4) informar als col·lectors quan emmalaltissin;
- 5) admetre la visita de qualsevol altre soci, a excepció que ho impossibilités alguna prescripció mèdica, així com restar a l'habitació entre el toc d'ànimes a l'església parroquial i el matí següent, i no jugar en cap establiment públic durant la dolència;
- 6) justificar la dolència si s'havia produït estant absent de la població, mitjançant certificat facultatiu del rector del lloc, i
- 7) assistir a les juntes generals o bé excusar-se'n amb un motiu raonable.

Els socis que no complissin l'anterior normativa, així com els que no satisfessin les quotes, fingissin malalties o fossin donats de baixa o expulsats del cercle, eren donats de baixa immediatament del mont de pietat (art.16-18). Els tres articles següents descrivien els drets dels associats. El 19 advertia que només rebrien auxilis aquells que no patissin malalties o dolències no derivades o procedents de causes voluntàries. L'article 20 especificava que el subsidi es començaria a cobrar al cap de tres dies d'haver acreditat el col·lector que l'associat no es podia dedicar a les seves ocupacions ordinàries. Les retribucions als auxiliats serien les següents (art.21): una pesseta i mitja diària els primers sis mesos de malaltia; setanta-cinc cèntims diaris els sis següents, i cinquanta diaris als que patissin malalties cròniques (de més d'un any de durada), així com per als impossibilitats per a tota mena de treball. Els dos darrers articles feien referència a les possibles modificacions del reglament (art.22) i a la repartició dels fons entre els associats, en cas de dissolució del mont de pietat (art.23).

El mont de pietat de sant Carles Borromeu comptava amb un total de 93 socis a la fi de 1894: 56 havien ingressat el mes de gener, 24 el febrer, 3 el maig i també 3 el juny, 4 el juliol i 2 l'agost, i el desembre una nova alta, però també una baixa. La xifra d'associats havia augmentat fins a 118 el 1896 i a 117 l'any següent. S'hi percep, de tota manera, força mobilitat. Així, després d'un creixement progressiu dels associats -el 1895 es van recaptar

52 pessetes per drets d'entrada de nous membres i 38 el 1896-, s'estabilitzà entre 1896 i 1897. Aquest darrer any es van produir un total de 12 baixes i per contra 11 altes⁹⁶⁶. En aquest sentit, el mont de pietat fou un bon reclam per part del carlisme entre alguns sectors de les classes populars, malgrat que a voltes no hi romanguessin gaire temps. En l'admissió de socis s'acomplien escrupulosament les indicacions fixades en el reglament. D'aquesta manera, en la resolució d'ingrés de Josep Viñas constava que, havent tingut notícia la junta directiva que havia patit una fístula, "*si alguna vez tuviera que recibir subsidio por enfermedad de la misma Fístula, no tendrá derecho a cobrar*". Exactament el mateix s'esdevingué en el cas de Pere Surias, per una "*dolencia en una pierna*". Una altra persona, el teixidor Jaume Isamat, fou sotmesa a un minuciós examen dels aparells respiratori i circulatori, ja que algú havia posat en dubte la seva salut en el moment d'ingressar al mont de pietat. D'un altre sol·licitant, per exemple, es discutí llargament el cas, ja que "*al parecer su conducta deja algo que desear*". De la mateixa manera, a un dels associats se li va deixar en suspens el pagament del subsidi mentre es discutia sobre la seva situació, ja que semblava que no guardava els requisits deguts durant la malaltia. L'expulsió del *Monte-pío* per manca de pagament de les mensualitats era també efectiva, com en el cas del sabater Jaume Cols, que, amb posterioritat, no fou readmès⁹⁶⁷.

Entre el total de socis del mont de pietat del Gercle tradicionalista d'Olot, s'especifica, a continuació, el nombre dels acollits a subsidis -a la columna de l'esquerra-, així com el total de diners despesos per l'entitat en els mateixos anys, entre 1895 i 1897:

⁹⁶⁶ AHCO, F.M., S.A., S. Causes pies, Montepios..., Montepío San Carlos Borromeo, llig. 42, Talonari de quotes, 1894, llig. 43, Talonari de quotes, 1896-1897, i llig. 46, Rebuts col·lectors, 1894-1900.

⁹⁶⁷ Tota aquesta sèrie de casos han estat seleccionats a partir del buidatge dels acords presos per la junta directiva del mont de pietat. Cfr. AHCO, F.M., S.A., S. Causes pies, Montepios..., Montepío San Carlos Borromeo, llig. 40, Acords, 1895-1900, sessions 9 febrer 1895, 20 juliol 1895, 19, 28 i 29 març 1897, 27 juny 1897 i 25 juliol 1897.

1895	15 socis	435	pessetes
1896	17 socis	1077'75	pessetes
1897	21 socis	609	pessetes.

Aquestes dades inclouen, tanmateix, des de persones que van cobrar únicament per un període de quatre dies fins a d'altres que ho feren durant molts mesos, circumstància que explicaria que l'any 1896, malgrat només haver-hi 17 socis malalts se'ls hagués destinat més del doble de recursos que l'any anterior i, en canvi, el 1897, amb més associats acollits al subsidi, s'haguessin despès menys diners. En 1896, un total de 363'25 pessetes van anar a parar a un sol malalt, l'escultor Ramon Puigmitjà, de 50 anys, mentre que 381'50 pessetes més a un altre, Jaume Lloret. Lloret, un fuster de 40 anys (1897), va cobrar per primera vegada, a causa de la seva malaltia, el primer de desembre de 1895. Entre aquesta data i el mes de juny de 1896 va percebre, tal com especificava el reglament, 1'50 pessetes diàries, 0'75 cada dia entre juny i desembre de 1896, i mitja pesseta a partir de llavors. Cobrà per darrera vegada el 26 de desembre de 1897⁹⁶⁸. El moment més esplendorós del Mont de pietat de Sant Carles Borromeu d'Olot es pot situar entre els anys 1895-1896, quan els beneficis, malgrat les altes despeses, es situaven a l'entorn del mig miler de pessetes l'any, fet al qual contribuïen, entre d'altres, les aportacions dels socis protectors i les dels nous⁹⁶⁹. Els anys següents la societat s'estabilitzà, per acabar entrant, en 1899, en una certa crisi que finalitzà el 21 d'octubre de 1900 amb la decisió de dissoldre'l a causa de la "*penúria*" i de la "*falta de fondos*", segons consta en acta⁹⁷⁰. El gener de 1900, el mont de pietat del Cercle tradicionalista va participar en

⁹⁶⁸. AHCO, F.M., S.A., S. Causes pies, Montepios..., Montepío San Carlos Borromeo, llig. 45, Rebuts subsidis, 1895-1897.

⁹⁶⁹. AHCO, F.M., S.A., S. Causes pies, Montepios..., Montepío San Carlos Borromeo, llig. 46, Rebuts col·lectors, 1894-1900, i llig. 48, Factures, rebuts i altra documentació comptable, 1891-1899.

⁹⁷⁰. AHCO, F.M., S.A., S. Causes pies, Montepios..., Montepío San Carlos Borromeo, llig. 40, Acords, 1895-1900, sessió 21 octubre 1900. Els dos darrers anys havien decaïgut, així mateix, el nombre de sessions celebrades per la junta directiva, passant d'unes sis l'any a només un parell. AHCO, F.M., S.A., S. Causes pies, Montepios..., Montepío San Carlos Borromeo, llig. 39, Acords, 1894-1895, i llig. 40, Acords, 1895-1900.

una reunió amb la resta de monts de pietat de la ciutat d'Olot -entre els quals, el del Centre catòlic era el més destacat-, per tal d'unificar-se en un de sol. Malgrat la constància de celebració d'algunes trobades més, les negociacions resultaren infructuoses⁹⁷¹.

I, del mutualisme, passem a la caritat, així mateix molt present en els plantejaments del carlisme i, per extensió, de la totalitat dels nuclis catòlics finiseculars. Entre un i altre, el mutualisme i la caritat, tot i que més decantat cap a aquesta darrera, podríem esmentar el cas del Cercle tradicionalista de Calatayud, que va rebre a la fi de 1892 un donatiu, d'una persona de la qual no es diu el nom, per tal d'ajudar els socis malalts durant un parell d'anys. L'auxili era d'una pesseta diària i per tal de poder-la rebre calia que s'acomplissin tres condicions: presentar una certificació mèdica amb indicació de la malaltia del pacient; haver complert el precepte pasqual i assistit a les comunions reglamentàries, i, finalment, no estar al descobert de cap rebut del cercle⁹⁷². La distribució de recursos entre els carlins pobres i, alhora, entre els pobres en general, fou força habitual en els cercles carlins i, particularment, entre els carlins benestants, que habitualment n'ostentaven els càrrecs directius. Així, per exemple, el Cercle tradicionalista de Lleida repartia almoines el matí del dia de l'aniversari de la primera muller del pretendent, Margarida, que donava nom a l'entitat⁹⁷³. Els diners recollits pel Cercle tradicionalista de Madrid per a fer un regal de noces a la filla de don Carlos, al seu torn, foren redistribuïts, per desig exprés d'aquella, a mitjan octubre de 1889, "*a varios carlistas pobres*"; a la fi de 1893, d'altra banda, el marquès de Cerralbo havia repartit ja un milió de rals entre els pobres madrilenys, procedents de la testamentària del també carlista marquès de

⁹⁷¹. AHCO, F.M., S.A., S. Causes pies, Montepios..., Montepío San Carlos Borromeo, lligall 40, Acords, 1895-1900, sessions 21 gener i 14 juliol 1900. Així mateix, cfr. *El Deber*, 20 gener 1900, p. 42.

⁹⁷². VALERIO, "La Semana Carlista", *El Centro*, 6 gener 1893, p. 4.

⁹⁷³. "Fiestas Carlistas", *El Almoqávar Leridano*, 10 juny 1892, p. 3.

Monroy⁹⁷⁴. Si la caritat s'associà sovint a la persona de Cerralbo -o, més enrere en el temps, a la d'Aparisi i Guijarro⁹⁷⁵-, també formava part de les qualitats atribuïdes al cap del carlisme català, Lluís M. de Llauder. En la seva necrològica, aquest aspecte era ben ressaltat:

*"Sus rasgos de caridad fueron innumerables, practicándola con tan grande modestia y reserva, que a duras penas tenían conocimiento de sus dádivas las personas de su mayor intimidad."*⁹⁷⁶

Dos exemples més, corresponents a cercles tradicionalistes de la puixant àrea valenciana: Aldaia i Vila-real. En una carta signada pel president i el secretari del primer d'aquests cercles, s'afirmava que, en el decurs de l'any 1897, aquesta entitat

*"ha repartido entre sus pobres socios limosnas por valor de más de 500 pesetas, pues sólo durante los temporales últimos importaron 300 pesetas los socorros distribuidos entre los jornaleros sin trabajo."*⁹⁷⁷

D'altra banda, pel que fa a l'assistència als sectors menys afavorits de la població en general, el Cercle tradicionalista de Vila-real era considerat exemplar. Deixant de banda les gairebé dues mil pessetes despeses durant l'any noranta-sis en pensions per als malats, el cercle va proporcionar menjar als jornalers de la vila en diferents ocasions, especialment quan la situació d'aquests es feia molt apurada a causa de les pluges. Així, per tot plegat, amb un to d'orgull, afirmava El Regional: "El Círculo carlista de Villarreal viene

⁹⁷⁴. ECE, 24 octubre 1889, p. 1; CC, 1 gener 1894, p. 8..

⁹⁷⁵. VALCARLOS (Joan BARDINA), Aparisi y Guijarro. Apuntes biográficos del que fue honra de España y gloria de la Comunión Carlista, Barcelona, 1900, p. 11 i, així mateix, pp. 6 i 31. Cfr. també Alexandra WILHELMSEN, "La conciencia social del escritor y senador carlista Antonio Aparisi y Guijarro", Aportes, núm. 20, 1992, pp. 24-30.

⁹⁷⁶. [Sebastià J. CARNER]?, "D. Luis M. de Llauder", CC, 11 juny 1902, p. 2.

⁹⁷⁷. "Movimiento carlista", ECE, 23 març 1898, p. 2.

siendo una verdadera Providencia para los vecinos pobres de aquel pueblo."⁹⁷⁸ Les dues darreres referències corresponen als darrers anys del segle, quan van augmentar sensiblement les activitats caritatives i de beneficència carlistes. D'aquesta manera, en el decurs de la junta directiva del Cercle tradicionalista de Barcelona del dia primer de març de 1898, es podia llegir a la premsa, un dels vocals

*"dio lectura de unas bases encaminadas a la formación de una 'Sección de Beneficencia' para socorrer a los carlistas necesitados, pudiendo formar parte de dicha Sección todos los carlistas, sean o no socios del Círculo. Tuvo frases elocuentes ensalzando la virtud sublime de la caridad y exaltando el celo de todos los buenos para que, con su concurso personal, moral o pecuniario, hagan que la Sección que se crea sea próspera y fecunda en resultados, y para que podamos decir con orgullo que en Barcelona no existe carlista que no tenga pan o trabajo."*⁹⁷⁹

L'altre centre tradicionalista de Barcelona -el Centre de carlistes- va repartir, com a celebració de la festa dels màrtirs de la Tradició del noranta-vuit, mig miler de racions de pa i arròs entre els pobres⁹⁸⁰. El cercle de Sant Martí de Provençals, al seu torn, havia organitzat una funció a mitjan 1896 *"cuyo producto se distribuirá entre los jóvenes de la población que habiendo sido sorteados para ir a Cuba han regresado inválidos."*⁹⁸¹ Uns anys després, finalitzat ja el conflicte cubà, el Cercle tradicionalista de Madrid lliurava cinc pessetes als refugiats de la guerra que passessin pel seu local⁹⁸².

El mutualisme i la caritat, a grans trets, foren els dos eixos a l'entorn dels quals es va materialitzar la preocupació carlina per l'anomenada *qüestió social*.

⁹⁷⁸. "Caridad carlista. El Círculo carlista de Villarreal y los pobres", CC, 3 febrer 1897, pp. 6-7, i "La fiesta de San Carlos. En Villarreal", CC, 9 novembre 1897, ed. matí, p. 9.

⁹⁷⁹. CC, 20 març 1898, p. 6.

⁹⁸⁰. "Moviment carlista", LMT, 5 març 1898, p. 3.

⁹⁸¹. "Crónica del Principiado", CC, 5 juliol 1896, p. 7.

⁹⁸². "Lo del Círculo Carlita", CC, 14 març 1899, ed. matí, p. 22.

Les declaracions generals i poc concretables, fonamentades especialment en l'encíclica de Lleó XIII Rerum Novarum (1891)⁹⁸³, tanmateix, no mancaren. Així, per exemple, a l'Acta de Loredan, que es va donar a conèixer a principi de 1897, la *profunditat* del comentari era prou eloqüent:

*"Grave problema es la cuestión social, que hoy agita al mundo y mantiene en inquietud los ánimos y en desorden los pueblos."*⁹⁸⁴

Palesar la preocupació per la *qüestió social* era, doncs, allò que es limitava a fer el document ideològic per excel·lència del carlisme finisecular. La constatació de la problemàtica -d'altra banda conjuntural, és a dir, existent fins a un hipotètic triomf carlista i la consegüent monarquia tradicional-, l'emissió de grans proclames i, així mateix, el foment i pràctica de la caritat i del mutualisme es revelaren insuficients⁹⁸⁵, tant per resoldre la *qüestió* com, a la vegada, per penetrar en els nuclis treballadors, en aquella "*mia aimada classe treballadora*" -com l'anomenava en 1890 el duc de Solferino en el seu manifest als electors del districte de Vic-, que "*tindrà en mi un sostenidor i advocat en totes les seves justes i nobles aspiracions*"⁹⁸⁶. Ben entrat el nou segle s'assajaren noves fórmules, d'entre les quals, la

⁹⁸³. Sobre la repercussió de l'encíclica a Espanya, cfr. José SÁNCHEZ JIMÉNEZ, "La acción social cristiana en el último decenio del siglo XIX: las repercusiones de la "Rerum Novarum" en España", Cuadernos de historia moderna y contemporánea, núm. 1, 1980, pp. 123-140; Feliciano MONTERO GARCÍA, El primer catolicismo social y la "Rerum Novarum" en España (1889-1902), Madrid, 1983, i, del mateix autor, "Los católicos españoles y los orígenes de la política social", Studia Historica, vol. II, núm. 4, 1984, pp. 41-60.

⁹⁸⁴. "Acta de Loredan" (1897), reproduïda a Melchor FERRER, Historia del..., vol. XXVIII-II, p. 139.

⁹⁸⁵. Per a més informació sobre la posició del carlisme davant la *qüestió social*, cfr. el capítol IV, dedicat a la ideologia carlista.

⁹⁸⁶. "Manifiesto del Duque de Solferino", CC, 22 desembre 1890, p. 5. La captació de l'element obrer era un dels objectius del carlisme finisecular, tal com recordava Benigno Bolaños, tot fent referència al paper dels cercles: "*lo que es honra, y honra especialísima para los Círculos carlistas, es su acercamiento a las clases humildes, a los obreros, para ennoblecerlos con la fe carlista y apartarlos de los lugares de relajamiento.*" ENEAS (Benigno BOLAÑOS), "Los Círculos carlistas", ECE, 1 juny 1895, p. 1. Comentaris interessants per a una etapa anterior, a José Leonardo RUIZ SÁNCHEZ, "Las asociaciones político-religiosas sevillanas durante el Sexenio revolucionario", a Archivo Hispalense, núm. 220, 1989, p. 30.

participació en els sindicats lliures fou, a ben segur, la més interessant⁹⁸⁷. Tanmateix, l'actitud del carlisme oficial davant dels problemes socials no hauria de ser posada en relació directa amb la composició popular de les seves bases, ans, sense menystenir-la de cap manera, amb la dels seus grups dirigents, que, de populars, en tenien ben poc.

El tema que el final del paràgraf anterior situa al damunt de la taula és fonamental. Això no obstant, abans d'abordar-lo específicament, voldria plantejar la consideració de dues idees, que aparegueren constantment a la darrereria del segle a la premsa, i a la propaganda carlista en general. Idees, aquestes, derivades de la convivència a l'interior del partit carlista de grups socials diversos i del predomini a la base dels sectors populars. Formulades de manera molt simplificada, es tractaria de les següents: *el carlisme és una gran família*, i, en segon lloc, *els carlins són pobres*. El periòdic tarragoní El Correo de la Provincia publicava el novembre de 1895, a primera plana, un article amb un títol significatiu -que, textualment o amb lleugeres variacions, es repetí sovint al capdavant d'escrits que veieren la llum en la premsa del partit del pretendent-, "La familia carlista"⁹⁸⁸. Família era, segons l'autor del text, la denominació més adequada per al partit carlí, mentre que Pare i Rei esdevenien sinònims. Així,

"Familia, sí, familia, mejor que otra cualquiera palabra, mejor que cualquiera otra denominación, es la que conviene a ese gran partido español, tradicional de veras, porque conserva, sin mutilaciones de ningún género, el sagrado depósito de nuestras gloriosas tradiciones; y porque es netamente español, al tiempo que rinde a Dios un culto tan fervoroso y apasionado como ningún otro pueblo, también tributa a su rey homenajes tan afectuosos que casi merecen apellidarse filiales."

⁹⁸⁷. Colin M. WINSTON, "The Proletarian Carlist Road to Fascism: Sindicalismo libre", Journal of Contemporary History, vol. 17, núm. 4, 1982, pp. 557-585; Colin M. WINSTON, Workers and the Right in Spain...; Colin M. WINSTON, "The Sindicatos Libres of Catalonia, 1919-1936: From Carlism to Fascism", en curs de publicació a L'Avenc, 1994; Fernando del REY, Proprietarios y patronos. La política de las organizaciones económicas en la España de la Restauración (1914-1923), Madrid, 1992, i Soledad BENGOCHEA i Fernando del REY, "Militars, patrons i sindicalistes 'lliures'. Sobre el sindicalisme de *ghetto* a Catalunya", L'Avenc, núm. 166, 1993, pp. 8-16.

⁹⁸⁸. A. de B., "La familia carlista", El Correo de la Provincia, 8 novembre 1895, p. 1.

Els homenatges "*tan afectuosos que casi merecen llamarse filiales*" eren, en aquesta ocasió, les celebracions que, any rere any, els carlistes feien a principi de novembre, amb motiu de l'onomàstica de don Carlos⁹⁸⁹. Tirso de Olazábal, d'altra banda, en la introducció a la seva crònica del viatge de don Jaume a Espanya en 1894, escrivia:

*"Carlos VII, mil veces lo ha dicho, y no otra cosa repite su Augusto primogénito; ni es, ni quiere, ni puede ser Jefe de un partido: es el rey, es el Padre de todos, el único que con indiscutible derecho tiene levantada la Bandera Nacional, bajo cuya sombra caben todos los españoles honrados."*⁹⁹⁰

La doble assimilació partit-família i rei-pare era ben habitual en la premsa carlina finisecular⁹⁹¹. Restà, tanmateix, fixada i especialment interioritzada a partir de 1897, quan veié la llum a El Correo Español l'article "La gran familia", obra del publicista valencià Polo y Peyrolón. En aquesta família, don Carlos era el pare i la seva muller -Margarida primer i, després, Maria Berta-, la mare, mentre que els fills eren tots els carlistes, des dels fills grans com Cerralbo i altres pròcers, fins als més petits. En conseqüència, l'amor del pretendent pels carlins era el d'un pare i aquests, al seu torn, el corresponien com a fills, que tot ho donarien pel seu progenitor. Tots plegats, escrivia aquest autor,

"estamos íntimamente unidos por los vínculos indisolubles de la abundante sangre derramada en tres guerras civiles y varias conspiraciones (sangre de mártires, semilla de carlistas), por el cariño más acendrado, por los derechos y deberes recíprocos,

⁹⁸⁹. Així, per exemple, el periòdic carlista segovià El Amigo del Pueblo, en el número extraordinari de 4 de novembre de 1896, publicava la següent dedicatòria al pretendent: "*Día solemne y grande es para una familia la onomástica de su amado Padre y Jefe. Jefe y Padre es V... de la gran familia tradicionalista, que de día en día crece y se multiplica con prodigiosa fecundidad*". La Redacción, "Al Señor Don Carlos de Borbón y Este", El Amigo del Pueblo, 4 novembre 1896, p. 1.

⁹⁹⁰. Tirso de OLAZÁBAL, Don Jaime en España..., p. XIV.

⁹⁹¹. Cfr., per exemple, "El banquete del Círculo tradicionalista", ECE, 11 juny 1890, p. 1 ("*familia es y muy estrechamente unida la comunión tradicionalista*"); UN EMIGRADO, "La familia carlista", ECE, 16 setembre 1895, p. 1, i La Esperanza, 25 gener 1897, p. 3. Aquest periòdic de Gandia feia referència a la voluntat dels carlins de Xeresa, a la Safor, de crear un cercle, per a la qual cosa Florencio Muñoz havia ofert una casa de la seva propietat, per tal que servís "*para el establecimiento de la nueva familia carlista*".

por los mismas creencias, las mismas esperanzas y el mismo amor."⁹⁹²

L'article del publicista valencià va servir, així, de pauta a totes les referències posteriors a aquest tema⁹⁹³. En la seva formulació convergien tota una sèrie d'elements, entre els quals destacaven la reafirmació de la inexorable filiació catòlica del carlisme i l'anomenat *carlisme de sang* -en expressió del valencià Pérez Llach⁹⁹⁴-, que vinculava la pervivència i desenvolupament del carlisme, en tant que "família" política, a la successió de les diferents generacions en el si de la família. La darrera estrofa de l'*Oriamendi* sintetitza amb nitidesa aquesta idea⁹⁹⁵:

*"Por Dios, por la Patria y el Rey
lucharon nuestros padres.
Por Dios, por la Patria y el Rey
lucharemos nosotros también."*

Igualment com ho fa, per d'altres mitjans, la pintura de Carlos Sáenz de Tejada titulada *Las Tres Generaciones*, és a dir, les tres generacions de carlistes -avi, pare, fill- combatent junts, orgullosament. Entre els principals motius d'orgull dels carlistes, destacava el de poder reivindicar pares o avis carlins. Els exemples de casos d'aquesta mena permetrien d'omplir algunes

⁹⁹². Manuel POLO y PEYROLÓN, "La gran familia", *ECE*, 25 gener 1897, p. 1. En un discurs pronunciat l'any anterior a Godella -analitzat més detalladament en l'apartat anterior i reproduït en els apèndixs-, assimilava família amb el conjunt de socis dels cercles tradicionalistes: "*Los Círculos carlistas son el hogar de la gran familia tradicionalista; el presidente el padre de todos los socios, los veteranos de las pasadas guerras los abuelos, hermanos mayores los socios de edad madura, y la juventud, el requeté, los chicuelos y gente menuda de la casa.*" Manuel POLO y PEYROLÓN, "Los Círculos carlistas", p. 85.

⁹⁹³. Una petita mostra, a MANLEU, "¡La gran familia!", *El Regional*, 25 març 1897, p. 1; VALJAUME, "La gran familia", *Lo Geni Catalá*, 25 juliol 1897, p. 2; "Espectacle edificant", *Lo Geni Catalá*, 4 novembre 1897, p. 3, i "La fiesta carlista de ayer", *ECE*, 5 juliol 1897, p. 2. Aquest últim article fa referència a la festa onomàstica de Maria Berta, qualificada pel marquès de Cerralbo com "*la fiesta de nuestra Madre*".

⁹⁹⁴. F[elipe] PÉREZ LL[ACH], *Confesiones de un carlista*, València, 1889, p. 25.

⁹⁹⁵. L'estrofa de l'*Oriamendi*, a *Canciones Carlistas*, Sevilla, 1981. Encara a l'actualitat, l'òrgan oficial de la Comunió Tradicionalista Carlista (CTC) destaca, en l'editorial del primer número de la nova etapa, oberta amb la reunificació dels grupuscles carlins existents, que a la Junta de govern del carlisme figuren "*los hijos de los que se hicieron famosos en 1936, Fal Conde y Lizarza*". "Carlismo otra vez", a *Acción carlista*, segona època, núm. 1, [1987], p. 1.

planes. En tot cas, per a posar-ne només un, és especialment interessant i més o menys conegut el cas dels Vila, del Cavaller de Vidrà⁹⁹⁶. La continuïtat generacional conforma, en tot cas, un element important a l'hora d'interpretar la persistència del carlisme en algunes zones, al costat d'explicacions d'altra índole. Més amunt s'han citat unes il·lustradores paraules de Melgar al marquès de Cerralbo en aquest sentit. Tanmateix, en l'article de Polo y Peyrolón sobresortien un parell d'elements més. En primer lloc, l'intent de desmarcar el carlisme dels partits polítics liberals i de la idea que, per influència de la realitat d'aquests, s'havia creat d'allò que era un partit polític: *família carlista* esdevenia, per tant, una denominació més apropiada a la realitat del *partit carlista*⁹⁹⁷. Per últim, el desig d'expressar la bona convivència que regnava a l'interior del carlisme, malgrat les diferències d'origen i situació social dels militants. En el carlisme existien llaços de patriotisme, però sobretot de fraternitat,

*"víncul que enllaça a tots los carlistes en un amor recíproc i desinteressat, que el distingeix de tots los partits polítics, tota vegada que en aquests no s'hi veu més que el desdeny dels grossos vers los petits, i un amor de conveniència dels petits vers los grossos."*⁹⁹⁸

Família carlista era, així doncs, una fórmula fonamentalment cohesionadora.

Els carlins són pobres, era, en canvi, una idea de naturalesa dissemblant. L'àmplia presència de les classes populars entre les bases carlines havia

⁹⁹⁶. Cfr. Ignasi TERRADAS, El Cavaller de Vidrà. De l'ordre i el desordre conservadors a la muntanya catalana, Barcelona, 1987, i Jordi VILA-ABADAL, El doctor Lluís Vila d'Abadal i el seu temps. Assaig biogràfic, Barcelona, 1990, pp. 40-41 i 135 i ss..

⁹⁹⁷. Cfr. UN EMIGRADO, "La família carlista", ECE, 16 setembre 1895, p. 1, i Manuel POLO y PEYROLON, "La gran família", ECE, 25 gener 1897, p. 1.

⁹⁹⁸. VALJAUME, "La gran família", Lo Geni Català, 25 juliol 1897, p. 2. "No ha muchos días murió uno de los socios de aquel importante Círculo -escriben a La Monarquía Federal el març de 1895, en referència a Villar del Arzobispo-. No era el finado ningún cacique, ni tenía buena posición social, ni era letrado ni autoridad; era un hombre de bien, pobre labrador y católico a la antigua usanza; por eso sus compañeros que sabían apreciar sus buenas cualidades, le rindieron el último tributo, acompañando a la última morada a aquel que había sido tan buen compañero." "Noticias", La Monarquía Federal, 17 març 1895, p. 3.

d'incidir, lògicament, a nivell ideològic i propagandístic. La lluita del carlisme, en aparença -la realitat, com totes les realitats, era, de fet, molt més complexa-, no constituïa una lluita social, sinó pel control de la societat. En tant que el problema social era conjuntural -"*Cuando esos hombres salvadores y providenciales sean poder (...) la cuestión social quedará resuelta por la caridad*"⁹⁹⁹-, no es presentava, en aquest sentit, cap mena de programa concret. Sí que s'adoptava, en canvi, una retòrica populista: "*Yo seré el Rey de los pequeños y de los pobres*", havia declarat don Carlos en alguna ocasió¹⁰⁰⁰. A l'Acta de Loredan, d'altra banda, s'atribuïa al pretendent el títol de "*Rey de los obreros*"¹⁰⁰¹. La identificació entre carlí i pobre fou freqüent -a la fi, com durant tota la centúria-, especialment de cara a contraposar-se amb els liberals, que eren rics o bé enriquits¹⁰⁰². Així, Josep Gonzàlez, un carlí sabadellenc, va morir el juliol de 1900, "*pobre, pero honrado y siempre consecuente*". L'any anterior havia estat el torn del veterà Manuel Sorribes, mort a Barcelona "*en medio de la mayor pobreza*", mentre que Gaspar Roure, comandant de l'exèrcit carlista, finà el 7 d'abril de 1895

⁹⁹⁹. Z., "El Rey de los obreros", El Correo de la Provincia, 12 juliol 1892, p. 1.

¹⁰⁰⁰. L., "El Rey de los pequeños y de los pobres", El Correo de la Provincia, 27 març 1892, p. 1, i "Lo rey dels petits i dels pobres", Lo Geni Català, 6 juny 1897, pp. 1-2. Bonifacio Gil, d'altra banda, escrivia que don Carlos era "*el egregio soldado que velaba por las clases humildes, hasta el punto de que sus huestes, cuando pasaba ante ellos en su caballo blanco, tirando las boinas en alto gritaban: ¡Viva el rey de los pobres!*" Bonifacio GIL, Cancionero histórico Carlista, Madrid, 1990, p. 65. Múltiples exemples sobre el carlisme com a partit dels pobres durant el Sexenni, a Vicente GARMENDIA, La ideología carlista (1868-1876). En los orígenes del nacionalismo vasco, Zarautz, 1985, pp. 260-277. La historiografia neo-carlista vinculada al projecte de Carles-Hug va reprendre aquesta mena d'afirmacions: "*El Partido Carlista es un partido de masas y no de cuadros. Es el partido de los desposeídos y de los oprimidos.*" Josep Carles CLEMENTE, Nosotros los Carlistas, Madrid, 1977, p. 29.

¹⁰⁰¹. "Acta de Loredan" (1897), reproduïda a Melchor FERRER, Historia del..., vol. XXVIII-II, p. 140.

¹⁰⁰². És relativament interessant la polèmica sobre aquesta qüestió que mantingueren Juan PAN-MONTOJO, autor de l'excel·lent Carlistas y liberales en Navarra (1833-1839) (Pamplona, 1990), i Alfonso BULLÓN DE MENDOZA y GÓMEZ DE VALUGERA, un jove historiador tradicionalista molt preocupat pel complotisme marxista, autor de La Primera guerra carlista (Madrid, 1992). D'aquest darrer llibre, cfr. les pp. 453 i ss.. La polèmica va tenir lloc sobretot a les pàgines d'Historia Abierta, un dels seus amb Aportes de la historiografia neo-tradicionalista, i va adquirir el to agre i crispat de qualsevol de les discussions en les quals participa Bullón de Mendoza y Gómez de Valugera. Cfr. Alfonso BULLÓN DE MENDOZA, "Tragar verdades (IV): la historia volitiva", Historia Abierta, núm. 5, 1991, pp. 33-36; Juan PAN-MONTOJO, "La historia involutiva", Historia Abierta, núm. 6, 1991, p. 28, i Alfonso BULLÓN DE MENDOZA, "Ciertamente, la historia involutiva", Historia Abierta, núm. 6, 1991, pp. 28-29.

a Manlleu, "como mueren los carlistas, pobre"¹⁰⁰³. El mateix general Tristany es trobava a la darrerïa dels anys vuitanta "en la mayor miseria", però d'aquesta circumstància no se'n féu, lògicament, publicitat¹⁰⁰⁴. O, en referència a una subscripció oberta per Lo Mestre Titas, s'escrivia que "sus discípulos mostraron lo mucho que le querían enviándole un óbolo, modesto como de carlista"¹⁰⁰⁵. De tota manera, no només eren pobres els carlistes-, sinó fins i tot la mateixa família del pretendent. Jaime Fernández, ben entrat ja el Nou-cents, afirmava:

*"Toda Nuestra Familia Real es pobre. No es una vergüenza serlo. Máxime cuando el pobre lo es a causa de un robo."*¹⁰⁰⁶

La pobresa arribava fins al punt de dificultar l'articulació del moviment en cercles. Mentre els carlistes sarrianencs remarcaven la manca de recursos del seu cercle¹⁰⁰⁷, els olotins consignaven, en una exposició elevada en 1893 a la Junta regional de Catalunya, que "el Círculo tradicionalista de ésta, [va ser] fundado gracias a mil sacrificios de los elementos menos pudientes"¹⁰⁰⁸. Finalment, la primera frase del resum que el president del recentment format Cercle tradicionalista de Palència presentà davant la junta sobre les gestions portades a terme per a constituir-lo, era, significativament,

¹⁰⁰³. "Del Principado", CC, 10 juliol 1900; CC, 19 desembre 1899, ed. matí, p. 5; El Corresponsal, "Noticias de Manlleu", CC, 10 abril 1895, ed. tarda, p. 2. "Dicen que veinte mil boinas! se están haciendo de encargo. ¡ De boinas estamos bien! lo que nos falta es ochavos. ¡ Si el carlismo tuviera oro como posee entusiasmo, se colaba en los Madriles! el día menos pensado." "Cantares", El Papelito Aragonés, 3 agost 1894, p. 1.

¹⁰⁰⁴. "De V. para mí, y en absoluta reserva, le prevendré q[ue] el Señor socorre de vez en cuando al veterano catalán, quien se halla en la mayor miseria. Esto lo ignora todo el mundo y V. es el primero a quien se lo confía." MC, C. V, núm. 24, Francisco Martín Melgar al Marqués de Cerralbo (Graz, 1 octubre 1889).

¹⁰⁰⁵. TOFOLET, "Al lector", a VALCARLOS [Joan BARDINA], Aparisi y Guijarro..., p. VII.

¹⁰⁰⁶. Jaime FERNÁNDEZ, Cartas a un tradicionalista, s.ll., 1951, p. 1.

¹⁰⁰⁷. "Noticias de Sarriá", CC, 16 juliol 1894, ed. matí, pp. 6-7.

¹⁰⁰⁸. AHCO, F.M., S.A., S.A.P., Círculo Tradicionalista, llig. 183, Libro de sesiones del "Círculo Tradicionalista de Olot y su comarca", 1889, 1889-1895, sessió 5 octubre 1893, f. 64v.

la que segueix: "*Somos pobres, señores.*"¹⁰⁰⁹

Alguns carlistes eren pobres, certament. A ben segur, però, que no ho eren pas tots. És probable que pobres, pobres, tampoc no ho fossin la majoria. I, per últim, és ben clar, també, que no ho eren en cap manera aquells que controlaven realment el partit. L'heterogeneïtat social de la militància carlina a la fi del Vuit-cents, era evident. Igualment com en el carlisme de l'etapa de les tres guerres i els moviments reialistes anteriors¹⁰¹⁰, i resultava semblant a l'existent a l'interior d'altres moviments legitimistes europeus, o bé en aquelles agrupacions del tombant de segle que diversos autors, entre els quals destaca Zeev Sternhell, han denominat la *dreta revolucionària*¹⁰¹¹. Evident era, així mateix, el predomini dels sectors populars entre la militància del partit. En una agrupació política, però, on les decisions es prenen en els òrgans de direcció, de dalt a baix,

¹⁰⁰⁹. "Movimiento carlista", *ECE*, núm. 1925, 5 febrer 1895, p. 2.

¹⁰¹⁰. La bibliografia que podria avalar aquesta afirmació és molt extensa, especialment centrada en el primer carlisme. Sobre Catalunya, em semblen especialment destacables els treballs següents: Jaume TORRAS, *La guerra de los agraviados*, Barcelona, 1967; Jaume TORRAS, "Societat rural i moviments absolutistes. Nota sobre la guerra dels malcontents (1827)", *Recerques*, núm. 1, 1970, pp. 123-130; Jaume TORRAS, *Liberalismo y rebeldía campesina, 1820-1823*, Barcelona, 1976; Josep FONTANA, "Crisi camperola i revolta carlina", *Recerques*, núm. 10, 1980, pp. 7-16; Pere PASCUAL, "Carlisme i societat rural, la Guerra dels Set Anys a la Conca d'Odena", *Recerques*, núm. 10, 1980, pp. 51-91; Josep CLARA, "Sobre la identitat dels matiners..."; Josep FONTANA, *Història de Catalunya*, V...; Pere ÀNGUERA, "La guerra dels Set anys, segons un sastre carlí, a pagès", *Revista de Catalunya*, núm. 38, 1990, pp. 36-46; Pere ÀNGUERA, "Aproximació al primer carlisme al Camp de Tarragona, la Conca de Barberà i el Priorat", *Recerques*, núm. 23, 1990, pp. 37-52; Josep M. FRADERA, Ramon GARRABOU i Jesús MILLÁN, eds., *Carlisme i moviments absolutistes*; Pere ÀNGUERA, "El primer carlisme a Catalunya", *L'Avenc*, núm. 154, 1991, pp. 24-27; Ramon ARNABAT, *Els aixecaments reialistes i el Trienni liberal (1820-1823). El cas del Penedès i l'Anglès*, Barcelona, 1991; Pere ÀNGUERA, "Els malcontents del corregiment de Tarragona", a *Miscel·lània d'homenatge a Josep Benet*, Barcelona, 1991, pp. 154-174; Pere ÀNGUERA i alt., *El carlisme i la seva base...*; Ramon ARNABAT, "El reialisme durant el Trienni liberal a Catalunya. Un debat obert: contrarevolució, antirevolució o revolució?", *L'Avenc*, núm. 172, 1993, pp. 22-29, i, del mateix autor, "¿Campesinos contra la Constitución? El realismo catalán un ejemplo y un análisis global", *Historia Social*, núm. 16, 1993, pp. 33-49. Per a una perspectiva més global, a nivell espanyol, cfr. Jordi CANAL i MORELL, "El carlisme. Notes per a una anàlisi de la producció historiogràfica del darrer quart de segle (1967-1992)", a *El carlisme: sis estudis fonamentals*, Barcelona, 1993, pp. 5-49.

¹⁰¹¹. Cfr. Stéphane RIALS, *Le légitimisme*; Stéphane RIALS, *Révolution et contre-révolution au XIXe siècle*, Paris, 1987; Ronald AMINZADE, *Class, Politics and Early Capitalism. A Study of Mid-Nineteenth-Century Toulouse, France*, Nova York, 1981; William D. IRVINE, "Royalists, mass politics and the Boulanger affair", a *French History*, vol. 3, núm. 1, 1989, pp. 31-47; Zeev STERNHELL, *La droite révolutionnaire. Les origines françaises du fascisme, 1885-1914*, Paris, 1978, i Detlef MÜHLBERGER, ed., *The Social Basis of European Fascist Movements*, Londres, 1987.

sense contacte directe amb la base, com era la carlista, es fa absolutament necessari d'interrogar-se sobre el reflex en els nivells directius d'aquest predomini. De l'exclusiva anàlisi de la direcció carlista, no es pot deduir una importància de les classes populars en el partit, ni numèrica ni menys encara qualitativa, com tampoc heterogeneïtat social. Els nivells superiors ho mostren amb especial nitidesa. En aquest sentit, el marquès de Cerralbo, segon representant a Espanya de don Carlos des de la fi de la contesa bèl·lica dels setanta -el primer havia estat l'advocat Cándido Nocedal, mort en 1885-, era un dels principals contribuents de Castella i, més en general, també d'Espanya. L'inventari *post-mortem* del seu antecessor, el setzè marquès de Cerralbo, en 1876, avaluava només els béns de l'administració de Salamanca en 14'5 milions de rals. Cerralbo es féu construir un palauet a Madrid en aquests anys, "*en el que fue atesorando riquezas y riquezas artísticas*", i, a més a més, el poble de Cerralbo li va pertànyer, de dret, fins 1920¹⁰¹². El seu successor en el càrrec, una volta dimitit en 1899, fou Matías Barrio Mier, advocat i catedràtic. El seu nomenament va permetre d'escriure a alguns diaris, sense ànim de menystenir el seu antecessor, però, que

"Don Carlos de Borbón no concede sus poderes a próceres ni potestades; no delega los rayos de su pretendida realeza sobre hombres que hayan heredado la alcuria o las riquezas. Busca en su escondido y modesto retiro a un catedrático ilustre, que debe cuanto es a los esfuerzos de su inteligencia y le otorga una alta representación, la más alta que le puede conferir desde su eterno destierro."

El Nacional veia, en aquest nomenament, fins i tot, quelcom de sincer i democràtic¹⁰¹³. Barrio Mier, persona amb sis carreres i cap de la minoria

¹⁰¹² Cfr. Rosa CONGOST, Notes sobre la propietat de la terra a Espanya durant la segona meitat del segle XIX (1855-1875), Universitat Autònoma de Barcelona, tesi de llicenciatura, 1981, vol. II, p. 58; Ricardo ROBLEDO, La renta de la tierra en Castilla la Vieja y León (1836-1913), Madrid, 1984, pp. 45-56; Ricardo ROBLEDO, "Un Grande de España en apuros. Las rentas del Marqués de Cerralbo en 1840", Revista Internacional de Sociología, vol. 45, 1987, pp. 105-123; Miguel SÁNCHEZ HERRERO, Cerralbo 1837-1976. Consecuencias de la disolución del régimen señorial en un pueblo de Salamanca, Universitat Autònoma de Barcelona, tesi de llicenciatura, s.d.; Juan CABRÉ AGUILÓ, "El Marqués de Cerralbo (Necrología)", pp. 171-183 (la citació a la p. 172); Barón de ARTAGÁN [Reynaldo BREA], Políticos del carlismo, pp. 23-33, i Conde de RODEZNO, Carlos VII, Duque de..., pp. 229-230.

¹⁰¹³ "La verdad en su lugar", CC, 15 desembre 1899, ed. matí, p. 9.

carlina al Congrés de Diputats durant molts anys, això no obstant, tal com es pot llegir en la biografia redactada per Brea¹⁰¹⁴, havia nascut a Verdeña (Palència) en 1844 i "*su familia paterna era una de las principales del país; y la materna, cuya nobleza es antiquísima, procede de Asturias*". Barrio Mier detentava també, en els anys noranta, la presidència de la Junta regional de Lleó, mentre que Cerralbo, a part del càrrec de cap delegat, ostentava el de president regional de Castella la Nova i Múrcia. El baró de Sangarrén i el marquès de Colomer eren, al seu torn, respectivament, els presidents de les juntes regionals de Castella la Vella i de València, mentre que el marquès de Valde-Espina fou, fins la seva mort el 1891, un dels homes de confiança del pretendent i màxim responsable del carlisme basc. El cap dels carlistes navarresos era l'advocat Salvador Elío. El dels catalans, finalment, el també advocat i hisendat Lluís M. de Llauder, director i propietari del Correo Catalán -i, així mateix, primer director i propietari de El Correo Español, de Madrid- i de la casa editorial La Hormiga de Oro. Entre els dirigents provincials, d'altra banda, trobaríem persones com l'advocat Rumán de Zubiaga a Biscaia, o bé l'advocat i catedràtic Manuel Polo y Peyrolón a València. A Catalunya, entre d'altres, Marià de Montoliu, baró d'Albí, o el duc de Solferino, gran d'Espanya, amb sòlides vinculacions familiars amb el carlisme (nebot de Rafael de Llanza i Esquivel, que havia estat en el Sexenni democràtic membre de la Junta provincial catòlico-monàrquica, i emparentat amb els de Valls i de Barnola¹⁰¹⁵).

Si d'aquest primer estadi, d'aquesta mena de *cercle interior* del carlisme - en terminologia de Duverger¹⁰¹⁶-, que englobaria els principals dirigents del partit a nivell estatal, regional i provincial, descendim al personal que ocupava

¹⁰¹⁴. Barón de ARTAGAN [Reynaldo BREA], Políticos del carlismo, p. 63. Reproduïda textualment a [Joan M. ROMA, coord.], Centenario del Tradicionalismo Español. Album Histórico del Carlismo, 1833 - 1933-35, Barcelona, 1935, p. 238.

¹⁰¹⁵. L[luís] M^a. de LL[AUDER], "El Sr. D. Rafael de Llanza y Esquivel", CC, 17 setembre 1893, pp. 9-10.

¹⁰¹⁶. Maurice DUVERGER, Los partidos políticos, pp. 181 i ss..

les juntes locals i de districte, la situació varia ben poc. Tal com ja s'ha comentat en un altre apartat d'aquest treball, formaven part d'aquestes juntes carlines pertanyents als sectors de posició social acomodada de les diferents poblacions, especialment hisendats i propietaris, comerciants i advocats. Hauria de ser, en tot cas, a les juntes directives dels cercles tradicionalistes, en tant que organismes més a propats a la militància, on es podria assajar de percebre l'existència o no d'un reflex de la diversa composició social de la base del partit. A partir d'aquestes juntes, tanmateix, l'anàlisi tampoc no experimenta variacions. La composició de la junta directiva per a l'any 1890 del Cercle tradicionalista de Madrid, era, en aquest sentit, interessant. Estava conformada de la manera que segueix:

president:	Marquès de Cerralbo
vice-president 1:	Santiago Lirio
vice-president 2:	Elicio de Bérriz
vice-president 3:	Marquès de Castrillo
secretari general:	Miguel Irigaray
vocals:	Comte de Balazote, Pablo Morales, Antonio Brea, Baró de Molinet, Comte de Faura, Vescomte de Barraute, Baró de Rada, Comte d'Asmir, Comte de Casasola, Eusebio de Zubizarreta
tresorer:	Tomás Jáuregui
comptador:	Manuel de Umarán
vice-secretari 1:	Manuel Carbonero y Sol
vice-secretari 2:	Luis Marín.

El cas del cercle de la capital espanyola és, certament, excepcional a causa del gran nombre d'aristocràcia carlina que copava la direcció, però, alhora, molt significatiu. La junta del cercle de Barcelona, en 1898, era presidida pel duc de Solferino -aquest personatge i Josep de España es repartiren la direcció gairebé tot al llarg de la dècada-, i en formaven part tres advocats, quatre comerciants, un propietari, un escultor i un fabricant. La relació de

composicions de juntes directives podria ser molt llarga. Només uns quants exemples, d'abast estatal, a fi de veure la generalitat de l'argument. La nova junta per a 1896 del Cercle tradicionalista d'Alzira, posem per cas, estava constituïda per nou persones, cinc de les quals propietaris, un industrial i propietari, un escriptor, un metge i un advocat. A Soucillo, província de Burgos, d'altra banda, la primera junta del cercle, creat el 1893, era composta per tres advocats, dos propietaris, un enginyer, un metge i un farmacèutic. Al Cercle tradicionalista de Palència, en 1895: sis propietaris, quatre comerciants, tres advocats i un procurador. A la ciutat de Girona, l'any noranta-dos, quan el cercle ja havia obert les portes però encara no havia estat inaugurat oficialment, conformaven la junta directiva cinc hisendats, dos advocats, un propietari i un procurador. El cercle de Bilbao, al seu torn, estava regit el 1897 per una junta composta per quatre advocats, dos comerciants, dos industrials, un tenedor de llibres, un llicenciat en filosofia i lletres, un professor i un procurador. A Pola de Lena, a Astúries, trobem a la junta directiva del cercle quatre estudiants, dos advocats, dos comerciants, un empleat i un professor de primer ensenyament. Deixant de banda la presència de quatre estudiants a la junta, una mostra més de l'impuls dels sectors juvenils en el carlisme finisecular, és ben interessant de contrastar aquesta junta directiva del Cercle tradicionalista de Pola de Lena amb la junta de propaganda que paral·lelament elegiren. Formaven part d'aquesta darrera, un òrgan sense poder de decisió política i sobretot de treball portes enfora, en canvi, cinc llauradors, quatre empleats, dos propietaris, un estudiant, un fuster, un miner, un conserge -segurament el de la mateixa entitat-, un capatàs mecànic i un jornalero. L'heterogeneïtat en la composició social i l'àmplia presència de les capes populars tornen a fer acte de presència, així doncs, en abandonar els càrrecs directius¹⁰¹⁷.

¹⁰¹⁷. ECE, 17 desembre 1889, p. 1; CC, 23 gener 1898, p. 5; "Crónica carlista", La Monarquía Federal, 8 febrer 1896, pp. 3-4; "Bienvenidos sean", CC, 27 juny 1893, ed. matí, p. 9; "Movimiento carlista", ECE, 25 febrer 1895, p. 2; "Movimiento carlista", El Correo de la Provincia, 31 juliol 1892, p. 2; "Movimiento carlista", ECE, 2 agost 1897, p. 3, i "Dios, Patria y Rey", El Centro, 9 febrer 1900, p. 4.

**DISTRIBUCIÓ PER OFICIS DELS MEMBRES DE LES JUNTES DIRECTIVES
DEL CERCLE TRADICIONALISTA D'OLOT (1889-1896)**

COMERCIANT	5
PROPIETARI	4
HISENDAT	3
PROCURADOR	3
INDUSTRIAL	2
ESCRIVENT	2
FABRICANT	1
SASTRE	1
FLEQUER	1
CONFITER	1
FERRER	1
CRIAT DE CONFIANÇA	1
FOTÒGRAF	1
CARNISSER	1
FUSTER	1
HORTOLÀ	1
N/S	2

Les consideracions que es poden fer a partir del cercle tradicionalista millor documentat, el de la ciutat d'Olot, són molt semblants. En el quadre de la plana anterior han estat distribuïdes per oficis les trenta-una persones diferents que van formar part de les juntes directives del Cercle tradicionalista d'Olot entre els anys 1889 i 1896¹⁰¹⁸. Una simple comparació d'aquest quadre amb el de la distribució de tots els socis del cercle per oficis, és profundament aclaridora. Han desaparegut teixidors i bracers, els oficis que ocupaven més socis, i també paletes i sabaters. En canvi, prenen un lloc destacadíssim comerciants, propietaris i hisendats, i, així mateix, procuradors. Això significa que, si tenim en compte el petit marge d'error possible en el primer quadre, un de cada dos o tres comerciants socis del cercle va formar part de la junta en aquest vuit anys, igualment com un de cada quatre propietaris, i gairebé la totalitat d'hisendats i procuradors, d'industrials i escriptors. En canvi, només un de cada quatre hortolans o confiters, un de cada cinc ferrers o un de cada sis o set fusters socis del cercle accedí a la junta directiva. I, cap de la trentena de teixidors, o de la vintena de bracers o de paletes. Encara més, però. Dels trenta-un socis directius, només quatre van formar part de la junta més de cinc vegades entre aquestes dates: un hisendat, un escriptor, un comerciant i un propietari. Entre els que foren presidents de la junta directiva del Cercle tradicionalista d'Olot en aquests vuit anys, d'altra banda, trobem dos propietaris -un que ho fou tres anys i l'altre dos-, un comerciant -un parell d'anys- i un ferrer; amb un any com a president. En canvi, entre tota aquesta sèrie de socis membres de les juntes directives, en el moment d'escollir un president per a la junta directiva del Mont de pietat de Sant Carles Borromeu, el càrrec, prou hàbilment, no va recaure en cap membre d'entre els oficis majoritaris de la llista anterior, ans en un ferrer els dos primers anys (1894 i 1895), en un sastre en 1896, en un fotògraf l'any següent i, entre 1898 i 1900, en un fuster: Joan Ferrer, Bartomeu Castañer, Esteve Morer i Joaquim Sellas, respectivament.

¹⁰¹⁸. Aquest quadre ha estat confeccionat a partir de la mateixa documentació emprada per a l'elaboració de la gràfica i el quadre precedents, en aquest mateix apartat.

La minsa o nul·la presència dels socis pertanyents a les capes populars de la població en els òrgans directius dels cercles carlins esdevé, en definitiva, tant si l'anàlisi parteix de fonts periodístiques com d'arxiu, patent. A la fi del segle XIX, com en les etapes anteriors i posteriors, els membres del partit pertanyents als grups socials benestants en controlaven totalment la direcció, malgrat una presència proporcionalment molt considerable dels grups socialment menys afavorits entre la seva militància. Adduir la manca de retribució dels càrrecs no resol aquesta absència, especialment pel que fa a les estructures inferiors del partit. Si retornéssim a l'exemple del cercle de Pola de Lena, esmentat més amunt, hauríem de prendre en consideració la circumstància que el treball a la junta de propaganda tampoc no ho era, de retribuït, i, en canvi, sí que en formaven part els sectors populars, exclosos en canvi de la junta de direcció del cercle. Tanmateix, no hauríem de menystenir aquest condicionament, ni tampoc d'altres com ara el nivell d'alfabetització. Que una part de les juntes directives fossin escollides, totalment o parcialment, a instàncies d'organismes superiors, no era, tampoc, anecdòtic. En els articles sobre l'elecció de juntes dels reglaments dels cercles es percep un progressiu interveccionisme. Així, un dels elements que conformaven el conflicte a l'interior del Cercle tradicionalista de Barcelona, que va acabar en escissió, afectava aquest terreny. Tal com hem vist en el primer apartat d'aquest capítol, Josep de España ho comentava de la manera següent al marquès de Cerralbo:

*"Otra de las exigencias de aquellos señores fue modificar un artículo del reglamento, referente al nombramiento de la junta, que en lugar de ser de Real Orden lo fuera por sufragio; en esto les apoyé por que sabía no le gustaba al Rey que fuese de Real Orden; lo conseguí de Llauder, y a causa de esto mucho me criticaron los señores de la junta dimisionaria, queriendo suponer que yo protegía a los revoltosos."*¹⁰¹⁹

Intervenció explícita, aquesta. Encara a l'alçada de 1902, des de l'heterodox

¹⁰¹⁹. MC, C.XXII, núm. 5, Correspondència carlista i personal, Josep de España, president del Cercle tradicionalista de Barcelona, al Marquès de Cerralbo (L'Hospitalet, 9 octubre 1896).

setmanari El Cañón, es reclamava un canvi en el carlisme, que passava, entre d'altres coses, per "*Juntas y Círculos nombrados por los socios y no de R.O. y por modo absolutista*"¹⁰²⁰. I, en el mateix periòdic, es posava en relació directa aquesta qüestió amb la pèrdua d'incidència carlista sobre les masses:

*"Seamos políticos, previsores, para el porvenir. Y para preparar a las masas en favor del Programa nuestro, hagan nuestros periódicos y nuestros oradores decidida campaña democrática, justa sí, pero radical; y aún más: acomodemos nuestros actos al Programa, pues esos nombramientos de Juntas y Jefes de R.O., esas absolutistas y semisalvajes maneras de gobernar un partido, etc., etc., dicen más, ante los obreros, en contra de nuestra democracia, que cien falacias del adversario."*¹⁰²¹

No hauríem d'oblidar, però, al costat de les ingerències explícites, les més aviat implícites, fonamentades en el prestigi o en la posició política, econòmica o social. En el poder, en definitiva. Si prestigi i posició podien incidir en la imposició de candidats, més encara podien fer-ho en la seva elecció des del propi cercle, on les diferenciacions socials es reproduïen, les relacions clientelars no eren absents, la posició atorgava preeminència i influència el prestigi. En la mateixa carta tramesa per España a Cerralbo en 1896, hi havia, en aquest sentit, un parell de frases especialment significatives. La primera afectava la situació dels dissidents en el Cercle tradicionalista de Barcelona:

"No crea V. que Espel y Gimbernat tengan influencia alguna entre los carlistas, pues ni uno ni otro ha hecho la guerra ni tienen posición; el uno es corredor de cementos, y el otro farmacéutico hijo de un herrador."

No haver participat a la carlinada o bé no tenir posició, implicava manca d'influència entre els socis. La segona frase era una mostra de menyspreu cap a una porció dels socis, alhora que de la poca autonomia de què gaudien en

¹⁰²⁰. "Contestando a una carta", El Cañón, 11 gener 1902, [p. 1].

¹⁰²¹. "Regionalismo X", El Cañón, 11 gener 1902, [p. 1].

tant que socis o, allò que ve a ser el mateix, la influència que la situació socio-econòmica dels socis benestants possibilitava pel que feia al control del cercle. Així, podem llegir:

*"Estos disidentes arrastraron con ellos unos sesenta socios ignorantes, y con muy pocos medios de subsistencias, pues por falta de recursos algunos debían una porción de cuotas."*¹⁰²²

Socis ignorants, amb pocs mitjans de subsistència o sense recursos integren, doncs, la militància carlina, poblaven els cercles tradicionalistes. Tanmateix, ni formaven part de les juntes directives, ni participaven en les decisions del partit, fèrriment controlat per personatges pertanyents als sectors benestants de la societat¹⁰²³.

Malgrat tot, considerar que el partit carlista era un partit popular en continuada lluita interna per a desfer-se d'uns dirigents circumstancialment infiltrats, que maldaven per conduir-lo en una direcció diferent de la natural, és a dir, la socialista, seria totalment erroni. Fou el parany de l'anomenada historiografia neo-carlista, amb Evarist Olcina i Josep Carles Clemente com a principals representants, interessada en la recerca de precedents legitimadors per al viratge carleshuguista¹⁰²⁴. El carlí no era a la fi del Vuit-cents un

¹⁰²². MC, C. XXII, núm. 5, Correspondència carlista i personal, José de España, president del Cercle tradicionalista de Barcelona, al Marquès de Cerralbo (L'Hospitalet, 9 octubre 1896).

¹⁰²³. A més, per exemple, al Cercle Tradicionalista Olot es feien reunions restringides, tal com especificava aquesta convocatòria consignada a les actes de la junta directiva: *"llamar una reunión de los socios de este Círculo que sean notables, para el día treinta y uno del corriente a las dos de la tarde para tratar asuntos de la sociedad; y expedir al efecto los correspondientes oficios"*. AHCO, F.M., S.A., S.A.P., Círculo Tradicionalista, llig. 183, Libro de sesiones del "Círculo Tradicionalista de Olot y su Comarca", 1889, 1889-1895, sessió 1 gener 1890, f. 15r. A efectes comparatius, cfr. l'anàlisi de Rafael Valls sobre l'interclassisme a la direcció de la Dreta Regional Valenciana a la Segona República. Rafael VALLS, La Derecha Regional Valenciana: el catolicismo político valenciano (1930-1936), València, 1992, pp. 117-130, i El partit catòlic, València, 1993, pp. 120-130.

¹⁰²⁴. L'argument fonamental d'aquesta historiografia presenta, com a mínim, tres problemes concrets: primerament, la voluntat de construir un procés històric lineal que justifiqui el carlisme de Carles-Hug i el seu equip prevalia pel damunt de la voluntat de coneixement del passat, i així es creava un passat adequat a les seves necessitats en el present; en segon lloc, la identificació, teleològica, entre classes populars i opció socialista, o més generalment, classes populars i esquerra, i per últim, el seu plantejament negava protagonisme i capacitat d'acció als suposats veritables carlins i protagonistes de la història, dominats també contra la seva pròpia voluntat i els seus interessos a l'interior del seu mateix partit. Sobre la historiografia neo-carlista, en general, cfr. Jordi CANAL i MORELL, "El carlisme.

partit popular, sinó, en tot cas, un partit on els sectors socials populars eren predominants, que és força diferent. Els plantejaments polítics del carlisme responien directament als interessos de l'oligarquia que en copava la direcció, que expressava el seu reaccionarisme antiliberal a través d'un discurs de tipus polític-religiós vague i general. Aquest discurs era fàcilment reinterpretable, individualment o col·lectiva, generalment o local, dins la mateixa comunitat del partit en línies no necessàriament coincidents, tot permetent, així, la confluència de sectors diferents a l'interior del moviment, amb interessos sovint contraposats, superats per les coincidències enfront de situacions i circumstàncies perniciosos, o com a mínim inquietants. La interpretació unidireccional no encaixa, doncs. Jesús Millán -a ben segur l'historiador que ha realitzat una reflexió més interessant a l'entorn de les relacions entre dirigents i base popular del carlisme- escrivia, en relació a l'etapa del primer carlisme, que el problema *"no es pot fer residir, per tant, en el fet que les capes populars foren desviades dels seus objectius per una ideologia tradicional, al servei d'una manera de dominació."*¹⁰²⁵ Un joc de biunivocitats múltiples presidia les relacions socials a l'interior d'una amalgama progressivament erosionada. El procés de modernització política del partit, especialment pel que fa a la integració d'una més àmplia base social, havia suposat un fre a aquesta desintegració. L'immobilisme ideològic, tanmateix, n'havia limitat els efectes a causa de la inadequació creixent entre realitat i plantejaments en el terreny social. Malgrat el manteniment de la vaguetat integradora, la ideologia carlista exclouia, de fet, a la fi de la centúria, extenses capes de la població d'una societat transformada.

Notes...", pp. 10-19.

¹⁰²⁵ Jesús MILLÁN, "La resistència antiliberal a la revolució burgesa espanyola: insurrecció popular o moviment subaltern?", a Josep M. FRADERA, Ramon GARRABOU, i Jesús MILLÁN, eds., Carlisme i moviments absolutistes..., p. 49. Cfr., així mateix, de Jesús MILLÁN, "Els militants carlins del País Valencià central. Una aproximació a la sociologia del carlisme durant la revolució burgesa", Recerques, núm. 21, 1988, pp. 101-123; "La resistència a la revolució en el País Valencià: oligarquías y capas populares en el movimiento carlista", a Joseba AGIRREAZKUENAGA i José Ramón URQUIJO, eds., 150 años del Convenio de Bergara y de la Ley del 25-X-1839, Vitòria, 1990, pp. 431-471; "Contrarevolució i mobilització a l'Espanya contemporània", L'Avenc, núm. 154, 1991, pp. 16-23, i "Radicalismo, pasividad, contrarrevolución. Política y conflictividad en la sociedad agraria española durante el ascenso del capitalismo", Idearium, 1, 1992, pp. 75-90.

IV

LA IDEOLOGIA CARLISTA

Vicente Garmendia es proposava fa uns anys, a La ideología carlista (1868-1876) -segurament l'estudi més emblemàtic entre els que tracten de la temàtica ideològica en el carlisme-, de reconstituïr la mentalitat carlina i, en especial, d'allò que anomenava el carlisme popular¹. La ideologia es derivava d'una llarga llista de documentació, tot defugint l'ús d'una font limitada i fragmentària². L'opció de Garmendia era, en aquest sentit, prometedora. Tanmateix, tot al llarg de les quatre parts del llibre -amb els títols de Déu, Pàtria, Furs i Rei-, s'assisteix a una inevitable confusió de nivells i registres. L'assaig, malgrat que criticable en l'aspecte assenyalat, és d'una notable importància. L'anàlisi que de la ideologia carlista en el Sexenni democràtic portava a terme Garmendia, ha estat completada amb posterioritat per d'altres treballs de notori interès: un sobre el neo-catolicisme, un altre sobre un dels principals ideòlegs tradicionalistes d'aquesta etapa, Aparisi i Guijarro, i, finalment, per un estudi que posava en relació els plantejaments teòrics del carlisme i la seva aplicació en la realitat de l'incipient Estat carlista del Nord³. Comptem, d'altra banda, amb alguns altres treballs puntuals sobre l'etapa 1868-1874 i, així mateix, amb alguns intents meritoris de síntesi ideològica

¹. Vicente GARMENDIA, La ideología carlista (1868-1876). En los orígenes del nacionalismo vasco, Zarautz, 1985.

². "Panfletos de propaganda, periódicos, profesiones de fe de los candidatos a las elecciones, intervenciones de los diputados y senadores carlistas, almanaques, poemas, sermones, canciones, testimonios del pretendiente o de sus partidarios, nos han permitido reconstituir la mentalidad carlista." Ibid., p. 15.

³. Begoña URIGÜEN, Orígenes y evolución de la derecha española: el neo-catolicismo, Madrid, 1986; José Luis VILLACORTA, La derrota intelectual del carlismo. Aparisi y Guijarro frente al siglo, Bilbao, 1990; Julio MONTERO, El Estado carlista. Principios teóricos y práctica política (1872-1876), Madrid, 1992. Més recent és, encara, l'article d'Alexandra Wilhelmsen sobre Aparisi y Guijarro, la traducció del qual ha aparegut a la revista neo-tradicionalista d'història Aportes. El poc interès del text, centrat en l'estudi d'Aparisi com a "apologista del viejo orden sacralizador" -terme contraposat a secularitzador- d'Espanya, deriva de la seva parcialitat, tant analítica com ideològica. La introducció de l'article és prou eloqüent: "En España, como en el resto de Europa, la Iglesia había sido una de las más grandes instituciones hasta que se le opuso el movimiento revolucionario internacional que había empezado en Francia en 1789. La religión era especialmente fuerte en la Península Ibérica. Los negocios espirituales nunca se daban por supuestos: eran en verdad parte integrante de la identidad de España y Portugal. La fe y la forma de vida cristianas habían sido amenazadas por los invasores mahometanos en la Alta Edad Media, y el nacionalismo español y portugués se forjó mientras los católicos de la Península Ibérica iban luchando intermitentemente, durante siglos, contra los musulmanes. Guerreaban para retener su religión cristiana, para conservar su herencia occidental, y para recuperar la libertad política. Al final vencieron." Alexandra WILHELMSEN, "Antonio Aparisi y Guijarro: un carlista del siglo XIX, apologista de una sociedad sacralizada para España", Aportes, núm. 24, 1994, p. 5.

tot al llarg de l'evolució carlista en el món contemporani⁴. Si el carlisme del Sexenni democràtic ha estat objecte seriós, tot i que parcial, d'anàlisi, pel que fa a l'etapa posterior no es pot ser tan contundent. Existeixen algunes aproximacions, obra de Bernardo Ares -en un llibre fonamentat en la premsa catòlica valenciana finisecular⁵ i en un article basat, exclusivament, en el periòdic carlí El Centro⁶- i de Real Cuesta, derivada del seu estudi general sobre el carlisme basc de la primera etapa de la Restauració i centrada, molt superficialment, en la dicotomia carlisme-integrisme⁷. Malgrat evidents limitacions, l'interès d'ambdues anàlisis, especialment de la primera, és innegable.

L'opció presa en aquest capítol IV es diferencia en diversos aspectes de les aproximacions tant de Garmendia, ja que retorna al privilegi d'una font específica -que no significa, tanmateix, oblidar les altres-, com de les contingudes en els treballs sobre l'època restauracionista esmentats més amunt, per l'ús sistemàtic de la font. Es tracta d'estudiar la ideologia del carlisme en els darrers lustres del segle XIX a partir d'uns articles i d'un personatge -els més de mig miler que Lluís M. de Llauder va publicar, diumenge rere diumenge, entre 1888 i 1900, al Correo Catalán-, tot privilegiant el tacticisme polític, el dia a dia de la publicística. La tria de l'autor, en primer lloc, no és aleatòria, ja que Llauder, a banda de ser el cap del carlisme català, era el propietari i director del principal diari carlí publicat a Catalunya -el Correo Catalán-, a més de propietari de la casa editorial La

⁴. Cfr. José Luis ABELLÁN, Historia crítica del pensamiento español, vols. 4 i 5, Madrid, 1984 i 1988; Pedro Carlos GONZÁLEZ CUEVAS, Perfil ideológico de la derecha española (Teología política y orden social en la España contemporánea), 3 vols., Universidad Complutense de Madrid, tesi doctoral, 1992, i Mari Cruz MINA, "El carlismo o la resistencia al cambio", a Joan ANTÓN i Miquel CAMINAL (coord.), Pensamiento político en la España contemporánea (1800-1950), Barcelona, 1992, pp. 481-512.

⁵. José Manuel de BERNARDO ARES, Ideología y opciones políticas a través de la prensa a finales del siglo XIX, Còrdova, 1981.

⁶. José Manuel de BERNARDO ARES, "Concepción doctrinal y opción política del carlismo. Religión y política (1890-1900)", Escritos del Vedat, VI, 1976, pp. 359-370.

⁷. Javier REAL CUESTA, "Doctrina política del carlismo bajo Carlos VII", Letras de Deusto, núm. 29, 1984, pp. 23-40.

Hormiga de Oro. Ens trobem, sens cap mena de dubte, davant del principal publicista català -i, fins i tot, espanyol, amb Vázquez de Mella i algun altre- del carlisme de la Restauració⁸. L'obra de Llauder, més d'un publicista que d'un ideòleg -després d'Aparisi i Guijarro, només Vázquez de Mella podria prendre el relleu en aquesta categoria i, encara, sobretot, a principi del Nou-cents-, reinterpreta en clau intransigentment catòlica i tradicional una ideologia marc, maleable i elàstica. D'altres reinterpretacions eren possibles: per aquesta raó, a la línia central d'anàlisi l'acompanyen en els folis següents d'altres línies més puntuals. Com en tota opció fonamentada sobre l'obra d'un personatge, el perill de la representativitat apareix sovint. Aquí es privilegia la coherència d'una visió del món, pel damunt de la suma de moltes aportacions, molt fragmentàries en aquesta etapa, a diferència del Sexenni democràtic. De fet, Llauder ofería als seus lectors la interpretació carlista oficial, com a mínim a Catalunya, de la realitat. I ho feia en la dinàmica que imposava el dia a dia, en el fluxe inexorable dels esdeveniments que forçaven reinterpretacions constants i reconduccions freqüents. D'aquí la importància atorgada al tacticisme, al moviment d'unes peces del tauler mentre d'altres jugadors les mouen en paral·lel. En els tres primers apartats, en una combinatòria d'aproximacions temàtiques i cronològiques, es ressegueixen els trets fonamentals de la ideologia carlista finisecular, desgranada per Llauder en la seva reinterpretació diària de la realitat en la dècada 1888-1898. En el tercer apartat es tindrà en compte, així mateix, la transcendència de l'Acta de Loredan en tant que posada a punt del carlisme en el terreny ideològic. El quart apartat estudia la qüestió del carlisme catalanista. En definitiva, de l'anàlisi que segueix n'emergiran les limitacions ideològiques del Llauder publicista, que foren, com veurem en la consideració d'altres publicistes i documents finiseculars, les del propi carlisme.

⁸. Sobre la premsa i els publicistes carlins, cfr. el segon apartat del capítol III.

1. LLUÍS M. DE LLAUDER I L'ARBRE DEL MAL

"Mi querido Llauder: Deseando darte una prueba de mi particular cariño y de la alta estima en que tengo los servicios que a mi causa llevas prestados desde hace más de treinta años, dando ejemplo de firmeza, constancia, lealtad y prudencia, y ayudándome con abnegación, desinterés y valor moral que nunca olvidaré, a mantener en momentos críticos el principio de autoridad, base de nuestro programa y fundamento de las sociedades.

Vengo en hacerte merced de Título de Castilla, con la denominación de Marqués de Vallteix.

Guárdete Dios como lo desea

Tu afectísimmo

Carlos.

*Venecia, Fiesta de la Natividad de N.S., 1898."*⁹

D'aquesta forma, en uns moments especialment delicats pel que fa a la salut de Lluís M. de Llauder, don Carlos el convertia en marquès de Vallteix, com a recompensa pels serveis prestats a la causa que el pretendent representava¹⁰. Uns serveis iniciats a l'entorn de 1868, que abraçaven des de la lluita periodística a l'electoral, tant en el Sexenni democràtic com a la Restauració, tot passant pel fet de detentar importants càrrecs en el partit, com la presidència del màxim òrgan a Catalunya a la fi del segle, o el d'haver ocupat llocs clau en moments decisius - "*momentos críticos*", consignava la carta de l'exiliat venecià-, com l'elaboració del text El Pensamiento del Duque de Madrid, preludi de l'escissió integrista. Fermesa, constància, lleialtat i prudència eren les quatre paraules escollides per don Carlos per definir la seva actuació. Aquestes virtuts, o bé d'altres de prou paral·leles, eren, així mateix, reconegudes a Llauder amb motiu de la seva mort en 1902 per la premsa de tots els signes polítics: "*leal y perseverante político*", "*católico de arraigadas*

⁹. Don Carlos a Lluís M. de Llauder (Venècia, 25 desembre 1898), reproduïda a LHO, núm. 24, 14 juny 1902, p. 373.

¹⁰. Sobre els títols carlistes, cfr. Vicente de CADENAS y VICENT, Títulos del Reino concedidos por los Monarcas carlistas, Madrid, 1956.

creencias" (El Noticiero Universal), *"entusiasta i lleial defensor de sos ideals"* (La Renaixensa), *"consecuente y honrado político"* (La Dinastía), *"político de profundas convicciones"* (Las Noticias), *"caballeroso personaje"* (La Publicidad), *"fue siempre fiel a los sagrados principios de la fe que profesaba, lo fue también al credo y a los principios del partido al cual se había afiliado"* (Diario Catalán), o *"firmeza de convicciones"* (El Diluvio)¹¹. El reconeixement era evident, malgrat topades i diferències anteriors.

Si la premsa no carlista va publicar notes que incloïen aquestes frases, la del partit de don Carlos no es quedà gens enrere -cavaller distingit, catòlic fervorós, polític conseqüent i escriptor il·lustre, *"siempre dispuesto al sacrificio de su tranquilidad e intereses en pro de la causa católico monárquica"*, es podia llegir en la necrològica del que havia estat el seu diari, escrita a ben segur per Sebastià J. Carner¹², tot omplint les setmanes següents les seves planes de notes i cartes laudatòries. Tot sigui dit, també malgrat topades i diferències anteriors, de diferent naturalesa, provocades a l'interior del carlisme per l'origen no combatent del personatge, per la seva intransigència catòlica o per la seva fidelitat extrema al duc de Madrid. Entre les cartes publicades després de la mort de Llauder, una, no signada, procedent de Vic, definia, de manera peculiar però il·lustrativament, el cap del carlisme català a la darrera dècada del Vuit-cents:

"era el señor de Llauder un cristiano fervoroso, no hipócrita como nuestros modernos católico-liberales, y por eso murió pronunciando aquellas tan consoladoras palabras que salieron de la boca de su Dios y Criador antes de expirar en el árbol bendito de la Cruz; era también un político leal y de veras, no defensor de la política maquiavélica, sino de la de gobernar fiel, recta y humanamente; era, finalmente, don Luis María de Llauder entusiasta protector del pobre y sencillo trabajador, teniendo la dicha de morir rodeado de sus criados, que lloran, al mismo

¹¹. "D. Luis María de Llauder. Juicios de la prensa de Barcelona", CC, 14 juny 1902, p. 2.

¹². [Sebastià J. CARNER]?, "D. Luis María de Llauder", CC, 11 juny 1902, p. 2. En un altre lloc de la necrològica es feia referència al *"carlista integérrimo"*, al *"noble defensor de la más santa de las causas"*, i al *"caballero cristiano que todo lo había sacrificado, reposo, inteligencia, fortuna, en aras de Dios, la Patria y el Rey"*.

tiempo que al amo fiel, al hermano y amigo humilde y sincero."¹³

Director i propietari del Correo Catalán durant molts anys, i, amb anterioritat, de La Convicción, de Barcelona, i fundador de l'òrgan oficiós del partit una volta escindits els integristes, El Correo Español de Madrid, a més de propietari de la casa editorial La Hormiga de Oro i la revista homònima; diputat, senador i cap del carlisme català des de 1889 fins a la seva mort; propietari i hisendat, i advocat; membre de la majoria d'associacions i obres catòliques existents a Barcelona, Lluís M. de Llauder fou, al cap i a la fi, un personatge representatiu i importantíssim en el carlisme català -i espanyol- del darrer terç del segle XIX. Tan representatiu i important, tanmateix, com desconegut¹⁴.

¹³. "Más consuelos", CC, 24 juny 1902, p. 1.

¹⁴. Existeixen només alguns pocs articles, necrològics o biogràfics del personatge, escrits des del carlisme, que s'esmenten en les notes que segueixen. Sembla que Viada i Lluch, d'altra banda, intentà de fer una mena d'antologia llauderiana, a partir dels seus principals articles a la premsa. No em consta que s'acabés realitzant. Cfr. Ricardo SUÑÉ, "Estampas barcelonesas. Don Luis Mª de Llauder, prototipo de modestia", El Correo Catalán, 15 juny 1952, s.p.. Quan ja havia escrit aquest capítol va veure la llum un article sobre el carlisme i la guerra de Cuba, analitzats des de l'òptica de Lluís M. de Llauder. L'autora del treball, que ha aparegut a Aportes traduït per Luis Hernando de Larramendi, és Regina Mezei, una historiadora del carlisme vinculada, com Alexandra Wilhelmsen, a la historiografia neo-traditionalista espanyola. Cfr. Regina MEZEI, "El carlismo y la guerra entre España y los Estados Unidos: Luis María de Llauder y El Correo Catalán (Enero-Octubre 1898)", Aportes, núm. 24, 1994, pp. 67-78. Regina Mezei, després de definir l'etapa finisecular com a "*desolador escenario para el Carlismo*" (p. 68) en una evident mostra de desconeixement del període i la matèria, qualifica a Llauder de "*super figura del carlismo catalán*" (p. 68, n. 5). La seva anàlisi deriva dels articles dominicals de Llauder -l'últim el data erròniament, a la p. 69-, amb els quals, més que generar-se una relació intel·lectual, aquesta resulta d'absoluta identificació. La conclusió de l'article és d'antologia: "*En resumen, por tanto, los carlistas adoptaron una postura superpatriótica en relación con la guerra Hispano-Americana, como era coherente con su ideología. La defensa de la patria y de todas sus partes constituyentes era primordial, y el honor reemplazaba a la economía. El liberalismo había cosechado su recompensa de declinar empírico y decaimiento interno. El Carlismo proporcionaba un armazón ideológico particularmente apropiado para explicar la derrota militar y para ofrecer esperanza para un futuro mesiánico. El Carlismo podría siempre renacer de las cenizas. Era la única solución para los problemas de España. Dios había castigado a España por haberse apartado de la religión y sus tradiciones, pero podría ser redimida adoptando el Carlismo. Hispanoamérica, además, no había sido irrevocablemente perdida porque conservaba una comunidad cultural con la madre patria que nunca podría romperse.*" (p. 78). Tot plegat fa que aquest article sigui, excepte per als aimants de la propaganda carlista, prescindible.

Lluís M. de Llauder i de Dalmases va néixer el 8 de maig de 1837 a Madrid¹⁵. Des de ben aviat visqué, però, amb els seus pares, a Catalunya, entre Barcelona (Rambla de Sant Josep, 12, 2on., fins 1856, i a partir d'aquest moment al carrer Hèrcules, 3, 2on.) i Mataró ("Torre de Llauder"), d'on procedia el seu progenitor, Ramon de Llauder i Freixes. En 1851 obtingué el títol de batxiller i set anys després la llicenciatura en Dret Civil i Canònic, a la Universitat de Barcelona. Tenia, llavors, vint-i-un anys¹⁶. I, trenta-un en el moment de l'esclat de la *Gloriosa*. Poc abans havia saltat ja a la palestra periodística. Julio Nombela descrivia, l'any 1871, els antecedents i la fulgurant entrada en el combat catòlico-monàrquic de Llauder de la següent manera:

"Es uno de los jóvenes que por su talento y sus prendas personales honra al partido carlista.

Sobrino del famoso general Llauder, uno de los que más persiguieron a los legitimistas en la guerra civil, habiéndose educado al lado de parientes moderados, su inteligencia previsora, su gran conocimiento de las cosas y de los hombres a pesar de los pocos años que cuenta, le hicieron comprender que la única salvación del país estaba en la bandera legitimista,

¹⁵. Batejat a l'església parroquial de San Ginés de Madrid, el 9 de maig de 1837, amb els noms de Luis Gonzaga, Maria, Antonio, Carlos, Ramón i Miguel, fill de Ramon Llauder, natural de Mataró, de 29 anys, i de Maria Mercè Dalmases, natural de Sant Martí Sesgueioles, de 24 anys. AUB, Expedient: Llauder Dalmases, Lluís, Còpia partida de baptisme.

¹⁶. L'expedient acadèmic de Lluís M. de Llauder a la Universitat de Barcelona era el següent:

Estudis de Filosofia

1er. any		
2on any	1845-46	Regular
3er. any	1846-47	Regular
4art. any	1847-48	Sobresaliente
5è. any	1850-51	Sobresaliente
6è. any	1851-52	Mediano

Estudis de Facultat

1er. any	1852-53	Sobresaliente
2on. any	1853-54	Notabl. Aprovechado
3er. any	1854-55	Notabl. Aprovechado
4art. any	1855-56	Bueno
5è. any	1856-57	Sobresaliente
6è. any	1857-58	Sobresaliente
7è. any	1858-59	Sobresaliente.

AUB, Expedient: Llauder Dalmases, Lluís, Expediente de la Carrera literaria de D. Luis de Llauder y de Dalmases.

*y a los pocos días de la Revolución de Septiembre publicó un folleto proclamando la justicia y la necesidad de traer a D. Carlos al trono de España. Fue uno de los primeros folletos que se publicaron entonces, y llamó tanto la atención, que fue propuesto para diputado en las Cortes Constituyentes"*¹⁷

El fullet que Llauder donà a la llum pública, el primer dia de l'any 1869, portava per títol El desenlace de la revolución española¹⁸. Va marcar una fita, si seguim el propi autor, per una doble raó: per haver estat el primer que alçà a Catalunya la bandera del carlisme -"el 1º de año de 1869 salía mi folleto en que enarbolé el primero en Cataluña la bandera carlista", escrivia a la fi de 1893¹⁹-, i pel fet que aquest fullet, juntament amb els articles de La Convicción, definien unes idees que Llauder considerava inalterades fins a la

¹⁷. El Vizconde de la ESPERANZA [Julio NOMBELA], La Bandera Carlista en 1871. Historia del Partido carlista desde la Revolución de Septiembre, exposición de sus aspiraciones, reseña tan verídica como lastimosa de la última campaña electoral y Biografías y retratos de los senadores y diputados carlistas elegidos por el voto de la nación, Madrid, 1871, p. 305 (de les Biografías y retratos...). L'al·lusió a Lluís M. de Llauder com a nebot del general Llauder era freqüent en les referències biogràfiques a aquest personatge, fetes des del carlisme. Cfr., per exemple, Barón de ARTAGAN [Reynaldo BREA], Políticos del Carlismo, Barcelona, s.d., p. 105.

¹⁸. Luis María de LLAUDER y de DALMASES, El desenlace de la revolución española. Apuntes y consideraciones que es conveniente tener en cuenta para decidirse con acierto en las circunstancias excepcionales en que nos encontramos, Barcelona, 1869. La gènesi de l'obra era explicada per Llauder, a l'alçada de 1894, de la manera següent:

"Cuando llegó la Revolución de Septiembre, comprendí, arrastrado por los grandes pensadores católicos, que se abría un nuevo período histórico que había de ir a parar al punto donde hoy nos hallamos, y al mucho más terrible a que ineludiblemente hemos de ir a parar.

(...).

Abarcando todo el curso de la genealogía del liberalismo era fácil ver que la revolución no podía tener desenlace propio, porque la misma revolución, Saturno de veras, había de devorar sus obras a cada generación a que diera vida, y que la última de éstas, la que sacara las últimas consecuencias del principio democrático liberal, había de ser la destrucción de la sociedad misma.

Y como después de la última destrucción los restos de la sociedad forzosamente han de reanimarse para continuar la historia, y no puede reanimarse sin volver al principio de autoridad, y éste necesita una representación, senté mi juicio, y en 1º de Enero de 1869 lo comunicaba en un folleto, para que sirviera de bandera en la lucha que iba a empezar, diciendo: "El desenlace de la revolución española será, en el orden religioso el triunfo del principio católico, y en el político el restablecimiento de la monarquía tradicional bajo el cetro de Carlos VII".

L.M. DE LL., "Respuesta a un antiguo suscriptor del "Diario de Barcelona" II", 21 gener 1894, p. 11.

¹⁹. L.M. DE LL., "Cartas íntimas", CC, 26 novembre 1893, p. 17. Així mateix, cfr. L.M. DE LL., "Desde Venecia", CC, 29 juliol 1894, p. 8. Tant en aquesta nota com en les de la resta del capítol, s'ha respectat la signatura de Lluís M. de Llauder tal com figura a la fi de cada un dels articles.

seva mort, en una evolució d'exemplar coherència. Entre l'any seixanta-vuit i la fi de la centúria, el pensament, el punt de vista de Llauder no hauria patit alteracions. En una polèmica amb El Movimiento Católico de Gómez, a mitjan any 1893, afirmava:

*"Nuestro punto de vista no es de hoy, sino que es el mismo que tomamos desde que la revolución de 1868 empezó la lucha abierta contra la Iglesia y contra lo que quedaba de la civilización cristiana en nuestra patria. A pelear contra la revolución, moral y materialmente, dirigimos desde el primer momento nuestros trabajos, no a buscar arreglos ni componendas con ella."*²⁰

O bé, en un altre article publicat uns mesos més tard, es pot llegir:

"Mas había formado desde 1868 mi itinerario, y de él no me he desviado nunca. Formar un cuerpo de católico-monárquicos que estuvieran dispuestos cuando viniese el desenlace de la revolución española para hacer triunfar definitivamente el principio católico y la monarquía tradicional de Carlos VII, a fin de reparar los estragos causados por el liberalismo. Y en esta tarea continuo y continuaré mientras Dios me dé aliento.

Fiel a este itinerario resistí a todas las excitaciones que me hacían nuestros antiguos amigos, y permanecí fiel a don Cándido Nocedal, porque así lo había decidido el que era nuestro caudillo.

*No quise seguir en su rebeldía a su hijo, porque esto me desviaba de mi camino, ya que no me conducía al triunfo de lo que me había propuesto en 1868."*²¹

El Llauder del Sexenni era el mateix que en 1888 restava al costat de don Carlos i que havia d'esdevenir, posteriorment, cap regional del carlisme català, igualment com el Correo Catalán seguia la mateixa línia que en anys anteriors el també diari propietat de Llauder, La Convicción. "Hoy defiende -escribia, sobre el Correo Catalán, en 1888²²- lo que ha defendido hace cerca de

²⁰. L.M. DE LL., "Insistimos", CC, 4 juny 1893, p. 10.

²¹. L.M. DE LL., "Cartas íntimas", CC, 26 novembre 1893, p. 18. Uns mesos abans, en ple conflicte carlo-integrista, escrivia a Ramón Nocedal, en resposta als seus atacs: "Sosteniendo, pues, la misma bandera hoy que entonces, ni he cambiado ni soy inconsecuente." Luis Mª de LLAUDER, "Carta al señor Nocedal", CC, 17 juny 1888, p. 9.

²². L.M. DE LL., "Los puntos sobre las fes", CC, 29 gener 1888, p. 12.

veinte años, cuando tenía otro nombre. Y no sé razón alguna para cambiar; antes bien todo le induce a persistir en sus principios y en su conducta."

Malgrat que caldria introduir algunes matisacions al seguit d'afirmacions del publicista carlí, la seva coherència personal i ideològica, fonamentada en tres eixos fonamentals -intransigència catòlica, incondicional submissió a don Carlos i formes tradicionals- no pot ser negada, ans al contrari. Per aquesta causa, a banda del seu interès intrínsec, ens aturarem breument a analitzar l'influent fullet de 1869.

Tal com feren pocs mesos després els neo-catòlics convertits en propagandistes del carlisme -Aparisi i Guijarro, Tejado o Navarro Villoslada, per exemple-, Lluís M. de Llauder va donar a l'impremta unes quartilles que, amb data de primer de gener de 1869, veieren la llum en forma de fullet i amb el significatiu títol de El desenlace de la revolución española. En la situació que vivia Espanya en aquell moment era necessari, segons Llauder, de prendre partit: *"el interés de la patria nos exige tomar partido; vamos, pues a abrir el gran libro que nos ha guiado a nosotros; lean todos en él: nosotros habremos cumplido nuestra misión, y los que hayan leído sabrán a donde les conducirá el camino que emprendan"*²³. Aquest objectiu condicionava l'estructura del text, que era la següent:

- . *Introducción*
- . *Principios democráticos*
- . *Monarquía democrática*
- . *República democrática*
- . *Monarquía tradicional*
- . *Desenlace*
- . *Conducta que deben observar los católicos en las presentes circunstancias*

Tres capítols centrals, per tant, que desgranaven altres tantes opcions que es trobaven llavors damunt la taula, precedits per un apartat on es feien tot un seguit de consideracions sobre els principis democràtics i per una cloenda

²³. Luis María de LLAUDER y de DALMASES, El desenlace de la revolución..., p. IV.

sobre el necessari desenllaç del període revolucionari, acompanyat d'un epíleg dirigit a orientar l'actitud catòlica en aquelles circumstàncies. En les primeres planes del fullet, Llauder intentava de mostrar com la revolució que s'estava vivint era més religiosa que política. En aquest sentit, esperit revolucionari i esperit anticatòlic eren indissociables, i, així mateix, incompatibles eren les llibertats democràtiques -que no s'han de confondre amb els drets de l'home, inalienables i integrants de la condició humana, que existeixen en totes les formes de govern, a diferència dels principis democràtics, només possibles en la forma republicana- amb el catolicisme: "*En dónde hay creencias y virtudes, no se necesitan libertades, no tanto porque sean incompatibles, como porque produciendo la idea religiosa la sumisión y el enaltecimiento del deber, la verdadera libertad viene envuelta en la fe y en la caridad*"²⁴. El demòcrata, en definitiva, no podia conservar la fe. L'escola democràtica europea, per tal de penetrar amb força a Espanya, havia d'enderrocar la unitat catòlica. La llibertat de cultes era el més eficaç dels mètodes, malgrat que en la seva impossibilitat s'havia assajat la separació de l'Església i l'Estat. La conseqüència lògica era el trencament de la llei moral que mostrava "*la sabia armonía que existe en la creación y que nos explica la necesidad de la unión indisoluble del Estado con la Iglesia como base de la justicia y de la autoridad*"²⁵. La dimensió moral, doncs, en la cosmovisió de Llauder i en el pensament tradicionalista en general -com també ha posat de manifest un estudi recent sobre Aparisi i Guijarro²⁶- condicionava i dirigia tota actuació en el terreny polític.

En aquesta situació es plantejaven tres opcions o assaigs: la monarquia democràtica, la república democràtica i la monarquia tradicional. La primera era fruit dels atacs enciclopedistes al principi d'autoritat i a Déu, d'on resultava una progressiva conversió del poble en sobirà. L'assaig francès -la

²⁴. Ibid., pp. 5-6.

²⁵. Ibid., p. 11.

²⁶. José Luis VILLACORTA, La derrota intelectual del carlismo...

Revolució francesa, evidentment-, però, fracassà i els pobles renunciaren a exercir per ells mateixos la sobirania, tot acudint a la fórmula d'*el rei regna però no governa*. El resultat fou la *monarquia democràtica o parlamentària*: un poble sobirà en exercici i un rei representant del poble, equilibrats a través del Parlament. Llauder considerava fracassada aquesta teoria, viciada en el seu origen, ja que, per una banda, era filla de la sobèrbia humana -és a dir, de l'inútil intent de la filosofia racionalista de reduir l'exercici de la sobirania a regles i límits fixos- i, per l'altra, infringia una llei moral. Així,

"Es una ley moral del mundo -escribía el publicista carlí²⁷- que el poder o sea el principio de autoridad debe estar revestido en su esencia y en su ejercicio, de todos los elementos que lo hagan sólido, eficaz y beneficioso.

Esta ley que la recta filosofía nos descubre, es alterada por la monarquía democrática. La razón es obvia. ¿Cuál es el objeto filosófico de la monarquía democrática? El sostenimiento de la soberanía popular sin los inconvenientes de que el pueblo la ejerza por sí solo. El rey reina y el pueblo gobierna.

El poder es uno e indivisible porque es soberano, y porque es soberano es exclusivo. La pluralidad de poderes ha sido siempre insostenible, porque la ley moral ha podido más que la voluntad de los hombres; todo triunvirato después de haber sido turbulento ha terminado por la unidad. Si el pueblo es soberano, no lo puede ser el rey; ¿en virtud, pues, de qué derecho ejerce esta soberanía? Por la voluntad nacional se dice. Entonces caemos en el absurdo de que el monarca, que es el único que no es pueblo, y como tal soberano, tiene por vasallo a éste que lo es. Los papeles están trocados; el soberano obedece y el súbdito manda. ¿Puede con estas condiciones ser respetable y eficaz el principio de autoridad? De ninguna manera; se infringe la ley moral, porque el rey ejerce un derecho que no es el suyo, y el pueblo tiene el de rebelarse cuando es contrariado, pues así se lo consiente su soberanía; el poder por lo tanto no puede ser sólido."

Un cas evident el constituí la caiguda d'Isabel II: no només fou la d'una reina, sinó d'un tron sense fonaments. El poder, en aquestes condicions, no podia ser ni sòlid ni eficaç. La crítica, tanmateix, es concentrava especialment en els partidaris d'una monarquia limitada, entre la democràtica i la tradicional. A

²⁷. Luis María de LLAUDER y de DALMASES, El desenlace de la revolución..., p. 17.

parer de Llauder, no existia terme mig; la tria havia de ser, necessàriament, a favor d'una o altra forma, amb els consegüents principis incorporats. L'avís era prou contundent:

"Tenedlo entendido monárquicos liberales inconsecuentes, la fuerza de los principios y la lógica, que son superiores a los esfuerzos del hombre, os arrastrarán.

*Os asusta el poder real entregado a sí mismo y queréis limitarlo con un parlamento soberano; pero, ¿no observáis que incurris en un absurdo? Para limitar, enflaquecéis lo que amáis, y el enflaquecimiento lleva a la muerte; para evitar que el árbol dé malos frutos, le cortáis las raíces y las ramas, y le ponéis otro al lado que le absorbe la savia y lo ahoga con su sombra. Uno u otro tiene que morir, son incompatibles: ¿optáis por la monarquía? aceptadla tal cual es en su esencia; ¿optáis por la soberanía popular? sed republicanos y seréis lógicos. No os empeñéis en contrariar las leyes del mundo moral, porque son más fuertes que vosotros; el estado actual de España habla con más elocuencia que todas las demostraciones de la filosofía."*²⁸

Cinquanta anys d'aplicació, així doncs, mostraven el fracàs d'aquesta imposició artificial que era la monarquia parlamentària: "*¿Por qué pues os empeñáis en imponerlo al país artificialmente? ¿Por qué matáis su tendencia y carácter especial? ¿No ha sido más gloriosa y más próspera la España bajo su gobierno natural, bajo su forma propia, que bajo los esfuerzos impotentes que habéis hecho para cambiarle el temperamento?*". La monarquia democràtica, o parlamentària -que alguns defenien en aquells moments per temor al poble-, per tant, era anti-natural a Espanya: "*no está conforme, ni lo estará, por más que se haga, con la índole y las tradiciones de nuestro país*"²⁹. Era una mala importació.

El republicanisme, en canvi, malgrat que la nació espanyola no hi tingués inclinació, segons Llauder, es basava en tant que sistema en una llei moral, falsejada, no obstant, en aquells moments. La república podia ser una forma

²⁸. Ibid., p. 20.

²⁹. Ibid., p. 24.

de govern natural i legítima, fins i tot fecunda, com ho demostraven països com Suïssa i Estats Units, però no de la manera en què es presentava llavors: *"hoy la república no representa una forma política, sino una idea religiosa y social que altera los principios y las leyes del mundo moral. La república es hoy la revolución, o sea el trastorno de la ley moral"*³⁰. La república esdevenia una república dominada per l'anticatolicisme i la democràcia, de lliurepensadors: aquest era el problema real a parer de Llauder, ja que només el sentiment religiós podia fer-la acceptable. En aquella situació, així doncs, tot demòcrata havia de ser anticatòlic i viceversa, i tot catòlic havia de ser monàrquic i viceversa, ja que l'esperit anticatòlic de la democràcia moderna conduïa necessàriament a l'íntima unió entre la llei divina i la llei moral de la humanitat. No existia ni terme mig ni cap altra possibilitat. La república era una forma transitòria: la llei moral podia ser desviada parcialment, però a la fi Déu triomfaria. D'aquesta forma, anotava:

*"No, el porvenir no es de la democracia, el porvenir es de Dios, como lo es la eternidad; de Dios, que tolera el orgullo y la rebelión, pero que los humilla y castiga. La democracia personifica la corriente poderosa que arrastra a Europa a rebelarse contra Dios, corriente terrible por las malas semillas que deja, pero corriente que lucha con desventaja contra la tendencia que se manifiesta palpablemente hacia el catolicismo."*³¹

La llei moral es restabliria després de la catàstrofe -amb un pas de més en el camí de la democràcia, *"se hundiría el catolicismo y gemirían los pueblos y se desquiciarían los Estados"*³²-, idea central en el pensament llauderà, clarament deutora de Donoso Cortés, l'obra del qual marcà amb força el tradicionalisme catòlic d'aquesta època. De tota manera, però, malgrat que la situació d'Espanya en aquells dies fos greu, no era desesperada. Existia el remei. Passava per la constitució d'un govern fort, absolutista de fet, com ho

³⁰. Ibid., p. 25.

³¹. Ibid., p. 27.

³². Ibid., p. 27.

havia de ser tot poder que funcionés ordenadament. La monarquia pura, tradicional, en definitiva, *"une perfectamente esta aspiración, hija de la necesidad del momento, con la situación del momento, con la situación del país y de Europa, y con todas las exigencias de la época, de la tradición y de la recta filosofía"*³³. La monarquia havia de ser inexorablement absoluta -si no ho esdevindria el Parlament, o el poble-, tot i que aquesta qualificació no fos prou precisa -*"nosotros con decir rey, lo hemos dicho todo, porque no hay más rey en el verdadero sentido de la palabra, que el que es soberano, el que reina y gobierna"*³⁴-, només, en tot cas, en contraposició a democràtica o parlamentària. El poder del rei està sempre limitat -la sobirania és una emanació de la Providència de Déu-, en tant que només el faculta a legislar sobre els individus per al bé general. La monarquia tradicional constituïa, sens dubte, la solució i el remei per a Espanya, ja que, a més, era l'única que podia garantir-li catolicisme³⁵. Tot país hauria de tenir el govern que necessita, que s'hi identifica, que la llei moral dicta, que és natural en síntesi³⁶. I, a Espanya, aquest era la monarquia tradicional, que tenia en Carles VII *"el monarca justo, sensato y verdaderamente español que necesita hoy el país"*³⁷.

Com aplicar el remei?, era la pregunta que Lluís M. de Llauder es proposava de respondre en l'apartat del seu fullet que titulava "Desenlace".

³³. Ibid., p. 33.

³⁴. Ibid., p. 34.

³⁵. *"¿Y quién puede dar hoy catolicismo en España? -es preguntava Llauder-. Solo la monarquía tradicional que ha jurado conservar la unidad católica, honra de la nación y su gran esperanza, y sostener la autoridad de la Iglesia y sus decisiones."* Ibid., p. 37.

³⁶. *"Porque esta monarquía estaba identificada con la índole del pueblo español, que era religioso y no había conocido ciertas doctrinas y respondía perfectamente a sus necesidades; de otro modo no habría subsistido: lo que no tiene vida propia, lo que no se apoya en una ley moral del mundo es artificial, y cae faltándole el impulso que lo levantó. (...). ¿Por qué lo que califican los demócratas de opresor lo encontraron bueno más de cuarenta y cinco generaciones?"* Ibid., p. 39. I, més endavant, afegia que no existien formes de govern més o menys avançades: *"La forma no implica necesariamente adelanto. Si todo país tiene el gobierno que necesita ¿puede decirse que haya alguno que sea incompatible con la época?"* Ibid., p. 41.

³⁷. Ibid., p. 44.

La força era rebutjada, però en canvi es comptava amb l'auxili d'una mà omnipotent. La solució -sostenia el jove Llauder- es podria aplicar quan s'aconegués la unitat, ja que la divisió dels partits impedia la majoria necessària. Malgrat les aparences, era possible: *"creemos firmemente que no solo nuestra patria, sino la Europa entera camina a una transformación, porque tienden a la unidad religiosa, a la unidad de poder, y a la unidad de partidos"*³⁸. L'esperit modern havia sembrat la divisió a l'interior d'Europa, tot provocant guerres internes i la caiguda de les monarquies. La unitat, però, no fou restaurada, sinó que la divisió va augmentar i la transformació esdevingué inevitable. La pluralitat havia de conduir, a la fi, al dualisme, a l'existència de dos camps radicalment enfrontats: per una banda, el catolicisme amb la legitimitat monàrquica, i, de l'altra, el filosofisme amb la revolució. El pas següent era la unitat, a la qual la marxa natural dels esdeveniments portaria. I aquesta, a Espanya, passava per la república:

"He aquí porqué creemos que la república ha de pasar por España para conducirnos a la unidad. La república producirá el desengaño de los que creen de buena fe en la fecundidad del liberalismo; sacará de la indiferencia a esos hombres que se llaman ateos en política, a fin de tener un pretexto para no hacer nada por el bien; decidirá a los que solo la preocupación o la falta de examen tiene apartados del recto camino y dirigirá en fin a los que a todo trance quieren paz y seguridad, venga de donde venga. La república como precursora de ese día, allanará el camino con su radicalismo para que sea más fecunda la regeneración venidera; la república al deshacer revolucionariamente todas las injusticias y errores políticos de muchos años, dejará el campo despejado, para que lo que venga detrás no encuentre obstáculos que le impidan obrar como convenga para la salvación de España, evitándole así la odiosidad de tener que destruir intereses creados.

Cuando haya llegado ese día tendremos la unidad; la unidad de los pasajeros que acuden a la bomba para evitar que el buque que hace aguas se vaya al fondo.

En aquel día la unidad producirá la aclamación, y la monarquía católica tradicional vendrá a España sin necesidad de contar votos, encontrando españoles solo, no partidos, ni vencedores, ni vencidos; organizando al país, sin vengar

³⁸. Ibid., p. 49.

agravios, ni premiar favores; y sosteniendo esta unidad por medio del buen gobierno, de la justicia y de la moralidad."

I, concloïa:

*"Solo así comprendemos la salvación de España y el entronizamiento de la monarquía tradicional; la concebimos como arco iris que anuncie la reconciliación con Dios, cuál lo fue después del diluvio, no como una nueva tea que venga, aunque sea con recto fin, a ensangrentar los campos españoles y a intentar arrancar el árbol de la democracia antes de que el fruto caiga por su peso. Las ideas no se ahogan porque retoñan, tienen que morir de muerte natural para que se sequen las raíces, y la fuerza no puede llegar a éstas. La fuerza es un vicio de origen del que raras veces se purifican los que la emplean."*³⁹

Sens cap mena de dubte, el missatge final anava dirigit als sectors més bel·licistes del carlisme, que promogueren poc després els alçaments d'estiu de 1869, foren partíceps i víctimes de l'escodada l'any següent i que, novament, empunyaren les armes en 1872, fins a encendre una guerra civil. Per a Llauder -i també, entre d'altres, per a uns personatges fonamentals en aquest moment, Cándido Nocedal i Aparisi i Guijarro⁴⁰-, els excessos de la democràcia no representaven excusa suficient per a la intervenció amb la força, ja que calia deixar obrar la Providència al seu admirable ritme i atendre la crida per aclamació d'Espanya. Que en el cas del carlisme del Sexenni democràtic no s'esdevingué d'aquesta forma és ben conegut. I la resposta de don Carlos a Nocedal a la darrereria de 1871, eloqüent:

"Tienes razón; mis principios, antes o después, han de triunfar, si no es que ha sonado ya la última hora del mundo. Tienes razón; es evidente que a mi me convendría triunfar después del completo castigo: sobre las ruinas, sobre las lágrimas, sobre los remordimientos que abrirían los ojos a los ciegos y sacudirían el frío egoísmo de los apáticos, mi empresa, aunque menos salvadora, sería más fácil y más justiciera."

³⁹. Ibid., p. 50.

⁴⁰. Cfr. Begoña URIGÜEN, *Orígenes y evolución de la derecha española: el neo-catolicismo*, Madrid, 1986, pp. 469-530, i José Luis VILLACORTA, *La derrota intelectual del carlismo...*, pp. 269-273.

Pero mi España querida es antes que yo; yo no quiero un trono asentado sobre el cadáver de mi Patria; por librarla de tanta desolación y tan espantosos horrores, le ofrecí desde niño el sacrificio de mi vida; hoy que los instantes son supremos, yo le daré, si es preciso, mi sangre toda, la sangre de mi mujer, la sangre de mis hijos."⁴¹

Si retornem, tanmateix, per un moment, al text de Lluís M. de Llauder de l'any seixanta-nou, podrem veure com la seva conclusió, que reprenia el propi títol del fullet, era profundament nítida: *"El desenlace de la revolución española será: el triunfo de la idea católica en el orden religioso y el de la monarquía tradicional con Carlos VII en el político."*⁴²

Si durant el Sexenni democràtic va participar en el combat polític i, especialment, excel·lent en el periodístic, en les files catòlico-monàrquiques, a l'etapa de la Restauració -que, pel que fa a l'activitat de Llauder, hauríem de subdividir en dos períodes, 1876-1888 i 1889-1902, amb l'escissió nocedalina com a punt d'inflexió- es superà a bastament en ambdós terrenys. Lluís M. de Llauder, després d'un intent fallit, i molt discutit pel districte de Vic, va ser elegit diputat al Congrés per Berga en 1871, el mateix districte que novament el portà a les Corts vint anys després, el 1891. La següent legislatura -eleccions de 1893- perdé, tanmateix, l'escó enmig d'airades protestes. En 1896 fou elegit senador per Girona⁴³. En el Sexenni visità don Carlos i passà, així mateix, una etapa a l'exili. Les visites, a partir de la postguerra sovintejaren, molt especialment a partir de 1888. De la d'aquell any, precisament, en sortí el document titulat El Pensamiento del Duque de Madrid, que precipità la inexorable sortida del partit de Nocedal i els seus seguidors.

⁴¹. Don Carlos a Cándido Nocedal (Ginebra, 4 novembre 1871), reproduïda a Melchor FERRER, *Historia del Tradicionalismo español*, Sevilla, 1959, vol. XXIII-II, p. 173.

⁴². Luis María de LLAUDER y de DALMASES, *El desenlace de la revolución...*, p. 58.

⁴³. Sobre les eleccions de 1891, 1893 i 1896, cfr. l'apartat primer del capítol III d'aquest treball. En 1869 i 1870, Llauder ja féu petites temptatives -acompanyades d'estrepitoses derrotes- d'acudir a les urnes pel districte de Mataró. Francesc COSTA i OLLER, *Josep Gualba, cronista de Mataró (1873-1876). Guerra carlista i partits polítics del Sexenni Democràtic a la Restauració*, Mataró, 1985, pp. 39-41.

A partir de llavors, Llauder -*"mi fiel y querido Llauder"*, com remarcava don Carlos en el telegrama escrit al cap de pocs moments de conèixer la seva mort⁴⁴- va visitar regularment l'exiliat venecià. Si en la primera època formà a l'interior de la comunió al costat dels anomenats neo-catòlics, tot oposant-se com ells a la via bèl·lica, i en la post-guerra prestà ferm suport a la línia d'intransigència encapçalada per Cándido Nocedal i El Siglo Futuro, en les trifulques que seguiren la mort d'aquest personatge no prengué la via d'aquells que se'n consideraven els legítims hereus, amb Ramón Nocedal, fill de Cándido, al capdavant. Malgrat el seu integrisme, paral·lel al de Sardà i Salvany -encara el gener de 1888, Llauder, i amb ell el Correo Catalán, es proclamava tan intransigent com El Siglo Futuro⁴⁵-, no seguí els que s'anomenaren integristes. La fidelitat al Rei era fonamental per ell. Es tractava d'un dels eixos fonamentals -progressivament essencial- de la seva adscripció al carlisme. La passada vinculació amb Nocedal, que sonava llavors a traïció, l'autoria del "Pensamiento", l'aferissada defensa del pretendent i el fet que, amb ell, el Correo Catalán restés de la banda dels que es consideraven *lleials*, convertiren Llauder en blanc dels atacs provinents de l'integrisme. Ho hem vist en els capítols precedents. No hi insistirem, com tampoc en la seva actuació política i periodística finisecular, també analitzada en diferents punts del treball. Ens limitarem, a continuació, a un simple recordatori. Tanmateix, es fa difícil resistir-se a un exemple, que s'afegeix a d'altres ja referits, de la cruel naturalesa de les topades que sovintejaren entre 1888 i 1891. Així, en una carta oberta a un important personatge entre els escindits, Francisco Mateos Gago -i, implícitament, a Sardà-, escrivia, ja l'agost de 1888, Lluís M. de Llauder: *"Yo no le contesté a usted, como no he contestado a ninguna de las ofensas personales que hace cuatro meses están cayendo como terrible aguacero sobre mi reputación, sobre mis intenciones y aun sobre mi vida privada."* I, tot seguit, concretava la naturalesa de les ofenses. Així, retòricament, preguntava,

⁴⁴. Telegrama reproduït a Sebastián J. CARNER, "El Excmo. Sr. D. Luis María de Llauder", LHO, núm. 25, 21 juny 1902, p. 371.

⁴⁵. L.M. DE LL., "Rechazando una agresión", CC, 8 gener 1888, pp. 9-11.

*"¿Y que diría si supiera usted que en varios puntos de Cataluña se ha hecho dejar el Correo Catalán a sacerdotes a quienes se ha dicho que yo era un calavera, que vivía... malamente, y que a fuerza de disgustos había llevado a mi madre al sepulcro? Pues hay comarcas enteras en que amigos... que no lo serán míos, han imbuído este concepto de mi persona. ¡Qué he de añadir! Hace pocos días fueron a llevar a un convento de Barcelona la idea de que yo no iba a misa, y toda escandalizada se lo contó una pobre monja a un amigo mío."*⁴⁶

Foren uns anys molt durs per al publicista carlí: *"Lo que es cuenta mía - escribía a la fi de 1888⁴⁷- es pedir a Dios, como pido, y esperarlo, como lo espero, firmemente, que, pues todo lo que sufro es por servir su causa santa, me dé todo lo que la malignidad de los hombres me quita injustamente, me libre de las asechanzas de mis enemigos y me dé paciencia para soportar las impertinencias de bajo vuelo que me obligan a bajarme para librarme de ellas."* La seva fidelitat va ser compensada per don Carlos amb el càrrec de cap regional de Catalunya, el principal en la jerarquia del carlisme en aquest territori. Era l'any 1889. Els recels pel seu ascens no mancaren a l'interior del carlisme, com l'episodi de la *sabaterada* posà de manifest, o bé com la desconfiança que regularment aflorava cap a un personatge de passat neo-catòlic i integrista i, sobretot, no combatent. A la fi del segle, a més a més, el seu oficialisme el féu topar amb els sectors crítics del carlisme català. En tot cas, sota la seva direcció, el carlisme català va viure uns anys de gran vitalitat i relativa prosperitat, fins al 1897-1898 més o menys, i uns darrers anys de crisi, divisió i, finalment, de profunda esquerra. Era com si el carlisme català hagués seguit la progressió de la malaltia del seu cap⁴⁸.

⁴⁶. Luis M. de LLAUDER, "Carta al Sr. D. Francisco Mateos Gago", CC, 12 agost 1888, pp. 12 i 13. Poc després, en una altra carta oberta, escrivia: *"No sé por qué me dan ustedes tanta importancia. Tres meses hace, o más, que me están ustedes presentando a sus lectores como ignorante, como ambicioso vulgar, como intrigante, como falsificador de no sé cuántas cosas, como inepto, como enemigo de Nocedal, como traidor a su causa e ingrato a su beneficios, por haberme sacado de la nada y haberme elevado a la posición política que he usurpado (?); y, no contentos con esto, sacan al público mi vida privada y me presentan como culpable de delitos falsísimos que quitan la honra o la estimación pública a quien los comete."* L.M. DE LLAUDER, "Carta al Señor de Burgos y Mazo", CC, 23 setembre 1888, p. 11.

⁴⁷. L.M. DE LL., "Desde Madrid", CC, 9 desembre 1888, p. 12.

⁴⁸. Cfr. l'apartat III.1 d'aquest treball.

Malgrat els càrrecs i distincions polítiques de Llauder, entre 1868 i 1902 la seva veritable activitat i contribució al carlisme es concentrà en la tasca periodística, de publicista al cap i a la fi. Aquí rau, en especial, la importància del personatge. Des de la segona meitat dels seixanta començà a participar activament en la premsa catalana i, entre les publicacions que el tingueren per col·laborador hauríem de destacar El Amigo del Pueblo i El Criterio Católico, en els primers anys del Sexenni, ambdues de caire catòlic integrades en l'amalgama carlina. Tanmateix, fou el diari La Convicción el centre de la seva tasca periodística en els primers anys setanta. Lluís M. de Llauder n'era el propietari i director. Exactament la mateixa situació que es visqué, a partir de 1878, amb el Correo Catalán. La continuïtat entre ambdues empreses era clara:

"Yo quería que otros me substituyeran en la carga que había llevado en la época anterior -escribía Llauder, en referència al Sexenni democràtic⁴⁹-: al ver que el CORREO CATALÁN, fundado en mi ausencia de España, no era carlista, y no había quien quisiera reemplazar a su director, que no podía continuar en su puesto, creí que no debía en conciencia dejar abandonada mi obra, tan necesaria entonces como el día en que la empecé, me sacrificué y adquirí el periódico."

Des de les columnes del Correo Catalán, Llauder prosseguí el seu combat pel carlisme i el catolicisme, i en front de tots els enemics, antics i nous, en especial els catòlics liberals. Les polèmiques amb Mañé i Flaquer i el Diario de Barcelona, com a l'època de La Convicción, sovintejaren. Llauder i Mañé tingueren unes vides periodístiques molt paral·leles⁵⁰. Lluís M. de Llauder, des del Correo Catalán -com Mañé des del Brusi- marcava el ritme i orientava l'evolució del carlisme català. Els puntuals articles de cada diumenge eren, en aquest sentit, bàsics. Si en les dècades dels setanta i dels vuitanta, aquest

⁴⁹. L.M. DE LL., "Cartas íntimas", CC, 26 novembre 1893, p. 17.

⁵⁰. Fins i tot, Lluís M. de Llauder arribà a afirmar, en una ocasió, "que mis empresas periodísticas propiamente son hijas del Diario de Barcelona: es decir de la necesidad de contrarrestar su acción". L.M. DE LL., "Respuesta a un antiguo suscriptor del 'Diario de Barcelona' I", CC, 14 gener 1894, p. 9. És interessant de consultar tota la sèrie de sis articles que Llauder publicà al Correo Catalán amb aquest títol, entre el 14 de gener i el 25 de febrer de 1894. Així mateix, cfr. L.M. DE LL., "El Diario de Barcelona", CC, 19 març 1893, p. 10.

diari constituïa la forma organitzadora i de cohesió més evident, en l'estil imposat per Cándido Nocedal, a la darrera dècada de la centúria era l'expressió oficial de la *jefatura regional*, ostentada pel propi Llauder.

Tot i que el Correo Catalán fos la principal obra de Lluís M. de Llauder en el decurs de la primera meitat de la Restauració, va crear, així mateix, la casa editorial La Hormiga de Oro, que publicà i distribuï nombrosos llibrets i fullets d'abrandat catolicisme. La revista La Hormiga de Oro va veure per primera vegada la llum en 1884. Llauder, com al Correo Catalán, hi aportava regularment el seu article doctrinal, menys de política actual, però, més de reafirmació catòlica. No es pot oblidar, tampoc, La Exposición Vaticana Ilustrada. En el moment de l'escissió integrista, com ja s'ha vist, va jugar un paper decisiu, tant a nivell de l'elaboració de El Pensamiento del Duque de Madrid, com de la posterior fundació, a Madrid i a instàncies de don Carlos, del diari El Correo Español, el principal òrgan del partit (interinament havia assumit aquest rol el Correo Catalán). Entre la segona meitat de 1888 i 1889, Llauder passà, amb aquest motiu, llargues temporades a Madrid. Aviat deixà la direcció del diari madrileny, mentre que assumí la del barceloní fins que la seva malaltia ho va impedir, tot prenent el relleu Salvador Morales. A la seva mort, la propietat del Correo Catalán -a partir de llavors El Correo Catalán- passà a mans de la societat anònima Fomento de la Prensa Tradicionalista, presidida pel duc de Solferino, que nomenà Miquel Junyent com a director⁵¹. En tot cas, la tasca publicística de Lluís M. de Llauder, entre 1868 i la seva mort, fou ingent, tot abocant-hi, a banda de bona part del seu temps, també una altra no menys considerable de la seva fortuna. Sebastià J. Carner, en referència a aquesta dedicació, inseparable del seu intransigent i essencial catolicisme, al·ludia a un apostolat seglar, a una mena de sacerdoci de la causa⁵². El marquès de Cerralbo, al seu torn, en una elogiosa referència destacava, el 1890, que Llauder havia fet "*de su pluma una fortaleza, de su*

⁵¹. Sobre el Correo Catalán, cfr. les planes dedicades a la premsa en el capítol anterior.

⁵². Sebastián J. CARNER, "El Excmo. Sr. D. Luis María de Llauder", p. 371.

*lealtad una gloria y de su inteligencia una cátedra*⁵³.

A partir de 1898, la seva activitat va decaure a causa de la malaltia que, a la fi, el juny de 1902, l'havia de portar a la tomba. La premsa carlista catalana la seguí pas a pas. Aquell estiu, com gairebé tots els estius, havia passat una temporada de descans, normalment al balneari de Cardó, "*por la necesidad de atender a mi salud*", tal com escrivia el setembre de 1896⁵⁴. A mitjan agost es reincorporà a la vida de treball normal, però a principi de novembre caigué malalt i, malgrat que el Correo Catalán comunicava als seus lectors el dia 11 que ja havia pogut sortir de casa seva per anar al costat, uns metres enllà, a l'església dels sants Just i Pastor, afegia també que per prescripció facultativa no podia portar a terme cap treball de tipus mental⁵⁵. De fet, fins el mes de març de l'any següent no tornà a escriure. Així ho contava ell mateix als seus lectors:

*"Cuatro meses largos llevamos de incomunicación con nuestros habituales y benévolo amigos; y esto empieza a hacérse nos ya insoportable. Nos hace falta aquel trato interno, espiritual, en que todos los domingos nos comunicábamos nuestros sentimientos, nuestras esperanzas y nuestros deseos; todos teníamos los mismos ideales, y nuestro anhelo era y es verlos realizados: esto nos unía. Afortunadamente la dolencia que ha motivado nuestro silencio esperamos que habrá dejado nuestra cabeza libre para discurrir: vamos a intentar la prosecución de nuestras tareas, y Dios quiera que salgamos airoso en nuestro empeño."*⁵⁶

Tanmateix, Llauder es veié obligat a desistir de l'empresa. Si ens guiem pels

⁵³. CC, 16 febrer 1890, p. 13.

⁵⁴. L.M. DE LL., "De veraneo", CC, 13 setembre 1896, p. 7. L'any anterior apuntava que havia anat a Cardó per "*la necesidad de restaurar mis fuerzas con el descanso y reparar el estrago que hacen en el cuerpo los incansables trabajos del invierno y la agitación de la vida activa con una buena medicación*". L.M. DE LL., "Desde Cardó", CC, 25 agost 1895, p. 8. Els articles escrits des de Cardó o bé amb referències al descans estival no mancaven cap any al Correo Catalán, tal com es pot veure en la relació d'articles de Llauder que s'ha elaborat i que figura en l'apèndix núm. 2.

⁵⁵. L.M. DE LL., "De veraneo", CC, 14 agost 1898, p. 10; CC, 5 novembre 1898, p. 6; CC, 11 novembre 1898, p. 3.

⁵⁶. L.M. DE LL., "No se esfuerce más", CC, 12 març 1899, p. 10.

articles que cada diumenge publicava al Correo Catalán, al costat del que contenia les anteriors paraules -de 12 de març-, només en trobem un parell més tot al llarg d'aquell any 1899: el 30 de març i el 25 de desembre. I, l'any següent, un total de quatre: els dies 19 de març, 12 d'abril, i 3 i 29 de juny⁵⁷. Es tractava d'articles curts i allunyats del combat polític diari, o setmanal. La seva activitat com a responsable polític també se'n ressentí, en uns moments especialment compromesos. La malaltia anà fent el seu curs per tal d'entrar a la seva darrera fase l'abril de 1902. El 4 de maig era viaticat -no s'havia pogut fer abans a causa de les "*dificultades que experimentaba el paciente para deglutir*"- i l'estancament dels dies posteriors va acabar el 9 de juny amb un fort atac convulsiu -els metges diagnosticaren un quadre de "*meningo encefalitis*"- que el posà a les portes de la mort. Finà l'endemà al matí⁵⁸. Sebastià J. Carner, un dels seus més fidels col.laboradors, escrivia:

*"Don Carlos llora a estas horas la muerte del lealísimo servidor; nosotros lloramos al maestro, al jefe y al amigo; la causa tradicionalista, a la que tenemos la honra de pertenecer, al propagandista esclarecido; la Iglesia uno de sus más fieles hijos; la sociedad un caballero, y su afligida y noble familia -a la que enviamos nuestro más sentido pésame-, un amante hermano y un deudo cariñoso."*⁵⁹

La mort i l'enterrament de Lluís M. de Llauder coincidiren, casualment, amb els de Jacint Verdaguer. Viada i Lluch, jove publicista del carlisme de la darrerïa del Vuit-cents, aprofitava aquesta avinentesa en un discurs pronunciat el 1927 en honor de Llauder, per tal d'afirmar:

"En un día mismo, y a las mismas horas, aflúa la multitud, como arroyo que va engrosando, a nuestra histórica plaza de san Jaime, dividiéndose allí en dos brazos: irrumpía el uno la Casa Consistorial, invadía el otro vetusta casa de la calle de Hércules:

⁵⁷. Cfr. la relació dels articles publicats per Lluís M. de Llauder al Correo Catalán, entre 1888 i 1900, en l'apèndix núm. 2.

⁵⁸. "D. Luis María de Llauder", CC, 4 maig 1902, p. 1; "D. Luis María de Llauder", CC, 10 juny 1902, p. 1; CC, 11 juny 1902, pp. 1-2.

⁵⁹. [Sebastià J. CARNER]?, "D. Luis María de Llauder", CC, 11 juny 1902, p. 2.

el primero constituido por el elemento oficial y por las masas populares en su mayoría, para rendir un último tributo de admiración al cantor de la Fe y de las Tradiciones patrias; el segundo, formado en gran parte por nutridas representaciones del clero secular y regular, de la nobleza, de nuestros leales y de todas, sin excepción, las corporaciones católicas barcelonesas, para rezar ante los mortales despojos del defensor de la Religión y de la Tradición española. En esta doble y simultánea manifestación de duelo, la de Llauder parecía la del sacerdote, la de Verdaguer la del laico. No lo extrañéis: es que con Llauder desaparecía el más firme sostén que las doctrinas católicas tuvieron en España por más de un tercio de siglo; es que con Verdaguer perdíamos un ruiseñor, el más sonoro ruiseñor de esta tierra: no el único ruiseñor."⁶⁰

Retornem, tanmateix, a la vida: a la vida de Lluís M. de Llauder i, més concretament, a una de les principals activitats que l'ocupà. Es tracta, evidentment, dels seus articles dominicals al Correo Catalán, veritable tret característic, signe d'identitat podríem afirmar fins i tot, de la publicació. Diumenge rere diumenge el publicista desgranava temes d'actualitat i de fons, que constituïen, en conjunt, un amàs de doctrina carlista gens menyspreable. Cada setmana oferia vies d'interpretació carlista de la realitat. Si desglosséssim, any per any, els 537 articles dominicals de Llauder publicats entre 1888 i 1900 al diari que dirigia en resultarien les dades següents⁶¹:

1888 ... 40	1893 ... 52	1897 ... 53
1889 ... 48	1894 ... 51	1898 ... 42
1890 ... 46	1895 ... 49	1899 ... 3
1891 ... 50	1896 ... 49	1900 ... 4
1892 ... 50		

⁶⁰. "Biografía del segundo director y propietario de EL CORREO CATALÁN, Don LUIS MARÍA DE LLAUDER, leída en el solemne acto de descubrir su retrato, celebrado en el Palau de la Música Catalana de Barcelona, a 27 de Marzo de 1927, por su autor Don LUIS CARLOS VIADA Y LLUCH", a Quincuagésimo Aniversario de la fundación de El Correo Catalán, Barcelona, 1927, pp. 59-60.

⁶¹. Font: Correo Catalán. Elaboració pròpia. El número d'articles de l'any 1890 podria ser d'un de menys, si en el número del diari de 6 d'abril de 1890 el text "¡Resucita!", no fos obra de Llauder. El dia de publicació -diumenge-, la ubicació en el diari i la temàtica em fan atribuir-li l'autoria, però no puc estar-ne segur, ja que en la col·lecció del Correo Catalán consultada manquen les pàgines on hauria de figurar la signatura. Igualment, en la mateixa col·lecció, manca el número del diumenge 21 d'octubre de 1888, i, per tant, potser s'hauria de comptabilitzar un article de més. En tot cas, no s'alteren substancialment les anàlisis que es poden fer de les dades exposades.

La mitjana del període es situa a l'entorn de 41 articles anuals, tot i que, si es deixa de banda l'any 1888, que Llauder passà en part a Madrid a causa de la creació d'El Correo Español, i els anys 1898-1900, quan la malaltia minava les seves forces intel·lectuals, la mitjana s'apropa als 50 articles/any. A la seva cita dominical amb els lectors -en comptades ocasions, sempre per raons d'un cert pes, l'article s'avança o endarrerí-, acudia puntualment, excepte en circumstàncies que sempre eren ressenyades: malaltia -el gener de 1890 o els anys de la fi de la centúria-, ocupacions electorals -gener de 1891- o derivades dels seus càrrecs en el partit -la segona meitat de 1888 n'era una clara mostra- o vacances, tot i que en poques ocasions fallà el seu text per aquest darrer motiu. Si bé el 30 de juliol de 1893 no apareixia l'habitual article amb motiu del seu estiu i el 26 d'agost de l'any següent es disculpaven ja que Llauder havia arribat de viatge el dia abans, normalment entre agost i setembre es publicaven articles dominicals que el director del Correo Catalán escrivia des de les seves residències estiuenques. Títols com ara "Desde Cardó", "Desde Venecia", "Desde Saboya" o "De veraneo", no ofereixen massa dubtes. Al peu dels articles figurava normalment la inefable signatura L.M. DE LL., però a voltes es poden trobar algunes variacions, amb el nom i/o el cognom sencers, especialment en casos de cartes obertes dirigides a algun personatge -Nocedal, Sardà i Salvany, Martínez Campos- o en els articles escrits en 1888, des de Venècia, on preparava "El Pensamiento", o des de Madrid. Més amunt ja s'ha posat de manifest que aquests articles dominicals tocaven des de qüestions de rabiosa actualitat -d'aquí que un bon grup calgui considerar-los dins del gènere de les polèmiques, sobretot amb el Brusi- fins a qüestions de fons, on destacaven les temàtiques religioses i morals, a banda de les més directament doctrinals, on la funció de publicista i cap del carlisme català es fonien. Els articles de Lluís M. de Llauder, malgrat la seva lògica pretensió d'actualitat, combinaven tres segments: el present (la Restauració), el parèntesi liberal (fi s. XVIII-fi s. XIX) i la llarga existència de la civilització cristiana. A El Correo Español també publicà aquesta mena de textos en els primers temps de l'existència del diari i, així mateix, acudí amb relativa puntualitat a les planes de la revista que havia fundat en 1884, La Hormiga

de Oro, amb uns articles molt més estrictament religiosos, d'acord amb el caire de la publicació. A continuació ens centrarem en els 537 articles del Correo Catalán⁶², per tal de desgranar la ideologia del carlisme català finisecular. La particular visió del món del personatge ha de ser tinguda en consideració, però, subordinada a la seva importància política com a cap del partit a Catalunya i, sobretot, com a publicista que, setmana rere setmana, visitava les llars i els centres carlistes.

Si hi ha alguna imatge profusament emprada per Lluís M. de Llauder en els seus articles dominicals de la darrerria del Vuit-cents al Correo Catalán, aquesta és la dels arbres, amb les seves arrels, branques, fulles i fruits. Arbres que representaven, en la seva dicotòmica i maniquea visió del món, el bé o el mal en tant que desdoblament d'una primigènia unitat. La imatge no era nova. Ni en el pensament catòlic i tradicionalista⁶³, que l'adoptava de la paràbola bíblica dels dos arbres que havien de ser coneguts pels seus fruits (Mt. 7: 16-20)⁶⁴, ni tampoc en els escrits del propi Llauder, que, com s'ha vist més amunt, ja l'havia emprat en diversos passatges de l'obra El desenlace de la revolución española. La implantació de la democràcia a Espanya, per exemple, hi era descrita de la manera següent⁶⁵:

⁶². La relació dels 537 articles de Lluís M. de Llauder al Correo Catalán, entre 1888 i 1900, amb la respectiva signatura, títol, número del diari, data i pàgines, es pot veure a l'apèndix núm. 2 d'aquesta tesi doctoral.

⁶³. "El árbol del error parece llegado hoy a su madurez providencial: plantado por la primera generación de audaces heresiarcas, regado después por otras y otras generaciones, se vistió de hojas en tiempos de nuestros abuelos, de flores en tiempos de nuestros padres, y hoy está delante de nosotros y al alcance de nuestra mano, cargado de frutos. Sus frutos deben ser malditos con una maldición especial, como lo fueron en los tiempos antiguos las flores con que se perfumó, las hojas que le cubrieron, el tronco que las sostuvo, y los hombres que le plantaron." Juan DONOSO CORTÉS, "Carta al Eminentísimo Señor Cardenal Fornari sobre el principio generador de los más graves errores de nuestros días", a Obras de Juan Donoso Cortés, vol. II, Madrid, 1904, p. 388.

⁶⁴. "Pels seus fruits els coneixereu. ¿Es cullen potser raïms dels cards, o figues dels arços? Així, tot arbre bo dona bons fruits, i l'arbre dolent dona fruits dolents. Un arbre bo no pot donar fruits dolents, ni un arbre dolent, donar fruits bons. Tot arbre que no dona fruit és tallat i llençat al foc. Així, doncs, pels seus fruits els coneixereu." (Mt. 7: 16-20). Cito segons la versió dels monjos de Montserrat: La Bíblia, Andorra, 1983, p. 2038.

⁶⁵. Luis María de LLAUDER y de DALMASES, El desenlace de la revolución..., p. 50.

"El árbol ha ido creciendo; en unas partes está en flor y agrada, en España está ya en fruto, y este no parece ya tan hermoso.

La sublevación de septiembre, ayudando a la obra de Dios, que indudablemente ha marcado ya la hora de que caiga el árbol nocivo, ha fecundizado la tierra para que adelante la madurez del fruto; todos los esfuerzos del gobierno por más que haga no producen otro resultado que coadyuvar a esta obra; la sazón llegará a su colmo, caerá el fruto, morirá el árbol y será arrancado."

La imatge finisecular era semblant, amb una línia de continuïtat paral·lela a tot el discurs llauderà, tot i que més contundent, més marcada, més maniquea fins i tot. Uns paràgrafs d'un text de l'any 1896, redactat en una conjuntura que tornava a suggerir esperances de *desenllaç*, ens permeten d'il·lustrar-ho:

"El árbol bueno, es decir, la España tradicional, o sea el pueblo cristiano -escribía Llauder-, trabaja, ora, cumple la ley, sufre y espera: si alguna idea elevada, salvadora, justa y benéfica veis flotar por el espacio, acercaos al árbol y en sus ramas las veréis escritas. Si algunas virtudes resplandecen todavía, si buscáis patriotismo, si necesitáis muestras de religiosidad y elementos para las obras benéficas, en las hojas de estos árboles veréis balancearse estas virtudes y brotar ufanas de sus raíces.

En cambio volved las miradas al otro árbol y veréis que a su sombra todo lo grande, todo lo noble, todo lo patriótico, todo lo justo y todo lo moral se ha agotado; ruinas, incendios, catástrofes, charcos de sangre, cadáveres despedazados y despojados de sus vestiduras yacen en montón a su alrededor. Hojas, ya no existen; los frutos han sido devorados, apenas han brotado los capullos que los habían de dar; las ramas secas, descortezadas para saciar la rapacidad de los que quieren cultivarlo y ya ni siquiera dan sombra; y de todo este montón de miserias y de escombros y de materias en descomposición salen miasmas deletéreos que producen asfixia en el alma y excitan sin poderlas saciar todas las concupiscencias que el calor ardiente del infierno pone en combustión.

Comparad los dos árboles y juzgad. Decid vosotros mismos cuál es el bueno y cuál es el malo. Ved la España de hoy, y

decid si no es el mismo árbol malo que acabamos de estudiar."⁶⁶

Els dos camps quedaven clarament definits, tot implicant exclusivitat la pertanyença a un o a altre. Els identificaven els fruits que produïen⁶⁷. De l'arbre dolent, l'arbre del Mal, és a dir, del liberalisme, el socialisme o l'anarquisme, o d'altres factibles derivacions, no se'n podien esperar bons fruits. "*La causa no está más que en el árbol, en el sistema* -escrivia, en referència a l'estat d'Espanya⁶⁸-, *y hagan lo que quieran nunca lograrán que el tronco estéril dé frutos de vida y de salvación.*" L'única solució era arrencar-lo i substituir-lo per un altre arbre, qualificat com a bo, del Bé o de la Creu: "*que se arranque de cuajo árbol tan nocivo y se reproduzca el que tiene acreditadas sus buenas cualidades*"⁶⁹.

Malgrat que tot plegat era, segons el publicista carlí, ben senzill, hi havia persones i grups que s'entestaven a esperar uns fruits que l'arbre del Mal no podia oferir de cap manera. Es tractava, especialment, dels catòlics liberals. El Diario de Barcelona n'era, a Catalunya, un cas emblemàtic. A rel d'una polèmica oberta a la segona meitat de 1896, entre Mañé i Flaquer i els silvelistes, Lluís M. de Llauder feia els següents comentaris:

"Cuando vemos el Diario en trances como el de hoy y leyendo muchos de sus artículos, nos figuramos ver a un gorrión en medio de un campo árido, saltando de rama en rama de los pocos árboles que allí existen. Ve un frondoso nogal, le seducen sus verdes frutos, se acerca a ellos, salta a su rededor y se

⁶⁶. L.M. DE LL., "La verdad", CC, 19 juliol 1896, p. 8. En aquest article, Llauder feia referència explícita a les paraules bíbliques: el criteri per a saber on es troba la veritat s'ha d'extreure de les paraules de Jesucrist, "*por sus frutos conoceréis el árbol*". Ibid., p. 7.

⁶⁷. "*Es preciso que los pueblos miren al árbol para saber los frutos que han de cosechar*", conclou Llauder en un article titulat, prou significativament, "Según el árbol, los frutos". L.M. DE LL., "Según el árbol, los frutos", CC, 11 octubre 1891, p. 12.

⁶⁸. L.M. DE LL., "Confesiones preciosas", CC, 5 juliol 1891, p. 13.

⁶⁹. L.M. DE LL., "De mal árbol...", CC, 3 gener 1892, p. 15. En el mateix sentit, cfr. L.M. DE LL., "¡Ciegos!", CC, 4 octubre 1891, p. 15, i L.M. DE LL., "La última moda V", CC, 27 agost 1893, p. 9. L'arbre de la Creu, a L.M. DE LL., "Cartas íntimas", CC, 26 novembre 1893, p. 15.

regocija soltando píos a su vista; clava en él su pico, pero lo encuentra duro; se va a otra rama y logra al fin romper la corteza, pero huye en seguida con el pico abierto en busca de otro árbol para quitarse la aspereza que le ha dejado en la boca; se posa en un verde moral que le ofrece sus rojizos frutos, y si bien los encuentra blandos y jugosos, su aspereza no es menor, y saca el pico y las plumas que lo rodean ennegrecidas, por lo cual también se ve impulsado a huir de aquel sitio."

De tota manera, però,

*"No lejos de allí extiende sus ramas una joven higuera; corre a ella, se acerca al fruto, lo picotea, lo encuentra dulce y sabroso, y no sabe apartarse de aquel árbol, en el cual, sin embargo, no quiere hacer su nido; prefiere los árboles que le han parecido más frondosos, solo que no quiere comer de ellos, manteniéndose de las escapatorias que hace al arbolito que tan bueno encuentra, echando a volar en cuanto se mueve el espantajo de trapos que hay en la cima. Pero no es un espantajo, es nuestra bandera que a él le asusta por más que le gusten sus frutos; y con el ruido de sus alas hace huir también a sus lectores, a quiénes él ha conducido a probar su producto."*⁷⁰

L'om, va escriure Llauder en una altra ocasió, no podia donar peres. Encara que se'l cuidés delicadament, en sentit catòlic: *"Ahora parece que el absurdo va entrando en moda a juzgar por los muchos que vienen ofreciéndose y aun trabajando en la tarea de cuidar de este árbol, con la pretensión de que cuidándolo ellos, regándolo con agua bendita, colgando de él rosarios y medallas, zahumándolo con incienso y cortando ciertas ramas, los frutos pueden ser deliciosos, o a lo menos bien pasables, de suerte que no sea necesario poner el árbol del bien en su paraíso, porque ya saben que allí morirá."*⁷¹ Paraules, aquestes, aplicades a les agrupacions, com ara la Lliga dels Pares de Família, en lluita contra espectacles de l'estil de l'ofert per la *Bella Chiquita*, que amb la seva dansa del ventre embadocava i escandalitzava

⁷⁰. L.M. DE LL., "Un pájaro viejo", CC, 8 novembre 1896, pp. 10-11. Els conservadors catòlics i el *Brusi*, escrivia Llauder en una altra ocasió, *"se indignan contra los frutos del árbol, pero que nadie le toque a éste un pelo de su ropa, porque entonces es enfurecerse y pedir la acción severa de la ley"*. L.M. DE LL., "Chocheces", CC, 24 setembre 1893, p. 10.

⁷¹. L.M. DE LL., "Mal camino", CC, 9 juliol 1893, p. 8. L'exemple de l'om i el perer, a L.M. DE LL., "Pedir peras al olmo", CC, 17 febrer 1889, p. 13.

al mateix temps a un bon nombre d'espanyols. Els efectes de lligues d'aquesta mena estaven condemnats a la nul·litat. Les peres no s'havien de cercar a l'om, ans al perer. I el perer era, evidentment, el carlisme.

La dicotomia entre els arbres era de la mateixa naturalesa que algunes d'altres emprades amb menys freqüència, però igualment simbòliques. Els dos plats de la balança, el del bé i el del mal, per exemple⁷². O bé, les dues ciutats -"la de Jesucristo y la de Belial, la de la verdad y la del error, la del bien y la del mal"-, o, així mateix, el parell de camins que hi menaven. O, encara, les dues sements o els dos senyors, Déu i Satanàs⁷³. L'oposició era transportable al terreny de les idees, on pugnaven la idea revolucionària i la idea catòlica. I ho era, encara, a Espanya, en general. Una Espanya liberal irreconciliable amb l'Espanya tradicional, amb l'Espanya catòlica, amb l'Espanya carlista, ras i curt. "El día de la salvación, el día de la batalla, créanlo Vds. -assegurava el director del Correo Catalán als seus lectors⁷⁴-, no habrá más que dos beligerantes: la España liberal y la España carlista." La ideologia del carlisme finisecular es trobava profundament marcada per aquests joc de contraris. La bipolaritat, el dualisme, les dicotomies, de nítides arrels agustinianes, presidien el pensament de Lluís M. de Llauder.

A fi i a efecte de percebre en perspectiva l'origen i desenvolupament de l'arbre del Mal, en la visió llauderiana, es feia necessari de recular molts segles. La consideració de l'era cristiana en el seu conjunt n'oferia les claus de comprensió. Havien estat dinou segles agitats, on l'arbre dolent, l'error, es mostrava com a oponent del catolicisme que els presidia. Així doncs,

⁷². L.M. DE LL., "Ellos y nosotros", CC, 5 desembre 1897, pp. 10-12.

⁷³. L.M. DE LL., "Las dos semillas", LHO, núm. 67, 6 abril 1889, pp. 106-107; L.M. DE LL., "Lo que será", CC, 15 desembre 1889, p. 11 (la citació prové d'aquest article); L.M. DE LL., "La persecución arrecia", CC, 18 octubre 1891, p. 15; L.M. DE LL., "Viaje de regreso", CC, 21 maig 1893, p. 10, i L.M. DE LL., "La gran lucha", LHO, núm. 7, 22 febrer 1897, pp. 98-101.

⁷⁴. L.M. DE LL., "Desde Venecia", CC, 24 novembre 1889, p. 13. Per a la dicotomia de les Espanyes, cfr. també L.M. DE LL., "La Epifanía del Pontificado", CC, 1 gener 1888, pp. 9-12, i L.M. DE LL., "¡Pobre España!", CC, 1 març 1896, p. 12.

"la historia de los últimos diez y nueve siglos no es más que un espejo que refleja el vaivén de la humanidad, ora lamiendo suavemente los pies de la roca donde se asienta la Iglesia de Jesucristo, ora levantándose agitada en furiosas olas movidas por las pasiones humanas queriendo desafiar la solidez de esta roca incommovible.

La historia de estos diez y nueve siglos nos revela la prosperidad, la gloria y la paz que han encontrado pueblos e individuos aceptando los beneficios de la redención, y las ruinas, desastres y disolución que han sido la consecuencia de su rebelde extravío."

El desviament o esgarriament significava, en concret, que *"protestantismo, liberalismo, democracia, socialismo, anarquismo y salvajismo no son más que los escalones que ha ido bajando la sociedad desde que abandonó al catolicismo"*⁷⁵. La continuïtat entre els graons era inexorable. En el replà superior, el Renaixement obria el pas al protestantisme. L'inferior havia d'obrir novament les portes, en tant que reacció, al catolicisme. Una arrelada visió teològica de la història, en el sentit ja desenvolupat per Donoso o per Aparisi, recorria aquestes reflexions. Llauder emprà en alguna ocasió, fins i tot, la idea del parèntesi històric per a al·ludir aquesta etapa de la història de la humanitat iniciada amb el Renaixement i que, al seu parer, en tant que transitòria, estava a punt de finir⁷⁶.

El Renaixement va possibilitar, segons Llauder, l'emancipació de l'enteniment i la corrupció dels costums. I, sobretot, engendrà el protestantisme, amb tot allò que aquest comportava, és a dir, en essència, el lliure examen i la moral lliure. Triomfà en alguns estats, però també influí en els que varen romandre catòlics, tal com la penetració de les obres dels enciclopedistes francesos permetia de mostrar. Del protestantisme n'emanà la Revolució -protesta política derivada de la religiosa-, l'error modern, el

⁷⁵. L.M. DE LL., "El extravío moderno", *CC*, 6 gener 1894, pp. 11-12.

⁷⁶. L.M. DE LL., "Lo esencial y lo accidental I", *CC*, 28 setembre 1890, p. 13. En un article posterior, escrivia que *"Estamos dentro del mismo período histórico que abraza desde el renacimiento hasta nuestros días, sin que haya terminado aún."* L.M. DE LL., "San Felipe Neri", *CC*, 26 maig 1895, p. 11.

liberalisme, en definitiva, altrament qualificat com a llibertat per al mal. L'any 1789 i la Declaració dels drets de l'home -que havia passat a ocupar el lloc dels Manaments, especialment del primer que era la base de la resta, suprimits per la civilització moderna-, en constituïen els punts més emblemàtics. El socialisme i l'anarquisme n'eren la derivació lògica -darrera conseqüència pràctica dels principis liberals-, que el publicista carlí arribà a representar com el vincle pare-fills. D'aquí el crit *¡Matad el Padre!* -única fórmula per a eliminar els fills i evitar ser devorats, ja que la desaparició d'aquests sense la del pare no era factible, segons Llauder-, d'un dels textos. I és que, des de la seva òptica,

"de la Revolución sale el socialismo y las utopías más extremadas, que han de producir un orden de cosas en que por fin, por reacción natural o forzosa, todo vaya recobrando su ordenado asiento, volviendo las inteligencias a la fe, de la cual no se puede prescindir para la vida normal del hombre; los corazones a la virtud, y las voluntades a la unidad, destruída por el libre examen".

La fi del Vuit-cents constituïa, doncs, *"el rabo miserable de aquel monstruo"* que va començar a prendre forma al segle XVI⁷⁷.

La introducció de l'error en la societat, des del protestant al modern, es portava a terme sempre des de dalt cap a baix. La solució, pel contrari, havia de venir de baix. El publicista carlí ho explicitava de la següent forma:

"Es un hecho casi general que todos los errores que la han perturbado [a la societat] han penetrado en el pueblo fiel de arriba abajo, es decir, por la prevaricación de los gobernantes, de las clases altas o de los caudillos sectarios que por la violencia se han impuesto; y que la regeneración social ha venido de abajo

⁷⁷. Aquesta anàlisi es deriva, sobretot, dels següents articles: L.M. DE LL., "Desde Madrid", *CC*, 6 gener 1889, pp. 11-12; L.M. DE LL., "La rebelión moderna III", *LHO*, núm. 214, 7 abril 1892, pp. 146-148; L.M. DE LL., "¡Matad el Padre!", *CC*, 8 maig 1892, pp. 14-16; L.M. DE LL., "Los hijos del error moderno", *CC*, 15, 22 i 29 maig 1892, pp. 12-14, 11-13 i 14-16; L.M. DE LL., "La inmoralidad moderna", *CC*, 23 octubre 1892, pp. 12-13, i L.M. DE LL., "San Felipe Neri", *CC*, 26 maig 1895, pp. 11-12. Les citacions pertanyen a les pàgines 11 i 12 d'aquest darrer article. Sobre el vincle pare (liberalisme)-fills (anarquisme i socialisme), és molt interessant la il·lustració "Los descendents de la masonería", a *LMT*, 14 agost 1897, p. 1.

*arriba, esto es, que abandonado el error por el pueblo fiel en el momento oportuno ha venido el jefe católico a darle el golpe de muerte y a consumir y consolidar la reacción saludable que se había operado en la opinión pública."*⁷⁸

L'error modern o liberalisme, concretament, es va apoderar dels pobles a partir de les classes altes. A Espanya, els culpables foren aquells sectors il·lustrats que llegien els enciclopedistes. Al poble, no obstant, ningú va advertir-lo que aquest sistema anava contra Déu, ja que l'hagués refusat indignat. Per posar fi al domini liberal era imprescindible la formació d'un poble catòlic, que, més aviat o més tard, acabés tenint "*una cabeza católica*". A Espanya -a diferència de França, on no existí el poble catòlic per al regnat del comte de Chambord-, existien els elements indispensables a fi de permetre que el remei s'estengués poc a poc de baix a dalt. "*En una palabra: que hay que hacer católicos - sentenciava. Y si no los hacemos nosotros, Dios los hará por medio del azote. pues hasta que haya un pueblo verdaderamente católico la revolución será la dueña y señora, como hasta aquí.*"⁷⁹

Per tal de caracteritzar l'Espanya liberal, el director del Correo Catalán apel·lava novament a la idea de parèntesi. Interrupció, aquesta, del tranquil desenrotllament de l'Espanya catòlica, conformada com a nació a partir de la seva unitat a la fi del segle XV. Així, escrivia:

"Cuando estas ideas sustituyeron, por golpes de fuerza, el antiguo régimen quedó vencedora la revolución y abierto el paréntesis en la historia, de la misma manera que quedó abierto cuando los cartagineses la conquistaron en parte, hasta que fueron vencidos por los romanos, y que cuando los visigodos y demás razas del Norte volvieron a conquistarla arrojando a los que gobernaban en nombre de Roma y de Bizancio, y que cuando los moros la invadieron en 711 y fueron alejados en

⁷⁸. L.M. DE LL., "Una lección importante I", CC, 17 març 1889, p. 12.

⁷⁹. L.M. DE LL., "Una lección importante II", CC, 24 març 1889, p. 11. La referència al "cap catòlic", procedeix de L.M. DE LL., "Una lección importante I", CC, 17 març 1889, p. 13.

1492.⁸⁰

La conquesta liberal, anotava en un altre article, havia estat una més a afegir a les dels fenicis, rodís, foces, cartaginesos, romans, gots i mahometans. "*¿Y que otra suerte nos puede caber, si Dios no lo remedia, que el ser de nuevo conquistados, cuando el liberalismo haya acabado de embrutecernos y arruinarnos, y nos haya entregado a la anarquía?*", es preguntava⁸¹. En tot cas, a la darrerïa del segle XVIII, moltes coses havien canviat a Espanya, amb la progressiva introducció del liberalisme, entronitzat després de la mort de Ferran VII. La bíblica torre de Babel fou una de les imatges usades per Lluís M. de Llauder per tal d'il·lustrar aquesta fase de parèntesi en la història de l'autèntica nació espanyola, la cristiana⁸².

El liberalisme era un monstre. Era la bèstia de l'Apocalipsi. Era, així mateix, com la serp bíblica, ja que havia temptat els homes de manera semblant com aquesta ho féu amb Adam i Eva: "*dejad a Jesucristo y seréis liberales, dueños de vosotros mismos; esto es: seréis como dioses, pues vuestra razón ilustrada os hará conocer el bien y el mal*"⁸³. El liberalisme era, com ja havia declarat Sardà i Salvany en un famós llibre publicat en 1884 que, malgrat les vies polítiques divergents empreses per l'autor i Llauder a partir de 1888, seguia

⁸⁰. L.M. DE LL., "Cartas íntimas", CC, 29 octubre 1893, p. 11. Sobre aquest parèntesi, cfr. també L.M. DE LL., "Cuestión de tiempo", CC, 20 novembre 1892, p. 12; L.M. DE LL., "Lo transitorio y lo permanente", CC, 18 novembre 1894, p. 11, i L.M. DE LL., "Desde Lucerna", CC, 23 agost 1896, p. 9.

⁸¹. L.M. DE LL., "¡Vergüenzal", CC, 24 febrer 1895, p. 13.

⁸². "*En aquellos tiempos en que bajo la monarquía cristiana todos los hombres en España hablaban la misma lengua y las mismas palabras; esto es, vivían sujetos a Dios en el cielo y al Monarca en la tierra, no había partidos, ni los españoles estaban divididos entre sí por intereses y por soberbias. Por esto hicieron cosas grandes, y los reyes más poderosos y gloriosos fueron los más católicos.*" L.M. DE LL., "La torre de Babel", CC, 1 maig 1898, p. 11.

⁸³. L.M. DE LL., "Lo que se impone", CC, 5 abril 1896, p. 14. Sobre el liberalisme com a monstre i com a bèstia apocalíptica, cfr. L.M. DE LL., "¡Otro año!", CC, 1 gener 1898, p. 11, i L.M. DE LL., "Sin gobierno", CC, 6 desembre 1896, p. 10.

tenint una enorme influència sobre aquest darrer, un pecat⁸⁴. Era, al cap i a la fi, una malaltia. Malaltia de causes múltiples i múltiples efectes, en els camps religiós, moral, econòmic, social i polític. La mort, com a desenllaç, es feia inevitable:

*"Cuando una civilización corre a transformarse, cuando un pueblo ha caído en la disolución, cuando no puede ya vivir tal como está constituido por estar desacreditados los principios, muertas las ilusiones, decaído el espíritu nacional, gastadas las personalidades políticas, agotados todos los recursos, antes de morir suele pasar por una serie de convulsiones que preceden y motivan la transformación inevitable; porque es ley natural que lo que no puede vivir muera, y lo que no puede morir tienda siempre a revivir."*⁸⁵

Finiria, o bé devorada per les seves pròpies creacions, o bé per la intervenció divina, que n'acceleraria el procés, tot aconseguint que la mort no fos desastrosa, ans un preludi de nova vida⁸⁶. Els canvis de govern o de política no solucionaven res, ja que significaven canvis en els administradors de liberalisme, o més o menys liberalisme; simples canvis, en definitiva, de *farmàcia* i de *farmacèutics*. Els *metges* i les *medicines* -en una imatge compartida amb tota la munió de regeneracionismes finiseculars- necessàries es trobaven en el carlisme i el catolicisme⁸⁷. Pel que fa a la malaltia del liberalisme, Lluís M. de Llauder se'n considerava un veritable especialista:

⁸⁴. El pitjor dels pecats que es podia cometre era el de liberalisme, per damunt de la blasfèmia, el robatori, l'adulteri o l'homicidi, afirmava Llauder en resposta a *La Unión Católica*. Un catòlic no podia ignorar-ho de cap de les maneres: *"El que reconoce el orden sobrenatural, el que atiende a la voz de la Iglesia no puede negar que el delito más grave es el que va directamente contra Dios, y que en gravedad le sigue el que va contra la salvación de las almas, en ambas de los cuales cosas se encuentra el pecado de liberalismo. Por esto ha dicho lógicamente el Papa actual que los liberales son imitadores de Lucifer, porque, como éste, quitan gloria a Dios y pierden almas."* L.M. DE LL., "La voz de la conciencia", *CC*, 22 desembre 1889, pp. 13-14.

⁸⁵. L.M. DE LL., "Un síntoma que se revela", *CC*, 11 març 1894, p. 14.

⁸⁶. *"Esto sin contar con la acción del mismo Espíritu Paráclito, que puede por medios a nosotros impenetrables acelerar la terminación de esta época y hacer que su muerte no sea desastrosa, sino convertida en una transformación santa y saludable que acabe con el error liberal que ha invadido estos tiempos."* L.M. DE LL., "La vida del corazón", *CC*, 2 juny 1895, p. 12. Cfr., també, L.M. DE LL., "Enfermedad mortal", *LHO*, núm. 4, 30 gener 1893, pp. 38-40.

⁸⁷. L.M. DE LL., "Crisis", *CC*, 19 gener 1890, pp. 8-9; L.M. DE LL., "La gran cuestión I", *CC*, 18 maig 1890, pp. 11-12, i L.M. DE LL., "¿No lo entienden...?", *CC*, 5 setembre 1897, pp. 6-7.

*"Nosotros, que venimos de largos años estudiando esta enfermedad, analizando sus progresos y estudiando sus remedios, podríamos aspirar al título de especialistas porque a ella venimos dedicando todos nuestros cuidados y larga experiencia."*⁸⁸

Les causes, els efectes i els remeis els descrivia i oferia tot al llarg dels articles que publicava al Correo Catalán, diumenge rere diumenge.

"Hoy nos mata la libertad", sentenciava, en presentar la situació de l'Espanya d'aquell moment, afectada des de feia una centúria del mal de liberalisme⁸⁹. Les causes eren, al mateix temps, de tipus econòmic, polític, moral i material, igualment com els efectes abraçaven tots aquests terrenys. La causa primordial, això no obstant, era d'ordre religiós. Es tractava d'una rebel·lió contra la civilització cristiana i la idea catòlica, d'una lluita contra Jesucrist i la seva Església. En conseqüència, l'origen de la idea moderna, de la revolució i el liberalisme havia de ser cercada en la contra-imatge de Jesucrist, en el contra-pol catòlic: en Satanàs i les forces malignes. El pensament llauderà -i, en general, el pensament tradicionalista-, tal com s'ha afirmat més amunt, era radicalment dicotòmic. D'aquesta forma, al costat -o integradament, ja que ben sovint les fronteres de contingut s'esvaïen- de la Revolució o del Liberalisme, actuaven la Maçoneria i el Judaisme, instruments per excel·lència de l'infern, en perenne lluita contra el catolicisme⁹⁰. Com anomenaran en el futur l'Espanya d'avui?, es preguntava Llauder. Les opcions

⁸⁸ L.M. DE LL., "Cuba. Su estado actual", CC, 10 maig 1896, p. 12. Després dels fets de València d'abril de 1890, en els que el marquès de Cerralbo es va veure implicat, Llauder usava una imatge semblant per a fer-hi referència: *"El señor Marqués de Cerralbo ha hecho el oficio de médico. Iba a visitar a un paciente de la enfermedad moderna, llamada liberalismo, para propinarle el remedio, y el enfermo, en estado de delirio, tiró furioso al recibirle las planchadas ropas de su cama, dejando ver un cuerpo asqueroso, cubierto de llagas y tumores."* L.M. DE LL., "Sobre lo de Valencia", CC, 20 abril 1890, p. 13.

⁸⁹ Luis Mª de LLAUDER, "Carta abierta al Excmo. Sr. General Martínez Campos", CC, 1 octubre 1893, p. 15.

⁹⁰ Cfr. L.M. DE LL., "La gran cuestión I", CC, 18 maig 1890, pp. 11-12; L.M. DE LL., "El verdadero enemigo", CC, 16 novembre 1890, pp. 11-12, i L.M. DE LL., "Lo que somos", CC, 11 novembre 1894, pp. 12-13.

que suggeria eren diverses: Espanya jueva, Espanya maçònica, Espanya liberal, Espanya revolucionària⁹¹. Una diversitat, al cap i a la fi, permesa per una peculiar sinonímia.

Així doncs, causes i efectes de naturalesa diferent convergien, tot esdevenint, a voltes, indestriables. La situació espanyola era descrita de la manera següent a l'alçada de març de 1896⁹²:

"Está en la conciencia de todos que las cosas no pueden continuar mucho tiempo como están; la situación religiosa, la cuestión económica, el malestar social, el pauperismo que se aproxima, el militarismo que se prepara para ser la única fuerza material que domina en España, la disolución y descrédito en que se hallan los partidos liberales y la descomposición del republicanismo convertido en socialismo latente o anarquismo amenazador; la guerra de Cuba y su imposible fin satisfactorio; la situación de Filipinas, amenaza constante que nos ha de desangrar; nuestra falsa situación diplomática, el descrédito del parlamentarismo, ficción repugnante que lo va desmoralizando todo, y otro sin fin de peligros y manantiales de desgracia que van flotando entre las nubes que nos rodean, hacen que todo hombre pensador se fije con espanto en lo que va a venir el día en que estalle este nuevo bólido cuyas llamaradas centellean entre la oscuridad en que nos vamos sumiendo."

Mostra palpable de conjunció de causes, a la qual se'n podrien afegir algunes o treure'n d'altres, segons convingués, amb l'única condició d'aglutinar tot allò que, des del punt de vista tradicionalista, fos negatiu en si o pels seus efectes. Els conflictes colonials de la fi del segle i, més en concret, el de Cuba, permeten d'observar aquesta mena de percepció de la realitat en un escenari més concretable. Cuba estava afectada per la mateixa malaltia que Espanya, que n'havia estat la transmissora. *"Cuando el sistema liberal extendió sus ramas hasta nuestras colonias ultramarinas* -assegurava el cap

⁹¹. L.M. DE LL., "Cuestión de tiempo", CC, 20 novembre 1892, p. 12.

⁹². L.M. DE LL., "De actualidad", CC, 29 març 1896, p. 11. Un text semblant per a gener de 1892, a L.M. DE LL., "De los escarmentados salen los avisados", CC, 31 gener 1892, p. 15.

del carlisme català en els primers mesos del conflicte hispano-cubà⁹³, *entró allí el germen de los males que aquejan a la metrópoli.*" I quan, al cap d'un parell d'anys, les topades estaven en el moment àlgid, Llauder es reafirmava en el seu punt de vista:

*"Era evidente para nosotros que la descatolización de las colonias, hija de la descatolización de la Metrópoli, habla de producir, al fin y al cabo, la rebelión de éstas contra la madre que las pervirtió. El error liberal se rió de todas estas mojigaterías, y pretendió que dándoles a chorro continuo todas las libertades de perdición de que se goza o con que se envenena a la Metrópoli, vivirían contentos, como sucede con el joven calavera a quien su perverso padre le da dinero y facilidad para sostener todos sus vicios."*⁹⁴

A Cuba, doncs, també l'estava matant la llibertat.

La descatolització resultà decisiva. Ho feia notar el publicista carlí quan escrivia que *"aquellos insulares, a quienes se fue quitando toda idea de Dios, fueron perdiendo a su vez toda idea de Patria, de gratitud y de deber, hasta el punto de entregarse al materialismo más desenfrenado"*⁹⁵. La francmaçoneria en resultava la principal responsable. Al costat, però, del judaisme, d'una escandalosa i immoral administració, de les males propagandes, dels drets de perdició o llibertats, o, entre d'altres, del llibertinatge de costums. L'augment de les llibertats havia estat la reacció davant el descontentament i la pressió, tot fent que les coses anessin de mal en pitjor. L'única solució era retornar a la situació anterior, al catolicisme. Pa i fulles de catecisme, exclamava l'articulista parafrasejant el cardenal Monescillo⁹⁶. Per culpa del liberalisme, així mateix, els Estats Units havien

⁹³. L.M. DE LL., "Cuestión gravísima", CC, 22 desembre 1895, p. 13.

⁹⁴. L.M. DE LL., "Cada vez más grave", CC, 16 gener 1898, p. 11.

⁹⁵. L.M. DE LL., "Cuestión gravísima", 22 desembre 1895, p. 13.

⁹⁶. L.M. DE LL., "¡Incurable!", CC, 9 juny 1895, pp. 13-14; L.M. DE LL., "Cuba. Su estado actual", CC, 10 maig 1896, pp. 12-13; L.M. DE LL., "Cuba. Su porvenir", CC, 17 maig 1896, pp. 12-14; L.M. DE LL., "¿Sin aliados?", CC, 5 juliol 1896, p. 11; L.M. DE LL., "¿Qué hacer?", CC, 10 abril 1898, p. 9.

posat els ulls en l'illa de Cuba -els preceptes novè i desè del Decàleg ja no els coartaven⁹⁷- i, a causa de l'estat en què aquell havia deixat Espanya, aquest país no havia pogut respondre adequadament. El director del Correo Catalán es declarava partidari, com ho havia fet al Congrés Vázquez de Mella⁹⁸, d'una guerra frontal amb els Estats Units⁹⁹. En definitiva, els liberals havien destruït l'obra de Colón. Llauder s'exclamava de la participació d'aquests en el quart Centenari del "descobriment", en 1892: "*¿En qué pueden fundar nuestros liberales su admiración y su aprecio a Colón? ¿No es acaso toda su obra la destrucción y la antítesis de la obra del famoso navegante?*". Mentre que Colón era catòlic, els liberals es dedicaven a descristianitzar; Colón consultava els frares i, en canvi, els liberals els foragitaven i assassinaven; el primer aportà possessions a la Corona i els altres les havien perdudes; amb Colón, els colonitzats van ser feliços, i desgraciats amb els liberals; i, mentre el navegant va moralitzar els habitants de les colònies, els liberals els havien fet desgraciats. L'obra de Colón només podia ser represa pel carlisme¹⁰⁰.

⁹⁷. "Si se tratara de gobiernos católicos que quisieran respetar los preceptos noveno y décimo del Decálogo reprimirían su pasión codiciosa, y respetarían la mujer del prójimo -que eso viene a ser para nosotros la bella Cuba- por hermosa que fuera, y renunciarían al deseo de poseer lo que no es suyo, que es lo que mandan esos dos preceptos." Els yankees -així els anomenava Llauder-, però, professaven el lliure examen, que resultava del liberalisme. L.M. DE LL., "Lo de Cuba", CC, 22 març 1896, pp. 12-13.

⁹⁸. Cfr. Obras Completas del Excelentísimo Señor Don Juan Vázquez de Mella y Fariñas, vol. VII (Discursos parlamentarios, II), Madrid, 1932, pp. 46-47.

⁹⁹. "Una España digna y fuerte hubiera dejado de luchar contra los insurrectos y habría declarado la guerra a los Estados Unidos, en cual guerra no habría gastado ni más hombres ni más dinero que los que ha gastado en la cubana; y hoy estaría concluido todo y Cuba quedaría en nuestro poder, o en caso de sucumbir habría sido con honra y pasando a la posteridad como una nación heroica, cual ha sido considerada siempre la nuestra." L.M. DE LL., "De cómo España va subiendo a la Roca Tarpeya", CC, 12 desembre 1897, p. 13. Uns mesos després, afirmava: "Lo que a España le conviene verdaderamente es una guerra formal con los Estados Unidos; la razón y la justicia, al paso que nuestro interés nacional, lo exigen." L.M. DE LL., "Al despeñadero", CC, 17 abril 1898, p. 10.

¹⁰⁰. L.M. DE LL., "El centenario de Colón", CC, 25 setembre 1892, pp. 10-11. La citació, a la p. 10. D'altra banda, pocs dies després, el baró d'Albi pronuncià la conferència que, en commemoració del quart centenari del descobriment d'Amèrica, havia organitzat el Cercle tradicionalista de Barcelona. Afirmava, entre d'altres coses, que "los únicos que con derecho, con razón y lógica podemos celebrar el cuarto centenario del descubrimiento de América somos los tradicionalistas. Como católicos convencidos, como españoles entusiastas y como monárquicos de pura raza, nosotros con mejor derecho que nadie debemos regocijarnos y vestarnos de gala por un hecho que tanto engrandeció el nombre de la patria. Aquella patria de los Reyes Católicos es lo que nosotros queremos, es lo que nosotros amamos. Aquella patria, iluminada por la antorcha de la fe y protegida por la sombra benéfica de la cruz, es la patria tradicional, la patria católica, la verdadera patria española, la que fue grande siempre que el principio católico informó sus actos, sus conquistas, sus adelantos y sus

Les causes i efectes de la malaltia del liberalisme, malgrat la seva conjunció, podien ser desgranades en diferents camps. En primer lloc, el religiós i el moral, que eren d'una extraordinària importància. No era debades que la contraposició fonamental es situés en aquest nivell: liberalisme-catolicisme, i derivats factibles. El liberalisme era "*la expresión de la herejía y del espíritu de la época*"¹⁰¹ i, per tant, absolutament incompatible amb el catolicisme. L'acceptació d'un implicava inexorablement el refús de l'altre, com el mal i el bé, o Satanàs i Jesucrist. El catolicisme liberal era, en conseqüència, una farsa i la hipòtesi una fal·làcia. L'error modern, a fi d'imposar-se, atacà directament els fonaments, allò que caracteritzava i feia gran Espanya: la unitat catòlica. Lluís M. de Llauder ho contava de la següent manera:

"España estaba en posesión de la Unidad católica, y no admitía en su seno otros cultos que los que eran agradables a Dios; la Iglesia era nuestra Madre y nuestra maestra, y el error era perseguido y rechazado como Dios mandaba que lo fuera, y que el bien estuviera amparado y el mal cohibido en nuestro suelo.

Y ¿qué ha hecho "esta España digna de mejor suerte"?

Pues echar por tierra esta preciosa Unidad católica que por tantos siglos había hecho nuestra fuerza y nuestra dicha. Rota esta Unidad, se abrió la puerta a todos los errores, a todas las sectas, a todos los cultos contrarios a lo dispuesto por Dios: la perversión ha llegado a ser arma de gobierno, alma de negocios y medio de proselitismo.

Esta España se ha entregado a la masonería y al judaísmo, enemigos los más encarnizados de Jesucristo; (...)."¹⁰²

descubrimientos; (...)". La darrera part de la conferència, tanmateix, constituïa una protesta contra alguns grups que s'havien adherit a la celebració, com ara els lliurepensadors: "*representando, como representa, la revolución, el librepensamiento y la masonería la antítesis de la antigua y gloriosa España, la negación de nuestras glorias y de nuestra fe y la destrucción de aquel edificio que hombres no revolucionarios construyeron, es un absurdo, un sarcasmo y una irrisión su regocijo y patriotería*". I, afegia: "*Las sectas, la revolución y el liberalismo sólo tienen derecho a conmemorar fechas infaustas para nuestra patria.*" Barón de ALBI, Influencia de la Iglesia católica en el Descubrimiento de América. Discurso por el Sr. ----. Leído en la sesión que el Círculo Tradicionalista de Barcelona celebró en el Palacio de Ciencias el día 16 de Octubre de 1892, Barcelona, 1896, pp. 13-14. Sobre el liberalisme com a destructor de l'obra de Colón i el carlisme com a hereu, cfr. l'apartat següent.

¹⁰¹. L.M. DE LL., "Cartas íntimas", CC, 5 novembre 1893, p. 13.

¹⁰². L.M. DE LL., "Nuestra España... tan digna de mejor suerte...", CC, 11 juliol 1897, pp. 7-8.

Efectes variats d'una evolució degenerativa -"La sociedad se va haciendo salvaje y el hombre una fiera porque viven sin Dios y aun contra Dios."¹⁰³-, en definitiva, que només el retorn a Déu i a la Unitat perduda podien redreçar.

L'atac frontal al pilar bàsic de la societat desencadenava múltiples efectes. La llibertat de cultes, per exemple, restrictivament permesa per la Constitució de 1876. Llauder -i els publicistes tradicionalistes en general- es queixaren sovint de l'extensió del protestantisme a Espanya, tal com ja havien fet en el decurs del Sexenni democràtic¹⁰⁴. Suposava, sense cap mena de dubte, el triomf de l'infern:

*"El triunfo del infierno es completo; Satanás reina ya en España al amparo del Gobierno. Aquella unidad católica que fue la prenda más valiosa de la patria española, donde el error no había podido tener existencia oficial, desde Recaredo, y donde el reinado de Jesucristo era proclamado por las leyes y amparado por los que gobernaban, ya no existe."*¹⁰⁵

Només acceptaven un culte a porta tancada, i demanaven airadament el tancament dels temples, capelles i escoles existents i la prohibició dels llibres protestants. El bisbe Juan Bautista Cabrera acaparà ben sovint els atacs¹⁰⁶. Amb la seva habitual hiperbolitat, el cap del carlisme català assegurava, a la fi de 1894, que *"España está cuajada de templos, escuelas y librerías protestantes; y se necesita toda la fe de nuestro pueblo y todo el*

¹⁰³. L.M. DE LL., "Las dificultades", *CC*, 18 abril 1897, p. 12. En un article anterior, el publicista carlí escrivia: *"El liberalismo es el que con sus propósitos ateos, ha destruido poco a poco la idea de lo sobrenatural. Con la libertad que ha dejado al mal, éste ha borrado la idea cristiana del último fin del hombre, y quitándole el temor de Dios le ha hecho olvidar el Infierno, despreciar el Cielo y concretar todas las aspiraciones al disfrute de la vida presente, al goce de todas las malas pasiones y al desenfreno del lujo y de la vanidad"*. L.M. DE LL., "La inmoralidad administrativa", *CC*, 1 desembre 1895, pp. 13-14.

¹⁰⁴. Cfr. Francisco MARTÍ GILABERT, *La cuestión religiosa en la revolución de 1868-1874*, Madrid, 1989, pp. 55-85.

¹⁰⁵. L.M. DE LL., "Un triunfo del infierno", *CC*, 7 octubre 1894, p. 14.

¹⁰⁶. Cfr. Juan Bautista VILAR, *Un siglo de protestantismo en España (Aguilas-Murcia, 1893-1979). Aportación al estudio del acatolicismo español contemporáneo*, Murcia, 1979, i del mateix autor, "Minorías protestantes bajo el Franquismo (1939-1953)", a *La cuestión social en la Iglesia española contemporánea*, El Escorial, 1981, pp. 335-453; i, Bernardino RUBET, *Vida y obra literaria de Juan Bautista Cabrera Ivars (1837-1916)*, Alacant, 1980.

indiferentismo de los que han abandonado toda práctica religiosa para que solo se cuenten oficialmente de 5 a 6 mil protestantes españoles". I, taxativament, concloïa: "En 1876 no había ninguno"¹⁰⁷. Des de llavors, així mateix, havien proliferat, per una banda, els francmaçons, i, per l'altra, els lliurepensadors i els filòsofs racionalistes i ateu que exercien el seu magisteri a les universitats, instituts i escoles, on pervertien els joves, amb la destrucció de la fe i la moral catòliques i l'extensió dels errors. L'ensenyament de les ciències era especialment conflictiu -la polèmica entre darwinistes i antidarwinistes es trobava en els seus moments àlgids, encara-, ja que topava amb els ensenyaments divins. De tota manera, a parer de Llauder, no tenia raó de ser, és a dir, que ciència i revelació eren totalment compatibles,

"porqué la ciencia verdadera, esto es, el estudio recto de las leyes físicas y morales del mundo, no puede oponerse a la Revelación: Dios lo ha creado todo, Dios es el autor de todas estas leyes, y el verdadero conocimiento de estas leyes no puede llevar más que a la demostración de que son lo que Dios ha dicho que eran. Es una verdad reconocida que toda ciencia o que todo principio que se oponga a la Revelación es ciencia falsa y que no puede haber más sabio verdadero que el que pone de acuerdo sus principios con las verdades reveladas por Dios y definidas por la Iglesia."¹⁰⁸

¹⁰⁷. L.M. DE LL., "La máquina en actividad", *CC*, 9 desembre 1894, p. 17. Cfr., així mateix, L.M. DE LL., "Demos gloria a Dios", *CC*, 25 desembre 1892, pp. 13-14; L.M. DE LL., "Una cruzada", *CC*, 22 gener 1893, pp. 8-10; L.M. DE LL., "Ahí lo tienen ustedes", *CC*, 2 febrer 1893, pp. 18-19, i L.M. DE LL., "No seamos tontos", *CC*, 5 febrer 1893, pp. 12-13. Entre les publicacions contemporànies, cal destacar el fullet *La farsa protestante*, editat per l'Apostolado de la Prensa, on es defineix el protestantisme com "un medio que inventó un fraile muy aprovechado, llamado Lutero, para casarse con una monja y para que todo el mundo crea lo que quiera y haga lo que le dé la real gana...". El lliure examen en seria la base. Cfr. *La farsa protestante*, Madrid, 1893. La citació, a la p. 7. L'interès entre els tradicionalistes per les bases del protestantisme o, millor expressat, de l'error protestant, tenia un altre reflex en el col·laborador de *La Hormiga de Oro* Modesto Hernández Villaescusa, que es doctorà en Filosofia i Lletres el 27 d'octubre de 1896, en un acte on pronuncià un discurs sobre les "Causas de la revolución religiosa de Lutero". Cfr. *CC*, 28 octubre 1896, ed. matí, p. 8. Més interessant, però, és una obra apareguda a principi de segle, dins la Biblioteca del Fomento de la Prensa Tradicionalista, amb pròleg de Benigno BOLAÑOS, àlies ENEAS: Jacinto COMELLA y COLOM, pbro., *La Revolución Cosmopolita y el Protestantismo. Breve estudio sobre la génesis y desarrollo del liberalismo en el orden político internacional por la influencia del protestantismo en los trastornos revolucionarios de los tiempos modernos*, Barcelona, s.d.[1908-1909?]. Segons Melchor Ferrer, Jacint Comella era, entorn de 1907, el consiliari de les Conferències de Nostra Senyora de Montserrat, de dames carlistes. Cfr. Melchor FERRER, *Historia del...*, vol. XVIII-I, p. 301.

¹⁰⁸. L.M. DE LL., "La libertad de engañar", *CC*, 20 octubre 1895, pp. 14-15. Un any abans, d'altra banda, el soci de la Joventut carlista de Barcelona Miquel Barceló, va pronunciar yna conferència al Cercle tradicionalista amb un títol inequívoc: "Necesidad de considerar la Religión católica como

El sistema d'exclusió era d'una remarcable efectivitat. Les idees modernes eren profundament perniciosos. El director del Correo Catalán ho advertia a tots els pares. I per tal de fer-ho acudia a l'exemple de l'hereu de la Corona austríaca, que s'havia suïcidat a principi de 1889. Per quina raó s'havia tret la vida? Llauder no dubtava i responia que a causa d'haver estat educat amb idees modernes. I, tot seguit, exclamava: "*¿Se quiso modernizar al heredero de uno de los tronos más poderosos de Europa, y al quedar modernizado se encontró con el alma muerta; entonces, no pudiendo el cuerpo satisfacer su deseo, concluyó por arrojar también el cuerpo al sepulcro! ¿para qué lo quería ya?*"¹⁰⁹. La moralitat, com si d'una fàula es tractés, era fàcilment extrapolable: calia evitar de totes totes la *modernització* dels fills.

Les polèmiques que tingueren lloc a la darrerria de 1895 entorn a Odón de Buen, permeten de resumir, en un esdeveniment concret, tots els anteriors aspectes. Odón de Buen era un destacat lliurepensador -"*campeón del librepensamiento*", l'anomenà Navarro¹¹⁰-, vinculat a les Las Dominicales del Librepensamiento amb Chfés i Lozano, i francmaçó. Catedràtic d'Història Natural a la Universitat de Barcelona des de 1889, havia escrit diversos tractats sobre zoologia, geologia i botànica. Un parell dels seus textos - Tratado elemental de Zoología i Tratado elemental de Geología- aparegueren a l'*Índex* de llibres prohibits de 1895, i el bisbe de Barcelona donà a conèixer el fet el mes de setembre, al mateix temps que intentà que fos destituït de la seva càtedra a causa de l'ensenyament que hi portava a cap de les teories darwinistes. El rector Julián Casaña prengué la iniciativa apartant-lo de la seva càtedra, tot esperant la resolució governamental. Tot plegat provocà un notable enrenou -el record del decret Orovio i l'anomenada *qüestió universitària* de 1875 es feren inevitables-, tant a nivell periodístic i polític

preliminar de toda investigación científica". Cfr. CC, 13 octubre 1894, ed. matf, p. 4, i CC, 14 octubre 1894, pp. 5-6.

¹⁰⁹. L.M. DE LL., "¿Qué lección!", CC, 10 febrer 1889, p. 12.

¹¹⁰. Emilio NAVARRO, Historia crítica de los hombres del republicanismo catalán en la última década (1905-1914), Barcelona, 1915, p. 175.

com universitari, amb els estudiants al carrer en senyal de protesta. L'ordre públic s'alterà en el decurs de la primera meitat del mes d'octubre. El govern espanyol, davant el caire que prenen els esdeveniments i la seva capitalització per part de sectors republicans -algunes versions implicaven Morayta en la preparació dels aldarulls-, féu marxa enrere en les seves primeres intencions i s'immiscuï de l'afer, tot traspasant la responsabilitat al rectorat. El dia 28 de novembre, el Consell universitari absollia Odón de Buen de tots els càrrecs. El resultat final no només es va limitar a la conservació de la càtedra, sinó que el prestigi i popularitat del lliurepensador augmentaren notablement¹¹¹. Des dels sectors catòlics, del Correo Catalán fins al Diario de Barcelona de Mañé, tot passant pels integristes i les mateixes jerarquies eclesiàstiques, també s'hi invertiren importants esforços, que a la fi no es veieren recompensats.

A parer de Lluís M de Llauder, la culpa d'aquella situació era dels partits de la Restauració, que permetien la llibertat de càtedra i, en conseqüència, possibilitaven l'extensió de l'ensenyament materialista. Odón de Buen se n'aprofitava:

"Existe en la Universidad de Barcelona -escribía el director del Correo Catalán¹¹²- un catedrático que haciendo uso de los derechos que la Constitución le concede -o cree concederle-, dice que es librepensador, o ateo, o anti-católico, que para el caso viene a ser lo mismo; y no se limita a decirlo, sino que hace propaganda de sus principios, no ya en su cátedra, sino en sus excursiones por los pueblos."

I prosseguia:

"En virtud de estos mismos derechos constitucionales, que establecen que nadie será perseguido por sus ideas religiosas, y autorizan la libertad de pensar y de emitir el pensamiento, ha

¹¹¹. Cfr. Pedro F. ÁLVAREZ LÁZARO, Masonería y librepensamiento en la España de la Restauración, Madrid, 1985, pp. 139-148; Pere SÀNCHEZ FERRÉ, "Maçoneria i educació a Catalunya", a Buenaventura DELGADO, dir., Maçoneria i educació a Espanya, Barcelona, 1986, pp. 178-180, i Josep ARQUÉS, "Darwinisme i antidarwinisme a la Universitat de Barcelona: la suspensió d'Odón de Buen de la seva càtedra", a Cinc estudis històrics sobre la Universitat de Barcelona, Barcelona, 1985, pp. 19-66.

¹¹². L.M. DE LL., "Otro caso", CC, 29 setembre 1895, p. 8.

compuesto un libro de texto, conforme al programa de la asignatura que se le ha encargado enseñar."

El llibre fou condemnat per la Sagrada Congregació de l'Índex, que en prohibia la circulació i lectura sota pena d'excomunió. Llauder considerava que calia anar molt més enllà, encara, i actuar contundentment. Amb el règim liberal - encara que s'anomenés catòlic-, però, era impossible. Així,

"A las quejas de los Obispos y a las exposiciones de los padres de familia católicos contestará sin duda el señor Cánovas: ¿Es acaso nuevo el caso de hoy? ¿No devolví yo las Cátedras a los profesores suspendidos de ellas por sus enseñanzas anticatólicas, o si no las devolví, no respeté lo hecho? ¿Cómo puedo yo quitarle la Cátedra a este profesor cuando están plagadas las Universidades e Institutos de individuos que hacen gala de ateos, librepensadores, materialistas, racionalistas y hasta de masones?

¡Un libro! ¡Tanto ruido, dirá, por un libro, y nadie protesta ya contra los textos vivos, esto es, contra las explicaciones verbales, contra los programas y los apuntes de los demás profesores de las mismas tendencias del reprobado!

*¿Cómo ha de atreverse a provocar las iras de los Salmerones, Moraytas, Alás y tantos otros que tienen detrás de sí una prensa numerosa, chillona, que aturdiría el mundo con sus gritos, atrayéndose la simpatía de la prensa judaica internacional y el odio de la masonería contra este atentado a la libertad de la ciencia y el oscurantismo de las instituciones monárquicas españolas? El miedo a estas iras y a estas acusaciones paraliza la acción de los gobiernos conservadores y liberales"*¹¹³.

Per a Llauder, es tractava d'una de les més clares mostres que liberalisme significava, exclusivament, llibertat per al mal, però, en canvi, opressió i esclavitud per al bé. I si no, es preguntava, "*¿Dónde está la libertad para el que sostiene con su dinero la enseñanza oficial y se ve obligado a ser un héroe, un mártir, si no quiere desobedecer a la Iglesia y perder su alma y la de sus hijos?*"¹¹⁴ El to de les consideracions del periodista pujà

¹¹³. Ibid., pp. 9-10.

¹¹⁴. Ibid., p. 10. Sobre Odón de Buen, el redactor en cap del periòdic carlista gironí El Baluarte, Baldomero TRULLÁS, publicà el fullet Odón de Buen y sus obras ante las leyes españolas. Cfr. CC, 2 octubre 1895, ed. matí, p. 4.

sensiblement, tanmateix, com a reacció a les manifestacions d'adhesió a Odón de Buen. Semblava que tots els mals que patia el país eren suportables, però, en canvi,

*"que venga un Obispo a manifestar en nombre del supremo Pastor de la iglesia que un libro que sirve de texto está plagado de errores contra la doctrina católica, y que el catedrático que inculca a sus alumnos estos errores se vea expuesto a ser cohibido de su científica tarea, esto ya es otra cosa, esto ya no puede soportarse; esto levanta de sus asientos y echa a la calle a los alumnos que le han tomado cariño a la libertad, y conmueve a los partidos políticos avanzados, poniéndolos en movimiento para defender esta sagrada libertad de la ciencia, tomando a pecho su defensa el anarquismo, el socialismo y las clases tan alejadas del templo del saber como más frecuentadoras de los templos de Baco."*¹¹⁵

Però, en què consistien aquestes tan invocades llibertat de la ciència i de càtedra? Doncs,

*"en el derecho de decirle a Dios que no entiende palabra en lo que ha creado y conserva, y que esto lo sabe mejor la ciencia moderna; de decirle a la Iglesia que es una embustera y una ignorantona atrasada, y una oscurantista intolerante, que quiere apagar las luces del saber humano; y que el Papa y los Obispos se meten en lo que no entienden y en lo que no les importa, o no debería importarles, si no se propusieran con su tonto magisterio tener sujetos los entendimientos y los corazones por medio de la ignorancia"*¹¹⁶.

La ciència, però, era limitada, i restava supeditada a Déu, a la Revelació. En conseqüència,

"pedir la libertad de la ciencia y de la cátedra para negar las verdades que esta Revelación nos hace conocer es destruir todo el plan Divino, es perturbar el orden moral de las sociedades y desviar al hombre de los caminos que Dios le trazara, induciéndole a errar en todo, y en su consecuencia a

¹¹⁵. L.M. DE LL., "La libertad de engañar", CC, 20 octubre 1895, pp. 13-14.

¹¹⁶. Ibid., p. 14.

desobedecerle por completo"¹¹⁷.

La negació de Déu era el primer pas cap a la negació de l'amo, i d'aquí a l'anarquisme hi havia menys d'un pas. La culpa, en definitiva, era dels que havien autoritzat la llibertat de càtedra. Amb el temps, però, en pagarien directament les conseqüències.

Les citacions anteriors han estat llargues, però molt clarificadores del pensament llauderà. Abans d'abandonar el camp religiós i moral per tal de passar al de l'economia, però, hauríem de considerar breument alguns altres efectes que acompanyaven l'extensió del maçonisme i el lliurepensament, del protestantisme i l'ensenyament "modern", amb uns mateixos punts de partida en el qüestionament catòlic, amparat per la Restauració. Es tracta de la proliferació de la immoralitat i la blasfèmia, juntament amb la pèrdua de tradicions d'arrel cristiana. Mostraven, en conjunt, la progressiva manca de respecte per tot allò religiós que comportava el liberalisme. I la descatolització de les masses, sens dubte. Així,

*"Esta generación de pilluelos con que tropezamos de continuo, que no tienen idea de moral ni de religión, que viven del vicio, que ni se casan ni podrán ser buenos padres de familia, formados en las tabernas y en los talleres, impregnados en las ideas disolventes que les proporcionan los periódicos a ellos destinados, ¿qué pueden ser más que enemigos de una sociedad que les desprecia y abandona?"*¹¹⁸

L'augment de la prostitució i la proliferació de la pornografia, ja fos a través de publicacions o espectacles com la dansa del ventre de la *Bella Chiquita*, constituïen mostres de l'aplicació del liberalisme en tant que llibertat per al mal, en tant que dissolució moral. Així mateix, ho eren la blasfèmia -és a dir, ofendre Déu-, el treball en diumenge -la no santificació de les festes- o, fins i tot, unes qüestions tan puntuals com la celebració del dia primer de l'any,

¹¹⁷. Ibid..

¹¹⁸. L.M. DE LL., "Porvenir del carlismo", CC, 23 setembre 1894, p. 10.

vista per Llauder com un perill per a la veritable festa cristiana del Nadal, o bé el nou costum de donar la mà -"Es una conquista democrática que nos ha igualado a todos y que ha roto todos los respetos y todas las consideraciones."-, una clara mostra del deteriorament de la tradició en matèria d'urbanitat. Les solucions immediates -de fet, però, l'única passava per atacar l'arrel del mal- havien de ser dràstiques: un ban, per exemple, que especifiqués que

*"el domingo es día que pertenece a Dios y que Dios ha concedido al hombre para su santificación y su descanso; el que haga trabajar y el que admita el trabajo en tal día irán a descansar y a santificarse a la cárcel por veinticuatro horas. Por cada blasfemia contra Dios y sus Santos pagará el contraventor una peseta en el acto si viste blusa, y pasará tres días en la cárcel si lleva levita"*¹¹⁹.

La culpa, aquí també, havia de ser atribuïda als governants que havien permès el desplegament liberal. La premsa, per últim, més la de gran circulació -peril·losa a causa de la seva aparent innocuïtat- que no pas l'estrictament antireligiosa, contribuïa amb escreix al procés desmoralitzador derivat de l'atac a les bases catòliques de la societat espanyola.

Si bé la qüestió econòmica era considerada fonamental per Lluís M. de Llauder, més encara, com hem pogut comprovar, ho era la moral, és a dir l'estat dels esperits i les idees. La raó era senzilla d'entendre: la qüestió moral

¹¹⁹. L.M. DE LLAUDER, "Desde Madrid", CC, 18 novembre 1888, p. 13. Cfr. L.M. DE LL., "Dispensen", CC, 4 gener 1891, p. 15; L.M. DE LL., "El verdadero enemigo", CC, 12 juliol 1891, pp. 11-12; L.M. DE LL., "La inmoralidad moderna", CC, 23 octubre 1892, p. 12; L.M. DE LL., "Mal camino", CC, 9 juliol 1893, pp. 7-9; L.M. DE LL., "Cartas íntimas", CC, 17 desembre 1893, pp. 14-15, i L.M. DE LL., "Desde Cardó", CC, 25 agost 1895, p. 9. Les reflexions sobre la pèrdua de la tradició en matèria d'urbanitat, era desenvolupada pel publicista carlí en un bon nombre d'articles: L.M. DE LL., "Forma y fondo. La grosería", LHO, núm. 26, 15 juliol 1897, pp. 402-404; L.M. DE LL., "Forma y fondo. Inconvenientes de la grosería", LHO, núm. 27, 22 juliol 1897, pp. 419-420; L.M. DE LL., "Forma y fondo. La finura", LHO, núm. 42, 15 novembre 1897, pp. 658-660; L.M. DE LL., "Contra la grosería", LHO, núm. 8, 28 febrer 1898, pp. 114-115; L.M. DE LL., "Concretemos", LHO, núm. 11, 22 març 1898, pp. 162-164 (la citació sobre el significat de donar la mà, prové d'aquest article, p. 163); L.M. DE LL., "Contra las incorrecciones. De los guantes", LHO, núm. 12, 31 març 1898, pp. 178-179; L.M. DE LL., "Contra las incorrecciones. Del saludo", LHO, núm. 14, 15 abril 1898, pp. 211-212; L.M. DE LL., "Contra las incorrecciones. De las manos y de los brazos. De las piernas. Del bastón", LHO, núm. 15, 22 abril 1898, pp. 226-228, i L.M. DE LL., "Contra las incorrecciones. De los invitados", LHO, núm. 18, 16 maig 1898, pp. 275-278.

era la mare de les qüestions econòmica, política i social. "*Créese generalmente que estamos mal* -escrivia¹²⁰- *porque tenemos encima una gran crisis económica que afecta a todos los valores y a todos los intereses materiales; cuando la verdad es que tenemos esta crisis económica porque la sociedad está mal, tiene una organización irregular y corre por sus venas sangre viciada.*" El liberalisme, en l'ordre econòmic, havia Immergit Espanya en una crisi de la qual no era possible sortir, a excepció que no es deixés de banda la cura dels efectes per tal de passar a destruir la veritable causa. Això era el que Llauder impugnava, posem per cas, de les lligues agràries que s'estaven formant com a reacció a la difícil situació del camp. El moviment era lògic, però els remeis proposats no afectaven el veritable origen del mal. De tota manera, l'esperança es dipositava en el fet que, com que els efectes serien cada vegada més inaguantables, a la fi la gent s'adonaria que l'única solució possible era d'atacar la primigènia causa¹²¹.

Quin era l'abast real de la crisi? L'agricultura es trobava en un estat de total ruïna, especialment la vinya, una de les principals riqueses del país¹²². Permetien d'explicar-ho tres elements: els efectes de la desamortització, el rol de l'Estat en la producció i la distribució i, per últim, la política econòmica lliurecanvista. Amb el procés desamortitzador, el liberalisme s'apropià de la riquesa privada, que els anteriors posseïdors feien productiva amb previsió i intel·ligència, i la va repartir entre agricultors improvisats, que van arruïnar les finques. D'altra banda, va conduir a la desaparició de la gran propietat i el fraccionament excessiu de les finques, que contrastaven amb el fet que els productes estrangers competitius arribaven, a la fi del segle, provinents de

¹²⁰. L.M. DE LL., "La causa", CC, 15 novembre 1891, p. 14.

¹²¹. L.M. DE LL., "Las ligas agrarias", CC, 9 setembre 1888, pp. 9-10.

¹²². Al Correo Catalán aparegueren en diferents ocasions articles dedicats a l'agricultura, a voltes en el marc d'una secció específicament titulada "Revista de agricultura", que signava *Un propietario agricultor*, pseudònim que corresponia a Pere C. SOBREGRAU. Sobre aquest personatge i la secció, cfr. JAUMAS, "De Agricultura", a Efeméride Bibliográfica de El Correo Catalán 1876-1926, Barcelona, 1926, s.p.. En altres periòdics carlistes, com ara Lo Gení Catalá de Vilafranca del Penedès, també van veure la llum alguns articles sobre tema agrícola i, més en concret, sobre la vinya, signats per *Un vinyataire retrógrade* o, a voltes, per J. ALMIRALL.

grans extensions agràries. I, per acabar de reblar el clau, l'Estat havia dilapidat els ingressos de la venda de béns desamortitzats, tan eclesiàstics com civils. En definitiva, assegurava el periodista en un dels seus articles dominicals, caldria escriure un llibre "*si hubiéramos de expresar los desastrosos efectos que ha producido la desamortización en España*". Pel que fa a la segona qüestió, el socialisme de l'Estat, en tant que representant econòmic de la sobirania nacional, havia introduït modificacions en la forma de produir i distribuir la riquesa pública. D'aquesta riquesa, sobretot procedent de la propietat, se n'apoderava l'estat, que la utilitzava en benefici propi. L'Estat havia substituït l'autoritat real, ja no demanava allò que necessitava a la propietat, com feia abans el rei a les Corts, sinó que ho exigia directament. El tercer element concernia la comercialització dels productes agraris. Espanya portava a terme una política excessivament lliurecanvista, obligada per la seva pròpia debilitat en el marc europeu. Els vins n'eren els grans afectats. De tota manera, Llauder feia una crida als viticultors a treure lliçons de la darrera crisi -dificultats de venda, caiguda dels preus i descens dels beneficis havien estat els efectes d'una crisi, especialment evident des de la darrereria dels vuitanta, provocada per la suma de la incidència de la fil·loxera i la sobreproducció¹²³- i millorar la producció, a fi de guanyar nous mercats, ja que el gènere era de qualitat superior. La ruïna dels viticultors, però, obligava el govern a cercar solucions, que Llauder no veia possibles en aquell estat de coses¹²⁴.

¹²³ Cfr. Josep IGLÉSIES, *La crisi agrària de 1879-1900: la fil·loxera a Catalunya*, Barcelona, 1968; Ramon GARRABOU, "La crisi agrària de finals del segle XIX. Una etapa en el desenvolupament del capitalisme", *Recerques*, núm. 5, 1975, pp. 163-216; Josep PUJOL, "La crisi de malvenda del sector vitivinícola català entre el 1892 i el 1935", *Recerques*, núm. 15, 1984, pp. 57-78.

¹²⁴ L.M. DE LL., "La cuestión económica II", *CC*, 5 febrer 1888, pp. 10-12 (d'aquí, a la p. 11, procedeix la citació sobre les desamortitzacions); L.M. DE LL., "Desde Madrid", *CC*, 24 maig 1891, p. 11; L.M. DE LL., "La crisis económica actual I", *CC*, 25 octubre 1891, pp. 12-14; L.M. DE LL., "La crisis económica actual II", *CC*, 1 novembre 1891, pp. 13-14; L.M. DE LL., "Un rato de conversación", *LHO*, núm. 197, 30 novembre 1891, pp. 517-519; L.M. DE LL., "¡Sin solución...!", *CC*, 13 desembre 1891, pp. 12-13; L.M. DE LL., "Incurable", *CC*, 9 juny 1895, p. 12; L.M. DE LL., "Un timo económico", *CC*, 16 juny 1895, pp. 11-12. En la vetllada inaugural del Cercle tradicionalista de Sants, Martí i Trenchs assegurava que l'agricultura "*farà aviat lo darrer badall, entre contribucions, consums, tractats de comerç, vi artificial, etc.; de manera que fa por lo número de centes finques que estan embargades per no poder pagar los exorbitants tributs que pesen sobre d'ella; i per acabar-ho d'adobar, sempre es van afegint noves malures a l'agricultura, tant en lo plà com a la muntanya, que a manera de sangries la van debilitant, decandint i extenuant; puix a la vella de l'oldium s'hi ha anyadit la del mildiu i fil·loxera, lo blanc i negre, la serpeta i moltes de noves, que sempre en van sortint, com si no en tinguéssim encara prou amb la plaga liberal, que es pitjor que totes elles plegades.*" Joan MARTÍ y

El carlisme era declaradament proteccionista, com havia quedat patent en la famosa Carta-manifest de don Carlos al seu germà, de l'any 1869. El seu màxim dirigent a Catalunya denunciava l'octubre de 1893 que el ministre Moret estava col·locant "*a la industria, a la agricultura y al comercio a los pies de los productores extranjeros*"¹²⁵. Els mercats espanyols eren oberts a la producció estrangera, mentre que l'espanyola trobava dificultats per a ser exportada. La dificultat governamental de negociar tractats de comerç favorables esdevenia prou patent. Malgrat les reformes en sentit proteccionista aplicades en diferents conjuntures per part del govern, Llauder desconfiava de la seva materialització, ja que no es podia oblidar que aquells que les impulsaven eren liberals. El lliurecanvi constituïa una de les conseqüències derivades de l'error modern, que havia conduït la producció nacional a la ruïna i a l'empobriment Espanya. Mentre el país s'inundava de productes estrangers, aquest inundava d'or els altres països. Així, "*en alas de la libertad*", sentenciava Llauder, el diner "*ha huido a suelo extranjero, donde debe pasárselo más alegremente que aquí*". La moneda -escrivia en un altre lloc- "*sale de España en ríos que van a enriquecer las naciones que nos explotan*"¹²⁶.

La ruïna de l'agricultura tenia, a banda d'una primera gran conseqüència que era l'emigració a gran escala¹²⁷, efectes directes sobre la indústria. No

TRENCHS, Lo liberalisme és la ruïna moral y material d'Espanya. Discurs llegit en la vetllada inaugural del Círcol Tradicionalista de Sans, Barcelona, 1891, pp. 10-11.

¹²⁵. L.M. DE LL., "Cartas íntimas", CC, 8 octubre 1893, p. 12.

¹²⁶. L.M. DE LL., "La cuestión económica III", 19 febrer 1888, p. 10; L.M. DE LL., "Las ligas agrarias", CC, 9 setembre 1888, p. 10. També, sobre el lliurecanvisme, cfr. L.M. DE LL., "Las reformas económicas", CC, 28 desembre 1890, pp. 9-11; L.M. DE LL., "La crisis económica actual I", CC, 25 octubre 1891, pp. 12-14; L.M. DE LL., "La crisis económica actual II", CC, 1 novembre 1891, pp. 13-14; L.M. DE LL., "¿Qué decadencia intelectual!", CC, 10 gener 1892, pp. 13-15, i L.M. DE LL., "Esto no puede seguir...", CC, 28 abril 1895, p. 14.

¹²⁷. En la situació de llavors, amb un estat liberal omnipotent, "*no es posible ninguna industria; se ha de cerrar el comercio, los agricultores no pueden cultivar sus tierras; y de ahí la muerte del obrero, de ahí la emigración forzosa de miles y miles de jornaleros y pequeños propietarios, que, con los ojos arrasados en lágrimas, han de desprenderse, quieras no quieras, de los brazos de su madre patria, para ir a parar, después de un largo y fatigoso viaje, en los de una mala madrastra, que los recibe como criaturas extrañas y como extraños los trata siempre, privados de todo cariño, desierta de su corazón la alegría, y sin poder oír allí jamás una palabra de consuelo, nada que endulzar pueda las penas de tan*

debades era el principal sector productiu. Mentre l'agricultura seguís essent la *cenicienta* de la casa -escrivia Llauder-, és a dir "*que no da de comer*", la indústria gaudiria de poca prosperitat, i, més encara, quan es trobava amb uns "*mercados restringidos por las exigencias diplomáticas de las naciones ricas y poderosas, mal reprimidas por nuestros gobernantes liberales*"¹²⁸. Els interessos dels comerciants, a més a més, topaven sovint amb els dels industrials, en tant que expressió directa de la dicotomia lliurecanvisme-proteccionisme. A la indústria, així mateix, se li podien aplicar les consideracions anteriors sobre el rol estatal. "*Todo el país productor está exhalando gritos de angustia y pidiendo remedio*", afirmava a l'alçada de 1895¹²⁹. Els ferrocarrils mereixien, en canvi, un apartat especial. Es trobaven en mans d'especuladors estrangers, del judaisme al cap i a la fi. Tal com bona part de la banca, de la Borsa i de les mines. L'endeutament del govern feia que aquest no pogués reaccionar i que hagués de cedir vegada rere vegada davant la banca jueva, que vivia de la ruïna d'Espanya. En el següent apartat, retornarem sobre aquest tema amb més detall. En el fons, l'element desencadenant era la pertorbació que el liberalisme havia introduït en l'ordre econòmic, "*que ha alterado profundamente las leyes cristianas que regían en la producción, en la distribución y en el consumo de la riqueza*"¹³⁰.

Una alteració, aquesta que descrivia Llauder, que féu blanc directe en el terreny hisendístic. Els governs liberals havien dilapidat la riquesa del país, al mateix temps que eren incapaços de crear-ne. La *sindineritis* era la malaltia de

cruel emigración." UN ERMITAÑO [Josep SORRIBAS], "¡Pobre España!", CC, 11 juliol 1890, ed. matf, p. 9.

¹²⁸. L.M. DE LL., "Esto no puede seguir...", CC, 28 abril 1895, p. 14. Cfr. també L.M. DE LL., "¡Incurable!", CC, 9 juny 1895, p. 12.

¹²⁹. L.M. DE LL., "Esto no puede seguir...", CC, 28 abril 1895, p. 13.

¹³⁰. L.M. DE LL., "La cuestión de los ferrocarriles", CC, 12 juliol 1896, p. 9.

l'època¹³¹. Espanya s'empobria i generava un enorme deute. A més a més, algunes de les mesures introduïdes pels governs havien tingut efectes nefastos, com ara la devaluació provocada per la introducció del paper del Deute, en tant que element alterador de les antigues lleis de la producció. De la manera que segueix ho contava Llauder:

*"Alteradas así profundamente las leyes de la producción de la riqueza sucedió lo que era inevitable; que los capitales huyeran de la agricultura, donde encuentran corta y penosa retribución, y se fueran a engrosar las arcas del tesoro comprando todos los papeles de Deuda pública que el Gobierno echara al mercado, creyendo que tenían sólida garantía, crecido interés y seguridad de cobro."*¹³²

Els problemes hisendístics eren, indubtablement, inherents al liberalisme. Llauder feia les següents reflexions, amb motiu d'unes discussions parlamentàries, l'any noranta-u:

"Es la ciencia del liberalismo; es lo que vemos hace años practicar a la hacienda liberal. El sistema moderno, dicen, es magnífico, excelente, lo único que tiene es que es un poco caro; vivir a la moderna y pagar a la antigua, añaden, es imposible. Y tanta prisa se dan en demostrar prácticamente este axioma, que después de haberse comido los miles de millones que importa la desamortización eclesiástica y civil, de haberle estado sacando a la nación cuanto han podido, de haber empeñado el caudal de nuestros hijos y nietos, cargando sobre ellos la obligación de pagar los miles de millones que el crédito va proporcionando sobre la Hacienda de lo porvenir, de haber vendido minas, propiedades y cuanto los gobiernos han encontrado que sea susceptible de convertirse en dinero, se encuentra el de hoy con que ni así puede saciar la voracidad del dios-Estado moderno, el cual por medio de sus sacerdotes está pidiendo millones y

¹³¹. L.M. DE LL., "La cuestión económica III", CC, 19 febrer 1888, p. 10; L.M. DE LL., "¡Sin solución!", CC, 13 desembre 1891, p. 12, i L.M. DE LL., "¡1893! Lo que pide", CC, 1 gener 1893, p. 13. Un exemple de dilapidació de recursos eren, a parer de Llauder, les inversions governamentals a Marina i, en canvi, la inexistència d'una esquadra respectable. Cfr. L.M. DE LL., "Pero la capa no parecerá", CC, 8 novembre 1891, pp. 11-13.

¹³². L.M. DE LL., "La cuestión de los ferrocarriles", CC, 12 juliol 1896, p. 9.

millones, sin verse jamás satisfecho."¹³³

La imatge del país empobrit i endeutat -amb el futur hipotecat, doncs- era relativament obsessiva. El sistema liberal havia estat incapaç de produir béns i de generar riquesa. Però, en canvi, *"no satisfecho con tragarse en poquísimos años este río de oro, se ha comido, además, el caudal de las generaciones venideras, cargándolas con una deuda de miles de millones"*¹³⁴.

Un argument dels governs restauracionistes sobre els mals de la Hisenda irritava particularment Llauder. Era aquell que els atribuïa a les guerres civils, provocades sobretot pel carlisme. Així, escrivia:

*"De suerte que las guerras civiles, que al fin y al cabo fueron una de siete años, una de dos y una de cuatro, según la cuenta de los liberales han consumido los miles de millones de la desamortización eclesiástica, de la desamortización civil, de las minas, montes y propiedades del Estado enajenados estos años, los de la Deuda exterior, cuyos intereses solo importan más de 78 millones de pesetas, los de la Deuda interior que importan unos 92 millones de interés anual. Es decir que estos años de guerra han consumido toda la riqueza que nos legaron las generaciones pasadas, toda la riqueza producida por las generaciones de este siglo y la riqueza de las generaciones futuras, sobre las cuales hemos tomado miles de millones, legándoles el encargo de pagar todos los excesos de la Hacienda liberal."*¹³⁵

L'excusa de les guerres no era creïble, a parer del director del Correo Catalán, per tal de justificar com anava desapareixent la riquesa. Malgrat les despeses

¹³³. L.M. DE LL., "Desde Madrid", CC, 24 maig 1891, p. 11. Cfr. també L.M. DE LL., "Contradicción", CC, 10 setembre 1893, pp. 12-13.

¹³⁴. L.M. DE LL., "En la agonía", CC, 7 juliol 1889, p. 10. Al cap de mitja dotzena d'anys, escrivia: *"El liberalismo ha devorado toda la riqueza nacional; se ha comido cuanto nos dejaron nuestros antepasados; se ha comido lo que íbamos produciendo; se ha comido la hacienda de las generaciones venideras, a las cuales dejará el encargo de pagar doce mil millones, a que sube nuestra deuda; y se va comiendo nuestra propiedad privada; y no sólo las rentas, sino también el capital, el cual absorbe cada pocos años, cuando no se lo queda por descubiertos de contribuciones."* L.M. DE LL., "¡Incurable!", CC, 9 juny 1895, p. 12.

¹³⁵. L.M. DE LL., "¡Malditas guerras civiles!", CC, 14 juny 1891, p. 12.

que podien haver generat, eren incomparables amb el dèficit milionari provocat pels liberals. Hi havia, no obstant, tres objeccions a fer. En primer lloc, preguntar-se per què els carlins havien pogut fer les guerres sense contreure grans deutes, en base a una petita part del territori, i, en canvi, *"¿por qué los liberales, que ya tenían armas, municiones, fortificaciones, equipo y vestuario, y cobraban para sostener la guerra la contribución de todo el resto de España, y crearon impuestos especiales, que han durado muchos años después, han tenido que hacer sus empréstitos que hoy nos arruinan?"*¹³⁶. Segonament, Llauder qüestionava el fet que quan els liberals al·ludien a les guerres civils, només consideressin les carlines i la de Cuba -els textos són anteriors a la de 1895-1898-, però en canvi deixessin fora les jornades republicanes i liberals en forma de motins, pronunciaments, o la mateixa revolució de Setembre. Per últim, escrivia amb convenciment que, malgrat tot, els milions de les guerres sempre serien pocs comparats amb els que hauria costat allò que evitaren, o sigui, una dominació republicana i cantonal¹³⁷.

A fi i a efecte de sortir de la crisi econòmica, els governs liberals aplicaven diferents mesures. Tanmateix, diversos obstacles n'impedien l'èxit. En primer lloc, la pròpia inestabilitat dels governs liberals, que *"es una de las causas principales de la decadencia y ruina de las naciones que se rigen por estos funestos principios modernos, extendiéndose este daño a todos los terrenos, al económico, al político, al social y aun al moral"*. Aquesta inestabilitat i inseguretat planava sobre l'economia, ja que, per exemple, desviava les inversions cap a sectors no productius, tot allunyant-les de l'agricultura o de la indústria. Segonament, el contraban i, sobretot, més generalment, la immoralitat administrativa, inutilitzaven qualsevol reforma. Per últim, la impossibilitat absoluta dels governs liberals, a causa de la seva pròpia naturalesa, per a fer economies en els pressupostos. Aquest sistema, malgrat

¹³⁶. L.M. DE LL., "Ruedas de molino", CC, 24 gener 1892, p. 14.

¹³⁷. L.M. DE LL., "¡Malditas guerras civiles!", CC, 14 juny 1891, p. 12; L.M. DE LL., "¡Inconsecuentes!", CC, 22 novembre 1891, p. 14.

que apedaçat, no tenia mitjans de resolució de la crisi. Recórrer al tòpic es feia inevitable: "*de árbol malo no pueden salir frutos buenos*". L'única solució, repetia el publicista carlí, era arrencar-lo¹³⁸. I cuidar l'arbre del Bé, és clar. Que, en el domini de l'economia significava, en aquells moments, fer economies en el pressupost, domiciliar el deute a Espanya, renegociar els tractats de comerç, fomentar les fonts de producció, reduir els impostos i, especialment, eliminar el caríssim sistema liberal (partits, parlamentarisme, etc.)¹³⁹. Moltes mesures, que per tal d'esdevenir eficaces depenien d'una circumstància prèvia: el triomf del carlisme.

Si l'error modern havia donat pas a una profunda crisi en l'àmbit de l'economia, no s'havia quedat enrera en el terreny social. D'aquí en derivava una profunda transformació estructural, amb l'aparició d'un nou *feudalisme* i una nova divisió de la societat. El feudalisme -argumentava Llauder- no va desaparèixer amb la revolució. Només van fer-ho els antics senyors feudals i una mena de feudalisme, per tal de donar lloc als senyors feudals moderns, que havien aconseguit encara majors privilegis i exencions, i a un nou feudalisme, el *feudalisme del diner*. El diner havia esdevingut l'únic déu a adorar. El judaisme, el veritable detentador del poder. Els vassalls els proporcionava el caciquisme. La societat, així doncs, passava a dividir-se en dos grups, en dues castes: els explotats i els explotadors, "*que son los de arriba, los políticos que cultivan el sistema*". O, allò que venia a ser el mateix, els rics i els pobres¹⁴⁰. El director del Correo Catalán descrivia de la següent

¹³⁸. L.M. DE LL., "De mal árbol...", CC, 3 gener 1892, pp. 13-15. Les citacions corresponen a les pp. 13 i 15. Sobre la impossibilitat de fer economies i la inestabilitat, cfr. L.M. DE LL., "¡Sin solución!", CC, 13 desembre 1891, p. 13; L.M. DE LL., "Sin solución I", CC, 12 febrer 1893, pp. 13-14, i L.M. DE LL., "La inestabilidad", CC, 2 juliol 1893, pp. 11-12.

¹³⁹. L.M. DE LL., "La crisis económica actual II", CC, 1 novembre 1891, pp. 13-14, i L.M. DE LL., "Esto no puede seguir...", CC, 28 abril 1895, p. 14.

¹⁴⁰. L.M. DE LL., "La cuestión económica IV", CC, 26 febrer 1888, p. 12; L.M. DE LL., "¡Pobre país! Salida de otra crisis", CC, 29 novembre 1891, pp. 10-12; L.M. DE LL., "El enemigo verdadero", CC, 21 febrer 1892, p. 16, i L.M. DE LL., "Los nuevos señores feudales", CC, 12 juny 1898, pp. 8-10. La citació prové del primer article. En un altre text, Llauder apuntava que "*El pauperismo ha de ser la última etapa del liberalismo manso, y el que ha de conducir a la invasión del socialismo con su escuadra de anarquistas*." L.M. DE LL., "La inestabilidad", CC, 2 juliol 1893, p. 12.

manera les bases materials d'aquesta transformació:

*"Hicieron ustedes [els liberals] una transferencia de riquezas enormes pertenecientes a la Iglesia, a los hospitales, a los pobres, a la enseñanza, a las vinculaciones, a los pueblos, esto es, a grandes colectividades, en virtud de la cual pasaron las riquezas de los que las poseían a la burguesía."*¹⁴¹

La utilització del concepte burgesia no és massa habitual en els textos llauderians. En les frases prèvies a l'anterior citació, així doncs, feia referència a *"lo que la revolución llama la burguesía"*. La principal característica que la definia era la de posseir, la d'exercir el monopoli del diner, una volta destruïts els fonaments de la civilització cristiana per part del liberalisme.

En tot cas, era aquesta nova divisió social, fruit de l'error liberal, la generadora de l'anomenada *qüestió social*. L'explicació que Lluís M. de Llauder oferia era d'una lògica veritablement aclaparadora. Partia de la celebració del Primer de Maig -que havia substituït la de l'inici del Mes de Maria-, en tant que resultat prototípic de la revolució. I, escrivia:

"Estos rugidos que hacen estremecer a las gentes poderosas y a las clases llamadas burguesas, esto es, las que poseen, no son propiamente rugidos del pueblo, son rugidos del infierno, son rugidos de la ira del cielo. Todos estos que hoy se quejan, y no sin razón, son hombres que fueron antes felices, libres, contentos con su suerte, ganando menos y trabajando más que hoy, porque creían en Dios, esperaban una vida mejor, sabían que no todos éramos iguales, ni podíamos serlo ante la sociedad, por más que lo seamos esencialmente ante Dios, encontraban protección arriba y fraternidad entre los iguales, y contaban con grandes y poderosos amparos sociales, que les ponían a cubierto de toda desgracia y les protegían en todas las adversidades de la vida."

Ja no eren feliços, però. La causa havia de ser cercada en la demolició del vell edifici social i l'edificació d'un altre amb els paràmetres del progrés modern. En el fons, lògicament, es tractava d'un problema teològic. Els conflictes

¹⁴¹. L.M. DE LL., "No puede ser...", *CC*, 19 abril 1891, pp. 12-13.

esdevenien, llavors, inevitables:

*"Nos habéis estado predicando siempre, dice el pueblo educado por la revolución, que habíamos de buscar la felicidad en la democracia, en el goce de nuestros derechos, en la dignificación del trabajo, en el uso de las libertades de conciencia, de pensamiento y tantas otras; pues bien: ya hemos echado al sacerdote de nuestro lado, ya hemos suprimido hasta de nuestra memoria los mandamientos de la ley de Dios; ya somos moralmente lo que quisisteis que fuéramos... Ya somos todos iguales, libres y hermanos... Mas... ¿por qué, decidnos, vosotros habéis de habitar suntuosos hoteles, haceros arrastrar en lujosos carruajes, dar espléndidos banquetes y entregaros a todos los goces de la vida; por qué nos habéis de mandar siempre y ocupar las altas posiciones del Estado, y nosotros obedecer, pagar, trabajar y sufrir constantemente?"*¹⁴²

La qüestió social restava plantejada. Per aquestes raons els obrers -encara que amb algunes elogiades excepcions¹⁴³- es feien socialistes, anarquistes i col·lectivistes. D'aquí que els no possessors s'aboquessin a la revolució. Es tractava de l'assalt als posseïdors, que s'havien aprofitat amb exclusivitat del trencament de l'antic i harmoniós ordre, presidit per Déu¹⁴⁴. No obstant això, ni la revolució ni l'evolució eren cap mena de sortida. Només la contrarevolució podia oferir solucions: *"Necesitáis de Dios que es vuestro*

¹⁴². L.M. DE LL., "Desde Madrid", CC, 3 maig 1891, p. 11.

¹⁴³. En un article dedicat a una biografia que s'acabava de publicar sobre una obrera exemplar, La doncellita jornalera, Gracieta, de l'escolapi P. J.A., Llauder escrivia que casos com aquest feien pensar que *"el pueblo español no se compone sólo de anarquistas y de gentes degradadas; en el pueblo trabajador hay modelos de paciencia, de humildad y resignación en que tenemos mucho que aprender los que estamos más elevados en la escala social"*. L.M. DE LL., "Gracieta", CC, 10 gener 1897, p. 11. La trilogia de valors per als bons obrers era ben significativa: paciència, humilitat, resignació. El llibre, que es venia a la llibreria de La Hormiga de Oro, era anunciada d'aquesta forma: *"Historia de una vida santa y ejemplar, muy hermosa e interesante a todas las doncellitas cristianas, bien sean de la nobleza, como a las jóvenes jornaleras de los talleres y fábricas."* Cfr. "Obra nueva", CC, 21 gener 1897, ed. matf, p. 3.

¹⁴⁴. Una lluita *"contra los que tienen los bienes de la tierra, que antes estaban en poder de la nobleza y de la Iglesia, los cuales beneficiaban al pequeño, repartiendo con los miserables sus rentas, al paso que hoy, en esta época de egoísmo y de democracia, se le dan muchos derechos, pero ninguna virtud, y el pan que comen les disgusta por poco y por empapado en el sudor de su frente."* L.M. DE LL., "Más sobre lo permanente y lo transitorio", CC, 17 febrer 1895, p. 11. En un article anterior, afirmava: *"Pues bien: ahora hay otros que no tienen lo que desean, como les sucedía a ustedes entonces, y se van envalentonando cada vez más" para hacer a su favor la misma transferencia que hicieron ustedes de manos del clero, de la nobleza, de los habitantes de los pueblos y de los pobres a las suyas."* L.M. DE LL., "No puede ser...", CC, 19 abril 1891, p. 13.

amparo, vuestro escudo, vuestro aliento, y vuestro vengador contra los que os oprimen injustamente; y debéis volver a él reconociendo que os han engañado los que os han separado de él."¹⁴⁵ Abandonar la utopia per tal d'acudir a la veritat era, així doncs, concloïa el periodista tradicionalista, l'únic camí.

El socialisme i l'anarquisme eren fills del liberalisme:

"A la sombra de las libertades democráticas -escribía Llauder el setembre de 1896¹⁴⁶- han tomado vida y eficacia todas las libertades de la perversidad humana, y muchas de ellas adquirido existencia legal, dando origen al anarquismo y al socialismo, que es su precursor, al filibusterismo, al ateísmo, a la acción masónica y poniendo al servicio del judaísmo leyes, hacienda y porvenir."

L'explicació dels orígens ens retorna a la descomposició moral, derivada d'haver prescindit de Déu. I a l'extensió de les llibertats. Encara, però, podria arribar a ser pitjor, si atenem Llauder:

*"Déjese que vayan subiendo estas generaciones que se crían sin idea de Dios y sin más noción de moral que los artículos del código penal, que solo se piensa en burlar; y que esta generación -que ya produce colectivistas, anarquistas, nihilistas, dinamiteros, legiones de suicidas, de ladrones, desfalcadores y asesinos- engendre otra, si es que la sociedad puede resistir una generación más de monstruos sobre la que sube, y entonces se verá lo que los optimistas no aciertan a ver todavía: lo que da de sí esta sociedad compuesta en su inmensa mayoría de cuerpos no saciados que ignoran no tener alma, o viven como si no la tuvieran."*¹⁴⁷

Socialisme, anarquisme i nihilisme anaven de bracet i, a voltes, esdevenien

¹⁴⁵. L.M. DE LL., "Desde Madrid", CC, 3 maig 1891, p. 12.

¹⁴⁶. L.M. DE LL., "De veraneo", CC, 27 setembre 1896, p. 10.

¹⁴⁷. L.M. DE LL., "Oleaje", CC, 27 gener 1895, p. 11.

indestriables, en els articles llauderians¹⁴⁸. L'anarquisme, això no obstant, era el més nefast, el producte més agosarat de la revolució -la influència satànica no n'era negligible, d'altra banda¹⁴⁹-, que, en aquella darrera dècada del segle, estava oferint mostres diverses dels seus efectes: des dels fets de Jerez de 1892 als atemptats barcelonins¹⁵⁰. Davant d'aquests, fins i tot els temuts primers de Maig passaren a un segon terme. Aquesta presència social de l'anarquisme es reflectia en l'atenció que la publicística li reservava.

Què era l'anarquisme? La resposta de Llauder a aquesta pregunta resultava profundament clarificadora. I, especialment, si es té present que data de novembre de 1893, poques setmanes després de l'atemptat contra Martínez Campos i, ben pocs dies després de les bombes del Liceu. Per aquestes raons és reproduïda de manera fragmentària a continuació, malgrat l'extensió, compensada a bastament pel seu interès. La forma epistolar i la utilització d'imatges, a més a més, reforçaven l'exposició:

"¿Sabe usted lo que es el anarquismo? Pues se lo voy a decir a usted. Una cosa muy antigua y muy moderna: es la lucha del céntimo contra la peseta: y al mismo tiempo la supresión en la

¹⁴⁸. "De aquí el socialismo, el anarquismo, el nihilismo, la mano negra, todas las manifestaciones, en fin, del hombre sin caridad, sin amor, porque rechaza a Dios de su existencia, y en cambio lleno de odios, de crueldad, de sed de venganza, de envidia y de furor contra todo el que le es superior en cualquier cosa. Es el hombre, no sólo paganizado, sino pervertido y corrompido por la idea moderna, y excitado por todos los poderes infernales, que quieren lanzarle a la acción para completar la destrucción de la obra de Jesucristo." L.M. DE LL., "La vida del corazón", CC, 2 juny 1895, p. 11. Cfr. també L.M. DE LL., "Coser y cantar", CC, 17 gener 1892, pp. 12-13, i L.M. DE LL., "¡Pobre Español!", CC, 1 març 1896, p. 12.

¹⁴⁹. "¿Cómo se explican atentados anarquistas como el del Liceo, y como otros muchos, sin admitir la influencia demoníaca en sus inspiradores y autores?", es preguntava el publicista carlí. L.M. DE LL., "La esencia del problema", CC, 25 novembre 1894, p. 15.

¹⁵⁰. Cfr. Enric JARDÍ, La ciutat de les bombes (El terrorisme anarquista a Barcelona), Barcelona, 1964; Juan DÍAZ DEL MORAL, Historia de las agitaciones campesinas andaluzas-Córdoba, Madrid, 1969 (reed.); Antonio ROBLES EGEA, "Terrorismo y crisis de la organización obrera a fines del XIX", Estudios de Historia Social, núm. 22-23, 1982, pp. 205-238; Rafael NÚÑEZ FLORENCIO, El terrorismo anarquista (1888-1909), Madrid, 1983; Gérard BREY, "Crisis económica, anarquismo y sucesos de Jerez (1886-1892)", a Seis estudios sobre el proletariado andaluz (1868-1939), Córdoba, 1984, pp. 75-127; Jacques MAURICE, El anarquismo andaluz. Campesinos y sindicalistas, 1868-1936, Barcelona, 1990; José ÁLVAREZ JUNCO, La ideología política del anarquismo español (1868-1910), Madrid, 1991 (2ª ed. corregida).

sociedad moderna de todo lo que no sea moneda. Es la antigua lucha del céntimo contra la peseta en una civilización en que no se cotizan virtudes, saber, honor, fe, lealtad ni cosa alguna más que lo que se cambia por dinero.

¿Quiere usted saber dónde empieza el anarquismo? Piénselo usted bien, y verá que empieza allí donde acaba Dios. Por esto el anarquismo no tiene su reino en territorio de pobres, sino en territorio en donde los ricos han echado o dejado echar la civilización cristiana. El anarquismo no vive donde se sirve o se teme a Dios: en cambio donde no se sirve ni se teme a Dios nace espontánea y forzosamente."

Si Déu no regnava, significava que ho feia Satanàs. I, en aquelles circumstàncies, Satanàs era el diner: "*en vez de presentarse con cuernos y haciendo chasquear la cola, viene vestido con billetes de Banco y haciendo sonar el oro de que está repleto su rabo*". La base de la seva temptació havien esdevingut els diners. Per això,

"la lucha entre el céntimo y la peseta se traba hoy en un campo en que la peseta llena los tesoros con que tienta Satanás, y en que éste se atrae las adoraciones de las masas, señalándoles la peseta como centro a que deben dirigir sus tiros, sosteniendo así la guerra intestina en que procuran hacer vivir a la humanidad.

Ponga usted a la peseta egoísta, provocadora, opresora, frente a frente del céntimo, rabioso, excitado, envidioso, vengativo, y tiene usted el anarquismo en acción."

Aquesta relació entre el cèntim i la pesseta era justament l'oposada a la que s'establiria en el marc d'una societat que fos la contra-imatge de la liberal: la civilització cristiana. Una civilització

"en que la peseta sea producto de la honradez y de la laboriosidad, y adquirida por legítimos medios, que socorra al pobre, consuele a la viuda, proteja al huérfano, sea fundamento de empresas de utilidad social y destinada a dar trabajo al que necesita ganar el pan con el sudor de su rostro, y no fomento de ociosidad y vicio; y al céntimo que sea retribución suficiente del trabajo, agradecido a los beneficios con que se le acompañe, resignado con su suerte y estímulo para con el ahorro, la inteligencia y la laboriosidad ascender a altas categorías sociales, y en ella no podrá vivir el anarquismo; porque ni la peseta hará daño al céntimo, ni el céntimo se quejará de la peseta.

Y que esto no es una utopía, ni una idea poética, lo prueba

que el anarquismo no era conocido, o era fácilmente reprimido, en las épocas de civilización cristiana, ya que en ellas se armonizan perfectamente el céntimo y la peseta y no hay lucha del pobre contra el rico. Así fue, y así volverá a ser el momento en que la voz de la Iglesia sea atendida y la sociedad vuelva a Dios... que volverá un día u otro."

L'anarquista no era un simple partidari de l'anarquisme, ans era l'enemic de la pesseta, dels rics. La culpa, però, era d'aquests:

"El anarquista de hoy, que se revuelve contra la peseta, ha recibido de ésta toda la fuerza moral y material con que se presenta amenazador y terrible.

La peseta ha dado al céntimo derechos democráticos que no tenía y que no debe tener; le ha dado derecho al mal, derecho de reunirse, de organizarse, de propagarse, de armonizarse y de amenazar. Le ha enseñado todos los adelantos de la ciencia moderna, explicándole la fabricación, las condiciones y el uso de todos los explosivos que se han inventado. Y esto no se lo ha dado a uno o a ciento, sino a millares, a todos los céntimos a quienes ha convertido a la idea moderna.

La lucha, pues, se hace en condiciones por completo desfavorables a la peseta. La peseta podrá matar y perseguir a los céntimos que se subleven, mas por cada reo que persigáis se levantarán furiosos multitud de céntimos antes inactivos, que querrán vengar a los que para ellos serán víctimas gloriosas sacrificadas injustamente por la peseta."

No obstant, el problema tenia solució. Lluís M. de Llauder la sabia i, evidentment, estava disposat a revelar-la, ja que menava directament al triomf dels seus¹⁵¹.

La solució no era, doncs, matar i perseguir els *cèntims* que es sublevessin. Així, posem per cas, la confiança que semblava proporcionar la detenció de Ravachol a principi de 1892 -el juliol del mateix any seria condemnat a mort i ingressaria, llavors, en la mitologia anarquista-, impulsava al cap del carlisme

¹⁵¹. L.M. DE LL., "Cartas íntimas", CC, 19 novembre 1893, pp. 12-13. En alguna ocasió molt puntual, Lluís M. de Llauder féu referència a una anarquisme de dalt, en contrast amb el de baix, o a l'anarquisme moral, que posseiria una part de la burgesia. Eren, no obstant, simples apunts aïllats. Cfr. L.M. DE LL., "Un año más", CC, 1 gener 1894, p. 10, i L.M. DE LL., "Entre dos anarquismos", CC, 14 juny 1896, p. 10.

català a afirmar:

*"Se figura esa sociedad endurecida y obcecada que no hay más que un Ravachol en el mundo, y que ya han desaparecido la dinamita, melinita y demás sustancias explosivas, que el odio de las clases anarquistas contra los burgueses se lo ha tragado la tierra, que la ausencia de toda idea religiosa y de todo sentimiento de moralidad han de dejar a los pueblos en reposo... ¡Ciegos!"*¹⁵²

A Espanya s'havia esdevingut quelcom prou semblant, amb el pas dels temors i l'agitació a la tranquil·litat, una volta portats davant la justícia els implicats en els esdeveniments de Jerez el 1892. O, amb la detenció i execució dels dinamiters barcelonins. Això no obstant, si bé la societat liberal disposava de *"fuerza material para castigar con todo rigor los crímenes del anarquismo, carecen de virtud para impedirlos, y de fuerza moral y de medios para matar tan funesto principio"*¹⁵³. L'argument de Llauder era pràcticament calcat en aquest punt, i pel que fa a l'anarquisme en general, a l'emprat per l'integrista Ramón Nocedal. La interrogació retòrica que llançava als diputats del Congrés en la sessió del 15 de gener de 1892, poc després dels fets de Jerez, ho mostrava: *"¿Creéis que con el castigo de unos cuantos anarquistas jerezanos pueden dormir tranquilos los españoles y que se ha acabado ya el peligro?"*. L'única via de sortida per al cap de l'integrisme era el retorn al vell ordre, al catolicisme, i l'eliminació del liberalisme, culpable de l'adveniment del socialisme, el comunisme i l'anarquisme¹⁵⁴. El camí que proposava de prendre Llauder era pràcticament idèntic, amb diferent guia, tanmateix.

¹⁵². L.M. DE LL., "¡Ay de ti, Jerusalén!", *CC*, 3 abril 1892, p. 13.

¹⁵³. L.M. DE LL., "Desde Venecia", *CC*, 1 juliol 1894, p. 14.

¹⁵⁴. Per tal de copsar la coincidència dels discursos tradicionalistes en aquesta qüestió, és interessant de comparar els arguments de Llauder amb, per exemple, la següent explicació de Nocedal de la gènesi del socialisme en la sessió de Corts de 9 de maig de 1891: els liberals *"destruísteis los poderes antiguos y destruísteis la antigua propiedad; y con el mismo derecho y por los mismos procedimientos quieren ahora los socialistas hacer lo mismo y arrebataros el poder y acabar con vuestra propiedad"*. Ramón NOCEDAL, *Obras de Ramón Nocedal*, vol. I, Madrid, 1907, p. 255. La pregunta al Congrés, a *Ibid.*, vol. II, p. 277. L'estudi de l'ideari de Ramón Nocedal i de l'integrisme, més en general, està totalment per fer, però.

No es tractava de reprimir o, com a mínim, no es tractava només de reprimir els anarquistes. Amb la cura dels efectes de la malaltia no n'hi havia prou. Era imprescindible d'anar a les veritables causes. "*Curad la enfermedad-recomanava Llauder, en el seu paper de metge especialista*¹⁵⁵. *y no tendréis que matar a nadie y la sociedad quedará perfectamente garantizada, porque la mayor parte de sus miembros serán sanos.*" La cura consistia en renunciar a la civilització moderna, en abandonar el liberalisme. En matar el pare, en expressió típicament llauderiana¹⁵⁶, com a fórmula exclusiva d'eliminar els fills. La desaparició de la civilització filla de l'error modern, del liberalisme en definitiva, donaria pas a la cristiana i, consegüentment, a la solució de tots els problemes plantejats. El carlisme constituïa, per tant, l'alternativa. Així doncs, tot parafrasejant el canonge Manterola -autor d'un cèlebre fullet titulat Don Carlos o el petróleo (1871)-, el director del Correo Catalán reduïa el problema que es plantejava a Espanya, a l'alçada de 1894, als dilemes següents: Don Carlos o l'anarquia, o bé, l'anarquisme o el carlisme¹⁵⁷. Aquest darrer es convertia, al cap i a la fi, en l'únic remei:

*"Porque colocados en nuestras posiciones con firmeza y sin desmayo después de la lucha fratricida que es inevitable entre los hijos del error moderno, y muerto inevitablemente el padre que los engendró, no queda más escuela, ni más principio, ni más verdad, ni más remedio que la nuestra, la que no morirá jamás en España mientras exista la comunión que la sostiene y el caudillo que la Providencia le ha conservado."*¹⁵⁸

¹⁵⁵ L.M. DE LL., "Carta abierta a cualquiera que tenga a bien leerla", CC, 12 novembre 1893, p. 14.

¹⁵⁶ El publicista carlí l'emprà en diferents ocasions. De tota manera, l'article més emblemàtic en aquest sentit, era precisament L.M. DE LL., "¡Matad el Padre!", CC, 8 maig 1892, pp. 14-17.

¹⁵⁷ L.M. DE LL., "Cartas íntimas", CC, 26 novembre 1893, p. 18, i L.M. DE LL., "Desde Venecia", CC, 1 juliol 1894, p. 16. En un altre article escrivia que l'opció don Carlos o el petroli significava, en aquest darrer cas, "*dinamita y veneno*". L.M. DE LL., "La obra conservadora", CC, 27 març 1892, p. 12. Manuel POLO y PEYROLÓN va escriure, en aquests anys, un fullet sobre l'anarquisme, El Anarquismo, tal com es dedueix de l'anunci d'aquest en diferents números de La Hormiga de Oro de l'any 1894.

¹⁵⁸ L.M. DE LL., "Los hijos del error moderno III y último", CC, 29 maig 1892, p. 16. Els publicistes carlins seguien, pel que fa a la qüestió social, les indicacions contingudes en l'encíclica Rerum Novarum, tal com es pot veure en l'anàlisi de l'Acta de Loredan -cfr. l'apartat 4 d'aquest capítol-, o, per exemple, a PONCE DE LEÓN, "El carlismo y la cuestión social", BPC, vol. XXV, juliol 1897, pp. 19-23.

L'estructura argumental era sempre la mateixa, tant a nivell de causa originària com pel que fa a l'alternativa. Les variacions encaixaven sense dificultat en aquest rígid plantejament dicotòmic. El terreny de la política novament ens en permetrà la comprovació. Amb aquesta finalitat, situar-se a l'alçada del mes d'agost de 1897 pot ser ben il·lustrador. Cánovas del Castillo, l'estadista per excel·lència de la Restauració, havia estat assassinat al balneari guipuscoà de Santa Àgueda per l'italià Michelle Angiolillo. Era el dia 8¹⁵⁹. Al cap d'una setmana veia la llum l'article -que, de fet, constituïa un assaig de balanç d'una època, l'era Cánovas- "La obra de Cánovas". Quin era el seu llegat? En quin estat quedava Espanya a la seva mort?, es demanava Llauder. La resposta tenia forma d'enumeració: dues guerres ultramarines, amb molts diners i homes invertits, esgotament de la Hisenda, immoralitat administrativa i caciquisme, desprestigi del principi d'autoritat, divisió dels partits, prostitució del sistema parlamentari i corrupció electoral, etc.. Un llegat ben poc galdós, en definitiva. En la conclusió, el director del Correo Catalán feia un pas més:

*"Ya lo ven: en el ensayo de organizar los pueblos a la moderna, es decir, con la menor cantidad de Dios y de Rey posible, han fracasado. Sin Dios, los anarquistas matan; sin Rey, gobiernan estadistas... como Cánovas; y cuando estos mueren se quedan los pueblos atontados hasta que venga otro... osado con talento a ser Dios y Rey del pobre pueblo que le adora, le sirve y le paga... y se muere... de tonto."*¹⁶⁰

La duresa de les consideracions marcava clarament que l'hora de la treva imposada per la tràgica mort havia acabat i que, pel contrari, la del cru balanç principiava.

Un parell d'anys abans, en vida de Cánovas per tant, el cap del carlisme

¹⁵⁹. Cfr. Marqués de LEMA, Cánovas o el hombre de Estado, Madrid, 1931, pp. 251-261, i Melchor FERNÁNDEZ ALMAGRO, Cánovas. Su vida y su política, Madrid, 1951, pp. 619-634.

¹⁶⁰. L.M. DE LL., "La obra de Cánovas", CC, 15 agost 1897, pp. 7-8. La citació, a la p. 8. Així mateix, cfr. L.M. DE LL., "¡Ciegos!", CC, 22 agost 1897, pp. 5-7; L.M. DE LL., "Meditaciones", CC, 29 agost 1897, pp. 7-9, i L.M. DE LL., "El partido conservador", CC, 12 setembre 1897, pp. 10-12.

català ja havia analitzat els efectes de la principal acció de l'estadista malagueny: la Restauració de 1875. Amb el pronunciament de Martínez Campos, escrivia a principi de setembre de 1895 des de Cardó,

"los mismos que habían gritado ¡muera los Borbones! gritaron entonces ¡viva!; y se levantó Cánovas del Castillo en medio del fragor de las batallas y opuso bandera a bandera, caudillo a caudillo, Borbón a Borbón, Alfonso a Carlos; y como es natural, entre los diplomáticos, los generales, los judíos, los masones, las potencias extranjeras, la alta banca, y todos los elementos mal avenidos con una política católica, ahogaron el carlismo y se le sobrepusieron."

D'aquesta forma, Cánovas continuà la història de l'Espanya revolucionària amb l'apertura de les portes del poder als causants dels mals del període revolucionari de 1868 a 1873¹⁶¹. La continuïtat Sexenni democràtic-Restauració era evidentíssima per a Llauder, amb un episodi intermig que havia atemperat, en el sentit revolucionari, la continuació: la guerra carlina. El Sexenni era l'emblema per excel·lència del triomf de totes les forces del mal, de l'Espanya anticatòlica i antimonàrquica, tot presentant-se com a una de les pàgines més negres de la història. En conseqüència, fou també una etapa puixant pel carlisme, ja que amalgamà una notable força a fi i a efecte de fer-hi front. En sortir vençut, tanmateix. La revolució s'hagué d'inventar noves formes, més dolces però igualment nefastes, per tal de prosseguir la seva acció: d'aquí, doncs, la Restauració canovista.

En el camp polític, l'anàlisi llauderiana es torna encara més presentista. El període restauracionista, o sigui les darreres dues dècades, més o menys, acaparen la seva atenció. Les qüestions principals, no obstant això, venien de lluny, ja que s'originaven amb la fixació de l'error modern. El desprestigi i edulcoració del principi d'autoritat, posem per cas. L'atac a aquest principi havia tingut lloc de manera paral·lela -i indestruïble- a l'atac a Déu.

¹⁶¹ L.M. DE LL., "Desde Cardó", *CC*, 8 setembre 1895, p. 10. Cfr. també L.M. DE LL., "Gracias a Dios", *CC*, 27 maig 1894, pp. 10-13, i L.M. DE LL., "Ya tocan al dogma", *CC*, 21 novembre 1897, p. 11.

L'emprengué la Revolució francesa i el resultat fou la progressiva transformació del poble en sobirà. El fracàs de la fórmula en la seva radicalitat conduí a d'altres d'intermèdies, com ara la monarquia democràtica o parlamentària, és a dir, amb un rei que regna però que no governa. Això constituïa, sens cap mena de dubte, un contrasentit. Llauder hi dedicà un bon nombre de pàgines del fullet que publicà en 1869, El desenlace de la revolución española¹⁶². A la fi del segle mantenia les bases dels seus plantejaments, amb la coherència ideològica i personal que caracteritzava aquest personatge. No podia existir cap terme mig: la monarquia només podia ser tradicional o absoluta a Espanya. Formava part, com la unitat catòlica, de la *constitució interna* -no escrita- d'Espanya. La monarquia parlamentària o democràtica hi esdevenia anti-natural. L'exemple d'Isabel II era eloqüentíssim. La corrupció, la divisió dels partits, la ineficàcia governamental, el nefast parlamentarisme n'eren simples derivacions. Constituïen els inexorables efectes del sistema liberal. I no només a nivell de les altes esferes de govern, ans també en les més properes, com el municipi, que li devia "*su bastardeamiento y descomposición*"¹⁶³. En tots aquests efectes, en la seva materialització restauracionista, es concentraven els articles dominicals de Llauder a la darrerria del Vuit-cents.

"Tot reialme dividit contra si mateix és desolat, i tota ciutat o casa dividida contra si mateixa no se sostindrà" (Mt. 12: 25)¹⁶⁴: heus aquí el principal

¹⁶². Cfr. les primeres pàgines d'aquest apartat.

¹⁶³. L.M. DE LL., "¡Buena lección!", CC, 12 maig 1895, p. 10. En aquest article, Lluís M. de Llauder intentava de mostrar com la gestió municipal era una de les funcions socials "más echadas a perder" pel liberalisme. Amb aquesta finalitat procedia a una comparació entre els municipis regits per liberals i els que ho eren per tradicionalistes, divisió que coincidia, a grans trets, a la de nord -País Basc i Navarra, fonamentalment- i sud, "*que se considera como la cuna de la libertad... y lo es también de la mano negra y de la mano sucia*" (p. 12). La diferència principal era que al nord, amb governs tradicionalistes, "*se verán unos municipios y unas diputaciones modelo, paternos, honrados, prósperos, con buenas y bien instaladas escuelas, con caminos bien cuidados y numerosos, buenos hospitales, buenas cárceles, y todo lo útil que puede hacer un municipio sin vejar ni empobrecer a sus habitantes.*" (p. 12). Al sud, en canvi, tot el contrari (corrupció, endeutament, desídia...). El missatge era evident: "*Si se quieren buenos Municipios, hay que acudir a nosotros, porque la experiencia enseña que sólo nosotros sabemos administrar.*" (p. 12).

¹⁶⁴. La Bíblia, p. 2048.

argument del cap del carlisme català contra els partits polítics. Amb aquest, escrivia a mitjan 1897, *"no tenemos más que hacer sinó aplicar la palabra eterna e infalible de Jesucristo a los hechos que tenemos delante y decir que la multiplicidad de partidos es un gran daño para las naciones"*¹⁸⁵. Aquesta multiplicitat provocava part dels mals que Espanya patia en aquells moments:

"El haber partidos en una nación es una cosa antinatural, es un estado morbozo, preliminar de grandes crisis y catástrofes. Por esto dice el Evangelio que todo reino dividido interiormente perecerá.

Cuando una nación está bien gobernada y goza de orden moral, en que sólo los malos y díscolos están descontentos y son fácilmente sujetos y aún castigados, no hay divisiones que apasionen y perturben la marcha de las cosas."

I, afegia:

*"Desde que los penúltimos reyes de la dinastía borbónica, hace unos cien años, empezaron a dar entrada a los hombres y a las ideas liberales, empezó España a sentirse mal; sufrimiento que aumentó al empezar este siglo; y en busca de remedios se empezaron a formar partidos y a dividirse la nación, hasta derramar torrentes de sangre en defensa cada uno del suyo."*¹⁸⁶

A la fi del Vuit-cents, això no obstant, fins i tot aquests partits s'estaven desintegrant -paral·lelament a com ho feia el sistema liberal-, tot confonent-se entre ells o, simplement, esdevenint partides¹⁸⁷. En la modèlica Espanya antiga, pel contrari, no n'hi havia, de partits, ni tampoc divisions. L'argument

¹⁸⁵. L.M. DE LL., "Reino dividido...", CC, 18 juliol 1897, p. 7.

¹⁸⁶. L.M. DE LL., "Ya no hay partidos", CC, 7 abril 1895, pp. 9-10.

¹⁸⁷. "¿No vemos ya hoy una confusión indescifrable de hombres, una amalgama abigarrada de masones, católicos, demócratas, liberales y conservadores, pasando de un partido a otro en veinte y cuatro horas, de la oposición a la mayoría, de la disidencia a la unidad, y de la unidad a la disidencia, sin decir por qué razón política, por qué lógica de principios, por qué causa justificada de las que antes, cuando habla fe en los principios y estos estaban bien definidos en los adversos partidos, legitimaban estas evoluciones de un bando a otro?" L.M. DE LL., "Inquietudes", CC, 27 desembre 1891, p. 14. L'argument que tots els partits liberals són iguals en el fons, a L.M. DE LL., "Llueven manifiestos", CC, 4 juliol 1897, pp. 11-13. La substitució dels partits -conservador, liberal- per les partides -canovista, sagastina, pidaliana, romerista, moretista, silvelista, etc.-, a L.M. DE LL., "Ya no hay partidos", CC, 7 abril 1895, p. 10.

de Llauder era convincent: "*todos los españoles eran católicos y monárquicos, y el que no lo era lo pasaba mal porque era tratado como enemigo de la paz y de la prosperidad pública*"¹⁶⁸.

Una mostra de la desintegració del sistema partidista era, a parer de Llauder, la creixent manipulació electoral. Els anys 1869 i 1871 la màquina electoral fou manipulada amb un cert mirament, encara. La diferència amb la fi del segle esdevenia notable: "*antes se ganaban las actas, hoy se dan; antes se conquistaban, hoy se arrebatan a fuerza de dinero, de coacciones o de falsedades*"¹⁶⁹. L'accés al Congrés era cada vegada més disputat, en tant que base fonamental -i gairebé única- "*de los grandes medros políticos*". I el sufragi universal ho havia acabat de complicar, ja que obligava, per tal de sortir escollit, a invertir més recursos en la compra de vots o d'emprar mitjans més sofisticats o, com a mínim, més eficients a fi i a efecte de falsificar els escrutinis. La corrupció estava ben assegurada¹⁷⁰. En aquesta faceta i, en general, com a element indissociable del sistema¹⁷¹. La participació dels partits que no pertanyien al torn, que eren els únics que comptaven amb masses al darrera -"*las masas [eren] o carlistas o republicanas*"-, encara que

¹⁶⁸. L.M. DE LL., "Reino dividido...", CC, 18 juliol 1897, p. 7.

¹⁶⁹. L.M. DE LL., "La pureza del sufragio", CC, 29 gener 1893, p. 12.

¹⁷⁰. L.M. DE LL., "La primera audición", CC, 14 desembre 1890, p. 14; L.M. DE LL., "Enseñanzas", CC, 15 febrer 1891, p. 10; L.M. DE LL., "La pureza del sufragio", CC, 29 gener 1893, p. 11; L.M. DE LL., "Día nefasto", CC, 5 març 1893, pp. 13-14, i L.M. DE LL., "Todo va bien...", CC, 19 abril 1896, p. 13. La citació prové del tercer article, p. 11. En una altra ocasió, escrivia: "*Urnas rotas, papeletas estrujadas, mucha guardia civil en movimiento, palos y otros excesos, gritos, amenazas y desahogos variados de la ira popular, cabildeos, actas en blanco, firmas cambiadas, recuentos secretos de votos, manipulaciones en las correspondencias, movimiento telegráfico extraordinario, conferencias telefónicas urgentes, y por fin sorpresas en los escrutinios, resurrección de Lázarus, muerte de vivos, indignaciones populares, y tableau... victoria general del Gobierno.*" L.M. DE LL., "Nuestros triunfos", CC, 3 maig 1896, p. 11.

¹⁷¹. En un article dominical, on Llauder tractava de l'escàndol del Panamà al país veí, portava a terme les següents consideracions sobre el grau de corrupció del sistema liberal espanyol: "*En España ya no nos asustan estas frioleras que escandalizan a los franceses; necesitamos revulsivos más fuertes, porque aquí se panamiza desde la misma aurora del parlamentarismo. Si en España se hubiera de encarcelar como en Francia a todos los que corrompen y a todos los que se dejan corromper, tendríamos que cambiarle todo: hacer de las grandes ciudades presidios, y de los presidios recinto reservado para las gentes puras y escrupulosas.*" L.M. DE LL., "¡1893! Lo que pide", CC, 1 gener 1893, p. 13.

no formalitzades, esdevenia, llavors, simbòlica¹⁷². Així ho assegurava, amb indignació, el cap del carlisme català després de les eleccions a diputats a Corts de l'any 1891: *"no ha habido tal batalla electoral ni Cristo que lo fundó, sino un cobarde asalto dado en una emboscada a que hemos sido llevados con engaño los partidos de oposición radical"*¹⁷³. El carlisme finisecular, tanmateix, en una opció de clar possibilisme, hi participava¹⁷⁴. A banda de totes les qüestions precedents, les eleccions propiciaven, així mateix, dos problemes prou greus: el desenrotllament de les trames caciquils -*"el caciquismo, esta plaga esencialmente liberal"*-, per una banda, i un augment de la despesa econòmica, per l'altre, que feia que s'hi invertissin milions, que mancaven en d'altres activitats més productives¹⁷⁵.

El govern que procedia a la convocatòria d'eleccions, sempre les guanyava. Davant la passivitat general, normalment. Per aquesta raó, afirmava Lluís M. de Llauder:

"Y he aquí porque una sociedad indiferentista y escéptica tiene el Gobierno que se merece, el Gobierno de los osados y de los que tienen la fuerza a su disposición. Una sociedad que está aletargada, dormida, es natural que sea dominada por los únicos

¹⁷². "Esta prisión de unas minorías sin masas, fundada sólo en la fuerza oficial, contra mayorías inmensas que representan fuerzas superiores a las de sus opresores y que cuentan con la de la opinión pública, hastiada del espectáculo y hostil a esos partidos que la explotan, arruinan y conducen a la perdición ¿podrá durar mucho tiempo?" L.M. DE LL., "La pureza del sufragio", *CC*, 29 gener 1893, p. 12. La citació a text, a L.M. DE LL., "Una lección", *CC*, 24 abril 1892, p. 10.

¹⁷³. L.M. DE LL., "La emboscada", *CC*, 8 febrer 1891, p. 11. En els paràgrafs que precedien aquesta citació, Llauder explicava la participació del carlisme en aquelles eleccions i subsegüent desengany: *"Llenos de candor y guiados por la buena fe que nos caracteriza hablamos convenido en dar el nombre de batalla a la jornada electoral a que se nos llamaba, creyendo que íbamos a medir nuestras fuerzas y a disputarnos lealmente el triunfo."* I, afegia: *"Pero olvidábamos que teníamos que habérmolas con liberales y con liberalizantes, y que por consiguiente los hijos del error no pueden dar frutos de verdad. Un nuevo desengaño ha venido a justificar la repugnancia que nos causan los principios, los procedimientos y las obras liberales."* Sobre les vicissituds concretes de les eleccions de 1891, cfr. el primer apartat del capítol III.

¹⁷⁴. Cfr. L.M. DE LL., "Al principiar la batalla", *CC*, 1 febrer 1891, pp. 11-13, i L.M. DE LL., "De actualidad", *CC*, 29 març 1896, pp. 11-13. I, així mateix, cfr. les planes dedicades a aquesta qüestió en el capítol anterior.

¹⁷⁵. L.M. DE LL., "¿Y por qué no...?", *CC*, 5 maig 1895, pp. 11-12. La citació sobre el caciquisme, a la p. 11.

que están despiertos, que son los que viven de explotarla."¹⁷⁶

Malgrat els canvis de govern -aquell "*ahora tu, después yo, y entretanto ayudémonos los unos a los otros*"¹⁷⁷-, tot seguia igual, o pitjor, res no millorava. No podia ser d'altra manera, tenint en compte que es tractava de partits liberals, idèntics en el fons, en l'error. Era d'aquesta forma com callia interpretar la pujada al govern dels conservadors de Cánovas, en substitució de Sagasta, l'any noranta: significava, simplement,

*"que España ha cambiado de rabadanes; esto es, que antes la guardaban y la tranquilizaban y la ordeñaban y se la comían unos señores que se llamaban fusionistas, y ahora volverán a hacer todo esto otros caballeros que se llaman conservadores, y que ya habían tenido que dejar el rebaño con gran satisfacción de éste."*¹⁷⁸

Amb els conservadors o amb els liberals sagastins en el poder, les diferències eren pràcticament imperceptibles. El sistema liberal resultava inalterat: consistia tothora en "*opresión, tiranía, impotencia, debilidad, desprecio de la ley, olvido de los principios, inconsecuencia*". I no hi havia remeis a l'interior del sistema per a curar tants mals¹⁷⁹. El parlamentarisme s'estava esfondrant a la fi del segle, i amb ell tot el sistema liberal, sentenciava Llauder¹⁸⁰.

¹⁷⁶. L.M. DE LL., "El indiferentismo", CC, 26 gener 1890, p. 9.

¹⁷⁷. L.M. DE LL., "Patilla, cruzado... y vuelta a empezar", CC, 24 març 1895, p. 10.

¹⁷⁸. L.M. DE LL., "Cambio de rabadanes", CC, 6 juliol 1890, p. 12. En un article posterior, escrivia, en aquest mateix sentit, que era normal "*que cada día se vayan borrando más los matices y colores que distinguen a los partidos turnantes, acordes todos en que lo substancial es el sistema y de que a cada uno le ha de llegar su turno*". L.M. DE LL., "Patilla, cruzado... y vuelta a empezar", CC, 24 març 1895, p. 10.

¹⁷⁹. L.M. DE LL., "¡Ciegos!", CC, 4 octubre 1891, pp. 13-15, i L.M. DE LL., "Todo inútil...", CC, 8 gener 1893, p. 11. La citació correspon a la p. 13 del primer article.

¹⁸⁰. Cfr. L.M. DE LL., "¡Previsión!", CC, 26 maig 1889, p. 13; L.M. DE LL., "En la agonía", CC, 7 juliol 1889, pp. 10-11; L.M. DE LL., "¿A dónde se inclina?", CC, 11 gener 1891, pp. 10-11; L.M. DE LL., "Desde Madrid", CC, 10 maig 1891, pp. 9-11; L.M. DE LL., "Día nefasto", CC, 5 març 1893, p. 13.

En un dels articles dominicals de mitjan dècada dels noranta, es formulava la pregunta següent: Espanya, era un poble feliç? Si es tenia en compte que la felicitat dels pobles consistia en estar ben governats, la resposta havia de ser rotundament negativa. *"Si la mayoría de los individuos no están contentos -conclou Llauder¹⁸¹-, es que no son felices los pueblos; y si se quiere saber la causa, búsquese en que hace tiempo ya, bastante tiempo, que los poderes públicos han dejado de ser instrumentos de Dios, para serlo de sus pasiones, de sus orgulllos y extravíos, aprovechados por el enemigo de Dios."* La qüestió ens retornava a l'origen, a l'abandonament de Déu i a la dissolució moral resultant. El liberalisme s'erigia en el gran culpable. Fins i tot el publicista carlí es veia en l'obligació de justificar aquesta absoluta culpabilitat, per tal que no semblés paranoia:

*"Al atribuir nosotros al liberalismo la mayor parte de los males que nos afligen, serán muchos los que nos consideren poco menos que unos monomaniacos entregados a la aprehensión de que el liberalismo es para nosotros un monstruo responsable hasta de los dolores de cabeza y de los callos que nos molestan."*¹⁸²

Abans de conèixer els detalls del procés de desintegració, així com les alternatives carlistes, però, assajarem de completar tota l'anàlisi anterior amb la d'uns elements concrets de l'arbre del Mal, uns insignes representants de l'infern: la maçoneria i el judaisme. Si bé han aparegut puntualment tot al llarg de l'exposició, com a membres d'un dels bàndols de la dicotomia, en l'apartat següent esdevenen protagonistes.

¹⁸¹. L.M. DE LL., "El concepto de la felicidad", CC, 19 maig 1895, p. 12.

¹⁸². L.M. DE LL., "La cuestión de los ferrocarriles", CC, 12 juliol 1896, p. 8.

2. ELS INSTRUMENTS DE L'INFERN: MAÇONERIA I JUDAISME

"La masonería -escribía Llauder l'octubre de 1896¹⁸³-, como instrumento directo del infierno, es un monstruo insaciable que lo devora todo y siempre pide más. Ruinas, incendios, voladuras, quiebras y sangre, no le bastan; cuantos más escombros amontona, más arde en deseos de destruir." Poques setmanes abans, en un article escrit a Ginebra, n'havia donat la següent definició, complementària de l'anterior i prou significativa: la maçoneria era

*"un instrumento del infierno para destruir la obra de Jesucristo, un auxiliar del judaísmo para dominar y explotar las naciones cristianas, una reunión de personas que tienen el propósito y la misión de corromper, pervertir, engañar y conspirar continuamente contra Dios y en beneficio de las malas pasiones que aspiran a imponerse."*¹⁸⁴

El publicista carlí fixava en els seus articles dominicals unes opinions sobre la maçoneria que havien esdevingut un lloc comú, unes consideracions la recurrència de les quals recobria tot el moviment tradicionalista des dels orígens a la fi. La insistència de Llauder, tal com veurem, era conjuntural. Fou entre els anys 1895 i 1900 quan aparegué amb força en el carlisme i en els seus espais polítics fronterers una literatura ingent sobre els mals de la maçoneria, a rel de la seva suposada culpabilitat en la pèrdua de les colònies. Només la superà l'etapa conformada per la Segona República, la Guerra civil i el primer franquisme, on la maçoneria esdevingué novament la causa de totes les situacions negatives, l'emblema de l'anti-Espanya en definitiva, en tant que integrant de les famoses formulacions contubernistes.

El tema formava part de la cosmovisió carlina des del principi a la fi, des de les obres dels publicistes a les manifestacions populars. No ha d'estranyar,

¹⁸³. L.M. DE LL., "Obras son amores...", CC, 4 octubre 1896, p. 9.

¹⁸⁴. L.M. DE LL., "Desde Ginebra", CC, 30 agost 1896, p. 7.

doncs, que en un poema escrit l'any 1839 per un sastre carlí de la Selva del Camp apareguin unes estrofes com les que segueixen: "*No seguim als fracmaçons, / això tot lo món ho veu, / que persegueixen a Cristó / destruint la santa llei; / diuen que no hi ha infern, / ni un sol Déu que els ha criat, / de tot lo sagrat se burlen, / fins de la santíssima Trinitat. / (...) / S'ha arribat a saber / amb mala llengua secreta / que [fa] molt temps que treballen / contra de la gent d'Iglésia. / Aquest llibre manifesta / les seues intencions, / no ha permès Déu que a l'Espanya / governin los fracmaçons.*"¹⁸⁵ O bé, que aquestes qüestions formessin part, uns anys abans, de les argumentacions justificatives dels dirigents malcontents, tal com Pérez Galdós plasmà en els seus *episodios nacionales*. La conversa de Teodora d'Aransis amb Pepet Armengol, àlies Tilín, en un dels primers passatges d'*Un voluntario realista* és molt il·lustrativa¹⁸⁶:

- "- Yo no veo sino guerra - dijo después de una pausa, durante la cual miraba delante de sí, como se mira a un espejo.
- ¿En dónde está esa guerra?
- En España.
- ¿En España? No hay guerra por ahora.
- Pero la habrá - afirmó sor Teodora con aplomo.
- ¿Por qué motivo? ¿No tenemos rey? ¿Acaso podrán levantarse otra vez los liberales?
- No se levantarán. Pero los masones tienen minado el trono.
- ¡El trono! - exclamó Pepet lleno de confusión-. Es el más seguro del mundo.
- Tal vez no.
- ¿No tenemos gobierno absoluto?
- A medias; gobierno con puntas de masónico, que no se decide a poner la religión por encima de todo..."

I, si des de la darrerria de la tercera dècada del Vuit-cents féssim un salt temporal d'aproximadament un segle i mig, fins a situar-nos en 1982, podríem assistir a l'aparició d'una obra titulada *La Iglesia y la masonería. Una lucha*

¹⁸⁵. *Diversió de realistes i desengany de liberals. Un poema carlí de la Selva del Camp*, a cura de Pere ANGUERA i Magí SUNYER, Barcelona, 1991, pp. 54-55.

¹⁸⁶. Benito PÉREZ GALDÓS, *Un voluntario realista*, Madrid, 1976, p. 24. Sobre la maçoneria a l'obra de Pérez Galdós, cfr. José A. FERRER BENIMELI, *La masonería en los Episodios nacionales de Pérez Galdós*, Madrid, 1982.

que no cesa, del carlí José Mª Domingo-Arnau, patrocinada per la Asociación Cultural Carlista-Legitimista¹⁸⁷. L'editor del llibre, Alberto Vassallo de Mumbert, resseguia a la introducció les suposades malifetes de la lògia "Riego", causant de l'adveniment de la Segona República. Els seus integrants -Martínez Barrio, Domingo, Azaña, Largo Caballero- hagueren d'exiliar-se amb la *cruzada*. El paràgraf que reproduïxo a continuació, sobre el "retorn" de la lògia a Espanya a partir de 1969, és una autèntica perla de la literatura complotista¹⁸⁸:

"En el año 1969, cuando Franco baja la guardia, porque presumía que todo estaba atado y bien atado, se vuelven a instalar, como queda dicho, en Las Palmas de Gran Canaria, con sucursal plenipotenciaria en Madrid. Y comienza a actuar. La historia dirá quién financió el asesinato del Almirante Carrero Blanco, aunque los ejecutores materiales fueran de la ETA. Y ellos y sólo ellos, dentro de su plan elaborado en Munich, fueron los autores de los esquemas constitucionales; de la división de las Regiones y de los españoles, de la ruina de nuestra economía, del paro, y del hambre, del terrorismo, de la degradación de la sociedad y de la familia, tolerando, cuando no propiciando, el comercio de drogas, la exhibición pornográfica y la degradación pública y privada; y, a ellos se debe, también, resucitar la Ley de Divorcio ya proclamada en la II República; y la total separación de la Iglesia y Estado y la enseñanza laica, así como los ataques a la columna vertebral del Estado: El Ejército. (...)

Usted, español y católico, puede conocerlos por sus obras. Detrás de cualquier Hernández, de cualquier González, o de un Suárez cualquiera, calvo o melenudo, puede estar agazapado un masón de la Logia "RIEGO" que de verdad tiene Poder.

Dios y la oración de los católicos nos ayudarán a vencer en este frente que es tan peligroso como el que inventara Carlos Marx."

De fet, en els moments de conflicte frontal a l'interior del carlisme, entre

¹⁸⁷. José Mª DOMINGO-ARNAU, La Iglesia y la masonería. Una lucha que no cesa, Madrid, 1982. D'aquest autor, cfr. també Escritos Tradicionalistas, Madrid, 1968, que conté una il·lustradora autobiografia a les pp. 1-2. Un breu comentari del primer llibre, a Pedro ÁLVAREZ LÁZARO, "Masonología española post-franquista", Miscelánea Comillas, vol. 43, 1985, p. 506.

¹⁸⁸. Alberto VASSALLO DE MUMBERT, "Españoles, unión y alerta", introducció a José Mª DOMINGO-ARNAU, La Iglesia y la masonería..., pp. 12-13.

tradicionalistes o integristes i carleshuguistes, un membre destacat d'aquesta darrera adscripció, el periodista Josep Carles Clemente, esmentava com a una de les característiques que podien definir els primers el fet de veure maçons per tot arreu¹⁸⁹.

Entre els prop de cent cinquanta anys transcorreguts entre la revolta dels malcontents i les paraules de Clemente, o entre el poema del sastre selvatà i el deliri de Vassallo de Mumbert, podríem recórrer a d'altres mostres del mateix estil. Amb dos exemples n'hi haurà prou, però. A l'alçada de 1873, el bisbe d'Urgell, Josep Caixal i Estradé, es dirigia A nuestros muy amados súbditos espirituales, és a dir, als carlins, amb frases com la següent¹⁹⁰:

"Hace más de cien años que la revolución, parto nefando de las logias masónicas, con los mentidos nombres de filosofía, de liberalismo y ahora con los de socialismo y comunismo y, valiéndose de todos los embustes y supercherías, está sembrando dudas sobre todas las verdades... y está robando a la Europa y al nuevo mundo sus creencias y la moral cristiana, e inocular en las venas de la sociedad presente el veneno de la indiferencia, de la irreligión, de la impiedad y aun del ateísmo, conduciéndola paso a paso a la abolición de todo culto al Dios verdadero, de la familia, de la sociedad, esto es, de toda la obra de Dios, para hacer del género humano una manada de bestias inmundas, que vaguen por los bosques y no reconozcan por Dios sino a Satanás, ni más moral que la de los brutos."

Si significatives esdevenien les paraules de Caixal, no menys ho serien les d'un altre eclesiàstic català, en el període de la Segona República. Faig referència aquí a Joan Tusquets, personatge poc conegut i estudiat, però que es pot considerar un dels veritables modeladors -amb Mauricio Carlavilla i Eduardo Comín Colomer- del que vingué en denominar-se el *contuberni judeo-*

¹⁸⁹. Josep Carles CLEMENTE, Nosotros los Carlistas, Barcelona, 1977, p. 99.

¹⁹⁰. José CAIXAL y ESTRADÉ, A nuestros muy amados súbditos espirituales, Bergara, 1873, p. 2. Citat per Vicente GARMENDIA, La ideología carlista..., p. 57.

maçònic-comunista, tan arrelat en el subconscient de Franco i el franquisme¹⁹¹.

Una volta finida la seva campanya contra el teosofisme a la darrerria dels anys vint, Tusquets n'emprengué una de nova, de més gran abast, contra la maçoneria, induït, segons afirma ell mateix, per Vidal i Barraquer¹⁹². El diari El Correo Catalán publicà els seus articles, recollits en un primer moment en el llibre Orígenes de la Revolución española¹⁹³. Poc després s'inicià la publicació de la revista Las Sectas -on va destacar, entre d'altres, la polèmica sobre el maçonisme de Macià-, de la qual en fou el director. De tota manera, els anys de la Guerra civil, des de Burgos, contemplaren la seva més frenètica activitat antimaçònica, tant a través de la seva pròpia ploma com de les Ediciones Antisectarias. La Francmasonería, crimen de lesa patria, Masonería y separatismo -dos fulletons producte de les conferències de Tusquets a

¹⁹¹. Sobre el contuberni, cfr. José A. FERRER BENIMELI, El contubernio judeo-masónico-comunista, Madrid, 1982. Pel que fa a Franco i la maçoneria, cfr., del mateix autor, "Franco contra la Masonería", Historia 16, núm. 15, 1977, pp. 37-51, i "Franco y la masonería", a Josep FONTANA, ed., España bajo el franquismo, Barcelona, 1986, pp. 246-268. Així mateix, cfr. Manuel VÁZQUEZ MONTALBÁN, Los demonios familiares de Franco, Barcelona, 1978, i, especialment, Paul PRESTON, El Cid and the Masonic Super-State. Franco, the Western Powers and the Cold War, Londres, s.d.[1993]. Luis Carrero Blanco, per la seva banda, no es quedava gens enrere en aquesta qüestió, tal com posa de manifest la biografia de Javier TUSELL, Carrero. La eminencia gris del régimen de Franco, Madrid, 1993.

¹⁹². Segons el propi Tusquets, arribaren a Barcelona consignes de la Santa Seu per a portar a terme aquesta campanya. El seu fou un encàrrec indirecte de Vidal i Barraquer. Van posar-li material a la seva disposició i ell es posà a investigar. Comptà, a més, amb confidents a les lògies, com el Sr. Bueno. Conversa amb Joan TUSQUETS (Barcelona, 20 abril i 11 maig 1990). Cfr. una entrevista relativament recent amb Tusquets, a rel de la publicació d'un llibre sobre Eugeni d'Ors, a Lluís BONADA, "[Entrevista a] Joan Tusquets", Avui, 28 febrer 1990, p. 12. Sobre la campanya antiteosòfica, cfr. Joan TUSQUETS, El teosofisme, Barcelona, 1927. Algunes notes sobre l'activitat antimaçònica de Tusquets, a Pere SÀNCHEZ i FERRÉ, La maçoneria en la societat catalana del segle XX (1900-1947), Barcelona, 1993.

¹⁹³. Juan TUSQUETS, Orígenes de la Revolución española, Barcelona, 1932. Cfr. la resposta, també en forma de llibre, de Ramón DÍAZ, La verdad de la Francmasonería. Réplica al libro del Pbro. Tusquets, Barcelona, 1932. Lluís CAPDEVILA, amb el seu estil habitual, escrivia en el pròleg: "Ramón Díaz no es un escritor propiamente dicho, no es un profesional de la literatura. Es un hombre digno y bueno que ha querido impugnar las sandeces de un pobre diablo, y se da el caso de que el pobre diablo es un cura, el padre Juan Tusquets. Caso más vulgar de lo que puede parecer a primera vista, pues muchas veces, tras la negra sotana del cura, que logró ahuyentar a la blanca túnica de Jesús, se esconde el diablo: un pobre diablo supersticioso, fanático y analfabeto. (...). Un amigo mío me aseguraba que el cura Tusquets era hombre de mucho talento. Cuando he leído los tan cacareados Orígenes de la Revolución española, el cura Tusquets me ha parecido un mentecato. Su libro no es más que una sarta de disparates, de dislates, de fantasías absurdas, escrito en un estilo lamentable, árido y pedestre. Como literato y como historiador, el cura Tusquets es una calamidad, una birria...". Ibid., pp. 7-8.

Burgos i Sant Sebastià, respectivament- i Masones y pacifistas, foren les obres principals, farcides de declaracions i denúncies grandiloqüents, i on la fantasia arribava on no ho feien els esdeveniments, per maleables que fossin¹⁹⁴. A Burgos, el primer dia del mes de novembre de 1936 -quan al seu parer, Espanya començava a trencar, després de tants anys, "*las cadenas de la Masonería-marxismo, judaísmo, separatismo*"-, pronunciava unes clares paraules d'advertència, ben simptomàtiques de la repressió subsegüent:

"Después de lo dicho, señores, ¿quién puede negar que la Masonería constituye un crimen de lesa patria? El nuevo Estado tiene, a fuer de patriota, el inexcusable deber de combatirla. Un militar masón, un empleado masón, no pueden cumplir su juramento de lealtad a España. Hay que evitar la presencia de un solo masón en los organismos oficiales.

(...)

*Si un masón, equivocado antaño, quiere convertirse, bien venido sea. La Religión y la Patria le recibirán con los brazos abiertos, como a un hijo pródigo. Pero que se manifieste arrepentido. Que no se ofenda si se le vigila una temporada. Basta de imprudencias temerarias. Alerta con emboscarse."*¹⁹⁵

¹⁹⁴. Juan TUSQUETS, La Francmasonería, crimen de lesa patria, Burgos, [1937]; Masonería y separatismo, Burgos, 1937, i Masones y pacifistas, Burgos, 1939. Aquest darrer llibre, prologat pel llavors ministre de la Governació Ramón Serrano Suñer, fou replicat des de l'exili per Martínez Barrio, en una conferència pronunciada a la lògia mexicana "Chilam Balam" el 18 d'abril de 1940. Cfr. Diego MARTÍNEZ BARRIO, Comentarios al libro del Padre Tusquet (sic) Masones y pacifistas, Mèxic D.F., 1940.

¹⁹⁵. Juan TUSQUETS, La Francmasonería, crimen de..., pp. 50-51. La frase esmentada més amunt, a *Ibid.*, p. 5. Antonio Pérez de Olaguer va descriure, a Lágrimas y sonrisas (1938), les sensacions que li provocà l'assistència a la conferència de Tusquets al Teatre Principal de Burgos, origen d'aquest opuscle. "*Unas horas después -escribía- yo escucho al doctor Tusquets en el teatro. Su figura alta, esbelta, elegante, sobresale airosa sobre la mesa, en la que esperan unos documentos inéditos. El doctor Tusquets habla... Sus ojos menudos se le escapan de la prisión rematada por el arco perfecto de las cejas difuminadas y breves. La luz de las baterías resbala en los cabellos rubios y en la tez pálida. Y el doctor Tusquets habla... Su oratoria, cuidada, segura, es tajante, enérgica, decisiva. No emplea imágenes. No se recrea en colores. Va a lo suyo. A lo concreto, a lo positivo, a lo audaz. Todo dicho en tono menor, pero con claridad. (...). El doctor Tusquets habla... Y su gesto está siempre en consonancia con su palabra. Una mano, la izquierda, tendida a lo largo del cuerpo. Una mano, la derecha, alzada siempre, rubricando la frase, matizando el concepto, subrayando la palabra. Y cuando llega la acusación y la demostración indiscutibles la mano izquierda sale de su ostracismo, surge decidida, valiente, violenta, y se une a su compañera, y en franca colaboración alzan ambas, elevan la elocuencia al grado máximo. Y el orador se transfigura, y la conferencia alcanza ya toda su plenitud."* I afegia: "*Yo he escuchado la conferencia del doctor Tusquets, cuyo resumen ha aparecido en todos los periódicos y cuyo texto, tomado taquígráficamente, se ha puesto de venta en todas las librerías. Yo he oído la conferencia y toda revolución española -preparada por la Masonería-, todo el marxismo -que es un disfraz más de la Masonería internacional-, han aparecido al descubierto. Y me he convencido."* Antonio PÉREZ DE OLAGUER, Lágrimas y sonrisas, Sevilla, 1938, pp. 109-110. Una anàlisi d'aquest opuscle de Tusquets, a Celso ALMUIÑA, "Masonería y Guerra Civil. Propaganda antimasonica: La Francmasonería, crimen de lesa patria", a José Antonio FERRER BENIMELI, coord., Masonería y

D'altra banda, a les Ediciones Antisectarias veieren la llum múltiples obretes, amb l'objecte -tal com s'especificava a les portadelles- de "*ir formando la conciencia colectiva de la Nación y hacer obra de sólida cultura popular*". Una d'aquestes fou La Masonería y la pérdida de las Colonias, signada per Primitivo Ibáñez, els arguments de la qual reprenien al peu de la lletra tots els esgrimits en l'etapa finisecular. Però no només aquesta circumstància ens retorna al punt de partida, sinó que també ho fa la pròpia dedicatòria del llibre de Primitivo Ibáñez: "*A la memoria del Gran Congreso Antimasónico Internacional de Trento, en el que se trató de la pérdida de nuestro Imperio Colonial, y en el que se dejó oír la voz profética de D. Carlos VII, socio y asistente al mencionado Congreso*"¹⁹⁶.

La darrerria del Vuit-cents resultà una etapa destacada pel que fa a la lluita antimaçònica del carlisme, més situada en el camp de l'imaginari que en el de la realitat. A fi i a efecte de comprendre el paper de la maçoneria en la cosmovisió carlina és necessari de portar a terme una doble anàlisi, a dos nivells: per una banda, veure quina era la naturalesa i com actuava la maçoneria segons la publicística d'aquest signe polític, i, de l'altra, prendre en consideració la seqüència dels textos i de les referències en el període 1888-1900, que conforma el marc analític definit pels articles dominicals de Llauder. Per començar, a les pàgines següents es pot trobar un quadre amb les principals referències del director del Correo Catalán a la francmaçoneria.

periodismo en la España contemporánea, Saragossa, 1993, pp. 155-174.

¹⁹⁶ Primitivo IBÁÑEZ, La Masonería y la pérdida de las Colonias, Burgos, 1938, p. 3. És interessant de destacar que, també, Domingo-Arnau fa elogioses referències a la participació del duc de Madrid en el Congrés de Trento de 1896. José Mª DOMINGO-ARNAU, La Iglesia y la masonería..., p. 33. D'altra banda, pel que fa a l'interès per les relacions maçoneria-carlisme a la fi del Vuit-cents, és curiós el text següent: Joaquín ISERN, "La Masonería y el Carlismo, fin de siglo", Tradición, novembre-desembre 1959, pp. 27-28.

LA MAÇONERIA: NATURALES I ACTUACIONS

Què és la maçoneria?

*"es como la iglesia de la revolución"
(1-XII-1889)*

"es brazo, y, por consiguiente, parte solo de un cuerpo, que tiene cabeza, entrañas, piernas y otros miembros, todos los que necesita para vivir y obrar. (...). ¿A qué cuerpo estará unido este brazo? Al judaísmo; del cual el satanismo es cabeza que lo impulsa o inspira, pues sabido es que muchas logias y en países idólatras más o menos influidos por el judaísmo se presta culto a Satanás" (16-XI-1890)

"el judaísmo (...) se vale de la masonería para ejercer, extender y asegurar su poder" (16-XI-1890)

"quien gobierna en todas las naciones es la masonería" (16-XI-1890)

"la masonería recibe su poder de más alto: quien manda en ella es el judaísmo, de lo que resulta que el verdadero soberano del mundo moderno es la banca judía, que tiene en sus manos la paz y la guerra, que ensalza a quien la sirve y abate a quien le resiste, y tiene en sus manos la suerte de las naciones" (16-XI-1890)

"un instrumento del infierno para destruir la obra de Jesucristo, un auxiliar del judaísmo para dominar y explotar las naciones cristianas" (30-VIII-1896)

"una reunión de personas que tiene el propósito y la misión de corromper, pervertir, engañar y conspirar continuamente contra Dios y en beneficio de las malas pasiones que

aspiran a imponerse" (30-VIII-1896)

"como instrumento directo del infierno es un monstruo insaciable que lo devora todo y siempre pide más" (4-X-1896)

"es obra infernal y perjudicialísima para los pueblos" (18-X-1896)

"es el cáncer social de nuestra época y el agente que más ha contribuido a la descatalogización del mundo, al quebranto de la Iglesia, a la corrupción de las costumbres, a la destrucción del reinado social de Jesucristo sobre España y a la ruina de la patria" (15-XI-1896)

"Enemiga de Dios (...), porque se propone, ante todo, sustraer a los pueblos de la dependencia de la Iglesia y entregar a Satanás el mayor número de almas posible" (22-XI-1896)

"La España liberal ha favorecido siempre a la masonería, como hija suya que es" (13-XII-1896)

"es la que lleva la bandera de la civilización moderna enemiga de Dios" (25-XII-1896)

"la masonería y el judaísmo, enemigos los más encarnizados de Jesucristo" (11-VII-1897)

"es la causa principal de las guerras que allá [Cuba i Filipines] tenemos que sostener" (17-X-1897)

L'actuació de la maçoneria

"[la seva acció] es un disolvente que va consumint poc a poc totes les nacions per posar-les en mans dels enemics de Déu, representats per la banca jueva i per la revolució" (30-VIII-1896)

"és la futora de totes les commocions polítiques ocorridas en Espanya de un siglo a esta parte" (30-VIII-1896)

"ha tenido buen cuidado de atraerse las buenas gracias de los partidos moderados o conservadores al restablecer una sombra de orden después del cataclismo, levantando Constituciones que les sirvieran de nidos o regazos en que cobijarse, desarrollarse y preparar nuevas empresas" (30-VIII-1896)

"Veintiu años de experiencia demuestran lo que ha podido y lo que ha hecho el masonismo en España durante ellos. La sublevación de Cuba y Filipinas, la amenaza constante de Marruecos, la eventualidad de una guerra con los Estados Unidos, el peligro de las Carolinas, la ruina de la Hacienda pública, el pauperismo como consecuencia del aniquilamiento de todas las fuentes de la riqueza nacional, la corrupción y el anarquismo en todos los terrenos, son evidentemente obra directa o indirecta de la masonería" (15-XI-1896)

"ha preparado y desencadenado la guerra civil en Cuba y Filipinas" (22-XI-1896)

"te come, te roe, te aniquila y te domina, sin dejarte hueso entero ni entraña sana" (13-XII-1896)

"nuestra suerte, es decir, la de la España liberal, está en manos de la masonería, la cual está haciendo en

ella lo que le conviene y la condenará a la suerte que mejor le plazca" (20-XII-1896)

"se introdujo solapadamente en España en tiempos de Fernando VI" (20-XII-1896)

"A la invasión francesa no fue ajena la masonería, que en las Cortes de Cádiz formó la primera Constitución liberal en 1812" (20-XII-1896)

"En el lecho de muerte de Fernando VII la masonería luchó desesperadamente, logrando que se creara una división profunda en la familia real, estableciendo dos ramas, representando una la España católica y tradicional, y representando la otra el régimen moderno, anticatólico en su esencia, germen verdaderamente revolucionario y baluarte en que se hizo fuerte la masonería para seguir imperando en nuestra patria" (20-XII-1896)

"encastillada con más poder que en ningún tiempo en el baluarte que ella misma se formó, sigue impertérrita en su obra de demolición y en su tarea de destruir a España" (20-XII-1896)

"suscitó la insurrección de Cuba (...) [i] produjo otra insurrección formidable y pavorosa en las islas Filipinas" (20-XII-1896)

"toda la cuestión estriba por parte de la masonería en destruir a España solo porque era potencia católica, y en aplastarla ahora porque es todavía la nación en que se conserva más viva la fe" (20-XII-1896)

"[és] la que con su enseñanza atea y su moral libre más contribuye al aumento de la criminalidad, al divorcio, a las luchas de familia, al suicidio y a

todos los latrocinios" (25-XII-1896)

"[és] la que ha formado bajo sus inspiraciones a esa muchedumbre de negros, y aun de blancos, que en Cuba y Filipinas, en Africa y en España misma derraman copiosamente su sangre y la ajena, talando, incendiando, arrasando y volándolo todo" (25-XII-1896)

"las repúblicas americanas que ella separó de la dependencia de España dan testimonio evidente de que el triunfo de la masonería es la consolidación de la guerra, que se ha hecho endémica y periódica entre los habitantes de las mismas, sin poder decir nunca, por más que adelanten en el camino del progreso, que han llegado a consolidar la paz" (25-XII-1896)

"destruyó la civilización cristiana en aquellas colonias, con lo que quedaron reducidos otra vez a la situación en que se hallaban cuando fueron descubiertos por Colón" (25-XII-1896)

"ha destruido la obra de Colón y puesto fin a la misión providencial que allí teníamos" (6-I-1897)

"[la masonería s'introduj a les colònies] pensando satánicamente que destruido en sus colonias el sentimiento religioso, principal agente de su unión con la Metrópoli, le sería fácil destruir la gran monarquía española, último baluarte en que se defendía y florecía el principio católico" (24-I-1897)

Fonts: L.M. DELL., "Lo que ha de ser...", CC, 1 desembre 1889, pp. 10-12; L.M. DELL., "El verdadero enemigo", CC, 16 novembre 1890, pp. 10-13; L.M. DELL., "Desde Ginebra", CC, 30 agost 1896, pp. 7-8; L.M. DELL., "Obras son amores...", CC, 4 octubre 1896, pp. 8-10; L.M. DELL., "Los hombres de bien", CC, 18 octubre 1896, pp. 12-14; L.M. DELL., "La campaña antimasonica", CC, 15 novembre 1896, pp. 12-16; L.M. DELL., "Reflexionemos", CC, 22 novembre 1896, pp. 11-13; L.M. DELL., "De actualidad", CC, 13 desembre 1896, pp. 10-13; L.M. DELL., "¡Viva lo existencial!", CC, 20 desembre 1896, pp. 10-13; L.M. DELL., "¡Paz!", CC, 25 desembre 1896, pp. 10-12; L.M. DELL., "¡¡Luz!!", CC, 6 gener 1897, pp. 9-11; L.M. DELL., "La suerte de Cuba", CC, 24 gener 1897, pp. 10-12; L.M. DELL., "Nuestra España... tan digna de mejor suerte...", CC, 11 juliol 1897, pp. 7-9, i L.M. DELL., "De actualidad", CC, 17 octubre 1897, pp. 9-10.

Lluís M. de Llauder qualificava la maçoneria de satànica, d'instrument de l'infern o d'obra infernal. Un dels seus objectius fonamentals era "*entregar a Satanás el mayor número de almas posibles*"¹⁹⁷. En la profundament maniquea visió del món del director del Correo Catalán resultava evident de quina banda restava. I en contra de qui i de què, també: enemiga de Jesucrist, enemiga de Déu o encarregada de destruir l'obra de Jesucrist. La francmaçoneria era, en definitiva, "*una reunión de personas que tiene el propósito y la misión de corromper, pervertir, engañar y conspirar continuamente contra Dios y en beneficio de las malas pasiones que aspiran a imponerse*"¹⁹⁸. La personificació de les entitats comportava l'alineació de la maçoneria en el bàndol de Satanàs i, en conseqüència, en perpetu enfrontament a tots nivells amb el bàndol contrari, de Jesucrist-Déu. Així, en el marc d'aquest conflicte,

*"Satanás robó a Jesucristo y retiene todavía en su poder, primero las naciones cismáticas que forman la Iglesia griega, luego las naciones protestantes, y últimamente las naciones que quedaban católicas y han caído en poder del ateísmo de judíos y masones, que las gobiernan y explotan por medio del liberalismo, fruto dorado con que sedujeron a las generaciones contemporáneas."*¹⁹⁹

¹⁹⁷. L.M. DE LL., "Reflexionemos", CC, 22 novembre 1896, p. 12.

¹⁹⁸. L.M. DE LL., "Desde Ginebra", CC, 30 agost 1896, p. 7.

¹⁹⁹. L.M. DE LL., "Viaje de regreso", CC, 21 maig 1893, p. 10. Per a captar el grau de popularització d'aquestes idees a l'interior del catolicisme tradicionalista, es pot recórrer a l'exemple de la sarsuela El nacimiento del Salvador o la redención del esclavo (1888), una obreta coneguda popularment com els "Pastorets" d'Olot que, encara avui dia, es representa. L'autor era Antoni Molins i Gelada, que fou soci del Cercle tradicionalista d'Olot. Sembla que hi col·laborà Pere Llosas i Badia, soci del mateix Cercle i un dels dirigents carlistes importants a principi del segle XX. L'estructura de l'obra era la de qualsevol "Pastorets", amb dos bàndols irreconciliables. A la banda de Llucifer, evidentment, hi trobem els francmaçons. Així, deia Llucifer: "*¡Oh! No será. Estad erguidos; ¡concibo un tremendo plan! que, en los siglos que vendrán, ¡triumfos nos dará cumplidos. Si los déspotas, vencidos, ¡cesan sus persecuciones, ¡astutos, mil divisiones! entre cristianos pondremos, ¡y entre otros muchos tendremos! unos sectarios Masones.*" I, encara, en la mateixa part final de la segona escena del primer acte, afegia: "*el brazo de Lucifer! serán los fieros Masones*". ANTONI MOLINS I GELADA, El nacimiento del Salvador o la redención del esclavo. Zarzuela pastoril en cuatro actos y en verso, Olot, 1888, pp. 11 i 12. Sobre aquesta qüestió, cfr. Jordi CANAL i MORELL, "Els aliats de Llucifer. Els "Pastorets" d'Olot i la lluita antimaçònica en l'època de la Restauració", L'Olot, núm. 427, 24 desembre 1987, pp. 26-27.